

УРВАТУЛЛО ТОИРОВ

**ТАҲАВВУЛ ВА
ТАКОМУЛОТИ АРҶУЗ**
*ДАР НАЗАРИЯ ВА
АМАЛИЯИ ШЕЪРИ ФОРСИ-ТОЧИКӢ*

Душанбе-2015

УРВАТУДЛО ТОИРОВ

**ТАҲАВВУЛ ВА ТАКОМУЛОТИ АРӮЗ
ДАР НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯИ ШЕЪРИ ФОРСӢ-
ТОҶИКИ**

ДУШАНБЕ-2015

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

УРВАТУЛЛО ТОИРОВ

*БА ХОТИРАИ ПАДАРУ МОДАРИ
БУЗУРГВОРАМ – МУЛЛОҚУРБОН ВА
МАРЗИЯБОНУ*

ББК 74. 3+66.78 (2 тоҷик) + 63.3 (2 тоҷик)

X-76

Урватулло Тоиров. **Таҳаввул ва такомулоти арӯз** дар назария ва амалияи шеъри форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: “Ҳоҷӣ Ҳусайн”, 2015. - 404 саҳ.

Баробари омӯхтани таърихи инкишофи афкори адабию бадеӣ ва мазмуну мундариҷаи адабиёти тоҷик зарур аст, ки таърихи пайдоиш ва такомули авзони он – ҳамчун яке аз рукҳои асосии каломӣ манзум низ мавриди таҳқиқ қарор гирад. Муаллиф кӯшидааст, ки дар асоси ашъори шоирони бузурги гузаштаю имрӯзаи тоҷик таҳаввул ва такомулоти арӯзро дар назария ва амалияи шеъри форсӣ-тоҷикӣ нишон диҳад.

*Дар зери таҳрири доктори илми филология,
профессор Ҳудой Шарифов.*

Муҳаррири илмӣ дотсент Мирзо Солеҳов.

Нашриёти “Ҳоҷӣ - Ҳусайн”, 2015.

ИБТИДОИ ГУФТОР

Мероси адабии халқ боигарии пурарзиши миллӣ буда, оннасро мемонад, ки беҳтарин орзуо омол ва авҷдою афкорашро инъикос менамояд. Осори адабии халқи тоҷик таърихи ҳеле қадима дорад. Дар адабиётшиносии имрӯзаи тоҷик омӯзиши баъзе масъалаҳои асосии мероси адабӣ, ки аз доираи тадқиқ берун монда буданд, қорҳои зиёде ба анҷом расид. Аз ҳама бештар проблемаҳои таъсири мутақобилаи шакли мазмун ва алоқаи онҳо ба ҳақиқати ҳаёт, таҳқиқи рукҳои асосии шеър – вазн, қофия, воситаҳои тасвири бадеӣ, фасоҳату балоғати шеър мавриди муҳокима қарор гирифтанд. Баробари омӯхтани таърихи инкишофи афкори адабию бадеӣ ва мазмуну мундариҷаи ин адабиёт зарур аст, ки таърихи пайдоиш ва такомули авзони он – ҳамчун яке аз рукҳои асосии каломӣ манзум низ мавриди таҳқиқ қарор гирад. Устодони бузурги каломӣ бадеъ, алалхусус, шоирон аз ибтидои пайдоиши шеърӯ шоирӣ ба забони форсии дарӣ-тоҷикӣ ин ҳақиқатро дарк намудаанд, ки фақат шеъри аёнӣ, яъне шеъре, ки маънии хубу вазни хушу қофияи дилқашу воситаҳои тасвири бадеии зебо дорад, метавонад инсонро дар рӯҳияи миллӣ ва завқи солим тарбия намояд.

Каломӣ манзум, ки худ як навъи тасвири зебо, тинҷсоли ҳақиқат, ҳиссиёт ва афкори бадеии шоир аст, барои дарки муҳимтарин ҳузвирҳои зиндагӣ ва афкори пешкадами инсонҳо аз воситаҳои муҳим ба шумор меравад. Вазни арӯз чун рукни асосии каломӣ манзум дар таърихи таҳаввул ва такомулоти адабиёти тоҷик баробари инкишофи шеърӯ шоирӣ шакл гирифт, тақмил ёфт ва охишта-охишта соҳиби қонуну қоидаҳои маҳсус гардид. Ва дар ҳақиқат, таърихи инкишоф ва такомулоти арӯзро дар назария ва амалияи шеъри

форсӣ-точикӣ наомӯхта, рихи инкишофи каломи бадеъ, назмшиносӣ, сабкшиносӣ, анвои адабӣ ва умуман, афкори бадеиро пурра тасаввур намудан душвор аст.

Тадқиқоте, ки солҳои охир доир ба анвои адабӣ, илми бадеъ, қофия, арӯз ва хусусиятҳои онҳо анҷом дода шуд, ба ҳамин мақсад равона шудааст (107; 165; 298; 325; 335; 382; 420; 444; 445; 467; 518; 528; 530; 539; 555).¹ Омӯзиши пурраи авзони адабиёти гузашта барои шинохтани таърихи инкишоф ва моҳияти анвои авзони шеъри имрӯзаи тоҷик низ зарур аст ва тадқиқоти анҷомёфта арзиши замони амалию назарӣ дорад.

Арӯз аз ҷумлаи қадимтарин авзони шеъри форсӣ-тоҷикӣ буда, бузургтарин шоирони гузашта ва имрӯза монанди Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Унсурӣ, Анварӣ, Носири Хусрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Мавлавӣ, Ҷомӣ, Бедил, Айнӣ, Лохутӣ, Турсунзода, Муъмин Қаноат, Лоиқ, Гулназар ва дигарон ашъори хешро дар анвои мухталифи ин вазн эҷод кардаанд.

Дар бораи арӯз ва хусусиятҳои он дар сарчашмаҳои адабию назарӣ маълумоти фаровоне дода шудааст. Маълумоти сарчашмаҳо ва бахшҳои адабиёти илмӣ, асосан, ду ҷиҳати онро дарбар мегиранд. Гурӯҳи аввал, яъне муаллифони сарчашмаҳои назарӣ монанди Родуёнӣ (93), Рашиди Ватвот (281; 439), Шамси Қайси Розӣ (127; 553), Насируддини Тӯсӣ (403), Тоҷи Ҳаловӣ (80), Атоуллоҳи Ҳусайнӣ (245), Ҳусайн Воизи Кошифӣ (149), Сайфии Бухороӣ (122), Ваҳиди Табрзӣ (172), Ҷомӣ (604), Захируддини Бобур (248, 319, 320), Муҳаммад Гиёсуддин (397), Қабулмуҳаммад (148), Е.Э.Бертелс (256), Хонларӣ (90), Заҳрои Хонларӣ (101), Маҳдии Ҳамидӣ (106), Абдулқохир ибни Исҳоқ (136), Ваҳидиёни Комёр (179, 180, 491), Р.Ҳодизода (590),

¹ Рақами аввали қавсайн номи китоб, рақами дуюм, ки баъди вергул меояд, саҳифаи китобро ифода мекунад.

Т.Зехнӣ (324, 325), С.Давронов (300) ва дигарон бештар ба ҷиҳатҳои шаклию истилоҳии арӯз аҳамият дода, гурӯҳи дуюм, яъне муҳаққиқони муосир монанди Ш.Хусейнзода (593, 594, 598, 602), Хонларӣ (87), Масъуди Фарзод (199), Ваҳидиёни Комёр (173, 174, 178), Б.Сирус (467), А.Маниёзов (363, 365), А.Ҳакимов (584), С.Давронов (299), Р.Мусулмониён (383), У.Тоиров (528), Ш.Раҳмонов (445), К.Остонов (420, 423) ва даҳҳо дигарон оид ба таърихи инкишофи арӯзи тоҷикӣ гуфтугӯ кардаанд. Дар бештари маврид ҷиҳатҳои назарӣ амалӣ омехта шудаанд. Қисме аз донишмандон, аз қабилы Абӯнастри Фароҳӣ (61; 215), Адиби Тӯсӣ (66), Фаҳрии Розӣ (68), Сафиуддини Бастомӣ (132), Фаҳрии Исфаконӣ (143), Саъдуллоҳи Муродободӣ (166), Маликушшуғуро Баҳор (76; 77), Ҷаъфарии Соманӣ (83), Ҳамиди Ҳусайнӣ (86), Асӯд Абдулқоди Қандил (98), Доктор Халили Раҳбар (100), Сайид Али Мирниё (121), Аббоскуллии Алӣ (134), Масъуди Фарзод (144, 162), Лutfалии Суратгар (150), Ваҳидиёни Комёр (175, 176, 177, 181), Ҷалолуддини Ҳумоӣ (187), Н.Бектош (253), А.Фитрат (535), А.А.Азер (220), Акрам Ҷаъфар (227, 228), Р.Амонов, М.Шукуров (237), А.Афсаҳзод (247), Ю.Бобоев (267), А.Маниёзов (362, 364), Р.Мусулмонқулов (386, 387, 388, 389, 390, 394), М.Шарифов (554) хангоми таҳқиқ аз хусуси роҳҳои омӯзиши илми арӯз сухан рондаанд. Масъалаи таърихи инкишофи арӯз ва дараҷаи истеъмоли он дар адабиёти халқҳои ҷудогона, масалан, адабиёти араб, адабиёти форс-тоҷик, адабиёти озар, адабиёти ўзбек, адабиёти пашту, адабиёти турк ва ғайра низ доираи баҳсу таҳқиқи хосро дорад (95, 96, 112, 128, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 228, 230, 231, 232, 254, 282, 289, 304, 313, 316, 352, 353, 355, 359, 449, 452, 457, 464, 525, 526, 536, 537, 538, 539, 540, 543, 563, 564, 568, 569, 570). Ҷамаи ин

тадқиқотҳо масоили назарию таърихӣ-адабии арӯро аз тамоми паҳлӯҳо дарбар гирад ҳам, таҳқиқи пурраи амалии таърихи пайдоишу инкишофи он дар пайвастагии назарӣ ва амалии шеъри форсӣ-тоҷикӣ ханӯз ба вучуд наомадааст. Ба ғайр аз мақолаҳои ҷудогона, маводи китобҳои таърихи адабиёт, муқаддимаи девону куллият ва амсоли он протсессии ташаккули инкишофи илми арӯз ҳамчун системаи муайян ва умумияту тафовути арӯзи арабу арӯзи форсӣ-тоҷикӣ ханӯз мавриди таҳлили ҳамачониба қарор нагирифтааст. Сабаби асосии интиҳоб ва таҳқиқи ин мавзӯ аз ҳамин ҷо сар задааст.

Мақсад ва вазифаҳои тадқиқоти мо, пеш аз ҳама, ҷамъбасти тадқиқотҳо, баёни хусусиятҳои асосии вазни арӯз, пайдоиш, таҳаввул, тақомул ва тағйироти он дар назария ва амалияи шеъри форсӣ-тоҷикӣ аз асри IX то имрӯз мебошад. Дар баробари тадқиқи ҷиҳатҳои шаклию истилоҳии арӯз дар адабиёти форс-тоҷик, муайян кардани заминаҳои адабию иҷтимоии арӯзи арабу аҷам ва сабаби омехтагии авзони ин ду адабиёт низ аз вазифаҳои ин кор мебошад. Барои ҳамин решаҳои ҳамбастагии системаи вазн дар шеършиносии арабу аҷам, зинаҳои таълимоти арӯз, назариёти арӯзи арабу шеъри тоҷикӣ, тағйирот ва наваҷудҳои дар арӯзи тоҷикӣ, қонунҳои фонетикӣ сохти шеър дар забони тоҷикӣ, назарияи наваҷудҳои системаи арӯзи арабу аҷам ва авзони ғайриарӯзӣ дар шеъри тоҷикӣ мавриди тадқиқ қарор дода шудаанд. Азбаски баъзе адабиётшиносону муҳаққиқони гузаштаю имрӯза арӯро фақат чун мероси илмии мардуми араб мавриди тадқиқ қарор додаанд (122, 172, 222, 223, 535), мо зарур донистем, ки хангоми баррасии моҳияти арӯз дар асоси наваҷудҳои авзоне, ки хоси шеъри форсӣ-тоҷикӣ аст,

таъсири мутақобилаи арӯзи араб ва арӯзи форсӣ-тоҷикӣро нишон диҳем.

Ба ҳамин тарик, мо дар асоси гуфтаҳои соҳибони дугатҳо (70, 79, 148, 165, 195, 215, 397, 412, 475, 518, 528, 572, 573, 590, 594), сарчашмаҳои адабӣ, мулоҳизаҳои муҳаққиқони Эрон (64, 65, 73, 74, 75, 76, 77, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 101, 103, 106, 110, 116, 120, 129, 130, 131, 136, 143, 144, 145, 147, 153, 161, 162, 166, 169, 170, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 183, 186, 187, 199, 311), Фарб (62, 72, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 288) ва шарқшиносони рус, озар, ўзбек ва ғайра (201, 202, 207, 219, 220, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 233, 240, 249, 254, 256, 258, 261, 262, 269, 272, 273, 274, 275, 276, 280, 282, 284, 285, 286, 288, 291, 309, 310, 313, 314, 316, 350, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 368, 375, 410, 413, 414, 415, 416, 435, 436, 437, 457, 464, 466, 478, 479, 480, 481, 482, 493, 494, 520, 523, 532, 533, 534, 536, 537, 538, 540, 543, 545, 550, 551, 568, 569, 570, 581, 592) мафҳуми арӯз чун системаи вазни шеър ва сабабҳои пайдоиши онро маънидод карда, таҳаввул, тақомул ва тағйироти онро аз оғози шеъри тоҷикӣ то имрӯз мавриди баҳс қарор додем.

Вазни арӯзи форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун ченаки шеър дар асоси баробар омадани ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи мисраъҳои байт сохта мешавад. Арӯз илми шинохтан ва донистани авзони шеър аст, яъне меъёрест, ки ба носитаи он дурустӣ ва нодурустии каломии манзум ва оҳанги шеърро муайян мекунад. Арӯзи тоҷикӣ ҳамчун системаи вазн аз лаҳн ва сурудҳои давраи форсии миёна, ки бо вазни ҳичоӣ эҷод карда мешуд, ба вучуд омада, бо таъсири арӯзи арабӣ ташаккул ва тақомул ёфт. Протсессии инкишофи арӯз ва тақомули он қариб тамоми давраҳои инкишофи таърихи адабиётро дарбар мегирад. Арӯз аз оғози шеър ба забони форсии дарӣ-

точикӣ (асри 8) то имрӯз вазни шеъри форсӣ тоҷики мебошад.

Доир ба арӯз ва ҷузъиёти он соҳибони лугатҳо, муҳаққикону адабиётшиносони гузаштаю имрӯзаи тоҷик ва шарқшиносони Ғарбу Шарқ фикру андешаҳои худро баён кардаанд.

Қисме аз маълумоти сарчашмаҳои назарӣ дар муқаддимаи китобҳои “Ал-муъҷам” (553), “Меъёр-ул-ашъор” (403) ва инчунин дар қисмати тавзеҳоти “Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам” (518) ва “Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам” (530) оварда ва таҳлил шудааст ва ин ба мо имкон медиҳад, ки дар ин ҷо ба таҳфиф сухан гӯем.

Маълум аст, ки ҳам донишмандони Шарқ ва ҳам донишмандони Ғарб аз ибтидои пайдоиши шеъру шоирӣ дар қатори дигар аркони назм ба пайдоиш ва таърихи инкишофи вазни арӯз дар адабиёти халқҳои гуногун, аз он ҷумла, ба арӯзи шеъри форсӣ-тоҷикӣ диққати махсус додаанд. Аввалин рисолаҳое, ки доир ба арӯзи форсӣ-тоҷикӣ таълиф шудаанд, ба асри 10 тааллуқ доранд. Мувофиқи маълумоти муаллифи “Тарҷумон-ул-балоға” шоир ва донишмандони асри 10 форс-тоҷик Абулаълои Шустарӣ ва Юсуфи Арӯзӣ аввалин касоне мебошанд, ки доир ба илми арӯз ба забони тоҷикӣ асар навишта будаанд, ки мутаассифона, то замони мо омада нарасидаанд.

Насируддини Тӯсӣ дар “Меъёр-ул-ашъор” Юсуфи Арӯзиро (Абуюсуфро) аз поягузори арӯзи форсӣ-тоҷикӣ ҳисобида, хидмати ӯро баробари хидмати дар таърихи поэтикаи араб кардаи Халил ибни Аҳмад медонад: “Юсуфи Арӯзӣ, ки дар тамҳиди қавоиди арӯз ва қавофии порсӣ монанди Халил аст дар тозӣ, дар аснои хуруфи қавофии порсӣ хуруҷ наёварда” (403, 121).

Шоир ва арӯздони охири асри 11 ва ибтидои асри 12 Баҳромии Сараҳсӣ (530, 97) бо номҳои “Хучистаннома” ва “Ғоят-ул-арӯзайн” рисолаҳо таълиф намудааст, ки дар ҳар ду аз илми арӯз баҳс кардааст. Мутаассифона, ин асарҳо то замони мо боқӣ намондаанд. Мувофиқи гуфтаи муаллифи “Ал-муъҷам”, Баҳромии Сараҳсӣ ҳамроҳи донишманди дигари асри худ-Бузургмеҳри Қоинӣ баъди Халил ибни Аҳмад се доираи махсуси арӯзи тоҷикӣ-Мунғалата, Мунъалика ва Мунъакисаро муриттаб сохтанд, ки аз таркиби афъоили онҳо 21 баҳри шеъри тоҷикӣ дар шакли мусаддаси солим берун меояд.

Ҷисурӯлмаолии Қайковус соли 1082 барои фарзанди асари пандуахлоқии “Қобуснома”-ро таълиф намуд, ки дар боби сиву панҷуми он дар хусуси вазни арӯз ва ҳафдаҳ баҳри мустаъмали он ба таври хеле мухтасар сухан меронад (341, 106-110).

Қадимтарин муҳаққике, ки дар хусуси илми арӯз, илми бадеъ ва нақди адабӣ баҳси муқаммале мекунад, Шамси Қайси Розӣ мебошад. “Ал-муъҷам”-и ӯ дар инкишоф ва тақомули арӯзи тоҷикӣ мақоми бузург дорад. Чаҳор боби фасли аввали ин китоб аз хусуси маънии арӯз, маърифати каломи мавзун ва номавзун, рӯкҳои асли ва зихофот, баҳрҳои ҳоси арӯзи араб ва арӯзи форсӣ-тоҷикӣ, тақтеи шеър ва доираҳои арӯз баҳс мекунанд. Шамси Қайси Розӣ аввалин муҳаққикест, ки баъди омӯхтани хусусиятҳои арӯзи арабӣ ва арӯзи форсӣ-тоҷикӣ ба ҳулосае омад, ки арӯзи арабу аҷам ҳарчанд зерӣ як ном ҷой гирифтаанд, аммо дар ҳақиқати тафовути зиёд доранд, ки дар ин бора дар фаслҳои дахлдори ин рисола сухан меравад.

“Меъёр-ул-ашъор”-и Насируддини Тӯсӣ (403) баъди китоби “Ал-муъҷам”-и Шамси Қайси Розӣ дуҷумин рисолаест, ки дар таърихи омӯзиши арӯзи арабу аҷам

мақоми хосеро ишғол менамояд. Гузориши мавзӯ дар “Меъёр-ул-ашъор” аз он чихат чолиби диққат аст, ки дар он хусусиятҳои арӯзӣ ва лугавии шеъри арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ ба таври мутавозӣ дар ин ду забон мавриди баён қарор гирифтаанд, ки дар бораи онҳо низ дар дохили қор суҳан ронда шудааст.

Дар рисолаҳои арӯзии тоҷикӣ ба таъкид гуфта мешавад, ки арӯзи Халил ибни Аҳмад ба шеъри форсӣ-тоҷикӣ иқтибос шуд ва шоирони форс-тоҷик дар бахрҳои он шеър гуфтанд. Аз ин таъкид чунин бармеояд, ки гӯё дар шеъри тоҷикӣ ҳамон манзараи шеъри арабӣ мушоҳида мешавад. Аммо дар асл чунин нест ва дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ вазъият тамоман дигар аст. Шоирони форс-тоҷик дар бахрҳои махсуси арӯзи араб (Тавил, Мадид, Басит, Вофир ва Комил) шеър гуфта бошанд ҳам, ба қавли худи арӯзиён (Шамси Қайси Розӣ, Насируддини Тӯсӣ), ба такаллуф гуфтаанд. Шоирони тоҷик бештар дар авзоне шеър гуфтаанд, ки ё дар арӯзи Халил ибни Аҳмад дида намешаванд (аз он чумла, навъҳои зиёди Ҳазачи мусамман, Муктазаб ва Мучтасси мусамман, вазнҳои рубоӣ), ё дар шеъри арабӣ хеле камистеъмоланд (аз қабилҳои Ҳазач, Рамал, Рачаз, Хафиф, Мунсарех, Муктазаб ва ғайра). Насируддини Тӯсӣ ҳамин хусусияти шеъри тоҷикиро ба назар гирифта, дар фанни аввали рисолаи хеш системаи илми арӯзи Халил ибни Аҳмадро мувофиқи фаҳмиши худ таҳқиқ намуда, роҳҳои татбиқи онро дар шеъри арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ нишон дод. Вай вобаста ба талабот ва табиати забони форсӣ-тоҷикӣ панҷ баҳри махсуси шеъри арабӣ—Тавил, Мадид, Басит, Вофир ва Комил ва ду доираи ин баҳрҳо (Мухталифа ва Муъталифаро) барои арӯзи форсӣ-тоҷикӣ нолозим шумурда, барои арӯзи аҷам панҷ доираро ҳатмӣ донист.

Роҷеъ ба муаллифони рисолаҳои арӯзӣ, ки Насируддини Тӯсӣ дар “Меъёр-ул-ашъор” ба онҳо муноҷиат кардааст, ба ғайр аз номи Халил ибни Аҳмад ва Абунисоки Заҷҷоҷ² ишораи дигар нест. Ба аҳли илм маълум аст, ки рисолаи асосгузори илми арӯз—Халил ибни Аҳмад то давраи мо нарасидааст. Чанд китобе, ки илми арӯзи арабӣ то рӯзгори мо боқӣ мондаанд, ба қалами арузшиносони баъдина: Абӯнисоки Заҷҷоҷ (ваф. 923), Абулаббоси Мубаррад (826-898), Абӯумари Чарамӣ (ваф. 839), Соҳиб ибни Аббод (936-995), Абӯали ибни Рашиқи Қайрувонӣ (995-1064), Абӯзакариё Хатиби Табрезӣ (1030-1108), Абулқосими Замахшарӣ ва дигарон тааллуқ доранд. Онҳо қабл аз оғози баъни илми арӯз қайд кардаанд, ки таълифоташон аз гузориши арӯзи Халил ибни Аҳмад иборат аст. Ҳамаи ин чунин фикрро талкин менамояд, ки манбаи асосии қариб тамоми китобҳои арӯз, яъне рисолаи “Арӯз”-и Халил ибни Аҳмад дар давраи Замахшарӣ ва баъдтар дар замони Насируддини Тӯсӣ ханӯз аз байн нарафта ва дастраси донишмандони ин давра, аз он чумла, Насируддини Тӯсӣ қарор доштааст, зеро ӯ дар “Меъёр-ул-ашъор” менависад, ки “Чун аз тақрири муқаддамоти фироғат ҳосил шуд, баъд аз ин тафсили баҳрҳо ва вазнҳо, ки дар арабӣ истеъмол кардаанд, машғул шавем... Ва одати арӯзиён чунон аст, ки ҳар вазнеро байте ба мисол оранд. Ва арӯзи араб ҳамеша ҳамон абёт оваранд, ки Халил ибни Аҳмад овардааст, ки дар он арӯз тасарруфе нарафтааст. Пас, мо низ ҳамон абёт

² Абунисоқ Иброҳим ибни Муҳаммад ибни Ассарӣ ибни Саҳл-аз-Заҷҷоҷ (ваф. 923) забоншинос ва аруздони араб, дар Бағдод ба дунё омада, дар ҳамон ҷо аз олам гузаштааст. “Ал-Иштиқоқ”, “Шарҳи абёти Сибавайх”, “Ал-арӯз”, “Ал-қавофӣ”, “Халқ-ул-инсон”, “Китоб маонӣ-и-Курийон” ва ғайра аз таълифоти ӯст. Арӯзиёни баъдина Заҷҷоҷро беҳтарин аруздон ҳисобида, гуфтаҳои ӯро дар мавридҳои зарурӣ шохид меоранд (403, 137).

биайнихо биёвардем ва шавоҳиди музоҳафот, ки овардааст, таҳфиф кардем...Ва ибтидо ба Тавил кардем, чунонки Халил ибни Аҳмад кардааст ва дигарон ба ӯ иктидо карда” (403, 52-53). Дар мавриди баҳрҳои Мадиду Басит менависад: “Ва баъзе маштур раво доштаанд, аммо Халил наёвардааст” (403, 56). “Ва дигар вазне омада аз маҷзӯ дар шавоз, ки Халил наёварда” (403, 59).

Ҳангоми тавзеҳи анвои баҳри Рачаз дар шеъри арабӣ низ мегӯяд: “Ва дар зарб мактӯъи ҳабн беш раво набувад ва рукни охири маштур мактӯъ ва маҳбуни мактӯъ бисёр омадааст ва Халил онро дар адад наёварда” (403, 72). “Меъёр-ул-ашъор”-и Насируддини Тӯсӣ ягона рисолаест, ки хонандаи тоҷикиро бо ҷузвӣти арӯзи арабу аҷам шинос намуда, бештари мисолхоро барои авзони арабӣ аз китоби Халил ибни Аҳмад шохид меорад.

Донишманди асри 13 форс-тоҷик Абӯнаصري Фароҳӣ соли 1220 бо номи “Нисоб-ус-сибён” (61; 215) асаре таълиф намуд, ки дар таърихи илму фарҳанги халқҳои форс-тоҷик хеле нодир аст. Мақсади муаллиф аз иншои ин асар бо роҳи осон омӯзондани забони арабӣ ва илми арӯз мебошад. Худи ӯ менависад: “Сибёнро пеш аз тааллуми луғат рағбат меафтад ба ашъори форсӣ. Чун хуш омадани шеър мартабаҳои мавзунро гаризист ва тааллуми луғат калиди ҳамаи илмҳост, пас қадре аз вай назм кардам, то бетақаллуф ёд гиранд” (215,3). Дар бораи ин китоб ва саҳми муаллифи он низ дар боби ҷаҳоруми ин рисола гуфта шудааст.

“Нисоб-ус-сибён” аз замони таълифаш то ибтидои садаи бист ҳамчун китоби дарсии забони арабӣ ва баъзе анвои баҳрҳои арӯз мавриди истифодаи умум қарор гирифта буд. Ин китобро борҳо ҷоп карда, ба он

широҳҳои зиёд навиштаанд, ки дар ин бора донишманди тоҷик А. Афсаҳзод изҳори ақида намудааст (512, 466).

Рисолаи “Нисоб-ус-сибён”-ро соли 1993 забоншиносии тоҷик Саидамир Аминзода ва Муқимаи Алламурод таҳия намуда ба ҷоп ҳозир кардаанд.

Адиб ва донишманди асри 14 форс-тоҷик Шамси Фаҳрии Исфаҳонӣ соли 1344 бо номи “Меъёри Ҷамолӣ” асаре таълиф намуд, ки аз 4 қисм иборат буда, се қисми аввали он аз хусуси аркони асосии шеър-арӯз, кофия ва бадеъ баҳс мекунад (143). Муаллиф дар таълифи ин асар асосан ба “Ал-муъҷам” (127) ва “Меъёр-ул-ашъор” (93, 94) таъия намуда, дар фасли аввали он истилоҳоти маъмули илми арӯз, доираҳои авзони арӯз ва баҳрҳое, ки аз онҳо берун меоянд, шаҷараҳои аҳрабу аҳрам, зихофҳои серистеъмоли арӯз ва ғайраро шарҳ додааст.

Асри 15 дар таърихи илму адаби халқҳои форс-тоҷик ба ӯзбек аз давраҳои хеле пурфайз ба шумор меравад. Дар ин давра дар қатори дигар илмҳо оид ба арӯз якбора чандин рисола таълиф шуд, ки “Рисолаи арӯз”-и Ҷомӣ (82), “Ҷамъи мухтасар”-и Ваҳиди Табретӣ (172), “Арӯзи Сайфӣ”-и Сайфии Бухороӣ (122), “Бадоеъ-ус-саноеъ”-и Атоуллоҳи Ҳусайнӣ (245), “Арӯзи Юсуфӣ”-и Лизӣ Юсуф (530), “Арӯзи Ҳумоюн”-и Абдулқаҳҳори Самарқандӣ (136), “Мизон-ул-авзон”-и Алишери Навоӣ (399), “Рисолаи арӯз”-и Бобур (248, 280, 319, 320) аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Омӯзиш ва муқоисаи рисолаҳои зикршуда бо рисолаҳои арӯзи пешин, аз он ҷумла, бо “Ал-муъҷам” ва “Меъёр-ул-ашъор” ин нуктаро ошкор сохт, ки дар ҳақиқат, муаллифи аксари ин рисолаҳо дар таълифи асарҳои хеш “Ал-муъҷам”-и Шамси Қайси Розиро ҳамчун манбаи асосӣ қарор додаанд ва ҳатто баъзе ҷойҳои “Ал-муъҷам”-ро ба таври мухтасар рӯбардор кардаанд.

Дар адабиётшиносии муосири тоҷик, хусусан, хангоми таҳқиқи осори илмию адабии гузаштагон ва баҳо додан ба мероси онҳо анъанаи аҷиб ба ҳукми қонун даромадааст. Дар бештари маврид муҳаққиқе, ки ба эҷодиёти шоире ё таҳлили асаре машғул аст, мекушад, ки бартарию ҳамоно шоир ё ҳамоно асарро нишон диҳад. Баъзан қор ба дараҷае мерасад, ки эҷодиёти адибону олимони якрангу якнавохт мегарданд. Банда, албатта, ин ҳукмро ба гардани дигарон бор карданӣ нестам, аммо ин гуфта аз воқеияти дунёи таҳқиқгарону донишмандон сар задааст.

Дар сарсухани “Рисолаи арӯзи”-и Ҷомӣ низ дар чанд ҷой ҳамин анъана мушоҳида мешавад. Дар сарсухан омадааст: “Дар “Рисолаи арӯзи”-и Ҷомӣ ҳам барои намудҳои мухталифи бахрҳо мисолҳо фаровон оварда мешаванд, вале нуктаҳои назарӣ хеле мухтасаранд. Мисолҳои оварда ба килки сеҳрнигори худи Ҷомӣ тааллуқ доранд ва аз ҷиҳати мазмуну шакл барои фаҳму шуури хонанда хеле мувофиқанд” (604, 154). Мазмунни ҷумлаи якуми ин иқтибос дуруст аст, аммо мазмуни ҷумлаи дуюм баҳсталаб. Гап дар сари он аст, ки на ҳамаи мисолҳои “Рисолаи арӯзи”-и Ҷомӣ аз худи ӯянд, балки як қисми он (22 байт) аз “Ал-муъҷам”-и Шамси Қайси Розӣ айнан оварда шудаанд (525). Дар сарсухани “Рисолаи арӯзи”-и Ҷомӣ боз омадааст: “Масъалаи дигаре, ки дар “Арӯзи”-и Ҷомӣ ҷолиби диққат мебошад, муносибати нав нисбат ба доираҳо аст, ки қолабҳои ҳоси арӯзро дар худ таҷассум менамунд... Масалан, Шамси Қайси Розӣ ва Ҷомӣ аз ду доираи Халил, ки дар онҳо бахрҳои Тавилу Мадид, Вофиру Басит ва Комил ҷо гирифта буданд, даст кашиданд ва доираи дигаре сохтанд, ки бахрҳои ҳоси тоҷикиро дар бар мегирифт” (604, 155).

Агар ин гуфтаҳо ба хоҳири таърифу тавсифи Ҷомӣ зери килки сухан кашиданӣ бошем, Ҷомии бузургвор ба ҷунин таъриф эҳтиҷманд нест, аммо агар ҳақиқатро баён карданӣ бошем, бояд ин хел нагуем. Барои он ки Ҷомӣ дар “Рисолаи арӯзи” алаҳхусус, дар мавриди доираҳои арӯзи шеърӣ тоҷикӣ ҳеч гуна муносибати нав накардааст. Баръакс, тамоми доираҳо ҳамоно тавре ки Шамси Қайси Розӣ дар “Ал-муъҷам” оварда буд (553, 81-84), дар “Рисолаи арӯзи” ҷой дод (604, 169-174).

Китоби “Ҷамъи мухтасар”-и Ваҳиди Табрзӣ дар байни рисолаҳои, ки дар асри 15 таълиф шуда буданд, бо хусусияти таълимии худ фарқ мекунад. Ваҳиди Табрзӣ ин рисолаҳо дар байни солҳои 1417-20 ҳамчун китоби дарсӣ барои бародарзодаи хурдсоли худ - Сафиуддин иншо намудааст (172, 17). Рисолаҳо шартан ба се қисм ҷудо кардан мумкин аст. Дар қисми аввал, ки аз 80 фасли хурд иборат аст, роҷеъ ба илми арӯз, маънии луғавӣ ва истилоҳии арқони байт, ҷузъҳои руқн, бахрҳои аслию фаръӣ, зиҳофҳо, маънии луғавӣ ва истилоҳии он дар шеър, доираҳои арӯз ва тасвири онҳо баҳс рафтааст. Қисми дуюми асар аз ҷиҳати тарзи гузориши масъала аз тамоми рисолаҳои арӯзии гузаштаю минбаъда фарқ мекунад. Ин қисм шомили 75 фасл аст. Ваҳиди Табрзӣ дар ҳар як фасл яке аз анвои 19 бахри арӯзро оварда, аввал маънии луғавии онро шарҳ медиҳад, сипас номи бахрро гуфта (масалан, Ҳазачи мусаммани солим), санъати шеърширо нишон медиҳад ва дар охир як байтро тақтеъ менамояд. Дар қолабҳои зарурӣ маънии луғавии санъатҳои шеърӣ ва ҳелҳои онҳо бо забони бисёр соддаю раво менамунд. Ҷамин тариқ, дар ин қисмат 68 навъи санъати шеърӣ ва навъҳои онҳо, вазни рубоӣ ва намунаи байтҳои марбут ба вазнҳои мухталиф шарҳу тавзеҳ дода шудааст. Қисми сеюм дорои 33 фасл буда, шарҳи қофия

ва хелҳои он, хуруф ва ҳаракоти кофия ва фарқи кофия-ву радифро дарбар гирифтааст.

Чизи ҷолиби диққат дар рисолаи “Чамъи мухтасар” он аст, ки муаллиф барои осон намудани мушкилоти арӯз дар баробари рукҳои маъмули арӯзи арабу ачам-фӯилун, мафӯилун ва ғайра калимаҳои маъмулу машҳури тоҷикиро ба ин тарик: “фаъулун-дилам кӯ”, “Фӯилун-кӯ дилам”, “Мафӯилун-маро дил кӯ?”, “мустафъилун-кӯ дил маро?”, “фӯилотун-кӯ маро дил?”, мафӯилатун-биё бари ман”, “мутафӯилун-бари ман биё” (172, 19-20) гузоштааст. “Чамъи мухтасар”-ро соли 1959 шарқшиноси номии шӯравӣ А.Э.-Бертелс дар асоси ҳафт нусхаи дастрасшуда таҳия, тарҷума ва нашр намуд (172).

Сайфӣи Арӯзии Бухороӣ соли 1491 бо номи “Арӯзи Сайфӣ” рисолае навишт, ки аз ҷиҳати тарзи таълиф хеле нодир аст. Худи Сайфӣ ҳамин ҷиҳати китоби хешро дар муқаддимаи он қайд кардааст: “Бидон, ки боис бар ин таълиф он буд, ки гоҳе бо асҳоб аз кутуби арӯз мубоҳаса карда мешуд. Дар ҳар дақиқа нуктае металабиданд ва ба ҳар муддао далеле ақлӣ ё нақлӣ мешуниданд, ки он нукот ва далоил ба тамомиҳо дар ҳеч китоби ин фан аз тасонифи арабӣ ва форсии мутақаддимон ва мутааххирон набуд. Ба ҳукми он ки ал-илму сайдун ва ал-ит-итофтун қайдун, хоста шуд, ки ҷиҳати хифзи он суханон рисолае тартиб дода шавад” (122, 1). Рисола аз муқаддима ва 112 фасл иборат аст. Сайфӣ нисбат ба дигар арӯзиёни замонаш дар рисолаи хеш аз ҳама бештар ба шарҳи илмии истилоҳоти арӯз диққат медиҳад. Вай дар “Рисолаи арӯз” ҳашт маънии арӯзро додааст. Ба ақидаи ӯ авзони шачараи ахрабро дар ҷаҳон мисраи як рубоӣ ғунҷонидан мумкин, аммо иҷтимоӣ авзони шачараҳои ахрабу ахрабро дар як рубоӣ ҷой додан хуш наояд.

“Арӯзи Сайфӣ” бо забони соддаю раван таълиф шудааст ва барои онҳое, ки ба омӯхтани илми арӯз майл доранд, дастури муфиде ба шумор меравад. Ин рисола аз маъхазҳои асосии рисолаҳои арӯзии минбаъда гардида, то имрӯз ҳамчун китоби дарсӣ қимати худро гум накардааст. Соли 1872 бо тарҷумаи англисиаш дар Калкатта ва соли 1993 бо эҳтимоми арӯздони номии эронӣ Муҳаммад Фишоракӣ дар Техрон ҷоп шудааст (122).

Адиб ва донишманди асри 15 Атоуллоҳи Ҳусайнӣ онд ба илми арӯз асари алоҳидае таълиф накарда бошад ҳам, муқаддимаи “Бадоеъ-ус-саноеъ”-и хешро ба илми арӯз бахшид (245). “Бадоеъ-ус-саноеъ” (соли таълифаш 1493) аз дебоча, муқаддима, се санъат (боб) ва хотима иборат мебошад. Дебоча сабаби иншои китобро фаро гирифтааст. Муқаддима “Дар усули илми арӯз” ном дошта, муаллиф дар он дар хусуси илми арӯз ва истилоҳоти ин илм, бахрҳои машҳури арабу ачам, зихофҳо ва ғайра баҳс мекунад. Муқоисаи муқаддимаи “Бадоеъ-ус-саноеъ” бо китобҳои арӯзи гузашта ин нуктаро рӯшан мекунад, ки маъхазҳои асосии Атоуллоҳи Ҳусайнӣ китоби “Ал-муъҷам”-и Шамси Қайси Розӣ мебошад, зеро ӯ дар ҷанд ҷои “Бадоеъ-ус-саноеъ” аз “Ал-муъҷам” нақл менамояд (127, 19). “Бадоеъ-ус-саноеъ” соли 1974 бо кӯшиши донишманди шинохтаи тоҷик-Раҳим Мусулмонқулов ба таърифи расид, мутаассифона, муқаддимаи он, ки дар илми арӯз аст, аз китоб хориҷ шудааст.

Шоир ва донишманди асри 15 Абдулқаҳҳор ибни Исҳоқи Самарқандӣ охири асри 15 “Ал-муъҷам”-и Шамси Қайси Розиро мухтасар намуда, онро “Мизон-ул-авзон ва лисон-ул-қалам дар шарҳи алфози Ачам” номид (127), ки Муҳаммад Ҳасани Адиби Хиравӣ

сахван онро бо иловаи унвони “Арӯзи Хумоюн” соли 1959 дар Техрон ба таъб расонид (136).

Дар ибтидои асри 16 китобе бо номи “Мунтахаб-ул-арӯз” таълиф шуд, ки ба қалами Мавлоно Низомуддин-писари Мавлоно Хусейни Кошифӣ тааллуқ дорад. Сабаби таълифи ин рисола китоби “Нисоб-ус-сибён”-и Абӯнастри Фарохист (61). Дар фавк ишора кардем, ки баъди таълифи рисолаи “Нисоб-ус-сибён” ба он шарҳҳои зиёд навишта шуд, ки яке аз онҳо ба қалами Мавлоно Низомуддин тааллуқ дорад (215, 2). Мавлоно Низомуддин баъди навиштани шарҳ ба “Нисоб-ус-сибён” дарк менамояд, ки агар дар дасти хонанда рисолаи мухтасаре оид ба илми арӯз бошад, мушкилии он боз ҳам осонтар мешавад. Аз ин рӯ, дар асоси китобҳои арӯзи гузашта рисолаи “Мунтахаб-ул-арӯз”-ро иншо менамояд. Дар муқаддима менависад: “Ин рисолаест аз илми арӯз, мухтасари баёни баъзе аз заруриёт ва мунтахаб аз кутуб ва саҳифи муътабар аст аз барои хушии толибон аз ҳар ҷо чида шудааст” (85, 30). Дар ҳақиқат, мутолиа ва муқоисаи “Мунтахаб-ул-арӯз” бо рисолаҳои пешин нишон медиҳад, ки муаллиф ҳангоми шарҳу тавзеҳи истилоҳоти маъмули арӯз гуфтаҳои Шамси Қайси Розиро аз “Ал-муъҷам” (127), навиштаҳои Насируддини Тӯсиро аз “Меъёр-ул-ашъор” (94), мисолҳои шеърро аз рисолаҳои “Арӯзи Сайфӣ” (122), “Ҷамъи мухтасар” (172), “Рисолаи арӯз”-и Ҷомӣ (82) ва ғайра гоҳе мазмунан овардааст (85).

Шоир ва тазкиранависи асри 16 форс-тоҷик Хочаҳасани Нисорӣ (572, 466-467) соли 1560 бо хоҳиши яке аз ашхоси “баландикболи...мардумшиносу маъни-рас, дастгири ҳар ятиму бекас”... “барои маълумоти қавоиди куллия ва таркиби иборати порсӣ аз қабилӣ теъдоди ҳуруфи таҳачҷӣ ва асмои ҳаракоту сукунот ва тақсими ҳуруфи муфрадаю мураккаба ва қоидаи асмою

ифъол ва ақсоми саноеи бадоеи лафзӣю маънавӣ ва истифодаи ташбеҳу киноя ва кавофию арӯз ва имолаю тарҳим” рисолаи “Чаҳор гулзор”-ро таълиф намуд, то ки толибилмони навомӯз аз рӯи он роҳи омӯхтани рисолаҳои қадимро ёд гиранд. Гули дуҷоми гулзори сеюми “Чаҳор гулзор” аз илми арӯз баҳс мекунад. “Рисолаи арӯз”-и Нисорӣ мисли рисолаҳои пешин ба фаслҳо ҷудо намешавад. Дар оғози он маънии луғавӣю истилоҳӣю шоирро шарҳ дода, минбаъд дар бораи арӯз ҳамчун мизони шеър, тақтеъ, аркони байт, баҳр, ҷузъҳои руқъ ва анвои он, зиҳфоти баҳрҳои солим ва анвои рубоӣ хеле мухтасар сухан меронад. Аз маънидоди истилоҳоти маъмули мачҳули арӯз ва мисолҳои шеърие, ки муаллиф барои анвои мухтасари баҳрҳои меорад, маълум мешавад, ки ӯ дар таълифи он аз “Ал-муъҷам”-и Шамси Қайси Розӣ ва “Меъёр-ул-ашъор”-и Насируддини Тӯсӣ истифода бурдааст.

Дар асри 16 инчунин “Рисолаи арӯз ва қофия”-и Файзии Даканӣ (86), “Рисолаи арӯз”-и Хурмуҳаммад Муъмин ибни Алии Хусайнӣ (86) ва баъдтар “Рисолаи арӯзия”-и Қойиммақоми Фарохонӣ (86), “Мизон-ул-ифкор шарҳи “Меъёр-ул-ашъор” маъна “Рисолаи рубоӣ”-и Мавлоно Муфтийи Муҳаммад Саъдуллоҳ (166) ва “Бухур-ил-алҳон”-и Фурсати Шерозӣ (146) таълиф гардиданд, ки мавзӯи баҳсашон илми арӯз ва татбиқи усули мусикӣ бо арӯзи форсӣ-тоҷикӣ буд.

Дар ибтидои асри 19 рисолаи “Меъроҷ-ул-арӯз” таълиф гардид, ки ба қалами Муҳаммад Гиёсуддин тааллуқ дорад. Ин рисола дар асл ҳамон боби “Арӯз”-и “Гиёс-ул-луғот” буда, бо номи “Меъроҷ-ул-арӯз” машҳур гардидааст. Муаллиф дар охири боби “Арӯз” менависад: “Тамом шуд рисолаи “Меъроҷ-ул-арӯз” (397, 63). Ҳарчанд ин рисола шарҳи истилоҳи арӯз аст, дар асл дастури таълимиро менамояд, ки қариб тамоми исти-

лохоти ин илм баён шудааст. Худи муаллиф қайд мекунад, ки дар таълифи ин рисола аз “Ҳадоиқ-ус-сеҳр”, “Меъёр-ул-ашъор”, “Минҳоч-ул-арӯз”, “Арӯзи Сайфӣ” ва ғайра истифода кардааст.

Донишмандони дигари форс-тоҷик Ҷамолуддин Хусайни Инчу дар “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” (553, 18), Муҳаммад ибни Саъд дар “Табсират-уш-шуаро” (553, 19), Муҳаммад Начмалихон дар “Наҳч-ул-адаб” (553, 19), муаллифи “Махзан-ул-улум” Ғозиуддин Бодшохи Ғозӣ дар “Ҳафт кулзум” (576, 375), Вочидалии Мачмалӣ дар “Матлаъ-ул-улум” (572, 185) фаслҳои алоҳида ба илми арӯз бахшидаанд, ки ба қавли Муҳаммад ибни Абдулваҳҳоби Қазвинӣ маъхаз асосии онҳо “Ал-муъҷам” буд (553, 18-19).

Дар асри ҳозир донишмандони шинохтаи эронӣ Парвиз Нотил Хонларӣ (87, 88, 89, 90), Муҳаммад Амин Адиби Тӯсӣ (66), Масъуди Фарзод (144, 145, 162, 199), Хусрави Фаршедвард (86), Маҳдии Ҳамидӣ (106), Сирус Шамисо (86), Тақии Ваҳидиёни Комёр (173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 491), Аҳавони Солис (64, 65), Ҳамиди Хусайнӣ (86), Заҳрои Хонларӣ (101, 102), Муҳаммад Муҳаммадӣ (104), Соид Боқирӣ (115), Аббоскули Алӣ (134), Бадоеъуззамони Фурӯзонфар (147), Муҳаммад Ҷаъфари Маҳҷуб (153), Абдулҳасани Начафӣ (169, 170), Ҷалолуддини Хумоӣ (187, 188), Жола Бадеъ (311, 312, 317, 318) ва дигарон бо таҳқиқоти арӯзии хеш роҳҳои нав ва осони омӯзиши онро нишон доданд. Ҳамид Хусайнӣ дар мақолаи “Нигоҳе ба таъриҳчаи арӯзи форсӣ ва сайри таҳқиқоти арӯзӣ аз оғоз то имрӯз” (86) ба таври хеле муъҷаз аз онҳо гуфтугӯ намудааст.

Аз байни ин таҳқиқот ду асари Нотили Хонларӣ “Таҳқиқоти интиқодӣ дар арӯзи форсӣ ва чигунагии таҳаввули авзони газал” (87) ва “Вазни шеъри форсӣ”

(90) дар арӯзи классикӣ таҳаввулоти ҷиддие ба вучуд овард. Вай аз ҷумлаи аввалин арӯзшиносонест, ки воҳидҳои арӯзии куҳан, яъне ватадҳои сабабҳои фосилаҳоро барои тақтеи шеъри форсӣ-тоҷикӣ нодурусту норасо доништа, ба ҷои онҳо ҳичоҳоро меъёр қарор медиҳад. Вай ду навъи ҳичо, яъне ҳичои кӯтоҳ (монанди “ва”, “ки”, “се”) ва ҳичои баланд мисли “шаб”-у “кор”-у “сохт”-у “по”-ро вориди арӯз намуд, ки баъдтар аз ҷониби арӯзиёни дигари эронӣ мисли Адиби Тӯсӣ (66), Масъуди Фарзод (199), Хусрави Фаршедвард (86), Сирус Шамисо (86), Тақии Ваҳидиёни Комёр (179, 180) тақмили тавзеҳ дода шуд.

Алинакии Вазирӣ ҳичоҳои форсиро ба се қисм (кӯтоҳ, дароз ва гунг) ҷудо намуд, ки намунаи онро дар шакли овозии “Мафъъл” дидан мумкин аст (86).

Масъуди Фарзод ду навъи ҳичо (кӯтоҳ ва баландро) пешниҳод намуд. Адиби Тӯсӣ доманаи тақсимбандии ҳичоҳоро густариш дода, онҳоро ба се гурӯҳ (кӯтоҳ, баланд ва кашида) ҷудо кард. Ниҳоят, Хусрави Фаршедвард таркиби овозии забони форсиро ҷуқуртар омӯхта, ба ҳулосае омад, ки ҳичоҳои арӯзиро ба чаҳор даста (кӯтоҳ, мутавассит, баланд, дароз ё кашида) ҷудо кардан беҳтар аст (86).

Арӯзиёни қадим миқдори арқони солими арӯзиро ҳашто доништа (фаъълун, фовилун, мафъълун, фовилотун, мустафълун, мафъълоту, мафъилатун, мутафъилун), тамоми ашқоли дигаре, ки аз ин рукно ба вучуд меомад, зиҳоф ё илал меномиданд.

Баъзе аз арӯзиёни муосири эронӣ ба ин арқони солим боз чанд рукни дигарро, аз ҷумла, фаъилун, фаъилотун, мафъълун, муфтаъилун, мафъилун ва фаъалро илова карданд. Арқони арӯзие, ки донишмандони эронӣ ба қатори рукноҳои солими арӯзӣ дароварданд, дар ҳақиқат, дар таҷрибаи эҷодии шоирон хеле

серистеъмоланд, аммо онҳо ҳеҷ гоҳ рукҳои солими арӯзи нестанд. Сабаби ин таъкид он аст, ки ҳар кадоми онро аз як ё ду-се рукни солими арӯзи берун овардан мумкин. Масалан, афӯили фаъилотун ҳам дар баҳри Рамал (номаш махбун), ҳам дар баҳри Комил (номаш мактӯъ) мавҷуд аст, ки дар натиҷаи ба рукни асосии баҳри Рамал-фӯилотун гузаронидани амали хабн ва тавассути гузаронидани амали қатъ дар рукни асосии баҳри Комил-мутафӯилун ба вучуд меояд.

Шакли овозии мафӯилун (у-у-) бошад дар баҳри Ҳазач зихофи макбуз, дар баҳри Рачаз зихофи махбун, дар баҳри Вофир зихофи маъкул ва дар баҳри Комил зихофи мавкус ном дорад, ки дар натиҷаи гузаронидани амалҳои қ а б з (дар рукни мафӯйлун), х а б н (дар рукни фӯилотун), а қ л (дар рукни мафӯилатун) ва в а қ с (дар рукни мутафӯилун) ба вучуд меояд (530, 172-173, 247-252, 273-274, 276-279).

Хонларӣ дар “Вазни шеъри форсӣ” (90) роҷеъ ба як қатор масъалаҳои арӯз, аз он ҷумла, таҳаввул ва тақомули он, нуқсҳои илми арӯз ва авзони рубоӣ фикри тозае пешниҳод кардааст, ки дар ин хусус муҳаққиқ А.Ҳакимов дар китобаш таваққуф менамояд (584, 129-184).

Хонларӣ даҳ шакли овозии зеринро бо муродифи форсӣ-тоҷикии онҳо пешниҳод менамояд: (фаъал-наво, фаълу-чома, фаълун-ово, фаъи-хама, фаъулун-хушово, фаъилун-банаво, мафъулун-неково, фӯилун-хушнаво, фаъӯлу-тарона, фӯилу-замзама” (90, 161). Роҳу равише, ки Хонларӣ дар омӯзиши арӯзи форсӣ-тоҷикӣ пеш гирифтааст, асоси мустаҳкамҳои илмӣ дорад, аммо “аҷзҳои чадида”, яъне рукҳои, ки ӯ пешниҳод менамояд, дар илми арӯз чизи нав нест, баръакс собиқаи хеле қадимӣ дорад. Масалан, рукни аввал-фаъал (V -) шакли овозии зихофҳои махзуфи баҳри Мутақориб, маҷбуби баҳри

Ҳазач, марбӯи баҳри Рамал, махбуни мактӯи баҳри Мутақорик (530, 190-191, 260-261, 298-303), рукни дуҷом-фаълу (- V) шакли овозии зихофи асрами баҳри Мутақорик (530, 58), рукни сеҷом-фаълун (- -) шакли овозии зихофҳои аслами баҳрҳои Рамалу Мутақориб, аҳаззи баҳрҳои Рачазу Мунсарех, мактӯи баҳри Мутақорик, музмари аҳаззи баҳри Комил, муҳаннақи махзуфи баҳрҳои Ҳазач, Мушоқил, Музореъ (530, 55-57, 73-74, 286-289, 444-446), рукни ҷаҳорум-фаъи (V V) ин ҳамон шакли овозии сабаби сақил аст (518, 371-373), рукни панҷум-фаъулун (V - -) шакли овозии зихофҳои махзуфи баҳри Ҳазач, макшуфи махбуни баҳри Мунсарех, рукни солими баҳри Мутақориб (530, 186-188, 298-300, 427-432), рукни шашум-фаъилун (V V -) шакли овозии зихофҳои аҳаззи баҳри Комил, матвии махбуни макшуф ё махбуни матвии макшуфи баҳрҳои Сареъю Мунсарех, марфӯи махбуни баҳри Рачаз, махбуни баҳри Мутақорик, махбуни махзуфи баҳри Рамал (530, 73-74, 193-194, 202, 247-253, 261-262), рукни ҳафтум-мафъулун (- - -) шакли овозии зихофҳои аҳрамаи муҳаннақи баҳри Ҳазач, ақсами баҳри Вофир, максури рукни солими мус-тафъи-лун, мактӯи баҳри Рачаз, мушаъасси баҳри Рамал (530, 65-66, 71-72, 283-285, 286-288, 442-443, 451-453), рукни ҳаштум-фӯилун (- V -) шакли овозии рукни асосии баҳри Мутақорик, шакли овозии зихофҳои аштари баҳри Ҳазач, аҷами баҳри Вофир, макшуфи матвии рукни солими мафъӯлоту, марфӯи баҳри Рачаз, махзуфи баҳри Рамал (530, 68-69, 80-81, 185-186, 191-193, 199-201, 298-300, 404-408), рукни нуҳум-фаъӯлу (V - V) шакли овозии зихофи макбузи баҳри Мутақориб ва ниҳоят, рукни даҳум-фаъилу (- V V) шакли овозии як сабаби ҳафиф ва як сабаби сақил (518, 371-373) мебошанд, ки аз ибтидои пайдоиши

шеъру шоирӣ ба забони форсӣ-тоҷикӣ мавриди истифода қарор гирифта буданд.

Хонларӣ тамоми анвои бухури шеъри форсӣ-тоҷикиро дар 15 доира (силсила) ҷой дода, аз ҳар доира аз як то шаш баҳро берун овард (90, 174-254). Доираҳои тартибдодаи Хонларӣ мисли доираҳои арӯзии гузашта дар асоси баробар омадани ҳичоҳои ашқоли овозии рукно сохта шудаанд.

Арӯзии дигари эронӣ, аз қабилӣ Фарзод, Фаршедвард, Шамисо, Ҳамидӣ Шерозӣ, Ваҳидӣни Комёр, Адиби Тусӣ ва дигарон ба устод Хонларӣ як навъ пайравӣ карда, микдори рукноҳои солиро бисту сето (Фарзод), понздаҳо (Фаршедвард), ҳаҷдаҳо (Ваҳидӣни Комёр), чаҳордаҳо (Вазира) доништаанд. Рукноҳо, ки донишмандони зикршуда мавриди истифода қарор додаанд, ҳама ҳамон арқони қадим аст, ки ӯ дар шакли солим, ӯ дар шакли музоҳаф маъмул буданд (86). Ваҳидӣни Комёр ҳатто номи тамоми баҳро ва шаклҳои онҳо ро пазируфтааст (179, 7).

Муаллифи “Арӯзи Ҳамидӣ” (106) муътақиди он аст, ки тамоми авзони арӯзиро аз рукно мутафъилотун (V V - V -) бояд берун овард. “Агар мо бар ҳилофи он чи уламои арӯз то кунун кардаанд, аз пайвастанӣ як фосилаю як ватаду як сабаб қалимае ба вучуд оварем, ҳалқаи гумшудаеро пайдо кардаем, ки тамоми давоири арӯзӣ ва авзони шеъриро дар миён гирифтааст ва “мутафъилотун” сапедадамест, ки бар дарёҳои сиёҳ ва гӯфонзадаи бухур нурафшонӣ менамояд. Мутафъилотуни мо дар ҳамаи вазноҳои мавҷуд ва мумкиналвучуди забони форсӣ аст (106, 35-36).

Сабаби ба ҷунин ҳулоса омадани Ҳамидӣ тақлид кардани ӯ ба арӯзии араб аст, зеро рукно мутафъилотун аз фосила (“мутафо”), ватад (“ило”) ва сабаб (“тун”) таркиб ёфтааст. Дар асл гирием, мутафъилотун

(V V - V -) рукно солим нест ва он шакли овозии зикршуда мутафъилотун баҳри Комил аст ва ханӯз дар асри 13 Шамси Қайси Розӣ дар китоби “Ал-муъҷам” роҷеъ ба мутафъилотун маълумот дода, як байт оварда буд (553, 74). Ба ақидаи Ҳамидӣ, роҳи аз ҳама осони омӯхтани илми арӯз дар он аст, ки агар дар тақтеи ибтидои шеъри аз баҳри рукноҳои мафъилун, фъилотун, мустафъилун, фаъулун, фъилун, мутафъилун, мафъилотун, мафъилун, фаъилотун, фаъилун, мафъулун, мафъулу ва ғайра баромада, ба ҷои онҳо рукноҳои: мутафъилтун (мафъилун), мутфъило (мустафъилун), мутфаъилтун (фъилотун), мутафъил (фаъулун), мутфаъил (фъилун), мутафъило (мутафъилун), мутафъилотун (мафъилотун), мутафъил (фаъилотун), мутфаъило (мутфаъилун), мутафъило (мафъилун), мутфо (фаъулун), мутфаъилт (фъилот), мутфъил (мафъулун), мутфоӣ (мафъулу), мутафъилту (мафъилу), мутафъо (фаъилон)-ро ҷорӣ намоем. Инчунин, ӯ пешниҳод менамояд, ки барои хубтар ёд гирифтани мушкилоти арӯз ва барои ҷен кардани дуруст ӯ нодурустии шеър қолиби “дам дам дадам” ва шаклҳои он ки ба зехн наздиктаранд, меъёри хуб шуда метавонад (106, 45-46).

Аз ин роҳу равише, ки донишманди мухтарамии эронӣ барои зудтар хубтар ёд гирифтани илми арӯз тавсия менамоянд, гумон аст, ки бори мубтади арӯз осон шавад. Дурустараш, ҷунин усули таълими арӯз қори омӯзандаи илми арӯзро боз ҳам вазнинтар менамояд, зеро аз пайдоиши ин илм то имрӯз дар тамоми рисолаҳои арӯзӣ рукноҳои мафъилун, фъилотун, мустафъилун, мафъулоту, фаъулун, фъилун ва зикршудаҳои онҳо ҷун шаклҳои маълум ва мустаъмали арӯзӣ оварда шудаанд ва ин шаклҳои овозӣ дар байни шоирону арӯзшиносон ва ниҳоят, хонандагонӣ шеър хеле серистеъмоланд. Дар ҷунин маврид ба ҷои рукно

асосии баҳри Ҳазаҷ-мафӯйлун тавсия намудани мутафъилтун, ё ба чои рукни асосии баҳри Рамал-фӯйлотун пешниҳод намудани мутфъилтун, ки ҳар ду шакли овозии пешниҳодшуда номуштаъмаланд, на ба фоидаи илми арӯз аст ва на ба фоидаи хонанда.

Дар шарқшиносии Аврупо ва адабиётшиносии шӯравӣ арӯз ҳамчун яке аз аркони шеър мавриди таҳқиқи донишмандон қарор гирифта, шарқшиносони машҳури хориҷӣ ва рус: А.Арберри (189), Э.Браун (191), Х.Эте (194), Е.Саттон (193), Г.Эвалд (573), Р.Вестфал (573), Ян Рипка (448), М.Штокмар (564), Ф.Е.Корш (352, 353), А.Кристенсен (571), Ю.Н.Март (368), И.М.Филштинский (532, 533, 534), Е.Э.Бертелс (256), И.С.Брагинский (273), А.А.Стариков (478), А.Т.Тагирджанов (488), З.Н.Ворожейкина (284), Д.Г.Гинтсбург (289), Б.М.Гусейнов (291), А.А.Азер (220), В.Г.Адмони (219), О.Ф.Акимускин (226), В.М.Жирмунский (313), В.Б.Кляшторина (350), Н.Б.Кондирева (351), И.Ю.Крачковский (354, 355), А.Б.Куделин (358), В.А.Никонов (410), Н.И.Пригарина (435), И.В.Стебелева (479, 481), Н.Ю.Чалисова (551, 552), А.М.Шербак (568; 569; 570) ва аз адабиётшиносони тоҷик С.Айнӣ (224, 225), Б.Азизӣ (222, 223), А.Мирзоев (369), Ш.Ҳусейнзода (593, 594, 596, 597, 599, 601, 602, 603), Баҳром Сирус (467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474), Р.Ҳодизода (585, 586, 587, 588, 589, 590), Р.Амонов (234, 235, 237), Т.Зехнӣ (321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328), А.Маниёзов (362, 363, 364, 365, 366), Х.Мирзозода (371, 372, 373, 374), В.Асрорӣ (241, 242, 243, 244), М.Шукуров (567), Р.Мусулмонкулов (382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 392, 393), С.Давронов (293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302), Б.Шермухаммадов (558, 559, 560), А.Зухуриддинов (329, 330, 331), С.Табаров (485, 486,

487), Х.Отахонова (427, 428, 429), Н.Қаҳҳорова (580), М.Муллоаҳмадов (380, 381), А.Сатторов (458, 459, 460, 461), А.Афсаҳзод (246), М.Бақоев (250, 251, 252), Ю.Бобоев (267, 268), М.Давлатов (292), С.Имронов (336, 337, 338, 339), У.Каримов (343, 344), С.Мирзоев (370), Н.Мирзохочаев (375), С.Наимбоев (400), А.Насриддинов (404, 405), А.Низомов (409), Т.Самадов (456), М.Шарифов (554), У.Тоиров (495, 496, 497, 503, 505, 512, 518, 528, 530), А.Ҳақимов (582, 583, 584), Киром Остон (348, 349, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427), М.Умаров (525, 526), Ш.Раҳмонов (443, 444, 445) ва дигарон дар баҳси вазни шеъри форсӣ-тоҷикӣ ва эҷодиёти шоирони алоҳида дар ҳусуси арӯз ва баъзе нозуқиҳои он изҳори ақида кардаанд, ки мо дар мавридҳои алоҳида ба гуфтаҳои онҳо ишорат менамоем.

Профессор Шарифҷон Ҳусейнзода яке аз нахустин донишмандони тоҷик буданд, ки дар мактабҳои олиӣ ҷумҳури таълими арӯзро бо номи “Назмшиносӣ” ҷорӣ намуданд ва баъдтар шоғирдону пайравони он кас донишмандону устодони варзида Абдуқодир Маниёзов ва Саъдоншоҳ Имронов ин услубу анъанаи ӯро давом доданд. Ба ақидаи устод Шарифҷон Ҳусейнзода модари тамоми аркони арӯзӣ рукни мафӯйлун (V - - -) аст. “Арӯзиёни пешин барои андозаи таркиби рукнҳои шеър аз шаклҳои мухталифи калимаи “фаъала” қолабҳои лафзӣ ё формулаҳои шартие сохтаанд, ки онҳоро “афӯилу тафӯил” меноманд. Лекин барои андоза кардани рукнҳои шеърҳои арӯзӣ лафзи “мафӯйлун” қолаби асосӣ ба шумор рафта, асоси ҳамаи рукнҳои баҳрҳои арӯзиро ташкил медиҳад. Ҳичоҳи дароз ва кӯтоҳи рукнҳо бо овози ҳамин формула ва шаклҳои гуногуни он андоза карда мешаванд (602, 180). Шарифҷон Ҳусейнзода дар асоси рукни мафӯйлун ва

шаклҳои дигари он (фозилотун, мустафилун, мафъулоти) доирае сохтанд, ки тамоми навҳои солими бахрҳои асли ва фарзии арӯро ҳам дар шакли мусамман ва ҳам мусаддас аз он берун овардан мумкин аст (598, 28-46, 602, 253-256).

Хизмати донишманди варзида, арӯзшиноси форс-тоҷик - Баҳром Сирус дар таҳқиқ ва таълими арӯзи тоҷикӣ хеле бузург аст. Вай дар асари "Арӯзи тоҷикӣ" (467) ва мақолаҳои алоҳидаи хеш (468, 469, 471, 472, 473) доир ба маънии лугавию истилоҳии арӯз, сохти доираҳои арӯзи арабӣ ва як қисми доираҳои арӯзи форсӣ-тоҷикӣ, алокаи мусикию ашъори арӯзӣ, баъзе нуқсонҳои арӯзи арабию тоҷикӣ, мавқеи зада дар вазни арӯз, сакта ва анвои он изҳори ақида намудааст. Ҳарчанд рисолаи "Арӯзи тоҷикӣ" маҷмӯи тамоми анвои бахрҳои арӯзиро фаро нагирифтааст, бо вучуди ин, асар барои мубтадиён ва муҳаққиқони арӯзи форсӣ-тоҷикӣ яке аз маъхазҳои хеле муфид аст. Азбаски ин асар аз ҷумлаи китобҳоест, ки устодони мактабҳои олии онро чун китоби дарсӣ-таълимӣ барои шогирдон тавсия менамоянд, лозим донистем, ки дар хусуси як галати он ки дар мавриди маънии лугавии *зиҳоф* аст, изҳори ақида намоем.

Шамси Қайси Розӣ калимаи *зиҳофро* чунин шарҳ додааст: "Бидон, ки ҳар тағйире, ки ба усули афозили арӯзӣ дарояд, онро *зиҳоф* хонанд. Ва маънии *захф* дурифт аз асли таъхир аз мақсад ва мақсуд. Ва аз ин ҷиҳат, "*сахми зоҳиф*" тиреро гӯянд, ки аз нишона ба як сӯ афтад" (553, 48). Баҳром Сирус бе ҳеч гуна ишора аз "Ал-муъҷам" гирифтааст: "Зиҳоф ҷамъи *зиҳаф* аст. "Зиҳоф" дар забони араб ба маънои дурӣ аз асл ва ҳам ба маънои аз нишона хато рафтани тирро гӯянд" (467, 41). Дар ин ҷо лозим аст, ки ба ибораи "ба нишон нарасидани тир" (300, 8) мулоҳиза намоем. Ин эзоҳ аз

китоби "Ал-муъҷам" нопурра иктибоъ шудааст, зеро мақсади Шамси Қайси Розӣ аз шарҳи "тиреро гӯянд, ки аз нишона як сӯ афтад"; "*сахми зоҳиф*" аст, на "*зоҳиф*"-и мучаррад. Пас, "*зоҳиф*", ё "*зиҳоф*", ё ин ки "*захф*" ба сари худ маънои тирро надорад, магар ки дар паҳлӯи тир-сахм низ бошад. Муаллифони "Санъати сухан" (325, 242), "Сохти шеърӣ тоҷикӣ" (300, 8), "Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ" (590, 163), "Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам" (518, 72) ба гуфтаи Баҳром Сирус таъя намуда, аз ибораи Шамси Қайси Розӣ "*сахми зоҳиф*" "*сахм*"-и арабиро партофта, "*зиҳоф*"-и танҳоро оварда, ба паҳлӯи шарҳи тоҷикии он "тир"-и тоҷикиро халондаанд. Аз ин ҷо чунин сахв ба шарҳи маънои лугавии "*зиҳоф*" роҳ ёфта паҳн гаштааст.

Баҳром Сирус ҳангоми маънидоди доираҳои Шамси Қайси Розӣ хулоса мекунад, ки "арабҳо дар ин се баҳр: "Ҳазач, Рачаз ва Рамал" дар шакли мусаддас шеър гуфтаанд" (553, 67). Бояд таъкид кард, ки ин хулоса чандон сахех нест. То он ҷое, ки барои арӯзшиносони арабу аҷам маълум аст, шеърӣ арабие, ки вазнаш Ҳазачи мусаддас ё мусамман бошад, то кунун ёфт нашудааст. Ҳазач дар шеърӣ арабӣ аз рӯзи ибтидо то кунун мураббаъ, яъне маҷзӯъ аст. Насируддини Тӯсӣ менависад: "ин баҳр наздики арабу аҷам мустаъмал ва аслаш тозиёнро дар доира мафозилун шаш бор аст ва дар бино маҷзӯъ ба кор доранд" (403, 65). Дар доира мусаддас омадани ашқоли баҳри Ҳазач Баҳром Сирусро ба иштибоҳ андохтааст.

Баҳром Сирус дар "Арӯзи тоҷикӣ" ба принсипи доирасозии Шамси Қайси Розӣ, Насируддини Тӯсӣ ва дигарон эрод гирифта менависад: "Арӯзиёни мо дар ҷудо кардани бахрҳои доираи Муштабаҳои арабӣ ба ду доира (доираи Мухталифа ва Мунтазия) принсипи доирасозии Халил ибни Аҳмадро вайрон карда, вале

барои ин навъ иқдоми худ ягон дилили мантикии қонёқунанда оварда натавонистаанд” (467, 69). Ин чо низ бояд ба таъкид бигӯем, ки арӯзиёни мо принсипи доирасозии Халил ибни Аҳмадро вайрон накардаанд, балки худ доираҳоро вайрон карда, мувофиқи ҳамон принсипи доирасозии Халил ибни Аҳмад ду доираи нав сохтаанд (530, 351-353, 438-451).

Дар илми арӯзшиносӣ рисолаҳои адабиётшиносони озарӣ Акрам Чаъфар (228) ва Фозил Саидов (464) таъсири амиқ гузоштаанд, ки дар ин хусус муҳаққиқон Киром Остон (420) ва Баҳром Сирус (467) дар асарҳои худ таваққуф намудаанд.

Муҳаққиқ Т.Зехнӣ дар боби “Мухтасари арӯзи тоҷикӣ” (324, 240-324) ва мақолаҳои худ (322, 323, 327) дар хусуси арӯз ва вазн, коидои ҳазф, тактеъ ва ҳичо, сакта, баҳрҳо, вазнҳои асли ва рукнҳои солим ба таври мухтасар сухан ронда, ҳангоми тактеи байт аз ашъори шоирони адабиёти классикии форс-тоҷик, муосир ва эҷодиёти даҳанакии халқ мисолҳо меорад, ки бегуфтугӯ, аҳамияти илмӣ ва амалӣ дорад. Мутаассифона, ҳангоми баёни баъзе ҷузъиёти арӯз, номи доираҳою баҳрҳо, шарҳи зихофу аркони баҳрҳои алоҳида ва тактеи абёт ба ҳатогиҳо роҳ дода шудааст (324, 240, 242, 280, 283, 304). Азбаски китоби “Санъати сухан” (325) асари таълимист ва аз он теъдоди зиёди донишҷӯёни факултетҳои филологии донишгоҳҳо ва хонандагони мактабҳои миёнаи ҷумҳурӣ истифода мебаранд, зарур донистем, ки баъзе ғалатҳои онро нишон диҳем ва бо ин ба хонандагону муҳаққиқон ёри амалӣ расонем. Т.Зехнӣ менависад: “Доираи саввум шомили се баҳр буда (муаллиф доираи сеюми арӯзи арабро дар назар дорад-У.Т.), “мучталиба” номида мешавад.

1. Ҳазач-мафӯйлун 4 бор,
2. Рамал-фӯйлотун 4 бор,

3. Раҷаз-муштафъилун 4 бор (325, 280).

Дар ин гуфтаи муҳаққиқ ду ғалати илмӣ ҷой дорад. Якум ин ки дар доираи Мучталибаи арабӣ баъди баҳри Ҳазач баҳри Раҷаз меояд, зеро принсипи доирасозӣ дар арӯзи араб аз рӯи ҳичо не, балки аз рӯи ватаду сабабу фосила сурат мегирад. Рукни мафӯйлун аз як ватади маҷмӯъ-“мафо” ва ду сабаби хафиф “й” ва “лун” иборат аст. Агар аз ватади маҷмӯи рукни мафӯйлун, яъне аз “мафо” сар кунему то сабаби хафифи рукни сеюм равем, се бор мафӯйлун ҳосил мешавад ва агар аз сабаби хафифи рукни мафӯйлун, яъне аз “й” оғоз намоему то охири доира равем, афӯили “йлунмафо”, “йлунмафо”, “йлунмафо” ба вучуд меояд, ки ба ҷои он рукни муштаъмали муштафъилунро гузошта, рукни асосии баҳри Раҷаз ва ниҳоят, агар аз “лун”-и мафӯйлун сар кунему то охири доира равем, афӯили “лунмафӯй”, “лунмафӯй”, “лунмафӯй” ба вучуд меояд, ки ба ҷои он рукни муштаъмали фӯйлотунро гузошта, рукни асосии баҳри Рамал меноманд. Дуюм ин ки баҳрҳои Ҳазач, Раҷаз ва Рамал дар доираи арӯзи арабӣ дар шакли мусаддас ҷой гирифтаанд, муҳаққиқ Т.Зехнӣ бошад, дар шакли мусамман “мафӯйлун 4 бор, фӯйлотун 4 бор, муштафъилун 4 бор” (325, 280) нишон додааст.

Адабиётшинос С.Давронов дар асарҳои “Вазни ашъори Абулқосим Лоҳутӣ” (294), “Соҳти шеъри тоҷикӣ” (300), “Омӯзиши вазни шеъри тоҷикӣ” (298) ва мақолаҳои хеш (293, 296, 297, 299, 301, 302) мавқеи арӯзро дар шеъри шоирони шӯравии тоҷик, пеш аз ҳама, дар эҷодиёти Айнӣ, Лоҳутӣ, Пайрав ва дигарон мавриди муҳокима қарор дода, навпардозии Лоҳутӣ, омезиши авзони арӯзӣ ва ҳичоиро дар ашъори ӯ нишон додааст. Таълифоти ӯ доир ба илми арӯз баробари арзиши зиёди илмӣ доштан дастурҳои хеле муфиди таълимӣ низ ба

шумор мераванд. Фасли “Таълими вазнҳои шеъри тоҷикӣ дар мактаб”-ро (298, 93-119) яке аз беҳтарин васоити таълимии арӯз номидан мумкин аст. Бо вучуди ин, дар мавриди шарҳи баъзе истилоҳоти арӯз, тавзеҳи баҳрҳо, тактеи шеърҳо ва номгузориҳои авзони арӯзӣ гоҳе ба иштибоҳот ва хатогиҳо роҳ дода шудааст (294, 8, 86, 300, 4; 298, 39, 50, 77, 90). С.Давронов дар мавриди вазни “Марши хуррият” менависад: “Зотан дар арӯз фобилун рукни солими баҳри Мутадорик буда, дар натиҷаи иловаи як ҳичо дар охири баъзе мисраъҳо “фобилотун” шудааст, ки рукни солими баҳри Рамал мебошад. Пас, вазни “Марши хуррият” дар асоси омезиши рукнҳои аслии баҳрҳои Рамал ва Мутадорик ба амал омадааст, ки дар таърихи арӯз ҳодисаи нав мебошад” (294, 8). Аз ин гуфтаи муҳаққиқ чунин бармеояд, ки гӯё шеъри “Марши хуррият” ба таври фобилун / фобилотун тактеъ шуда, дар он рукнҳои баҳрҳои Мутадорик-фобилун ва Рамал-фобилотун мавриди истифода қарор гирифтаанд. Дар асл бошад, шеъри “Марши хуррият”-и устод Айни дар асоси рукнҳои солими баҳри Мутадорик-фобилун ва зихофҳои аҳазз ва аҳаззи мақсури ҳамин рукн-фаъ ва фоб сохта шудааст ва дар вазни ин шеър аз рукни фобилотуни баҳри Рамал нишонае ҳам нест. Шеъри “Марши хуррият”-и С.Айни аз 9 банд иборат буда, дар шакли шеърии мураббаъе, ки сохти нав дорад, суруда шудааст. Вазни мисраъҳои якуму сеюми тамоми бандҳо Мутадорики мусаммани аҳазз ё аҳаззи мақсур фобилун / фобилун / фобилун / фаъ (ё фоб) ва вазни мисраъҳои дуюму чаҳоруми ҳамаи нӯҳ банд Мутадорики мусаддаси солим ё музол фобилун / фобилун / фобилун (ё фобилон) мебошанд.

Хулоса, С.Айни хусусият ва табиати забон ва арӯзи тоҷикиро аниқтар омӯхта, на дар натиҷаи омезиши

рукнҳои баҳрҳои Рамал-фобилотун ва Мутадорик-фобилун чи тавре ки баъзеҳо дар ҳамин ақидаанд (225, 109, 294, 8, 445, 98, 584, 140-141), балки дар асоси рукни солими баҳри Мутадорик ва зихофҳои он Мутадорики мусаммани аҳазз ё аҳаззи мақсурро ба вучуд овард, ки то ӯ дар ин вазн касе шеър нагуфта буд ва баъдтар ин вазн дар байни шоирон маълум гардид.

Ҳангоми баёни баҳрҳои фаръӣ низ ба хатои илмӣ роҳ дода шудааст. Муҳаққиқ менависад, ки “Музореъ аз таркиби рукнҳои мафобилун (V - - -), фобилотун (- V - -) ду бор дар ҳар байт” (298, 50) сохта мешавад. Аз ин гуфтаи муаллиф чунин бармеояд, ки гӯё баҳри Музореъ дар доира дар шакли мураббаъ аст, дар асл баҳрҳои Музореъ, Мучтасс, Мунсарех, Муктазаб, чунонки болотар ишора шуда буд, дар доираи арӯзи тоҷикӣ дар шакли мусамман ҷой гирифтаанд. Пас, С.Давронов бояд менавиштанд, ки Музореъ аз таркиби рукнҳои мафобилун (V - - -), фобилотун (- V - -) чор бор дар ҳар байт сохта мешавад. Дар баёни рукнҳои баҳри Мушокил низ ҳамин гуна носаҳеҳӣ рух додааст. Баҳри Мушокил дар арӯзи тоҷикӣ дар шакли мусаддас (фобило-тун / мафобилун / мафобилун маъмул аст, аммо муҳаққиқ С.Давронов рукнҳои онро дар шакли мусамман (фобилотун, мафобилун, фобилотун, мафобилун) овардааст (298, 50).

Донишманди тоҷик Раҳим Мусулмонкулов (Мусулмониён) дар китоб ва мақолаҳои хеш (382, 383, 384, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394) ба таври мухтасар бошад ҳам, роҷеъ ба хусусияти квалитативӣ (сифатӣ) ва квантитавӣ (миқдорӣ) доштани вазни шеъри тоҷикӣ, қолабҳои ибтидоии вазн, шартҳои ҳичоҳои арӯзӣ, омезиши вазнҳо (389, 234-248), муқоисаи арӯзи форсӣ-тоҷикӣ бо назарияи арӯзи туркӣ (383, 96-97), умумият ва тафовути рисолаҳои Бобур ва Атоулло

(401), инчунин доир ба шеъри озод (390, 148-153) изхори ақида намудааст, ки мо дар мавридҳои алоҳида ба онҳо ишора менамоем.

Шоир ва мунаққид Аскар Ҳақимов дар китоби “Шеър ва замон” (584) ва мақолаи “Аз газал то шеъри озод” (582) дар хусуси таҳаввулоти арӯз, рубой ва авзони он сухан ронда, дар асоси шеъри шоирони муосири тоҷик баъзе наваҷодҳои онҳоро дар авзони арӯзи нишон додааст. Ба қавли ӯ шоирони шинохтаи муосири тоҷик “аз имкониятҳои хеле бисёри авзони арӯзи устодона ва эҷодкорона истифода карда, ба оҳанги маъмулии вазнҳои арӯзи тозагӣ бахшидаанд” (584, 178).

Муҳаққиқ Киром Остон барои осон намудани таълими арӯз дар мактабҳои миёна кӯшиши зиёд намудааст. Дар рисолаи номзадӣ (420) ва силсилаи мақолаҳои хеш (348, 349, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427) роҳҳои тасниф ва омӯзиши бахрҳои солим ва фаръии арӯз дар мактабҳои миёна, мавқеи садонҳои забони тоҷикӣ ва мизони шеър, сайри таърихи авзони “Суруди балхӣ-ён” ва ғайра батафсил сухан меронад. Вай барои осон кардани таълими арӯз дар мактабҳои миёна ва олӣ 25 нақшаи ҳиҷоҳ, рукно, зихофҳо ва бахрҳои арӯзро сохт, ки дар маҷмӯъ 363 наъи бахрҳои арӯзро дарбар гирифтааст (420, 19). Ӯ инчунин барои осони дар хотир нигоҳ доштани афоидаи солиму музоҳафи арӯз пешниҳод менамояд, ки ба ҷои рукни мафӯйлун (V - - -) муодили тоҷикии он “дилорой” (V - - -), ба ҷои мафӯлотун (- V - -) “дилрабоӣ” (- V - -), ба ҷои мустафъилун (- - V -) “дилбарнома” (- - V -), ба ҷои мафъӯлоту (- - - V) “дилбарҷона” (- - - V), ба ҷои мафъилун (V V -) “дилакам” (V V -), ба ҷои мафъулун (V - -) “дилоро” (V - -), ба ҷои мафъилун (- V -) “дилрабо” (- V -), ба ҷои мафӯйлатун (V - V V -) “дилама бибарӣ” (V - V V -), ба ҷои мутафӯйлун (V V - V -) “дилакам бибар”

(V V - V -) истифода бурда шавад (420, 2-8). Ин пешниҳоди Киром Остон дар илми арӯз ҷири навест. Муҳаққиқоне чун А.Фитрат (535), Н.Бектош (253), Хонларӣ (90, 160-161, Ҳамидӣ (106, 46) барои осони оммафаҳм намудани арӯз роҳи усулҳои навро пешниҳод намуда буданд.

Дар таълимоти Киром Остон хангоми шарҳи зихофот (420, 9-12), тавзеҳи анвои бахрҳо ва системаи арӯз (420, 13, 16, 17) баъзе нуқсонҳои илмӣ мушоҳида мешавад. Муҳаққиқ дар хусуси тартиби бахрҳо дар рисолаҳои арӯзии гузашта сухан ронда, баъд таъкид менамояд, ки панҷ бахри асли ва нух бахри фаръии арӯзи тоҷикӣ аз ҷониби арӯзшиносони тоҷик мувофиқи системаи нав ба тарзи дигар ба тартиб дароварда шуд, аммо сабаби ба тарзи нав мураттаб намудани авзони асли ва фаръии арӯзро намегӯяд. Шояд пурра дар карда натавонистани моҳияти системаи нав бошад, ки муаллиф бахрҳои фаръиро ба таври Музореъ, Қариб, Мушокил, Ҳафиф, Ҷадид, Мучтасс, Мунсарех, Сарех, Муктазаб (420, 17) меорад, ки аз ҷиҳати илмӣ ғалат аст. Илова бар ин, муҳаққиқ ба арӯзшиносии тоҷик-Баҳром Сирус эрод мегирад, ки ӯ барои бахри Мушокили мусаммани макфуфи мақсур мисоли шеъри овардааст (467, 173) ва баъд ба таъкид мегӯяд, ки Мушокил шакли мусамман надорад. Аммо хангоми шарҳи анвои бахри Мушокил худи Киром Остон барои ду наъи бахри Мушокили мусамман мисол овардааст (420, 13).

Адабиётшинос Ш.Раҳмонов дар китоби “Шеър ва Айни” (445) дар хусуси баҳсу мулоҳизаҳои, ки солҳои бистум дар атрофи назм, алалхусус, вазни арӯз ба вучуд омада буд, сухан ронда, вобаста ба ин гуфтаҳои Айниро доир ба вазни шеъри тоҷикӣ, авзони ашъори ӯ, моҳият ва хусусияти шеъри навро мавриди муҳокима қарор додааст. Ҳарчанд муҳаққиқ дар ҳалли мавзӯ

кӯшиш ва захираи зиёд кардааст, мутаассифона, бисёр гуфтаҳои ӯ дар мавриди ташреҳи зихофҳои рукноҳои бахрҳои арӯзи бахсталабанд ва баъзе хулосаҳои ӯ аз нуксонҳои илмӣ ҳолӣ нестанд (445, 93, 95, 96, 92, 98, 100, 108, 109, 147, 148, 149, 151). Дар сах. 95 рисола омадааст: “С.Айнӣ ба ҷуз рукноҳои солим аз зихофоти наздиқоҳанг-махзуф (?), максур, ахраби макбузи абтар (?), макфуфи махчуб (?), махбуни машкул (?), махбуни махзуф, махбуни махзуфи аслам (?), махбуни махзуфи марбуъ (?) ва монанди инҳо бештар истифода мекард” (445, 95). Зихофҳои, ки муҳаққиқ дар иқтибоси фавк ном мебарад, ба ҷуз махзуф ва максур на фақат дар ашъори С.Айнӣ, балки дар шеъри ягон шоири гузаштаи имрӯза ва дар ягон рисолаи арӯзи ёфт намешаванд, зеро чунин зихофҳо дар илми арӯз вучуд надоранд.

Дар ҷои дигар Ш.Раҳмонов қайд мекунад, ки “рукноҳои арӯзу зарби рубоӣ асосан чор зихоф доранд, ки инҳоянд: V -; V -; -; -. Вале ду зихофи охир (муаллиф зихофҳои абтар-фаъ ва азалл-фоъро дар назар дорад-У.Т.) дар байни рукноҳои Ҳазач дида намешаванд” (445, 96). Дар ин ҷо низ гуфтаи муҳаққиқ сахҳ нест. Зихофҳои абтар-фаъ ва азалл-фоъро муаллифони тамоми рисолаҳои арӯзи аз рукни асосии бахри Ҳазач-мафоъилун истихроҷ намудаанд ва ҳар ду аз зихофоти Ҳазач донистаанд. Муаллифи “Ал-муъҷам” менависад: “Батар дар зихофи аҷам иҷтимоӣ чабб ва харм аст дар мафоъилун, фо бимонад, фаъ ба ҷои он биниҳанд ва фаъ чун аз мафоъилун хезад, онро абтар хонанд, яъне дунболбурида” (553, 52). Дар китоби “Шеър ва Айнӣ” номи бахрҳои ашъори устод Айнӣ дар шакли ғалат (Раҷазӣ мусаммани мусаббағ, Раҷазӣ мусаддаси мусаббағ, Мутадорикӣ мусаммани махзуф, Мутадорикӣ мусаммани максур, Мутадорикӣ мусаммани махбуни максур, Мутадорикӣ мусаммани махчу-

би (!/ мусаббағ) омадаанд (445, 107-109). Номи дурусти ин бахрҳо Раҷазӣ мусаммани музол, Раҷазӣ мусаддаси музол, Мутадорикӣ мусаммани аҳазз, Мутадорикӣ мусаммани аҳаззи максур, Мутадорикӣ мусаммани махбуни мактуъӣ максур аст.

Рисолаи мо аз ҷумлаи нахустин тадқиқотҳост, ки аз таҳаввул, ташаккул ва тағйироти арӯз ҳамчун системаи вазн баҳс мекунад. Қўдише ба кор рафт, ки хусусиятҳои ҷудоғонаи системаи вазн дар шеършиносии арабу аҷам, зинаҳои инкишофи илми арӯз дар мисоли шеършиношон ва яке аз анвои машҳури вазн будани арӯз вазни хоси шеъри арабӣ дониста, таъсири вазни шеъри форсӣ-тоҷикиро, ки бо номи арӯзи форсӣ-тоҷикӣ маъмул аст, кам ба эътибор гирифтаанд. Дар ин рисола бошад, бори аввал назариёти арӯзи араб ва шеъри тоҷикӣ, таъсири бевоситаи вазни шеъри тоҷикӣ ба арӯзи араб, қонунҳои фонетикӣ сохти шеър таҳқиқ шудааст. Дар асоси намунаи шеърҳое, ки пеш аз истилои араб ва ашъоре, ки аз нахустин шоирони даризабони форсӣ-тоҷикӣ боқӣ мондааст, нишон дода шудааст, ки арӯзи тоҷикӣ заминаҳои хеле қадимӣ дорад. Муқоисаи тамоми анвои бахрҳои аслию фаръии арӯзи арабу арӯзи форсӣ-тоҷикӣ ин ҳақиқатро муайян кард, ки арӯзи форсӣ-тоҷикӣ бо арӯзи арабӣ ба ҷуз номи истилоҳот дигар ҳеч гуна муносибат надорад. Инкишоф ва тағйироте, ки дар эҷоди шоирони тоҷик ба вучуд омад, боиси навардозиҳои зиёде дар арӯзи тоҷикӣ гардид. Инчунин, муаллиф кӯшид, ки дар асоси ашъори шоирони хурду бузурги адабиёти чандинсолаи форс-тоҷик ва шеъри имрӯзаи форсӣ тоҷикӣ назарияи нави системаи арӯз ва авзони ғайриарӯзии шеъри тоҷикиро муайян намояд.

ГУФТОРИ АВВАЛ

СИСТЕМАИ ВАЗН ДАР ШЕЪРШИНОСИИ АРАБУ АЧАМ

Муҳаққиқони авзони шеъри арабӣ дар бештари маврид кӯшидаанд, ки ду масъалаи асосӣ-яке моҳияти шеъри араб ва шарҳу тавзеҳи арӯзро дар якҷоягӣ ҳал намоянд (88; 90; 288; 289; 457; 539). Ҷои шубҳа нест, ки ин ду масъала тавъаманд ва дар ҳақиқат, байни ҳам алокаи ногустастанӣ доранд ва табиист, ки омӯзиши онҳо ҳам бояд дар якҷоягӣ сурат бигирад. Аммо ба фикри мо масъалае низ вучуд дорад, ки аз ин ҳам муҳимтар аст ва он ҳузури сохтори забон мебошад. Аз ин рӯ, ҳангоми омӯхтани системаи вазн, алалхусус, авзони шеъри арабу ачамро муҳаққиқону донишмандон бояд якҷоя бо таълимоти таърихӣ забоншиносӣ мавриди таҳқиқ қарор бидиҳанд. Сабаби чунин таъкид он аст, ки арӯзи араб ва арӯзи тоҷикӣ низ, пеш аз ҳама, маҳсули эҷоди илмӣ дар асоси таълимоти забоншиносӣ мебошанд. Агар мавзӯи омӯзиши сарфу наҳв калима, таъбир, ибора ва ҷумла бошад, пас, арӯз ҳамон сохторро дар калом манзум месанҷад. Ба ин маънӣ Шамси Қайси Розӣ фармудааст: “Бидон, ки арӯз мизони калом манзум аст, ҳамчунон ки наҳв мизони калом мансур аст. Ва бинои авзони арӯз бар “фо” ва “айн”-“лом” ниҳоданд, ҳамчунон ки бинои авзони лугати араб, то тасрифи авзони лугавӣ ва шеъри бар як наққ бошад ва чунонки лугавиён гӯянд: зарб бар вазни фаъл аст ва зориб бар вазни фойл ва мазруб бар вазни мафъул” (553, 31-32).

Ба қавли донишмандони номии забони арабӣ, шеъри классикии арабӣ ҳамон шеърест, ки дар заминаи забони классикии араб ба вучуд омадааст ва забони

классикии араб бошад ҳамон забони назми тоисломии араб ва Куръон аст.

Забони арабӣ яке аз шоҳаҳои забонҳои семитист, ки бо се хусусияти худ аз забонҳои дигар фарқ мекунад. Хусусияти якум дар он зоҳир мешавад, ки овозҳои садоноки он ба ду гурӯҳ-дароз ва кӯтоҳ таксим мешаванд. Дуюм, мавҷуд будани задаи хеле баланди дохилӣ. Сеюм, коидаҳои муайяне вучуд доранд, ки аз рӯи онҳо ашқоли зиёди ҳичоҳоро танзим менамоянд, ба ин маънӣ, ки: 1) ҳичо, яъне калима ҳам бо садонок ё бо ду (аз он ҳам зиёдтар) ҳамсадо оғоз намеёбад; 2) ҳичо инчунин наметавонад, ки бо ду ҳамсадо ба охир расад. Ба ақидаи А.Б.Халидов забони арабӣ ҳарчанд бо аксари забонҳои семитӣ шабоҳати зиёд дорад, вале аз ҷиҳати фардияти забонии худ мутафовит аст (558, 43). Омӯзиши амалии забони адабии арабӣ нишон дод, ки ҳангоми гуфтугӯ зада ба эътибор гирифта намешавад. Набудани задаи шифоҳӣ барои сохти ҳичоии забон таъсири зиёд дорад. Сусти будани мавқеи зада ё дурусттараш аз задаи оғӣ будани забони арабӣ ба системаи калимасозии он низ таъсири зиёд расонид. Тартиби ҷиддии сохти ҳичоӣ калима ва мавқеи аввалиндараҷаи доштани таносуби квантитавӣ (микдорӣ) дар адабиёти шифоҳӣ ба забон имконият дод, ки навъҳои зиёди калимасозӣ ба вучуд биоянд. Ҳамин тариқ, тартиби озоди калима, ки ба системаи решагии он саҳт пайваст буд ва зиёд будани захираи калимасозӣ имконият дод, ки забони классикии араб ба як дастгоҳи мавзунӣ нутқи шоирона табдил ёбад. Ҳамин хусусиятҳо сабаби он шуданд, ки системаи шеъри арӯзӣ ба вучуд биояд.

Ба аҳли илму фарҳанг маълум аст, ки нимаи аввали асри ҳаштум дар таърихи маданияти араб аз даврони хеле муҳим ба ҳисоб меравад. Тағйироти куллие, ки дар ин замон рух дод, дар инкишоф ва тақомули минбаъ-

даи илму маданияти халқхое, ки зери тасарруфи арабҳо монда буданд, мавқеи зиёд дошт. Забони арабӣ дар асрҳои 8-9 ба дараҷае машхур гардида буд, ки қариб аксари мардум ба ин забон гап мезаданд ё ҳеч набошад мекӯшиданд, ки ба ин забон сухан гӯянд. Ҳуччатҳои расмӣ, рисолаҳо, нутқи ҳаттӣ ба забони арабӣ навишта мешуд. Шоирони араб ё ғайри араб мекӯшиданд, ки ашъори худро, ҳомиёни дин амри маъруфро ба забони арабӣ гӯянд. Хамаи ин бар он замина гузошт, ки мардуми ғайри араб забони арабиро маҷбур шуданд, ба таври махсус биомӯзанд.

Ахамияти мероси бадеии мардуми арабизабон, яъне маданияте, ки дар байни “асрҳои 7-10 дар хилофати араб дар натиҷаи омезиши маданияти арабҳо ва халқҳои аз тарафи онҳо истилошудаи Шарқи Наздик ва Миёна, Африқои Шимолӣ, чанубу ғарбии Европа ба вучуд омадааст”, ба дараҷае буд, ки зарурати чамъовардан ва нигоҳ доштани он пайдо шуд (571, 103). Дар ҳақиқат, аз нимаи аввали асри ҳашт сар карда, аввалин намунаҳои баёзу асарҳои тазкирамонанд таълиф шуданд. Дар марҳалаи аввали ташаккули ҳеш арабҳо мероси адабию маданияти халқи кишварҳои истилошуда (Юнони Қадим, элини-румӣ, оромӣ, эронӣ ва ғайра)-ро дар шароити дигари мафкуравӣ ва иҷтимоию сиёсӣ аз худ намуда, онро ба таври эҷодӣ такмил медоданд. Худи арабҳо низ дини ислом, забони арабӣ ва анъанҳои назми бадавиро қорӣ намуданд. Халқҳои Осиёи Миёна, Эрон, Закавказия, ки исломро қабул карда, соҳибхитиёрии миллиашонро нигоҳ дошта, баъдтар истиклолияти давлати ҳешро аз нав барқарор намуданд, дар ташаккули афкори илмию адабии мардуми арабизабон саҳми арзанда доштанд. Ба чамъоварии осори бадеӣ на фақат тазкиранависон, балки забоншиносон, алалхусус, луғатшиносон бештар машғул буданд. Дар

асрҳои 8-9 ровии шеърӯ ровии забон ба ҳам омезиши ёфта, ба касби адабиётшинос-чамъоварандаи мероси адабии давраи қадими тоисломӣ табдил ёфт.

Адабиёти араб дар ибтидои ҳеш, асосан, дар байни бодиянишинони кӯчманчии қорвопарвар (бадавиро) маълум буд. Охиста-охиста ин адабиёт дар миёни мардуми ниммуқим ва муқимию зироаткори мавзёҳои ободу шаҳрҳо ривож пайдо кард. Ибтидои ин адабиётро назме ташкил меод, ки аз сурудҳои шикорӣ, сорбонӣ, меҳнатӣ ва маросимӣ таркиб ёфта буданд. Дар ин давра бештар жанрҳои шеърӣ танкиду таҳқири душманон (ҳ а ч в), ситоиши қabilaи ҳеш (ф а х р), мотаму таъзия (р и с о ё м а р с и я), сурудҳои интиқомгирӣ (с а ь р), ифодаи эҳсосоти ишқу ошиқӣ (н а с и б) ва тасвирӣ (в а с ф) ривож ёфта буд. Дар назми тоисломии араб мавқеи шоир ниҳоят бузург буд. Навъи аосии назми қадимии арабро қ а с и д а в а к и т ь а (м у к а т т а ь) ташкил меод. Инкишофи босуръати ашъори васфӣ (тасвири ҳаёти вазнини мардуми бодиянишин, тасвири манзараҳои воқеии шикору қанг, сахрою биёбони беканори араб) ба дараҷае буд, ки қасидаҳои ин давра аз ҷиҳати захираи луғавии ҳеле бою сермаъно, ашқоли мухталифи сарфу наҳв, тарзу усулҳои гуногуни ифодаву баён, забони фасеҳу серобуранг аз дигар анвои шеърӣ фарқ мекарданд. Тавассути тазкираҳои қадим номи зиёда аз 125 шоири пешазисломии араб то давраи мо омада расидааст. Машхуртарини онҳо Имрулкайс (вафот байни солҳои 530-540)-офарандаи шакли классикии қасида; Тарафа ибни Абд (асри 6)-муаллифи яке аз муаллақот; Антара ибни Шадоқ (асрҳои 6-7)-сарояндаи шуҷоату ишқ; Зухайр ибни Абисалмо (асри 6); Ҳорис ибни Ҳиллиза (асри 6); Ибни Қулсум (асри 6); Таббата Шарран (асри 6); Лабид ибни Рабаиа (560-661); Нобиғаи Зубёнӣ (асри 6-аввали асри 7); Алқамаи Фаҳл; Урва

ибни Вард; Абид ибни Абрас; Аъшо; Одӣ ибни Зайд ва дигарон буданд.

Адабиёти тоисломии араб бо ҳафт шохкориҳои манзуми ҳафт шоир (Имрулкайс, Тарафа, Зухайр, Ҳорис ибни Ҳиллиза, Амр ибни Қулсум, Антара ва Лабид), ки бо номи муаллақот машҳуранд, шухрати зиёд пайдо карда буд.

Вазифаи назмшиносии асрҳои ҳаштуму нухуми араб фақат аз ҷамъоварии мероси ниёгони худ иборат набуд. Барои нигоҳ доштани анъанаҳои адабии гузашта ба онҳо лозим буд, ки хусусиятҳои асосӣ ва муҳими онро ошкор намуда, таркибу сохт ва қонуну қоидаҳои онро муайян созанд.

Дар сурате анъанаҳои адабӣ ривочу раванқ меёбанду дар ҷараёни инкишофи ҳеш вусъат мегиранд, ки агар соҳибони ин анъана пайваста дар паи омӯзиш ва таҳқиқи он бошанд. Барои омӯхтан ва таҳқиқи ин масъала, махсусан барои амалӣ шудани он, пеш аз ҳама қонуну қоидаҳои мушаххас лозим буданд. Маҷмӯи чунин меъёру принципҳоро бояд назариётчиёни илми адаб мураттаб месохтанд. Дар байни филологҳои асри миёнагии араб чунин назариётчиӣ назм Халил ибни Аҳмад, ки барҳақ, ўро “падари филологияи араб” (539, 186) номиданд, ба шумор меравад. Маҷмӯи корҳое, ки Халил ибни Аҳмад дар соҳаи сарфу нахв ва шеърӣ классикии араб анҷом додааст, аз ҳад фузун аст. Аксари адабиётшиносони баъдина, ки ба назарияи шеърӣ шоирии араб сару кордоранд, бар ин ақидаанд, ки “агар Халил намебуд, дар он сурат арӯзе, ки мо онро имрӯз мехонем, набуданаш ҳам мумкин буд” (539, 168).

1. ХАЛИЛ ИБНИ АҲМАД ВА ЭҶОДИ АРҶЗИ АРАБ

Абӯ Абдуррахмон ал-Халил ибни Аҳмад ал-Фароҳидӣ ал-Яздӣ ал-Басрӣ, ки дар таърих бо номи Халил ибни Аҳмад машҳур аст, аз донишмандони номии асри ҳаштуми араб мебошад. Халил ибни Аҳмад яке аз саромандони илми забоншиносии араб ҳисоб меёбад.

Ба қавли донишмандону адибони араб Ибни Муътаз, Зубайдӣ ибни Анбарӣ, Ёкути Ҳамавӣ, Абӯтайиби Луғавӣ ва дигарон Халил ибни Аҳмад аслан аз авлоди Фароҳид ва аз қабилаи Язд буда, соли 715 (ба қавли дигар 719) дар Уммон, ки ҷои муқими қабилаи ӯ буд, ба дунё омадааст. Дар синни ҷавонӣ ба Басра, ки аз марказҳои ҳеле ободу зебо ва илмии ҳамонвақта ҳисоб меёфт, омад. Агар баъзе сафарҳои илмии ўро истисно намоем, қариб тамоми умр дар ҳамин ҷо зиндагӣ кардааст. Соли вафоти ўро муҳаққикон 786 (539, 186) ё 791 (575, 602) медонанд. Ҳаёт ва фаъолияти ӯ ба давраи ҳеле мудҳиши таърихи халқҳои араб-давраи таназули сулолаи Уммавиҳо ва ба сари қудрат омадани сулолаи Аббосиҳо рост омад. Шаҳри Басра, ки ватани дуҷоми вай ҳисоб меёфт, ҳамеша дар ҷӯши воқеаҳои муҳими давр буда, дар замони ҳукмронии ҳар ду сулола аз марказҳои қувваҳои муҳолифин ба шумор мерафт ва ашхоси зиёде аз ҳамқабилагони ӯ барои ба сари тахт омадани сулолаи Аббосиҳо ва мустақкам шудани онҳо муборизаи саҳт мебурданд.

Ба маврид аст қайд намоем, ки фаъолияти интеллектуалии Халил ибни Аҳмад ҳеле баланд буд. Ӯ ба кори илмӣ ба дараҷае қиддӣ машғул буд, ки ҳатто воқеа ва ходисаҳои замонаро хис намекард (539, 186). Дар даврае, ки сулолаи Уммавиҳо аз байн рафта истода буд,

Халил ибни Аҳмад сар то сари мулки Арабро ҷарх зада, аз мардумони бодиянишин калимаю таъбирҳои нодир ва ашъори онҳоро гирд меовард. Ба қавли онҳое, ки ба ҷузвиеъти ҳаёт ва фаъолияти ӯ машгул шудаанд, Халил ибни Аҳмад маълумоти хеле хуби динӣ-филологӣ анъанавӣ гирифта, Куръон, Суннат, забон ва назми қадими арабро пурра аз худ намудааст. Тахлили нахвию маъноӣ ва шарҳи Куръонро дар назди яке аз ҳафт қорӣи машҳури ҳамон давр-Абӯамр ибни Ало (вафот байни солҳои 771-776) омӯхта, худ низ ба дараҷаи қорӣи Куръон расида будааст. Халил ибни Аҳмад донанда ва ровии номии назми тоисломии араб буд ва онро пайваста ҷамъоварӣ менамуд ва дар ин кор низ устоди вай Абӯамр ибни Ало ба шумор мерафт. Халил ибни Аҳмад илми ҳадисшиносиро дар назди донишмандони машҳури ин соҳа-Аюби Сахтиёнӣ (вафот 748) ва Осими Косой (вафот 760) омӯхт. Нозуқиҳои сарфу нахви забонро бошад аз донишмандони шаҳри замони худ-Исо ибни Умари Сақафӣ (вафот 768) ёд гирифт. Ҳарчанд Халил ибни Аҳмад дар омӯзиши улуми риёзиёт, ҳисоб, ҳандаса, мусикӣ вақту меҳнати зиёд сарф кард, аммо дар фаъолияти илмӣ ӯ илми филология мақоми асосиро ишғол менамуд.

Мақом ва мартабаи Халил ибни Аҳмад дар таърихи илм ва тамаддуни араб хеле бузург аст. Аксари донишмандони замони ӯ ва баъдина низ ӯро дар тамоми соҳаҳои улуми филология-нахв, сарф, луғат, арӯз ва ғайра аз ҷумлаи аввалинҳо донистаанд (539, 187).

Дониши пухтае, ки аз устодони номии замони худ гирифт, яъне дониши пурраи назарӣю амалӣ ба Халил ибни Аҳмад имконият дод, ки ӯ аввалин асосгузори анъанаҳои филологӣ шавад.

Системаи ягонаи назарӣе, ки ӯ тартиб дод, дар тӯли мавҷудияти маданияти классикӣи араб ба тағйироти

қиддӣе дучор наомад. Агар ҳиссаи Халил ибни Аҳмадро дар илми филологияи араб муайян намоем, маҷмӯи он ба сурати зерин қарор мегирад: Халил ибни Аҳмад мухтареъи назарӣи қалимасозӣ (сарф ё тасриф), назарӣи тағйироти қалима (эъроб), назарӣи таълимоти нахв аст. Ба таври дигар гӯем, ду ҷузви асосии грамматикӣи анъанавӣи араб-сарфу нахвро муайян намуд. Вай поягузори лексикографияи илмӣи араб ба шумор меравад, зеро дар байни донишмандони араб нахустин забоншиносест, ки таснифоти овозҳо ва принсипи илмӣи решагӣи қалимаҳоро муайян намуд, ки то имрӯз дар илми луғатшиносӣи араб мутадовил аст. Халил ибни Аҳмад дар соҳаи назарӣи шеър низ аз ҷумлаи аввалинҳо мебошад. Вай таълимот ва системаи арӯзи арабиро ихтироъ кард. Илми арӯз ҳамчун система дар адабиёту забони арабӣ пеш аз Халил ибни Аҳмад собика надошт (575, 602). Бузургӣ ва тавонии Халил ибни Аҳмад дар он аст, ки вай барои тамоми соҳаҳои илми филологияи араб, ки дар боло хотирнишон кардем, принсипи муайян фикр карда баровард, онҳоро ба система даровард. Вале мутаассифона, ҳуди рисолаи бунёдгузор ва қошифи илми арӯз то замони мо нарасидааст (539, 189).

Ақидаҳои илмӣ ва афкори ӯ дар соҳаи грамматика ва луғат тавассути асарҳои шогирдонаш-Сибавайх (вафоташ 796, муаллифи “Китоб”, бо унвони “Куръони грамматика” низ машҳур аст) ва Лайс ибни Музаффар боқӣ мондаанд. Мухимтарин асари Халил ибни Аҳмад фарҳанги забони арабӣ-“Китоб-ул-айн” мебошад, ки дар илми луғатшиносӣи араб нахустин фарҳанг ба шумор меравад. Хушбахтона, мунтахаби он дар зери таҳрири Абӯбакри Зубайдӣ то замони мо расидааст (575, 602). Принсип ва тарзи ҷойгиршавии моддаҳои луғавӣи фарҳанг мувофиқи талаффузи сарҳарфҳо (ҳал-

кӣ, забонӣ, дандонӣ, лабӣ ва лабудандонӣ) мебошад. Харфи аввали он “айн” аст ва сабаби “Китоб-ул-айн” ном гирифтаниш низ аз ҳамин ҷост.

Аз асрҳои миёна сар карда (имрӯз низ давом дорад) дар байни арабшиносон ақидае вучуд дорад, ки ғӯе Халил ибни Аҳмад ва Лайс ибни Музаффар дар таълифи “Китоб-ул-айн” ҳаммуаллифанд (539, 189). Яке аз муҳаққиқони осори Халил ибни Аҳмад Д.В.Фролов дар тавзеҳоти асари хеш (539) доир ба илми арӯз китоб навиштани ӯ шубҳа менамояд. Ба фикри мо, ин шубҳаи донишманд ҳеҷ гуна асос надорад, зеро аз Ибни Надим сар карда бисёр муаллифон дар қатори асарҳои Халил ибни Аҳмад “Рисолаи арӯз”-ро низ ном мебаранд. Ҳамаи он рисолаҳои арӯзии арабӣ, ки то рӯзгори мо боқӣ мондаанд, ба қалами арӯзиёни баъдина тааллуқ доранд. Онҳо пеш аз оғози баёни арӯз қайд мекунанд, ки таълифоташон аз гузориш, баён ё шарҳи арӯзи Халил ибни Аҳмад иборат аст. Дар ҳақиқат, олимони муосири араб сайри таърихии илми арӯзро тадқиқ намуда, ба чунин хулоса омадаанд, ки арӯз баъди Халил ибни Аҳмад ба тағйироти казоие дучор наомадааст. Ягона чизи нав баҳри Мутадорик аст, ки иловаи Аҳфаши Балхӣ мебошад. Дар сарчашмаҳои адабиёт таърихӣ аз арӯзиёни қадими араб Абӯисҳоқи Заҷҷоҷ, Иброҳим ибни Муҳаммад ибни ас-Сарӣ ибни Саҳл, Абулаббоси Мубаррад (826-898), Абӯумари Ҷарамӣ (вафоташ 839), Соҳиб ибни Рафиқи Қайрувонӣ (995-1064), Абӯзакариё Хатиби Табрзӣ (1030-1108), Абулқосими Замахшарӣ (1075-1144) ва чанде дигар номбар мешаванд. Лекин аксари онҳо бо баёни мухтасари принципҳои Халил ибни Аҳмад (Ибни Рашик), шарҳи баъзе истилоҳоти арӯзӣ (Заҷҷоҷ, Мубаррад), аз нав дастабандӣ кардани баҳрҳо аз ҷиҳати шабоҳати аркон (аз ҷумла, Мутақориб, Ҳазач, Тавил-Ҷарамӣ),

ниҳофҳои гариб ва нодир (Соҳиб ибни Аббод) қаноат кардаанд. Доктор Баҳиҷа ал-Ҳасанӣ рисолаи Ҷоруллоҳ Абулқосим Маҳмуд ибни Умар ибни Муҳаммад ибни Умари Хоразмии Замахшарӣ-“Ал-Қустос-ул-мустансим фӣ илм-ил-арӯз” (“Тарозуи рост дар илми арӯз”-ро тадқиқ намуда, матни интиқодии онро соли 1969 дар Бағдод нашр кард. Муҳаққиқ тамоми рисола ва осори умдаи арӯзи арабро аз назари тадқиқи муқоисавӣ гузаронида, хулосаи хешро дар муқаддимаи ҷопи интиқодии китоб овардааст, ки дар байни онҳо рисолаи Замахшарӣ ва рисолаи Хатиби Табрзӣ-“Ал-Қофӣ фӣ-л-арӯз ва-л-қавофӣ” нисбат ба дигарон пурраю муфассалгари соҳаи арӯз мебошанд (112). Ин ду рисола ба ҳам монандӣ доранд, аммо бартарии “Қустос...” дар мавҷудияти баъзе зихофҳо, ки дар “Ал-Қофӣ...” нестанд. Хулосаи дигари Баҳиҷа ал-Ҳасанӣ барои мо низ хеле муҳим аст: ҳар ду рисола, хусусан, “Қустос...”-и Замахшарӣ бояд манбаи асосии омӯзиш ва тадқиқи тадриси арӯзи арабӣ қарор бигирад.

Ҳоча Насируддин дар “Меъёр-ул-ашъор” қайди возеҳ дорад, ки мисолҳоро ҳуди Халил ибни Аҳмад аз ашъори араб берун овардааст. Аз ҷониби дигар, дар “Ал-Қустос-ул-мустансим фӣ илм-ил-арӯз” низ аз ин қабил ишораҳо роҷеъ ба баъзе масоили арӯзӣ, ки Халил ибни Аҳмад чунин овардааст ва дигарон онро инкор кардаанд ё тарафдорӣ намудаанд, хеле бисёр аст. Масалан, дар сах. 109 ноҳида гирифтани навъи мураббаъи Мадид аз ҷониби Халил ибни Аҳмад; ё худ дар сах. 142 дар мавриди баҳри Комил фаъилун будани зарби байт ва мутафаъилун будани арӯзи байтро инкор кардани Халил ибни Аҳмад; дар сах. 225 амалҳои ҳазф ё қасри зарби байти солими Мутақорибро ҷоиз шумурдани Халил ибни Аҳмад ва инкор намудани дигарон ва ғайра хеле рӯшан таъкид шудааст, ки

манбаи асосии тамоми рисолаҳои арӯз, яъне рисолаи асосгузори илми арӯз Халил ибни Аҳмад дар замони Замахшарӣ ва баъди он дар асри Хоча Насируддини Тӯсӣ ба боди фано нарафта будааст ва дар дасти ин ду донишманд қарор доштааст. Фақат то замони мо омада нарасидани ин рисола имкон намедихад, ки таъкидан дар ин ҳукм таваккуф кунем ва даст аз чустучӯйҳои минбаъда бозкашем. Аз чанд нуктае, ки муаллифони “Меъёр-ул-ашъор” ва “Ал-Қустос-ул-мустақим фӣ илм-ил-арӯз” роҷеъ ба рисолаи арӯзи Халил ибни Аҳмад гуфтаанд, бояд тамоми шубҳаи мустақриқи рус Д.В.Фролов (539) аз миён бардошта шавад.

Рафтори ачибе, ки, пеш аз ҳама, ба шахсияти Халил ибни Аҳмад тааллуқ дорад, ин муносибати ӯ ба маводи таҳқиқотӣ аст. Ин муносибат насли донишмандони баъдина ва муаррихони илмо ба таъшиши зиёд овард. Ба қавли муҳаққиқони осори Халил ибни Аҳмад (83, 84, 87, 90, 231, 539), ӯ мутафаккир буд, на донишманд. Ба фикри мо, яке аз нуксонҳои асосии таваккури дедуктивӣ, ки ба масъалаи назария тааллуқ дорад ва Халил ибни Аҳмад аз он бархурдор буд, таваҷҷуҳ ё аҳамият надодан ба маводи мушаххас аст. Одатан, қасоне, ки тарафдори ин принсипанд, ба падидаи чиз аҳамият намедиханд. Халил ибни Аҳмад чунин хусусият дошт.

Дар тамаддуни анъанавӣ бисёр кам руҳ додааст, ки асосгузори илме ё равияе ба иштибоҳ роҳ диҳад, ё чизе ро дар миёнароҳ монад. Аммо таҷрибаҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки чунин ҳолат гоҳе руҳ медиҳад. Дар ҳалли баъзе масъалаҳои мушаххаси сарфу нахв низ Халил ибни Аҳмад ба хатоҳо роҳ дода буд (539, 191). Дар адабиётшиносӣ Шарқ, алалхусус Шарқи араб дар асри навини таърихи ин халқҳо ҳаракате падида омад, ки бо номи *наҳзат* машҳур аст. Зимни ин ҳаракат барои қандани бандҳои гузаштаи кӯҳна, қӯшишҳо низ буда-

анд. Баъзеҳо дар таназули адабиёту санъат, аз он ҷумла, шеър дар қатори омилҳои дигар (омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ ва ғайра) арӯзи Халил ибни Аҳмадро низ сабаб медонистанд. Ба ақидаи онҳо, арӯз охиаста ба қасе, ба чорҷӯбае табдил ёфт, ки мурғи баландпарвози шеъри шарқӣро аз парвоз монд. Дар ин ҷода баҳс тӯлонӣ ва доманадор аст ва силсилаи мақолаву китобҳои зиёд нашр шуданд, мунозираву радду бадалҳои бехисоб баргузор гардиданд, ки то ба имрӯз идома дорад. Мо дар ин ҷо ба ҳамин маълумот иқтифо мекунем, дар боби чаҳоруми ҳамин рисола муфассалтар сухан хоҳем ронд.

Пӯшида нест, ки арӯз чун илми авзони шеър тарафдорони зиёд дорад ва онҳо далел меоранд, ки ин илм аз ибтидои пайдоиши худ вазифаашро иҷро кардааст. Ҳам муҳаққиқони шеъри арабӣ, ки назарияи Халил ибни Аҳмадро ҳамчун авзони шеърии қасида меномиданд ва ҳам назариётчиёни шеъри форсӣ-тоҷикӣ дар ин ақидаанд, ки арӯз ҳама вақт арӯз буд, пас, чаро ин система барои шоирони классик имкониятҳои зиёд фароҳам оварда буди барои шоирони баъдина ба чорҷӯбае табдил ёфт? Барои фаҳмидани асли масъала ва ҷавоб додан ба чунин саволҳо ба сарчашмаҳо муроҷиат намоем, то бидонем, ки Халил ибни Аҳмад илми арӯзро барои ба системаи муназзами илмӣ даровардани вазну ритмҳои ашъорӣ шоирони мутақаддимин ё муосиронаш кашф кард, ё барои сохтани чорҷӯбае барои шоирони оянда? Яке аз пайравони Халил ибни Аҳмад, муаллифи “Ал-Қустос...” навиштааст: “Ва баъд, он қас, ки даст ба таснифе дар арӯз мезанад, мақсаде, ки пеш гузоштааст, ин нест, ки вазнхоро ҳаср қунад (ба меъёр дарорад), дар шакле, ки агар шеър ба ғайри он (авзон) бино ёбад, шеъри арабӣ нахоҳад буд. Ҳама мақсад аз гуфтугузор дар атрофи вазн ва маҳдуд будани он дар 16

бахр ва аз он нагузаштан-худ ҳасри авзоне нест, ки арабҳо дар он шеър гуфтаанд ва гузаштан аз ҳадди гуфтаҳои онҳо (ҳаргиз) мамнуъ нест” (112, 57). Яке аз донишмандони номии таърихи илми адабиётшиносӣ-Шамси Қайси Розӣ дар боби аввали китобаш (553) баъди шарҳи маънии арӯз менависад: “Ва ин фан дар маърифати аҷнос ва авзони шеър илме муҳтоҷи илайҳи (ба вай муҳтоҷ) аст ва дар шинохтани саҳеҳу муъталли (носаҳеҳ) ашъор меъёре дуруст. Ва он чи баъзе шоирони кӯтоҳназар гӯянд, ки мақсуд аз илми арӯз он аст, то мардум бар назми калом қодир гарданд, хатои маҳз асту ҷаҳли сирф....Аммо вазъи ин фан худ на аз баҳри он аст, то касе шеър гӯяд, ё назми сухан қодир шавад, балки мақсуди асли ӯ аз ин илм маърифат и аҷноси шеър ва шинохтани саҳеҳу мутақассири авзон аст. Барои он ки шеър гуфтан ба ҳеч сабил вочиб нест, лекин маърифати ашъори манзум ва авзони мақбул барои шарафи нафсу донишгани тафсири калом лозим аст. Ва агар дар тақйиди баъзе абёт, ки дар ин абёт мустаҳадбихӣ тавонад буд, аҳмоле рафта бошад ё дар китоби он ҳарфе ё калимае аз қалам афтада, адиби арӯзии бакувват маърифати авзон ва донишгани усули аҷзони бухур, вачҳи савоби он боз тавонад ёфт ва шоири мохир ба мучарради таъби рост бар муташабехоти он воқиф натавонад шуд. Ва бисёр афтад, ки шоир дар қасидаи хеш аз вазне бар вазне равад ё зиёдат ва нуқсоне ба аҷзони шеъри хеш дарорад ва чун аз усули авзон беҳабар бошад, бар он шуур наёбад, чунонки бештари фаҳлавиёт, ки ағлаб арбоби таъби мисроъе аз он бар мафӯйлун, мафӯйлун, фаъӯлун, ки аз баҳри Ҳазаҷ аст, мегӯянд ва мисроъе бар фӯйлотун, мафӯйлун, фаъӯлун аст, ки баҳри Мушокил аст аз бухури мустаҳдас (нав), мегӯянд ва гоҳ-гоҳ фӯйлотунро ҳарфе дармеафзоянд, то фӯйло-

тун мешавад ва мафӯлотун ба ҷои он мениҳанд ва бар мафӯлотун, мафӯйлун, фаъӯлун фаҳлави мегӯянд ва онро бар мафӯйлун, мафӯйлун, фаъӯлун меомезанд ва мустаҳсан (писандида) медоранд, аз баҳри он ки илм надоранд ва усули афӯйл намешиносанд. Ва бошад, ки назме аз гуфтаҳои устодони мутақаддим бад-ӯ расад, ё касе ӯро бар сабили имтиҳон аз вазну тактеи шеъре мушкил бипурсад, чун таъби ӯ аз он бегона бошад, аз уҳдаи ҷавоби он тафассӣ натавонад кард” (553, 32-33).

Мутафаккири шаҳир Насируддини Тӯсӣ ба илми арӯз ҳамчун система айнан аз ҳамин нуқтаи назар ҷашм дӯхтааст. Вай дар мавриди имконияти пайдоиши вазноҳо ва баҳрҳои нав ба таври махсус таваққуф намуда менависад: “Ва авзон тамоми он бошад, ки дар понздаҳ баҳр, ки мустаъмали араб аст, аз ҷумла, арӯзҳо бисту шаш ва ҷумла зарбҳо панҷоҳ аст ва бар шасту се вазн омада ва дар баҳр, ки мустаъмали аҷам аст, ба қавли арӯзиён чихилу ҷаҳор арӯз ва ҳаштоду панҷ зарб аст. Ва бар он саду наваду нӯҳ вазн шеър гуфтаанд. Ва бибояд донист, ки ин баҳрҳо муаллаф аз усули мазкур аст. Ва шояд ки аслҳои дигар ғайр аз он чи гуфтаанд, таркиб кунанд ва аз он аслҳо баҳрҳо муаллаф шавад, ки дар луғоти дигар мустаъмал бошад ё ба рӯзгоре дигар мустаъмал шавад” (403, 101).

Муаллиф барои исботи гуфтаҳои хеш байтеро меорад, ки рукҳои он дар арӯзи арабу аҷам то он муддат мустаъмал набудааст. Баъди ин мисол чунин хулоса мекунад: “Ва ғараз аз эроди ин сухан он аст, то донанд, ки усули бухур дар он чи гуфтем, махсус нест ва на фуруъ ва тағйирот, бал он чи эрод кардем, мавҷуд аст ҳасби ағлаб” (403, 101).

Ин гуфтаҳои Насируддини Тӯсӣ ба шеъри форс-тоҷикӣ тааллуқ доранд ва инкишофи минбаъдаи илми

арӯз дурустии хулосаҳои ӯро нишон дод (дар ин хусус нигаред ба боби сеюми ҳамин рисола).

Аз ин се мисол чунин ба назар мерасад, ки навиштаҳои Насируддини Тӯсӣ айнан тарҷумаи он суҳанони Замахшарист, ҳатто дар умумияти услуби нигориш ва якхелагии калимаҳо (“ғараз”, “маҳсур”) онро мушоҳида кардан мумкин аст. Мақсади ҳар се донишманд ин аст, ки дарвозаҳои эҷодкорӣ дар илми арӯз, дар офариниши вазнҳои нав барои шоирон, олимон ва мусиқидонон ҳамеша кушодааст. Вазифаи арӯзӣ, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки ҳамаи ин эҷодкориҳо, офаринишҳои навро сари вақт ба назар гирад, онҳоро ошкор созад, сараю носараи онҳоро аз ҳам чудо карда, сараро ба амалияи эҷоди шеър дохил гардонад.

Хулоса, мақсади системаи назарие, ки Халил ибни Аҳмад барои сохти забон ва шеъри арабӣ ихтироъ карда буд, ба “харф” ва шарҳу баёни моҳияти он вобастагӣ дошт. Ҳам аз мавқеи мантиқ ва ҳам аз ҷиҳати таърихӣ хизмати системаи назарии Халил ибни Аҳмад коркарди мафҳуми “харф” чун консенти илмӣ ва табдили он ба мафҳуми назарияи филологияи араб мебошад. Ҳарф дар таълимоти наҳвиёни араб, аз он ҷумла, Халил ибни Аҳмад калиди асосиест барои дарки мушкilotи арӯз. Моҳияти графикаи ҳарф ҳамчун воҳиди асосӣ ва яке аз аҷзои хат то давраи Халил ибни Аҳмад ҳалли худро ёфта буд. Халил ибни Аҳмад ду хусусияти ҳарфро ошкор кард: якум, ҳарф чун ҷузви асосии системаи графикаи хат, дуум, чун ҷузъи системаи овозии забони арабӣ. Талаботи инкишофи сарфу лугат таснифоти овозҳои забони арабиро ба миён овард ва барои аҳли илм пӯшида нест, ки чунин таснифотро бори аввал Халил ибни Аҳмад анҷом дода буд. Вай калимаҳоро ба ҳарфҳо чудо намуда, меъёри микдории талаффуз ва меъёри сарфии овозро муайян намуд. Аз замони таълимоти ӯ

сар карда, дар сарфу наҳви забони арабӣ ба ҳисоб гирифтани ҳадди ақаллу аксари сохти калима (ҳадди ақалли сохти калима ду ҳарф ва ҳадди аксари сохти он ҳафт ҳарф буд) ба миён омад. Хангоми таҳқиқи масъалаҳои забоншиносӣ Халил ибни Аҳмад ҷой ва мавқеи ҳуруфи мутаҳаррику сскинро дар нутқ муайян намуд, ки ин кор баъдтар барои ҳалли бисёр масъалаҳои илми арӯз калиди асосӣ гардид. Ин амал, дар навбати худ, барои таҳҳиси ҳадди ақалли микдори ибора ва калима; барои таҳлили масъалаҳои таваккуфи (ист) ибора ва калима дар назарияи сарфу наҳв, инчунин барои риояи меъёри талаффузи оятҳои Қуръон (“илми қироат”) хеле зарур буд. Илова ба мафҳумҳои “х а р ф” ҳамчун ҷузв (аммо ҳарфи муқаррарӣ не, балки ҷузв, ки асосан, ба тарзи талаффуз така мекунад), о в о з и н у т қ в а т а р з и т а л а ф ф у з (просодема), ки бо кӯшиши Халил ибни Аҳмад ҷорӣ гардида буд, вай, инчунин дар илми забоншиносии араб ба таълимоти к а л и м а с о з и в а т а с р и ф а с о с гузошт.

Аз Халил ибни Аҳмад рисолаи хурди “Ал-хуруф” боқӣ мондааст, ки бо номи “Ар-рисола фӣ маън-ал-хуруф” (“Номаи моҳияти ҳуруф”) машҳур аст. Ин рисола соли 1969 дар Қоҳира ба таъб расид (95). Муаллиф дар рисола ба таври хеле муъҷаз вазифа ва хусусиятҳои ҳарфҳои “алифбо” (“Ҳуруф-ал-хичча”)-ро тавсиф намуда, барои исботи фикр аз ашъори шоирони мутақаддимин шохид овардааст. Халил ибни Аҳмад дар асоси маводи фаровон алифбои забони арабиро ба система даровард. Вай тамоми ҳуруфи забони арабиро дар як байт ҷой дода, таркиби микдории онро кавитар намуд. Илова ба таснифоти овозҳо вай бори аввал тартиби ҷойгиршавии овозҳоро дар “алифбо” муайян кард. Ба қавли Халил ибни Аҳмад, чунин тартиби ҷойгиршавии ҳарфро ӯ дар асоси маъхазҳои умумисеметӣ, ки аввали

харфи он “алиф” (“хамза”) буд, мураттаб кардааст (539, 193).

Таълимоти хуруф, ки Халил ибни Аҳмад онро пурра ба шакли муайян даровард, дар назарияи илми филология ходисаи нодир буд ва яке аз сабабҳои маъруф гардидани ӯ дар ҷаҳони ин илм низ ҳамин кашфиёт ҳисоб мешуд. Аксари олимони соҳаи забону адабиёти араб дар ин ақидаанд, ки ин кори Халил ибни Аҳмадро то имрӯз касе аз мустаҳриқини Аврупо анҷом надодааст. Ӯро дар ҷаҳони илми филология бемислу монанд медонанд зеро “харф” дар таълимоти ӯ на Г Р А Ф Е М А, на О В О З И Н У Т Қ, на М О Р А (мусакканулавсат), на М О Р Ф Е М А аст, вале дар баъзе ҳолатҳо ба ҳамаи ин мафҳумҳо қаробат дорад. Ин таълимот нахустин маҳаки меҳвари филологияи араб буд. Дуюмин маҳаки меҳвари концепсияи Халил ибни Аҳмад ин таълимоти сохти калима буд, ки асоси онро ӯ аз решаи “ф”, “ъ”, “л” ёфта буд. Ба ақидаи Д.В.Фролов, дар як рисолаи бисёр кӯчаки Халил ибни Аҳмад, ки то имрӯз омӯхта нашудааст ва аз назарҳо дур мондааст, сабаби интиҳоби чунин принсипи шакли калима хеле муъҷаз ва мушаххас шарҳ дода шудааст (539, 193). Дар ҳар сурат, принсипи мураттабкардаи Халил ибни Аҳмад роҷеъ ба сохти калима ба табиати забони арабӣ хеле мувофиқ омад ва бесабаб нест, ки тамоми арабшиносони ҳозира аз он истифода кардаанд. Дар таълимоти Халил ибни Аҳмад ҷои асосиро мафҳуми шакли овозии в а з н ва а с л ишғол менамояд. Моҳияти ин таълимот бошад, пеш аз ҳама, дар ҳисоби (микдори) реша (ду-, се-, чор- ва панҷхарфа, ки асосан сеҳарфааш маъмул аст) ва вазн зоҳир мегардад. Мувофиқи ин таълимот, аз таркиби ҳарфҳои як реша шаклҳои зиёди овозии вазиро ҳосил кардан мумкин аст.

Таълимоти морфологии Халил ибни Аҳмад дорои хусусияти принципиалию муҳим буд. Яқум, ин ки чунин таълимот боиси ошкор шудани шаклҳои зиёди овозӣ гардид. Мувофиқи ин принсип, на фақат шаклҳои мустаъмали овозиро (масалан, фаъълун, мафъълун, муфътилун, фъилотун, фаъилотун, мустафъилун, мафътилун, мафъълоту, фъилун, фаъилун ва ғайра), балки шаклҳои номмустаъмалеро (мустафъилун-ба ҷояш мафъилун; мунфъило-ба ҷояш мустафъилун; лунмустафъи-ба ҷояш мафъълоту; тунмафъи-ба ҷояш фъилотун; мафъилтун-ба ҷояш мафъилун; фъилтун-ба ҷояш мафъълу; фъилатун-ба ҷояш муфтаъилун мегуздоранд) сохтан мумкин аст, ки ақаллан боре дар таҷрибаи тафъиласозӣ дучор наомадааст.

Дуюм, дар забони адабии арабӣ мавҷуд будани калимаҳои зиёде ба ном решаҳои нодуруст (яъне, калимаҳои, ки дар таркибашон хуруфалилла-“вов” ва “йо” доранд) ошкор шуд, ки ба қоидаҳои умумии назарияи забон иттиҳод намекарданд ё мувофиқ набуданд. Тавассути кӯшишҳои зиёди Халил ибни Аҳмад калимаҳо аз нуқтаи назари шаклҳои гуногуни як реша ба гурӯҳҳои муҳимал (камистеъмол) ва мустаъмал (серистеъмол ё машхур) тақсим карда шуд. Ба ин муносибат, аз шаклҳои аслии фуруъи зиёде ба вучуд омад, ки як қисми онҳо охиста-охиста мустаъмал шуд. Масалан, аз шакли аслии мафъълун фуруъи фаъълун, мафъйл, фъилун, мафъилун, мафъилон, мафъълун, мафъълон, фаъълун, мафъълу, фъ, фаъ, фаъал, фаъул, мафъълон ҳосил шуд, ки як қисми онҳо (фаъълун, мафъълу, мафъилон, мафъйл) хеле серистеъмол ва хушоҳанганд.

Роҳҳои назариявие, ки Халил ибни Аҳмад дар таълимоти хеш оид ба мавқеи ҳарф ва сохти калима ҷорӣ намуд, дар шоҳаҳои зиёди назарияи забоншиносӣ

татбиқи худро ёфт. Яке аз онҳо дар қисмати наҳв (синтаксис) бо номи назарияи эъроб (тасриф) машҳур аст. Дар ин маврид, яъне хангоми тасриф ду чиз ба назар гирифта мешавад: якум, дар шаклҳои нави ҳосилшуда ба эътибор гирифтани ҳарфи охири решаи (аслии) он; дуом, калимаҳоеро ташкил медиҳанд, ки ба тағйироти решаи калима вобастагӣ надоранд. Мувофиқи гуфтаи арабшиносон (539, 196), Халил ибни Аҳмад дар охири умри хеш ба мақсади таълифи фарҳанги комили забони арабӣ ба танзим ва таснифи лексика машғул шуд ва мутаассифона, ин корро анҷом надода, аз олам гузашт. Хушбахтона, шогирди ӯ-Лайс ибни Музаффар ин кори хайрро ба анҷом расонид. Дар ин таълифот низ Халил ибни Аҳмад бо роҳи аллакай санҷидашудаи методи дедуктивӣ рафта, соҳти калимаро асоси нуктаи назари хеш қарор дод. Бо мақсади ба система даровардани лексикаи забони арабӣ Халил ибни Аҳмад дар асоси тартиби ҳуруфи алифбо меъёри хеле нодирро пешниҳод намуд, ки он бо номи х и с о б и р е ш а машҳур аст ва бояд таъкид кард, ки ин кор дар баъзе ҳолатҳо системаи арӯзро ба хотир меорад. Дар фарҳанги Халил ибни Аҳмад, ки дар асоси назарияи бисёррешагии забони арабӣ мурағаб гардида буд, калимаҳои маъмулу машҳур бо номи м у с т а ъ м а л ва калимаҳои камистеъмолу дур аз истифода бо номи м у х м а л и ш о р а шудаанд. Тартиби ҷойгиршавии моддаҳои луғавӣ низ ҷолиби диққатанд. Муаллиф онҳоро мувофиқи тартиби алифбо не. балки мувофиқи нусхаҳои (вариантҳои) ҳамрешагии онҳо ба тарикӣ к-т-б, к-б-т, б-к-т, б-т-к ҷо ба ҷо мегузорад. Ба арӯзиён тамоман рӯшан аст, ки принсипи ба гурӯҳҳои мустаъмал ва муҳмал ё номустаъмал ҷудо кардани тафсилаҳо дар арӯз хеле маъмул аст. Қариб тамоми муаллифони рисолаҳои зиёди арӯзӣ аз Халил ибни Аҳмад сар карда

то имрӯз шаклҳои зиёди афъилу тафъилро оварда, дар мавриди даркорӣ бо номҳои м у с т а ъ м а л ё м у х м а л ё доварӣ менамоянд. Масалан, аксари онҳо шаклҳои афъили зихофҳои махзуф (фъилун), махбун (фаъилотун), машкул (фаъилоту), макфуф (фъилоту), махбуни махзуф (фаъилун), мушаасс (мафъулун), аслам (фаълун) ва рукни солими баҳри Рамал (фъилотун)-ро ба гурӯҳи рукҳои мустаъмал, аммо шаклҳои овозии “фъило” (мустаъмалаш фъилун), “фъилту” (мустаъмалаш мафъӯлу), “фъилутун” (мустаъмалаш муфтаъилун), “фаъило” (мустаъмалаш фаъилун), “фолотун” (мустаъмалаш мафъӯлун), “ӯлун” (мустаъмалаш фаълун)-ро ба гурӯҳи арқони н о м у с т а ъ м а л дохил менамоянд. Дар мавриди аз доираҳои арӯзӣ берун баровардани рукҳои солими баҳрҳои аслию фаръӣ ё хангоми соҳтани фуруъ ва зихофҳо ҳамин усулро ба қор мебаранд. Масалан, вақте ки аз доираи Мунтазия рукҳои баҳри Ҷадиди мусаддаси махбун ва Қариби мусаддаси макфуфро ҷудо кардани шавем, менависем: Агар аз ҷузви дуоми рукни аввали доира, яъне аз ҳиҷои “та”-и муфтаъилун сар кунему то охири доира равем, “таъилунмуф” (V V - -), “таъилунфо” (V V - -), “илотумуф” (V - V -) ҳосил мешавад ва ба ҷои онҳо рукҳои мустаъмали фаъилотун (V V - -), фаъилотун (V V - -), мафъилун (V - V -)ро мегузоранд, ки вазни афъили як мисраъ шеъри баҳри Ҷадиди мусаддаси махбун ва агар аз ҷузви сеюми рукни аввали доира, яъне аз ҳиҷои “и”-и муфтаъилун сар кунему то охири доира бихонем, “илунмуфта” (V - - V), “илунфоъи” (V - - V) ва “лотумуфта” (- V - V) ҳосил мешавад ва ба ҷои онҳо рукҳои мустаъмали мафъӯлу (V - - V) ва фъилоту (- V - V)-ро мегузоранд, ки вазни афъили як мисраъ шеъри Қариби мусаддаси макфуфро ташкил медиҳад (530, 351).

Қариб тамоми донишмандони асримиёнагии арабу ачам ва арабшиносони ҳозира низ дар ихтирои илми арӯз ба Халил ибни Аҳмад шубҳае накардаанд ва баръакс, “ҳамаи муаррихон ва уламои лугат, ки дар бораи Халил ибни Аҳмад ва кайфияти вазъи илми арӯз гуфтугӯ кардаанд, муътақиданд дар ин ки пеш аз ӯ ҳеч кас дар забони араб қавоиде барои авзони шеър намендоништа ва камтарин собиқае дар ин боб вучуд надоштааст” (90, 84). Аз тарафи дигар, ин ҳодиса хеле ҳайратовар ҳам менамуд, ки чӣ хел як фард худ бе ҳеч устоду бе ёрии мардони салаф илми тамоман навро вазъ кардааст. Шояд барои нисбатан осонтар кардани ин ҳодиса аз охирҳои асри 10 сар карда, дар баъзе сарчашмаҳои ҳатти ривоятҳои пайдо шудаанд, ки вазъи ин илмро барои Халил ибни Аҳмад илҳоми илоҳӣ донистаанд. Мувофиқи ривоят гуё Халил ибни Аҳмад шахси муътақид ва диндор буд ва вақте ки ба зиёрати хонаи Каъба рафта, даст ба дуо бурду зорию тавалло кард, ки Худованд ба ӯ илме диҳад, ки пеш аз ин ба ҳеч башар навода бошад. Чун ба хона баргашт, дуояш қабул шуд ва Худованд илми арӯзро ба ӯ илҳом кард (88, 84; 539, 197).

Хушбахтона, сарчашмаҳои илмию маъхазҳои гузашта имконият медиҳанд, ки роҳу равиш ва сабабҳои воқеии пайдоиши илми арӯзро барқарор намоем.

Маълум аст, ки фикри мураттаб намудани назарияи шеър дар майнаи Халил ибни Аҳмад охишта-охишта пухта расидааст. Марзубонӣ аз забони Ан-Назр ибни Шумайл ҳикояти зеринро меорад: Боре донишмандони шеър аз назди Халил ибни Аҳмад мегузаштанд ва мавзӯи баҳсашон сарфу наҳв буд. Халил ибни Аҳмад суҳбати онҳоро шунида гуфт: “Онҳоро асли (назарияи) худ мебойд” ва баъди ин илми арӯз мураттаб шуд (539, 197).

Дар ихтирои системаи арӯз ду марҳилаи асосиро бояд ба назар гирифт: аввал, Халил ибни Аҳмад тавасути методи қиёс қонун ва қоидаҳои мавзуние, ки сохти шеъри арабиро танзим менамуд, барқарор кард, сипас, таълимоти назарияи ҳеҷро инкишоф дод. Дар ин қор воқеаи тасодуфӣ, ки гоҳе рух медиҳад, сабаби идеяи асосӣ гардид. Овардаанд, ки Халил ибни Аҳмад рӯзе дар кӯчаҳои шаҳри Басра сайру гашт намуда, аз назди устоҳонаҳои рангрэй (ба ривояти дигар оҳангарӣ) мегузашт. Садои зарбаҳои мухталифи кӯбаки оҳангарон ба гунаш расида, ӯро ба талқини назарияи сохти шеър водор намудаанд. Халил ибни Аҳмад ба хона даромада, муддати як моҳ аз он набаромад ва чун берун баромад, арӯз аллакай тайёр шуда буд. Дар ин муддат ӯ ба таҳлили ашъори мухталиф машғул шуд, то ки сохти мавзунии онҳоро фарқ кунад. Меғӯянд, ки садоҳои ачибе мебаровард (ба ривояти дигар, дар тағора нишаста буд), ки писараш (ё бародараш) аз ин огоҳ шуда, ба мардум мурочиат намуд: “Падари ман (бародари ман) аз ақл бегона шудааст”. Вақте ки одамон ба наздаш даромаданд, диданд, ки ӯ шеър тактеъ мекард (70; 539, 198).

Аз донишмандоне, ки дар ихтирои системаи арӯзи Халил ибни Аҳмад шубҳае кардаанд, Абӯрайҳони Берунист. Вай дар китоби “Таҳқиқи мол-ал-Ҳинд” дар мавриди баҳс аз қоидаҳои авзони шеъри ҳиндӣ ва муқоисаи он бо арӯзи араб ишора мекунад, ки Халил ибни Аҳмад дар ихтирои арӯзи ҳеш аз усули илмии арӯзи Ҳинд истифода намудааст. Вай дар китоби ҳеш ривоятро меорад, ки он дар Ҳинд дар бораи огози пайдоиши илми лугат ва илми авзони шеър машҳур будааст. Хулосаи ривоят ин аст: “Яке аз шохони Ҳинд ба яке аз занони ҳарामी худ суҳане гуфт ва ӯ дуруст маънии онро дарнаёфт ва дар сари ин маъний шох

хашмгин шуд ва чунонки одати хиндувон аст, аз хӯрдан даст кашид ва дар ба рӯи худ баст, то яке аз донишмандон ба назди ӯ рафт ва ӯро дилдорӣ дод ба ин ки илми сарфу нахв ба ӯ хоҳад омӯхт, то дигар чунин иштибоҳе дар суханонаш рух надихад. Он гоҳ ин донишманд ба буткадаи “Маҳодев” рафт ва намоз хонд ва рӯза гирифт ва зорӣ кард, то он ки Худо бар ӯ зоҳир шуд ва кавоиде осон ба ӯ бахшид ва ваъда дод, ки ӯро дар вазъи чузъиёту фуруъи илм таъйид кунад. Пас, донишманд назди шоҳ бозгашт ва он усули куллиро ба ӯ омӯхт ва ин мабдаи илми луғат назди хиндувон шуд. Ва он донишманд дар дунболи баҳси сарфу нахв илми “чанда”-ро, ки илми авзони шеър ва муқобили илми арӯз аст, қарор дод” (56, 65).

Сипас, Берунӣ менависад, ки нахустин касе, ки ин синоатро, яъне илми арӯзро истихроч кард, “Пангал ва Чалиту” буд ва китобҳои маъмул дар ин боб бисёр аст ва машхуртар аз ҳама китоби “Гайсат” аст, ки ба номи нависандаи он аст ва ҳатто илми арӯзро низ ба ин лақаб мехонанд. Донишманди эронӣ-Хонларӣ монандии арӯзи хинду арабро дар асоси гуфтаҳои Берунӣ ва шеъри арабӣ муқоиса намуда, ба чунин хулосаҳо омадааст:

1. “Берунӣ мегӯяд, ки “хиндувон дар шумориши хуруф суратҳои ба қор мебаранд, монанди он чи Халил ибни Аҳмад ва арӯзиёни мо барои сокину мутаҳаррик маъмул доранд”. Сурати хати маъмул дар арӯзи араб он аст, ки барои ҳарфи мутаҳаррик “ҳо”-и якчашма монанди он ки дар арқоми Ҳинд онро сифр хонанд” (553, 36) менависанд ва барои ҳарфи сокин “алифе” монанди он ки ҳисоби ҷумал онро яке ниҳанд бар ин мисол: “10” (553, 36).

Ҳиндувон низ ду сурат ба қор мебаранд бар ин шакл: 1 < . Аввалиро аз тарафи чап “лага” мехонанд, ки хафиф буд ва дуввумиро “гуру”, ки сақил шумурда

мешуд. Ҳар сақиле аз ҳайси вазн ду баробари хафиф ба шумор меомад ва ду хафиф мумкин буд ба ҷои як сақил биншинад.

Абӯрайҳон ба истинботи худ мегӯяд, ки хафифу сақил муодил бо сокину мутаҳаррики арабӣ нест, балки хафиф ба як ҳарфи мутаҳаррик итлоқ мешавад ва сақил иборат аст аз як мутаҳаррик ва як сокин дар пайи он монанди сабаб дар арӯзи араб.

2. Берунӣ сипас, мегӯяд: ҳамчунон ки асхоби мо қолибҳои барои нишон додани биноҳои шеър аз “афотил” сохтаанд ва рақамҳои барои мутаҳаррику сокини ҳар қолиб қарор додаанд, ки аз мавзун ба онҳо таъбир мекунанд, хиндувон низ барои анвои таркиботи хафифу сақил ва тақдиму таъхири онҳо ва хифзи анвои вазн бидуни шумориши хуруф алқобе гузоштаанд, ки вазни мафрӯзро бо он алқоб баён мекунанд.

“Лагу” як “мотар”, яъне як воҳиди вазн махсуб мешавад ва “гуру” ду “мотар”, яъне ду воҳид аст. Ҳар як аз ин ду рукн номҳои мутааддад доранд. Аввалӣ “ло” ва “қали” ва “рун” ва “ҷомара” ва “граҳа” низ ҳонда мешавад ва дуввумиро, ки сақил бошад, ба номҳои “го” ва “нивара” ва “ниманшка” низ метавон хонд. Бинобар ин “аншка”-и том бо ду “гуру” ӯ муодили он баробар аст.

Аммо аз таркиби ду рукн “лагу” ва “гуру” суратҳои хосил мешавад, ки Берунӣ ба тафсил шарҳ додааст.

3. Ҳамчунон ки шеъри арабӣ ба василаи арӯзу зарб ба ду нима тақсим мешавад, шеъри хинду ду қисмат дошта, ки ҳар якро “пода”, яъне по (риҷл) мехондаанд. Юнониён низ ин қисматҳоро “поя” меноманд.

Ҳар байти шеъри хиндӣ ба се ӯ ағлаб ба ҷаҳор поя тақсим мешудааст. Пояҳои қофия надошта, аммо охири пояҳои аввал ва дуюм ҳарфи воҳиде монанди қофия ме-

омада ва ҳамчунин пояҳои сеюму чаҳорум низ ба ҳарфи воҳиде ҳатм мешуда ва ин навъро “а р й а” меҳондаанд.

4. Мушобаҳати баъзе аз истилоҳоти лугавӣ ва арӯзии санскрит бо он чи дар арӯзи арабӣ ба кор рафта, қобили тааммул аст, аз он ҷумла, мушобаҳати ҳамин калимаи “а р й а” ба лафзи “арӯз”, ки номи ҷузви охирини нимаи аввали байт аст. Дигар мушобаҳати истилоҳи “с а б д а” бо “с а б а б” ва “в а р т а” (ба маънии мураккаб) бо “в а т а д” ва таркиби “с а б д а в а т т в а т” бо “с а б а б у в а т а д” ва баъзе калимоти дигар, ки ё ба ҳасби лафз, ё дар маънӣ шабоҳат доранд.

5. Берунӣ мегӯяд: “иллати он ки дар ин боб ҷунин батафсил суҳан рондам, он аст, ки...хонанда бидонад, ки Халил ибни Аҳмад дар ибдои қавоиди авзон то ҷӣ ҳадд тавфиқ ёфтааст. Агарчи мумкин аст, ҷунонки баъзе аз мардумон гумон бурдаанд, вай шунида бошад, ки ҳиндувон баъзе аз мавозинро дар шоирӣ ба кор мебаранд”.

Бинобар ишораи Абӯрайҳони Берунӣ ва ба мучиби мушобаҳате, ки миёни қавоиди авзони ҳинд ва арӯзи араб ҳаст ва ин ки бисёр баид менамояд, ки касе илмеро аз оғоз то анҷом худ якбора ибдоъ карда бошад, метавон гумон бурд, ки Халил ибни Аҳмад дар ихтирои қавоиди арӯз ба усули илми авзони санскрит назар дошта ва қавонини арӯзи арабро аз рӯи он сохта ва пардохта бошад. Он чи ин ҳадсро таъйид мекунад, таваллуд ва иқомати ӯст дар Басра, ки бандари тичоратӣ буда ва бо Ҳинд ва ҳиндуён ночор робита доштааст. Дигар тартибе, ки ӯ нахустин бор дар ҳуруфи таҳачҷӣ итҳоз карда ва “Китоб-ул-айн”-ро бар он вачҳ мураттаб сохтааст ва ин ҳамон тартиби ҳуруф дар санскрит аст (90, 76-79).

Халил ибни Аҳмад дар ибдои назарияи системаи арӯз аз таълимоти забоншиносие, ки худи ӯ эҷод карда

буд, истифода кард. Таълимоти ҳуруф, таълимоти соҳти калима ва роҳҳои тарҳбандии он, таълимоти мавқеъ ва моҳияти ист (таваққуф) дар усули талаффузи шеърӣ арабӣ, инчунин меъёри паиҳам гузоштани тамоми ашқоли решаи калима, дар маҷмуъ, таълимоти забоншиносии ӯро ташкил меоданд.

Халил ибни Аҳмад, инчунин системаи асосии бухуро мураттаб сохт ва дар он номи баҳрхоеро (Ҳазач, Рамал, Рачаз) ҷой дод, ки пеш аз ӯ маълуму машҳур буданд. Мураттаб намудани системаи истилоҳот (ватад, сабаб, фосила) низ ба Халил ибни Аҳмад тааллуқ дорад.

Дар таълимоти Халил ибни Аҳмад оид ба арӯз се зина (дараҷа): зинаи доираҳо, зинаи баҳрҳо ва зинаи тобишҳои мавзунӣ ҳар баҳр мавқеи асосиро ишғол менамояд. Агар ҳангоми таълими арӯз ин се зина ба эътибор гирифта нашавад, ростӣ гап, омӯхтани ин илм барои ҳар гуна мубтадӣ аз ҳад зиёд гарон меафтад. Мушкилии дигаре, ки ба ҷашм мерасад, зиёдии истилоҳот аст ва беҳуда нест, ки дар гузашта арӯзро “илми алқоб” низ меномиданд (539, 199).

2. ЭВОЛЮТСИЯИ ВАЗН ВА ТАШАККУЛИ АРҶЗ ДАР АМАЛИЯ ВА НАЗАРИЯИ ШЕЪРИ АРАБ

Чи тавре ки қайд кардем, дар системаи арӯзи араб, аз он ҷумла, дар системаи Халил ибни Аҳмад се зинаи омӯзиш мавқеи асосӣ дорад. Зинаи аввали системаи арӯзи арабро доираҳои ихтироъкардаи Халил ибни Аҳмад ташкил медиҳанд. Барои муҳаққиқон пӯшида нест, ки на худи Халил ибни Аҳмад ва на арӯзшиносони баъдина мақсади дар атрофи панҷ доира ҷой додани баҳрҳоро ташреҳ надованд. Илова бар ин, дар шеършиносии аврупоӣ низ чунин шакле, ки нисбатан ба доираҳои арӯз мушобаҳат дошта бошад, вучуд надорад. Аз ин рӯ, шабоҳати зоҳирӣ чун методи ташреҳи ин доираҳо низ татбиқнопазир аст. Барои ҳамин, яке аз масъалаҳои, ки то имрӯз дар атрофи он баҳсу мунозираҳо давом дорад, доираҳои арӯз мебошад. Маълум аст, ки дар арӯзи арабӣ ҳамон панҷ доирае (Мухталифа, Муъталифа, Муҷталиба, Муштабаха, Муттафика), ки Халил ихтироъ карда буд, устувор мондааст. Ин ҷо баҳс дар бораи чигунагии ин доираҳо нест ва муҳаққиқон кӯшиш кардаанд, ки мақсади Халил ибни Аҳмадро доир ба моҳияти ин доираҳо фаҳманд ва фаҳмонанд. Аз ҷумла, аксари шеършиносони арабу аҷам ба чунин хулосаҳо омадаанд, ки тартиб додани доираҳо аввалин кӯшиши худи Халил ибни Аҳмад барои осон кардани омӯзиши илми арӯз буд. Дигар ин ки ӯ дар як доира чанд баҳри аз ҳам мунфакро ҷой дода, дар хотир нигоҳ доштани тамоми баҳрҳоро имконпазир гардондааст. Ба таври дигар гӯем, ин доираҳо вазифаи мнемоникӣ доранд. Ин хулосаҳоро муҳаққиқон Б.Сирус (467, 27-45) ва У.Тоиров дар мақола (512; 517) ва китобҳои (518; 528) худ овардаанд.

Аммо ба доираҳои муайян дастабандӣ кардани вазнҳои шеъри форсӣ-тоҷикӣ дар рисолаҳои арӯз ба як тарзи умумӣ ва бо истилоҳоту номҳои ягона ҳанӯз ба назар намерасад. Сабаби ин ҳолатро, пеш аз ҳама, аз хусусиятҳои арӯзи форсӣ-тоҷикӣ бояд ҷуст. Ҳангоми ба система даровардани авзони шеъри форсӣ-тоҷикӣ саромадони ин илм мутлақо имкон надовштанд, ки тамоми принципҳои Халил ибни Аҳмадро пурра, бе каму қост аз заминаи ашъори арабӣ ба ҳудуди шеъри форсӣ-тоҷикӣ кӯшонанд. Масъалаи таъини доираҳо низ аз ин ҷумла истисно нест. Ба арӯзиёни форсу тоҷик, пеш аз ҳама, лозим омад, ки аз ду доираи аввал (Мухталифа ва Муъталифа) даст кашанд: дар баҳрҳои ин ду доира шеъри форсӣ-тоҷикӣ хеле кам аст ва онҳоро ба маъноӣ том шеър гуфтан душвор аст. Доираҳои боқимонда ҳам дар он шакле, ки Халил ибни Аҳмад тартиб додааст, имкони пурра татбиқ шудан дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ надоранд, зеро вазнҳои шеъри форсӣ-тоҷикӣ ба он сурате, ки Халил ибни Аҳмад нишон додаасту дар доираҳо кашафтааст, на ҳамеша мувофиқат мекунад. Дар ин мавзӯ гуфтаниҳои хеле зиёд аст, вале мо ба ҳамин иқтифо карда дар боби сеюми ҳамин рисола онро муфассалтар баён мекунем.

Маълум аст, ки баҳрҳои ҳар як доира аз авзони мухталифаи ибтидоӣ ҳосил мекунад: доираи аввал-Тавил (вазни хафиф), Мадид (омехтаи вазнҳои хафифу сақил), Басит (вазни сақил). Аз номи баҳрҳои доираи сеюм-Ҳазач, Рамал ва Раҷаз баръало маълум мешавад, ки оҳанг ва вазни онҳо гуногунанд.

Вобаста ба он чизе ки ба методи Халил ибни Аҳмад дар боло қайд кардем, ба чунин хулосаи бебаҳс омадан мумкин, ки доираҳои арӯз ин намунаи маҳсули дедуктивист, ки дар асли он қонуни мавзунии соҳти шеъри арабӣ гузошта шудааст. Ба қавли А.А.Санҷес мавзунии

шеъри араб вохидҳои чудогонаеро ба вучуд меорад, ки дар арӯз онҳоро ачзоъ (танҳояш чузъ) меноманд (457, 86-95). Чузъ дар навбати худ, паихам омада, шаклҳои овозиеро ташкил медиҳад, ки бо номи тафоъил машхуранд. Ҳар як воҳиди овозӣ, яъне чузъро дар атрофи доира ҷой дода, шаклҳои зиёди вазнҳоро ҳосил кардан мумкин аст. Масалан, агар аз чузви аввали тафъилаи мафоъилун, ки “мафо” аст, сар кунему то охири доира равам, се (дар арӯзи араб) ё чаҳор (дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ) мафоъилун ҳосил мешавад, ки ин қолиб ё шаклро баъдтар рукни асосии баҳри Ҳазач қарор доданд. Ва агар ҳамин усулро давом диҳему аз чузви дуюми афоъили мафоъилун, яъне аз “й” сар кунему то охири доира давом диҳем, маҷмӯи сегменти “йлунмафо”, “йлунмафо”, “йлунмафо” ҳосил мешавад. Ин шакли афоъил дар арӯз номустаъмал аст. Аз ин рӯ, ба ҷои он шакли мустаъмали афоъилро, яъне мустафъилунро мегузорем, ки аз ҷиҳати миқдори ачзоъ ба аввала баробар аст ва баъдтар аз чузви охири рукни мафоъилун, яъне аз “лун” оғоз кунему то охири доира давр занем, шакли номустаъмали зерин: “лунмафоъӣ”, “лунмафоъӣ”, “лунмафоъӣ” ба вучуд меояд, ки дар охир ба ҷои он тафъилаи мустаъмали фоъилотунро гузошта, рукни асосии яке аз баҳрҳои хеле машҳури ашъори арабу аҷам-Рамалро ташкил медиҳад. Ҳар як чузви тафоъил (сегмент) дар арӯз номи махсус дошт, ки машхуртарини онҳо ватаду сабабу фосила³ мебошанд. Ватад ду хел мешавад: в а т а д и м а ч м ў ъ (масалан, “фаъул” ва “мафо”, яъне як ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дароз) ва в а т а д и м а ф р у к (масалан, “фаълу”,

³ Ватаду сабабу фосиларо ба маънии ҳиҷои забони тоҷикӣ фаҳмидан ҳатост. Аз инҳо фақат як навъи сабаб-сабаби хафиф ба вазифаи ҳиҷо омада метавонад, зеро он аз як мутаҳаррику як сокин иборат аст, масалан. “бар”, “дар”, “о”, “ӯ” ва ғайра.

“фоъӣ”, яъне як ҳиҷои дарозу як ҳиҷои кӯтоҳ) (518, 57). Сабаб ҳам се навъ аст: с а б а б и х а ф и ф (масалан, “фаъ” ва “фо”, яъне як ҳиҷои дароз); с а б а б и с а қ и л (масалан, “фаъӣ”, “мута”, яъне ду ҳиҷои кӯтоҳ); дар шеър ду ҳиҷои кӯтоҳро чун як ҳиҷои дароз истифода мебаранд, ба ин маънӣ, ки агар дар мисраи якум шакли афоъили муфтайлун (-V V -) омада бошад, шоир метавонад, ки дар мисраи дуюм шакли афоъили мафъулун (- - -)-ро истифода барад; сабаби мутаваассит (масалан, “лот”, “йл”, “ӯл”, яъне ҳиҷоҳое, ки аз ду ҳамсадо ва як садонокӣ дароз (мисли “гашт”-у “дашт”), ё ҳиҷоҳое, ки аз се ҳамсадою як садонокӣ дароз (мисли “кошт”-у “дошт”), ё ин ки ҳиҷоҳое, ки аз як садонокӣ дарозу як ҳамсадо, яъне ҳиҷои бастае, ки садонокаш дароз аст (мисли “ор”-у “об”), ё ин ки ҳиҷоҳое, ки аз як садонокӣ дарозу ду ҳамсадо (мисли “ошт”-у “орд”) таркиб ёфтааст (517, 371-373). Фосила ҳам ду навъ аст: фосилаи суғро (масалан, “фаъилун”, “мутафо”, яъне ду ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дароз); фосилаи кубро (масалан, “фаъилатун”, яъне таркибе, ки аз се ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дароз сохта шудааст). Шамси Қайси Розӣ дар “Ал-муъҷам” навъи сеюми фосила-фосилаи узморо овардааст, ки аз чаҳор ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дароз (масалан, мутафаъилун) иборат аст (553, 433).

Илова бар ин, дар рисолаҳои арӯзи гузашта ба истилоҳи фозила ҳамчун яке аз ҷузвҳои рукн дучор меомам, ки он низ аз ду қисм иборат аст: фозилаи суғро (масалан, “мутафъилун”, яъне таркибе, ки аз чаҳор ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дароз сохта мешавад). Дар таъриҳи шеъру шоирӣ шеъре, ки дар аркони он фозила бошад, қариб вучуд надорад. Фақат дар “Ал-муъҷам” як байти Унсурӣ оварда шудааст, ки афоъили он аз чузви фозилаи суғро иборат аст. Фозилаи кубро (масалан,

мутафаъилатун, яъне таркибе ё афъиле, ки аз панҷ хичои кӯтоҳи мутаволӣ ва як хичои дароз сохта шудааст). Дар таърихи адабиёти арабу аҷам шеъре, ки дар таркиби арконаш фозилаи кубро ҷой гирифта бошад, вучуд надорад. Фақат дар китоби “Фарҳанги истилохоти арӯзи Аҷам” (518, 419) дар мавриди фозилаи кубро як байти Максуди Гулчин оварда шудаасту халос.

Дар арӯзи арабӣ аз аҷзои рукн сабабу ватад хеле серистеъмол мебошанд, зеро онҳо ҷузвҳои асосии шеър буда, аз ду ё се ҳарф (дар алифбои арабӣ) зиёд нестанд. Баъзе арӯзиёни форсу тоҷик аз аҷзои рукн сабабу ватадро эътироф карда, фосилаю фозиларо ба эътибор нагирифтаанд. Дар ҳақиқат, ин ақидаи онҳо аз ҷиҳати илмӣ дуруст аст, зеро таркиби фосилаи суғро (масалан, “мутафо”) аз як сабаби сақил (“мута”) ва як сабаби хафиф (“фо”); таркиби фосилаи кубро (масалан, “мутафаъил”) аз як сабаби сақил (“мута”) ва як ватади маҷмӯъ (“фаъил”); таркиби фозилаи суғро (масалан, “мутафаъилун”) аз ду сабаби сақил (“мута”) ва (“фаъи”) ва як сабаби хафиф (“лун”); таркиби фозилаи кубро (масалан, “мутафаъилатун”) аз ду сабаби сақил (“мута” ва “фаъи”) ва як ватади маҷмӯъ (“латун”) сохта шудааст. Ба ҳамин маънӣ, Шамси Қайси Розӣ мегӯяд: “Ва Абулҳасани Аҳфаш, ки яке аз кибори айммаи наҳву лугат будааст, фосилаҳоро аз аркон намениҳад ва мегӯяд: “Аркони арӯз беш аз сабабу ватад нест ва фосила ҷузвест аз аҷзои афъили арӯзӣ. яке мураккаб аз ду сабаб ва яке мураккаб аз сабабею ватаде” (553, 37).

Соҳти таркибии шеър, яъне ҷузвҳои ду, се, чаҳор (баъзан панҷ)-ҳарфаи забони арабӣ айнан аз асли таълимоти морфологии Халил ибни Аҳмад берун омадаанд, зеро калимаи арабӣ, одаган аз решаи ду, се, чаҳор ва (ниҳоят кам) панҷҳарфа сохта мешавад. Албатта, чунин мувофиқат набояд тасодуфӣ бошад. Аз ин рӯ,

дар асоси ҷузвҳои ду, се, чор ва панҷҳарфаи забони арабӣ сохтани зиёди тафъилаҳои арӯзӣ низ таъсири бевоситаи решаи морфологии калимаҳо зиёд аст. Маҷмӯи шаклҳои афъили арӯзӣ низ мисли ашқоли калима тавассути реша –ф–ъ–л сохта шудааст. Ба таври дигар гӯем, дар ин ҷо низ Халил ибни Аҳмад бори дигар аз усули мустаъмали соҳаи морфология хеле устодона истифода бурда, онро ба табиати соҳти шеъри арабӣ мувофиқ карда тавонист, ки ҳамон як реша ҳам вазифаи қолаби лугавӣ ва ҳам қолаби рукни арӯзиро иҷро мекард. Ин ҷо тафовут дар он буд, ки ҳамон як реша дар мавриди морфологӣ бархурдори маънӣ буда, аммо дар мавриди шакли афъил ба дараҷаи таҷрид карда мешавад, ки маънии лугавии он умуман аз байн меравад. Масалан, ба ҳама маълум аст, ки тафъилаи фъилотун реша дорад ва асоси решаи онро ҳарфҳои ф–ъ–л ташкил медиҳад, аммо ин калима ба дараҷае муҷаррад аст, ки касе дар хусуси маънии он сухан намеронад.

Вазни соҳти шеъри арабӣ одатан аз ҷузвҳои панҷ ё ҳафтҳарфа, яъне аз омезиши ватаду сабаб таркиб меёбанд. Аз ин рӯ, қисми ашқоли имконпазири панҷҳарфа-23, 32 ва ҳафтҳарфа-223, 232, 322⁴-ро ташкил медиҳанд

⁴ Маънии 23, 32 он аст, агар шакли овозии рукни фаъулунро дар хати арабӣ аз назар гузаронем, он аз ду ҷузъ-ватади маҷмӯъ (“фаъӯ”, яъне се ҳарф) ва сабаби хафиф (“лун”-ду ҳарф) иборат аст ва агар ҷои ватаду сабаби онро тағйир диҳем, яъне “лун”-ро аввалу “фаъӯ”-ро баъд биорем, дар он сурат фъилун ба вучуд меояд, ки ҳам аз ду ҷузъ-сабаби хафиф (“фо”-ду ҳарф) ва ватади маҷмӯъ (“илун”- се ҳарф) таркиб ёфтааст. Дар мавриди 223, 232, 322 низ ҳамин усулро ба кор бурдан лозим аст, яъне агар шакли овозии рукни мафъилунро ба хати арабӣ нависему аз назар гузаронем, дар он сурат, он аз се ҷузъ-ватади маҷмӯъ (“мафо”-се ҳарф), сабаби хафиф (“ъй”-ду ҳарф) ва боз сабаби хафиф (“лун”-ду ҳарф) иборат мешавад ва агар аз ҷузви дуюми ҳамин рукн, яъне “ъй”-сар кунему бихонем, афъили номустаъмали “ъйлунмафо” ба вучуд меояд, ки ба ҷои он рукни

(457, 87). Агар ба чои ду ва се ватаду сабабро гузорем, ашколи афӯили имконпазири зеринро ба даст меорем: фаъулун, фобилун, мафӯйлун, фӯилотун, мустафъилун, мафъулоту, мутафӯбилун ва мафӯилатун.

Сабаби сакил (V V) дар арӯзи арабӣ фақат қабл аз сабаби хафиф (-) омада, дар якҷоягӣ фосилаи сугроро (V V -) ташкил медиҳанд, яъне он дар чое амалӣ карда мешавад, ки агар имконияти ба амал овардани фосилаи сугро (V V -) бошад. Дар арӯз чунин имконият ҳамагӣ дар ду маврид рух медиҳад: аввал ва баъди ватади маҷмӯъ (V -) - 43 ва 34⁵. Ҳамин тарик, Халил ибни Аҳмад аз ивазкунии чои аҷзои рукн, яъне аз ҷузвҳои ватаду сабабу фосила панҷ доира сохт, ки дар атрофи он тамоми шаклҳои афӯили рукнҳои 15 баҳр-(Тавил, Мадид, Басит, Вофир, Комил, Ҳазач, Раҷаз, Рамал,

мустафъилунро мегузорем. Ин рукн низ аз се ҷузъ-сабаби хафиф ("мус"-ду харф), боз сабаби хафиф ("гаф"-ду харф) ва ватади маҷмӯъ ("илун"-се харф) таркиб ёфтааст. Ва ниҳоят, агар аз ҷузви охири рукни мафӯйлун, яъне аз "лун" сар кунему бихонем, афӯили номустаъмали "лунмафӯй ба вучуд меояд, ки ба чои он рукни мустаъмали фӯилотунро мегузорем. Ин рукн низ аз се ҷузъ-сабаби хафиф ("фо"-ду харф), ватади маҷмӯъ ("ило"-се харф) ва сабаби хафиф ("тун"-ду харф) сохта шудааст.

⁵ Дар ин ҷо рақамҳои 43 ва 34 ба ин маънӣ оварда шудаанд, ки агар аз ҷузви аввали рукни доираи дуҷоми арӯзи арабӣ-Муъталифа, яъне аз "мафо"-и мафӯилатун, ки дар хати арабӣ се харфро ташкил медиҳад, сар кунему то охири доира равам, се бор мафӯилатун ҳосил мешавад, ки он рукни асосии баҳри Вофир ба шумор меравад. Ва агар аз ҷузви дуҷоми афӯили мафӯилатун, яъне аз "илатун", ки дар хати арабӣ дорои чор харф аст, оғоз намоему то охири доира равам, ашколи афӯили номустаъмали "илатунмафо", "илатунмафо", "илатунмафо" ба вучуд меояд ва ба чои онҳо рукни мустаъмали "мутафӯбилун"-ро (3 бор) мегузоранд, ки вазни як мисраъ шеъри Комили мусаддаси солимиро ташкил медиҳад. Ҳамин тарик, дар рукни мафӯилатун ҷузви дуҷом "илатун", ки фосилаи сугрост, баъди ватади маҷмӯъ ("мафо") дар рукни мутафӯйлун ҷузви "мутафо" низ фосилаи сугрост, пеш аз ватади маҷмӯъ ("илун") омадааст.

Мунсарех, Хафиф, Музорей, Муктазаб, Сарей, Мучтасс, Мутақориб)-ро гунҷонидан мумкин аст.

Аз доираҳои ҷорум ва панҷуми арӯзи арабӣ (Муштабаҳа ва Муттафика) маълум мешавад, ки таркиби онҳо аз се доираи аввал (Мухталифа, Муъталифа ва Мучталиба) фарқ мекунад ва гӯё меъёр вайрон шуда, хилофи қоида амал карда шудааст. Сабаби ихтилофи қоида дар он аст, ки ҳар доираи аввала аркони ду баҳр (Муъталифа) ё се баҳр (Мухталифа ва Мучталиба) ҷой дода шуда буд. Аммо чи тавре ки мебинед, дар доираи ҷаҳорум (Муштабаҳа) аркони шаш баҳр (Мунсарех, Хафиф, Музорей, Муктазаб, Сарей, Мучтасс) ва дар доираи панҷум (Муттафика; дар арӯзи Халил Мунфарида ном дошт) ҳамагӣ рукни як баҳр (Мутақориб) ҷой дода шуда буд. Азбаски доираҳои арӯз аз рӯи принципи "оила"-и баҳрҳо сохта шуда буд, дар атрофи доираи панҷум ҷой додани фақат рукни як баҳр (на "оила"-и баҳрҳо) хилофи ҳамин қоида буд. Ва бесабаб нест, ки доираи панҷум (Муттафика) дар ибтидо бо номи Мунфарида машҳур буд, ба ин маънӣ, ки мухтарейи он-Халил ибни Аҳмад дар он фақат як рукн-рукни асосии баҳри Мутақориб-фаъулунро ҷой дода буд. Баъди чанде арӯздон ва забоншиноси дигари араб-Абулҳасан Аҳфашӣ Балхӣ аз таркиби рукни фаъулун рукни асосии баҳри Мутақориб-фӯилунро берун овард ва номи доираро Муттафика номид (530, 120-121).

Доираи ҷаҳорум як навъ рӯирост муқобили доираи панҷум гузошта шудааст. Агар дар доираи панҷум шумораи баҳрҳо кам бошад, дар доираи ҷаҳорум микдори онҳо хеле фаровон аст. Агар доираи панҷум як навъ ҳалли назарии масъалаи мураккаби шарҳи шеъре бошад, ки танҳо рукни панҷхарфа дорад, яъне шеъре, ки фосилаҳои байниватадии он то ҳадди як сабаб (сабаби хафиф) кӯтоҳ карда шуда бошанд, пас, дар доираи

чахорум кӯшидаанд, ки дар атрофи як доира мисраи шеъреро гунҷонанд, ки фосилаҳои атрофи байни-ватадии он то ҳадди шаш сабаби хафиф зиёд карда шудааст. Ба ақидаи баъзе арабшиносон (539; 540) Халил ибни Аҳмад дар доираи чахорум баҳрҳои зиёдро ба таври сунъӣ ҷой додааст. Дар асл бошад, аз ин шаш баҳр фақат се баҳр-Сареъ, Мунсарех, Хафиф ва баъдтар баҳри чахорум-Мучтасс нисбатан дар истеъмоли шоирон буданд. Ду баҳри дигари доира-Музореъ ва Муктазаб умуман дар ашъори шоирони давраи Халил ибни Аҳмад истеъмол намешуданд. И.А.Абдуллоев низ дар ҳамин ақида аст. Вай вазни ашъори шоирони арабро аз рӯи “Ятимат-уд-дахр”-и Саолибӣ ба баҳрҳо ҷой карда, ба хулоса омадааст, ки дар он Тавил-220, Комил-192, Басит-190, Вофир-127, Сареъ-101, Хафиф-98, Мутақориб-98, Раҷаз-75, Рамал-49, Мунсарех-43, Мучтасс-39, Ҳазач-19, Мадид 3 маротиба мавҷуд аст. Дар охир кайд мекунад, ки “баҳрҳои Музореъ, Муктазаб ва Мутадорик умуман дучор нашуданд” (202, 224). Таносуби баҳрҳо дар девони Абу Нувос (747, 814; Тавил-14, Хафиф-10, Вофир-8, Басит-8, Комил-8, Рамал-8, Мунсарех-7, Сареъ-5, Мадид-5, Раҷаз-1 низ собит менамояд, ки баҳрҳои Музореъу Муктазаб қариб дар байни шоирон мутадовил набуданд.

Аз рукнҳои, ки дар атрофи доираи чахоруми арӯзи арабӣ ҷой дода шудаанд, бояд шакли овозии аркони нух баҳр берун барояд: Қариб, Музореъ, Мушокил, Ҷадид, Хафиф, Мучтасс, Сареъ, Мунсарех, Муктазаб. Аз ин нух баҳр сетояшро (Қариб, Мушокил, Ҷадид) муҳмал гуфта, ба доира дохил накардаанд ва баъдтар арӯзиёни тоҷик аркони ин се баҳро аз доира ҷудо карданд, ки дар ин бора дар фаслҳои баъдина муфассалтар сухан меронем. Агар аз миқдори баҳрҳои ин доира сетояшро муҳмал гуфта аз эътибор соқит

кунем, шаш баҳри дигар боқӣ мемонад, ки аз онҳо баҳрҳои Музореъ, Муктазаб ва Мучтасс низ аз ҳад зиёд камистеъмоланд. Пас, аз шаш баҳри доира сетояшро (Сареъ, Мунсарех, Хафиф) ба гуруҳи асл дохил кардан мумкин аст. Номи онҳо низ ба ин далолат мекунад: Сареъ-шитоб, тез; Хафиф-сабук; Мунсарех-осон, озода. Аз маънии луғавии се баҳри дигар (Музореъ-монанд; Муктазаб-буридашуда; Мучтасс-буридашуда, аз бех баркандашуда) бармеояд, ки онҳо нисбат ба баҳрҳои дигар дуҷумдараҷаанд. Ҳамин тариқ, дар доираи чахоруми арӯзи арабӣ низ се баҳри мустаъмал боқӣ монд, ки он ба системаи доирасозии Халил ибни Аҳмад (дар як доира ҷой додани 2-3 баҳр) пурра мувофиқат мекунад.

Баҳри аввал-Сареъ қариб аз баҳри Раҷаз фарқ намекунад ва он яке аз шаклҳои шеъри раҷазиро ба хотир меорад. Тафовути он аз Раҷаз арӯзи дар рукнҳои арӯзу зарби байт мушоҳида мешавад. Масалан, агар шакли афъили Раҷаз мусаддаси матвӣ аз:

муфтаълун (муфтаълун) муфтаълун
муфтаълун (муфтаълун) муфтаълун
таркиб ёфта бошад, шакли афъили Сареъи мусаддаси матвии макшӯф (мавқуф) аз:
муфтаълун (муфтаълун) фъилун
муфтаълун (муфтаълун) фъилон
сохта шудааст. Аз ин ду мисол баръало маълум мешавад, ки ҳам дар баҳри Раҷаз ва ҳам дар баҳри Сареъ дар рукнҳои садру ибтидою ҳашвайн зихофи матвӣ (муфтаълун) омада, рукнҳои охири баҳри Раҷаз, яъне арӯзу зарб аз зихофи матвӣ ва рукнҳои арӯз ва зарби баҳри Сареъ аз зихофҳои макшӯфу мавқуф иборат шудаанд.

Баҳри дуҷум-Мунсарех низ ба яке аз навҳои баҳри Раҷаз мушобех буда, аслан аз шеъри қадимии

рачазӣ ҳосил шудааст. Масалан, агар шакли афӯили Раҷазӣ мусаддаси махбун аз:

мафӯилун (мафӯилун) мафӯилун

мафӯилун (мафӯилун) мафӯилун

сохта шавад, Мунсарехи мусаддаси махбун аз шакли овозии:

мафӯилун (мафӯйлун) мафӯилун

мафӯилун (мафӯйлун) мафӯилун

иборат аст. Шакли афӯили:

мустафӯилун / мафӯйлун

мустафӯилун / мафӯйлун-ро ба ду баҳр-Раҷазӣ мураббаъи мактӯъ ё Мунсарехи мураббаъи макшуф хондан мумкин аст.

Баҳри сеюм-Хафиф ба баҳри Рамал мушабаҳати зиёд дорад, аммо чи хеле ки ба мо маълум аст, Хафиф ба доираи вазни шеъри қасида дохил мешавад.

Масалан, агар шакли афӯили Рамали мусаддаси махбун:

фаъилотун (фаъилотун) фаъилотун

фаъилотун (фаъилотун) фаъилотун

бошад, шакли Хафифи мусаддаси махбун аз афӯили:

фаъилотун (мафӯилун) фаъилотун

фаъилотун (мафӯилун) фаъилотун

сохта мешавад.

Агар ба таркиби рукнҳои доираи чаҳорум диққат кунем, дар қисми таркиби аслии он камбудии дигарро низ мушоҳида менамоем. Дар ягон доираи арӯз ду баҳреро дучор намеоед, ки вазни якхела дошта бошад, аммо дар аркони ду баҳри ин доира (баҳрҳои Сареъу Мунсарех) вазни Раҷаз баръало мушоҳида мешавад. Аз ин рӯ, аз як тараф, доираро бе ҳеҷ истисно доираи Раҷаз номидан мумкин аст, аз тарафи дигар, фақат дар ҳамин доира мавзунияти оҳанги ҳазачӣ мушоҳида

намешавад, ба шарте ки баҳри Музореъро ба назар нагирем.

Ду зинаи дигари таълимоти Халил ибни Аҳмад оид ба арӯз-зинаи баҳрҳои мушаххас ва зинаи тобишҳои мавзунии ҳар баҳр ё ба истилоҳоти арабӣ-зинаи “а б ё т” ва зинаи “азоҳиф” дар рисолаҳои арӯзӣ нисбатан пурра шарҳу тавзеҳ дода шудааст (112; 210). Ин ҳолат ба мо имконият медиҳад, ки суҳанро кӯтоҳу мушаххастар кунем.

Назариётчиёни араб дар зерӣ мафҳуми зинаи баҳрҳои мушаххас «байт»-ро дар назар доранд ва бо номи “байт”-и аввали Тавил, “байт”-и сеюми Вофир ё “байт”-и дуюми Комил ва ғайра ёдоварӣ менамоянд. Зинаи баҳрҳои мушаххас низ мисли зинаи адвори арӯз дар асоси ба ҳисоб гирифтани чузъи охиринаи ҳар рукни 15 (16 баъди Аҳфашӣ Балхӣ) баҳри маъмул, ки дар маҷмӯъ системаи доираҳоро ба вучуд меорад, пешниҳод шудааст. Аломати асосии ин нусхаҳо (байтҳо) ду шакли зоҳирии параметр мебошад: яқум, мавқеи мисраъҳо, яъне миқдори рукнҳо дар мисраъҳо, дуҷум, шакли рукнҳои охиринаи ҳар ду мисраъ ба истилоҳи арабӣ а р ў з (рукни охири мисраи аввал) ва з а р б (рукни охири мисраи дуҷум), ки қофияи байтро ба вучуд меоранд.

Нуктаи сарҳисоби параметри аввал шакли пурраи вазни мисраи атрофи доира ба ҳисоб меравад. Барои баҳрҳои доираи аввали арӯзи арабӣ (Тавил, Мадид, Басит) ва Мутақориб дар шакли ҳаштрукна (мусамман), ки дар ҳақиқат, аз ҷиҳати дарозӣ хеле тафовут доранд, 48 ҳарф (барои баҳрҳои доираи аввал) ва 40 ҳарф (барои Мутақориб) муқаррар карда шудаанд. Барои дувоздаҳ баҳри боқимонда бошад шакли шаштрукна (мусаддаси) 42-ҳарфа таъин шудааст, Бояд қайд кард, ки аз баҳрҳои адвори арӯзи арабӣ фақат як баҳр (Тавил) дар шакли ҳаштрукна (мусамман) омада, шакл-

ҳои шашрукнаю (мусаддасу) чахоррукна (мураббаъ) надорад. Панҷ баҳри дигар (Мадид, Ҳазач, Музореъ, Муктазаб, Мучтасс) ҳеч гоҳ дар шакле, ки дар доира омадааст, истифода нашуда, фақат дар шакли кӯтоҳ (мачзӯ) омада метавонад. Баҳрҳои боқимонда (Вофир, Басит, Комил, Рамал, Раҷаз, Мутақориб, Мутадорик, Хафиф, Саръ, Мунсарех) бошанд ҳам дар шакли пурра (дароз) ва ҳам дар шакли кӯтоҳ омада метавонанд. Байтҳои дароз-инҳо баҳрҳои вазни шеъри қасидаанд, махсусан, Тавил, ки фақат чун вазни қасида истифода мешавад. Аммо панҷ баҳре (Мадид, Ҳазач, Музореъ, Муктазаб, Мучтасс), ки фақат шаклҳои кӯтоҳ (мураббаъ) доранд, ба анъанави авзони шеъри қасида хеле кам муносибат доранд ва ба маврид аст қайд кунем, ки баъзеи онҳо (Музореъ ва Муктазаб) аз ҳад зиёд камистеъмол мебошанд. Аз ин рӯ, муҳаққиқи арӯзи классикии араб Д.В.Фролов баҳрҳои Музореъу Муктазабро (“баҳрҳои бофташуда”) медонад (539, 214). Вазни кӯтоҳ (шаклҳои мураббаъ) бештар дар шаклҳои тоқасидавӣ ва сурӯдҳои ашъори халқӣ мавқеи зиёд доранд.

Шакли пурраи байт-ин ҳадди акмали шаклро мегӯянд, ки дар атрофи доира ҷой гирифтааст ва шаклҳои дигар дар нисбати он чун абёти муктазаб (кӯтоҳкардашуда) шуморида мешавад. Дар таърихи арӯзи араб шеъре, ки микдори рукнҳои он аз аркони атрофи доира зиёд бошад, вучуд надорад. Шаклҳои муктазаби (кӯтоҳкардашудаи) байт якчандто аст: б а й т и м а ч з ӯ-байти шашрукнае, ки дар асли доира ҳашт рукн дорад, ё байти чахоррукнае, ки дар асли доира шаш рукн дорад. Ҳамин тариқ, байти мачзӯ чунин байтест, ки адади рукнҳои мисраъҳои он нисбат ба вазни доиравӣ яқто кам аст. Пас, агар вазни доиравии баҳр мусамман бошад, мачзӯ-мусаддас, мусаддас бошад, мачзӯ мураббаъ мебошад.

БАЙТИ МАШТУР. Маштур аз калимаи “шатр” аст. Шатр номи дигари мисраъ мебошад. Вазни доиравӣ аз ду шатр иборат аст. Ҳар гоҳ аз вазни доиравӣ як шатрро (мисраъро) партофта, шатри боқимондаро ду тақсим карда, аз он байт созанд, онро “маштур” меноманд. Агар вазни доиравӣ мусамман бошад, маштур мураббаъ мешавад. Чунин байт фақат дар авзони шеъри баҳрҳои Раҷазу Саръ дучор меояд. **Б а й т и м а н х у к** -байти дурукнаи (мусаннои) бесактаро гӯянд, ки фақат хоси авзони шеъри баҳрҳои Раҷазу Мунсарех аст. **Б а й т и м у в а х х а д** -байти ғариоддие, ки фақат аз як рукн иборат аст. Чунин байтро шоирони давраи Аббосихо эҷод карда буданд. Аммо намунаи он ханӯз дар давраи шеъри мусаччаъ вучуд дошт. Байти мувахҳад фақат ба шакли шеърии Раҷаз хос аст (539, 215).

Агар тавсифи авзони шеъри арабиро аз рӯи нишонаи дарозии мисраъҳои он чамъбаст намоем, он гоҳ чунин хулоса бояд баровард: таълимоти назарии арӯз якҷоя бо амалияи он ду шакли шеъри арабиро ба вучуд меорад-яқум, шакли тӯлонӣ, ки байти он аз ҳашт ё шаш рукни бесакта; дуҷум, шакли кӯтоҳ (мункасир), ки байти он аз чаҳор (мураббаъ) ё се рукни (мусалласи) бесакта сохта шудааст. Шеъри дурукна, дурустараш байти дурукна (мусанно) махсули давраи қадим буда, бунёдаш ба шачараи шеъри мусаччаъ меравад. Аммо шеъре, ки аз як рукн иборат аст, яъне байти мувахҳад ҳамагӣ шакли аҷобатангезу ғалатиро менамояд, ки дар таърихи шеъри араб як вақтҳо вучуд доштааст.

Дар системаи арӯзи араб тағйироте, ки ба вукӯъ меояд, бештар ба рукнҳои охири байт-арӯз ва зарб тааллуқ доранд. Аз рӯи таҳқиқи донишмандони арӯзи арабӣ маълум мешавад, ки нисбат ба арӯз дар зарби байт тағйирот зиёдтар аст

қасби аз оқснотуи мушарраф
хон шашрукнаю (мусаддасу) чахоррукна (мураббаъ) надорад. Панҷ баҳри дигар (Мадид, Ҳазач, Музореъ, Муктазаб, Мучтасс) ҳеч гоҳ дар шакле, ки дар доира омадааст, истифода нашуда, фақат дар шакли кӯтоҳ (мачзӯ) омада метавонад. Баҳрҳои боқимонда (Вофир, Басит, Комил, Рамал, Раҷаз, Мутақориб, Мутадорик, Хафиф, Сареъ, Мунсарех) бошанд ҳам дар шакли пурра (дароз) ва ҳам дар шакли кӯтоҳ омада метавонанд. Байтҳои дароз-инҳо баҳрҳои вазни шеъри қасидаанд, махсусан, Тавил, ки фақат чун вазни қасида истифода мешавад. Аммо панҷ баҳре (Мадид, Ҳазач, Музореъ, Муктазаб, Мучтасс), ки фақат шаклҳои кӯтоҳ (мураббаъ) доранд, ба анъанайи авзони шеъри қасида хеле кам муносибат доранд ва ба маврид аст қайд кунем, ки баъзеи онҳо (Музореъ ва Муктазаб) аз ҳад зиёд камистеъмол мешаванд. Аз ин рӯ, муҳаққиқи арӯзи классикии араб Д.В.Фролов баҳрҳои Музореъу Муктазабро (“баҳрҳои бофташуда”) медонад (539, 214). Вазни кӯтоҳ (шаклҳои мураббаъ) бештар дар шаклҳои тоқасидавӣ ва сурудхою ашъори халқӣ мавқеи зиёд доранд.

Шакли пурраи байт-ин ҳадди акмали шаклери мегӯянд, ки дар атрофи доира ҷой гирифтааст ва шаклҳои дигар дар нисбати он чун абёти муктазаб (кӯтоҳкардашуда) шуморида мешавад. Дар таърихи арӯзи араб шеъре, ки микдори рукнҳои он аз арқони атрофи доира зиёд бошад, вучуд надорад. Шаклҳои муктазаби (кӯтоҳкардашудаи) байт якчандго аст: б а й т и м а ч з ӯ-байти шашрукнае, ки дар асли доира ҳашт рукн дорад, ё байти чахоррукнае, ки дар асли доира шаш рукн дорад. Ҳамин тариқ, байти мачзӯ чунин байтест, ки адади рукнҳои мисраъҳои он нисбат ба вазни доиравӣ якто кам аст. Пас, агар вазни доиравии баҳр мусамман бошад, мачзӯ-мусаддас, мусаддас бошад, мачзӯ мураббаъ мебошад.

БАЙТИ МАШТУР. Маштур аз калимаи “шатр” аст. Шатр номи дигари мисраъ мебошад. Вазни доиравӣ аз ду шатр иборат аст. Ҳар гоҳ аз вазни доиравӣ як шатрро (мисраъро) партофта, шатри боқимондаро ду тақсим карда, аз он байт созанд, онро “маштур” меноманд. Агар вазни доиравӣ мусамман бошад, маштур мураббаъ мешавад. Чунин байт фақат дар авзони шеъри баҳрҳои Раҷазу Сареъ дучор меояд. Б а й т и м а н х у к -байти дурукнаи (мусаннои) бесактаро гӯянд, ки фақат хоси авзони шеъри баҳрҳои Раҷазу Мунсарех аст. Б а й т и м у в а х х а д -байти гариоддие, ки фақат аз як рукн иборат аст. Чунин байтро шоирони давраи Аббосихо эҷод карда буданд. Аммо намунаи он ҳанӯз дар давраи шеъри мусаччаъ вучуд дошт. Байти муваҳҳад фақат ба шакли шеърии Раҷаз хос аст (539, 215).

Агар тавсифи авзони шеъри арабиرو аз рӯи нишонаи дарозии мисраъҳои он ҷамъбаст намоем, он гоҳ чунин хулоса бояд баровард: таълимоти назарии арӯз якҷоя бо амалияи он ду шакли шеъри арабиرو ба вучуд меорад-якум, шакли тӯлонӣ, ки байти он аз ҳашт ё шаш рукни бесакта; дуюм, шакли кӯтоҳ (мункасир), ки байти он аз чаҳор (мураббаъ) ё се рукни (мусалласи) бесакта сохта шудааст. Шеъри дурукна, дурустараш байти дурукна (мусанно) махсули давраи қадим буда, бунёдаш ба шачараи шеъри мусаччаъ меравад. Аммо шеъре, ки аз як рукн иборат аст, яъне байти муваҳҳад ҳамагӣ шакли аҷобатангезу галатиро менамояд, ки дар таърихи шеъри араб як вақтҳо вучуд доштааст.

Дар системаи арӯзи араб тағйироте, ки ба вуқӯъ меояд, бештар ба рукнҳои охири байт-арӯз ва зарб тааллуқ доранд. Аз рӯи таҳқиқи донишмандони арӯзи арабӣ маълум мешавад, ки нисбат ба арӯз дар зарби байт тағйирот зиёдтар аст.

(539, 215; 457, 86-95). Барои ҳамин шумораи тағйироте, ки дар аҷзои аркон ба вучуд меояд, аз як рисолаи арӯз ба рисолаи дигар гузашта, боиси зиёдшавии миқдори онҳо мегардад. Маҳз дар чунин маврид назарияи арӯз бояд тамоми он тағйироти чузвиро куллиро, ки дар таҷрибаи шеърнависӣ чой дорад, зеро назорат бигирад. Хатто ба таври рӯякӣ аз назар гузаронидани ягон рисолаи арӯз ба муҳаққиқ имконият медиҳад, ки аз бисёр тағйирот ва сабабҳои ба вучудоии онҳо воқиф гардад. Маълум аст, тағйироти чузвие, ки дар зарби байт ба вукӯъ меояд, тахминан ду баробар аз тағйироти арӯз зиёдтар аст, аз тарафи дигар, тағйироте, ки худи зарб ба он дучор меояд, хеле чиддитар аст нисбат ба тағйироте, ки дар арӯз раво аст. Сабаби ин дар он аст, ки охири байт-ин чой ё мавқеест, ки барои таваққуфи талаффузи нутқ аҳамияти зиёд дорад нисбат ба охири мисраи аввал.

Дар байни арабшиносон ва муҳаққиқони илми арӯз зинаи сеюми системаи таълимоти Халил ибни Аҳмад, ки зинаи тобишҳои мавзунии дохили вазни мушаххас мебошад, боиси таваччуҳи аз ҳад зиёд гардидааст. Ин зина дар назарияи шеъри арабӣ бо номи назарияи “зихоф ё азоҳиф” низ машҳур аст. Зихоф ва мавқеи он дар шеър нисбат ба тағйироти арӯзу зарб, ки мавҷудияти онҳо дар тамоми мисраҳои шеър ҳатмист, фарқ мекунад. Ин тафовут, пеш аз ҳама, дар шеър ба таври ихтиёрӣ омадани он аст. Дар шеъри арабӣ имкон дорад, ки дар як мисраъ як зихоф (масалан, макбуз), дар мисраи дуюм зихофи дигар (масалан, макфуф) ояд ва дар мисраҳои сеюму чаҳорум метавонад, ки наояд. Маълум аст, ки Раҷаз дар назми араб қадимтарин вазн ё баҳр ҳисоб меёбад. Дар ин баҳр шоирони араб дар шаклҳои имконпазир (ғайр аз шакли мусамман) шеър эҷод кардаанд. Ғайр аз ин, рукни асосии он-мустафъи-

лун зихофоти зиёд дорад, ки ҳамаи онҳоро дар шеър ба ҳам омехтан раво аст. Насируддини Тӯсӣ ҳамин нуктаро ба мушоҳида гирифта: “ба тариқи зихоф дар ҳама рукнҳо хабн ва тайй ва хабл раво бувад” (403, 72), гуфтааст. Ҳамин сабаб шуд, ки баъзе арӯзиёни араб шеъри Раҷазро ба наср мансуб дониста, шоирони раҷазгӯро на шоир, балки “р о ч и з” номидаанд. Шоирони араб дар қадим Раҷазро “химорушшуаро” меномиданд, чунки тамоми тағйирот ва шаклҳои ба ҳам омехта, бо унвони шеър ба ин баҳр бор кардан мумкин буд. Азбаски ба забони арабӣ каломи манзум гуфтан осон буд, дар ин назм шакле пайдо шуд, ки ба маснавии монанд аст. Ҳар ду мисраҳои тамоми абёти шеър ҳамкофиянд ва ба сабаби дар баҳри Раҷаз буданаш “у р ч у з а” номида мешавад. Дар гузашта китобҳои гуногуни илмӣ барои навомӯзон дар урчузаҳо ба силки назм кашида мешуданд, то ки хифзи онҳо осон гардад. “Урчуза фй-л-арӯз”-и Ибни Абдар-Раббих, “Урчуза фй-т-тиб”-и Абӯалии Сино ва ғайра, ки дар таърихи илм машҳуранд, аз ҳамин қабиланд. Аммо Раҷазии тоҷикӣ бо тамоми хусусиятҳои аз Раҷазии арабӣ фарқ мекунад, ки дар ин хусус дар гуфтори сеюми ҳамин рисола гуфтугӯ хоҳем кард.

Дар арӯзи тоҷикӣ ҳамаи тағйироте, ки дар рукнҳои солим ба вучуд меоянд, зихоф меноманд. Аммо дар арӯзи араб ин тағйиротро ба ду навъ зихоф ва иллат ҷудо кардаанд. Зихоф тағйирест, ки фақат ба як ҳарф таъсир мерасонад, ба шарте ки он ҳарф ҳарфи дуюми сабаби рукн бошад. Ба таври дигар гӯем, тағйироте, ки дар сабаб рӯй медиҳад, з и х о ф ва тағйироте, ки дар ватад воқеъ мегардад, и л л а т меноманд. Шартӣ зихоф дар арӯзи арабӣ он аст, ки рукни музоҳаф, яъне рукни бо зихоф тағйирёфта дар шеър якдигарро иваз карда метавонанд, чи тавре ки

дар боло дар мисоли баҳри Раҷаз гуфтем. Хулоса, зихофи шеъри арабӣ як навъ в а р и а т с и я и вазни солим дар доҳили як шеър буда, зихофи тоҷикӣ воситаи т а ф с и р и а рӯзи и вазнҳои мустақил мебошад.

Агар бодикқат назар кунем, мебинем, ки номгӯи зихофҳо хеле бисёр ва аз ҳад зиёд мушкил аст. Сабаби ин ҳама душворӣ дар он аст, ки хангоми номгузорӣ на фақат амале, ки ба воситаи он зихоф ба вучуд омадааст, ба назар гирифта мешавад, балки мавқеи рукн ва ҷигунагии рукн низ эътибори зиёд дорад. Азбаски тамоми тағйиротҳо дар рукнҳои солими баҳрҳо аз рӯи системаи шеъри арабӣ гузаронида мешаванд, хангоми ба вучуд омадани зихофҳои нав шаклҳои афъиле берун меоянд, ки аз шаклҳои афъили рукнҳои мустақил хеле дуранд. Маълум аст, ки доираҳои авзони арабӣ дар асоси ҷузвҳои рукн-ватад, сабаб, фосила мураффа ба карда шудаанд. Хангоми сохтани зихофҳо ҷои ин ҷузвҳои рукн тағйир ёфта, шаклҳои гайримукаррарӣ пайдо мешаванд, ки ин ҷиҳати масъала низ омӯзиши зихофро боз ҳам мушкилтар гардондааст. Барои мисол роҳи ба вучуд омадани яке аз зихофоти рукни асосии баҳри Комил-музари мураффа аз назар мегузаронем. Рукни асосии Комил мутафъилун буда, аз як фосилаи сугро (“мутафо”) ва як ватади маҷмӯъ (“илун”) таркиб ёфтааст. Баҳри Комил дар шеъри арабӣ хеле серистеъмол аст. Абӯзакариёи Табрезӣ дар асари худ (210) 19 навъи баҳри Комилро дар шаклҳои мусаддасу мураббаъ оварда, 15 зихофи онро бо ному шакли афъилаш нишон додааст. Барои ҳосил кардани зихофи музари мураффа ду амалро (измор ва тарфил) ба кор мебарем. Агар аз рукни мутафъилун ба воситаи амали измор ҳамсадои “т”-ро сокин гардонем, яъне садоноки кӯтоҳи “а”-ро партоем, “мутфъилун” боқӣ мемонад, ки ба ҷои он рукни сер-

истеъмоли мустафъилунро гузошта, м у з м а р м е н о м е м. Баъди ин, агар ба воситаи амали тарфил ба шакли овозии зихофи музари мустафъилун (- - V -) як сабаби хафиф, яъне як ҳиҷои дароз илова намоем, мустафъилун шакли “мустафъилунтун”-ро мегирад, ки ба ҷояш рукни мустақили мустафъилотунро (- - V -) гузошта, м у з м а р и м у р а ф ф а л м е х о н е м. Азбаски дар музари мураффа ду амали зихофсозӣ иштирок намуд, онро ба гурӯҳи зихофҳои мураккаб дохил менамоем. Чи тавре ки мебинем, дар ҳақиқат, роҳҳои зихофсозӣ хеле зиёд аст ва ин кори муҳаққиқро боз ҳам душвортар менамоем. Илова бар ин, зихофҳои ҳастанд, ки шаклҳои афъилашон якхела ву номҳояшон гуногун ва баръакс, зихофҳои дучор мешаванд, ки номи якхела доранду ашқоли афъилашон мухталиф мебошанд. Масалан, шаклҳои афъили зихофҳои маҷбузи баҳрҳои Тавилу Хаҷаз; маҷбузи баҳрҳои Басити Раҷаз; маҷбузи баҳри Вофир; маҷбузи баҳри Комил; маҷбузи баҳри Саръ; маҷбузи баҳри Мунсарех; маҷбузи баҳри Хафиф; маҷбузи баҳри Музоръ; маҷбузи баҳри Мутасс мафъилун (V - V -) аст. Чи тавре ки мебинем, шакли овозӣ яктою номи зихофҳои гуногун. Акнун бинем, ки зихофҳои ҳамном чанд шакли овозӣ доранд. Зихофи маҷбузи баҳрҳои Малиду Рамалу Хафиф маҷбузи баҳрҳои Басити Раҷазу Саръ мафъилун (V - V -), зихофи маҷбузи рукни ҷаҳорум- маҷбузи баҳрҳои Мутасс мафъилун (V - - V), зихофи маҷбузи баҳри Мутадорик маҷбузи баҳрҳои Мутасс мафъилун (V V -) мебошанд.

Агар суҳан бевосита аз тағйирӣ шакл дар мавриди зихоф ва сохтани он равад, пеш аз ҳама, ду навъи онро махсус қайд кардан лозим аст. Якум, тағйирӣ як фосилаи сугро (V V -) ба ду сабаби хафиф (- -), яъне агар дар мисраи аввали байт ду ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои

дароз омада бошад, дар мисраи дуом шоир метавонад, ки дар муқобили он фақат ду ҳиҷои дарозро истифода барад. Дуом, исқоти тамоми сабаби хафиф ё партофтани ҳарфи охири он аст.

Агар сабаби хафифе, ки ҳарфи дуомакро партофтаанд, дар аввал ва байни шеър омада бошад, он гоҳ рукнаш гуё нисбатан фишурда мешавад. Масалан, мустафилун ё ба мафӯилун (V - V -), ё ба муфтаилун (- V V -) табдил меёбад. Дар сурате ки он аз аркони охири байт, яъне аз аҷзои арӯзу зарб набошад, дар он ҳолат рукн аз сарҳади арӯзии хеш маҳрум мегардад, масалан, мафӯилун ба зихофи мафӯилу табдил меёбад.

Аз таърихи илми арӯзи арабу Аҷам медонем, ки Шамси Қайси Розӣ дар мавриди шарҳи лугавии истилоҳоти арӯз, аз он ҷумла, зихоф хеле батафсил сухан меронад. Чунин шарҳу тавзеҳот баъзан то дараҷае муфассал ва шомил аст, ки муаллифони баъдина то муҳаққиқони муосири арӯзи тоҷикӣ ин тавзеҳотро бидуни мурочиат ба лугату фарҳанго бевоҳита аз “Ал-муъҷам” иқтибос кардаанд. Онҳо дар ин эътимоди кулли худ ба “Ал-муъҷам” баъзан ба иштибоҳ роҳ додаанд, ки яке аз онҳо маънои лугавии “зихоф” аст. Азбаски ин истилоҳ ба такрор меояд, зарур шуморидем, ки маънии дурусти лугавии онро нишон диҳем. Шамси Қайси Розӣ зихофро чунин шарҳ додааст: “Бидон, ки ҳар тағйире, ки ба усули афӯили арӯзӣ дарояд, онро зихоф хонанд. Ва маънии заҳф дурист аз асл ва таъхир аз мақсад ва мақсуд. Ва аз ин ҷиҳат “саҳми зихоф” тиреро гуянд, ки аз нишона ба як сӯ афтад” (553, 48). Муҳаққиқ Баҳром Сирус бидуни ишора аз “Ал-муъҷам” гирифтааст: “Зихоф ҷамъи зихаф аст. “Зихаф” дар забони араб ба маънои дурӣ аз асл ва ҳам ба маънои аз нишона хато рафтани тирро гуянд” (467, 41). Донишманди

дигари тоҷик Т.Зехнӣ чунин навиштааст: “Зихоф-дар фарҳанго ба маънои расидани тир наздики нишона мебошад” (325, 242). С.Давронов низ аз маъноҳои дигари “зихоф” сарфи назар карда, фақат маънои во-баста ба тирро меорад: “Калимаи зихоф-дар лугат маънои ба нишон нарасидани тирро дорад” (300, 8). Ва маънои дигари он: “аз асл дур шудан”-ро, ки Шамси Қайси Розӣ нишон додааст, С.Давронов онро чун маънои истилоҳии “зихоф” ба қалам медиҳад. Калимаи зихоф дар “Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ” низ бо таъбирҳои Шамси Қайси Розӣ эзоҳ ёфтааст: “Зихоф калимаи арабист (шакли ҷамъаш азоҳиф) ва маънии он аз асл дур рафтани тир ба нишон нарасидани тир аст” (525, 163).

Дар ин ҷо лозим донистем, ки пеш аз овардани маънои лугавии “зихоф” аз фарҳангои арабӣ ба як ибора-“ба нишон нарасидани тир” мулоҳиза намоем. Ин эзоҳ аз китоби “Ал-муъҷам” нопурра иқтибос шудааст, зеро мақсади Шамси Қайси Розӣ аз шарҳи “тиреро гуянд, ки аз нишона ба як сӯ афтад”, “саҳми зоҳиф” аст, на “зоҳиф”-и мучаррад. Пас, “зоҳиф”, ё “зихоф”, ё “заҳф” ба сари худ маънои тирро надорад, магар ки дар паҳлӯи тир-саҳм низ бошад. Муаллифони ҳамаи ин таълифот аз ибораи Шамси Қайси Розӣ “саҳм”-и арабиро афканда, “зихоф”-и танҳоро оварда, ба паҳлӯи шарҳи тоҷикии он “тир”-и тоҷикиро халонидаанд. Аз ин ҷо чунин саҳв ба шарҳи маънои лугавии “зихоф” роҳ ёфта, паҳн гаштааст.

Дар фарҳангои арабӣ, аз он ҷумла, дар “Ал-Мунҷид” ин калима чунин шарҳ ёфтааст: “З а х ф”-нишаста ё ба зону оҳиставу вазнин ҳаракат кардан, ҳазидан; з а х ф и л а ш к а р-ҳаракати вазнини лашқари сершумор ба сӯи лашқари душман, ҳучуми оҳиставу вазнини лашқар; з а х ф и с а х м-ба нишон на-

расидан, сипас, ба сӯи он захф (ҳаракат) кардани тир; захфи шутур-мондаву бемадор шудани шутур; зихоф дар арӯз тағйире, ки ба ҳарфи дуоми сабаби хафиф ва сақил ворид меояд, бинобар гарон, вазнин буданаш чунин номида шудааст” (71, 299).

Аз ҳамаи ин моддаҳои луғавӣ бояд истилоҳи “зихоф” барои хонандаи ғайриараби “Ал-Мунҷид” васеътар шарҳ дода шавад. Чӣ тавре ки мебинед, шарҳи истилоҳи “зихоф” дар ин қомус бевосита ба моҳияти ҳуди зихоф (тағйири сабаби хафифу сабаби сақил) дар арӯзи арабӣ вобаста аст. Дар ҳамон як рукни мисраъҳои гуногуни ҳамон шеър ба ҳам омехтани шакли солими рукни баҳр ва шакли тағйирёфтаи як шакли афъил, воқеан, хеле вазнину гарон аст ва номи зихоф-рукни (тафъилаи) тағйирёфта аз ҳамин аст, яъне дар дохили як шеър аз асл дур гардида, ба шакли дигар даромадан, мунҳариф шудани як тафъила аст. Ва “дурӣ аз асл” гуфтани Шамси Қайси Розӣ ба ҳамин маънист.

Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки шеъри сифатӣ, яъне арӯзӣ маҳсули таҳаввулоти хеле дуру дарози сохти шеър ва сохти малфузии забони арабӣ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, назарияи арӯзи Халил ибни Аҳмад, дар маҷмӯъ, як навъ таълимоти мураккаби назарӣ буда, асоси вазни сифатӣ ташкил додааст. Вақте ки ба таърихи инкишофи сохти шеъри арӯзии арабӣ назар мекунад, мебинед, ки се марҳалаи шаклгирии он ба назар намоён мешавад. Марҳалаи аввали он барои тамоми навъҳои ашъори семитӣ шеъри мусаччаъ мебошад, ки воҳиди асосии сохти шеърӣ ҳуди калима аст. Дар ин марҳала мавзунияти калима оҳиста-оҳиста ба мавзунияти қолабҳои адабӣ табдил ёфт, ки гӯё давраи васатии гузариш ба дараҷаи баландтари мавзунияти сохти таркибии шеър буд. Дар ин марҳалаи инкишофи сохти шеъри арабӣ калима ҳамчун воҳиди ягонаи

мавзуният мақоми худро аз даст дода, ба ҷузвҳои ҷудогона тақсим шуд, ки дар натиҷа, ҳар ҷузв минбаъд, дар маҷмӯъ, таркиботи қолабҳои муайяни адабиёро ифода менамуданд.

Марҳалаи дуоми инкишофи сохти арабиёро давраи шеъри раҷазӣ меноманд, ки баъдтар ба он шаклҳои нисбатан архаистии назми суруд (ҳазачӣ, рамалӣ) ҳамроҳ шуд. Моҳияти асосии ин марҳала барои инкишофи сохти шеъри арабӣ дар он зохир мегардид, ки асоси вазн-унсури мавзунии таркиби калима ҳисоб меёфт. Дар шеъри акқодӣ, угаритӣ ва яҳудӣ дар байт миқдори задаҳои он мавқеи асосӣ дошт, ки дар натиҷа шеъри маъмули ҳиҷоии умумисемитӣ ба вучуд омад (536). Дар шеъри арабӣ бошад, дар асоси аҷзҳои қолабҳои адабӣ вазне ба миён омад, ки аз решаҳои сеҳарфӣ таркиб ёфта буданд ва баъдтар ба натади маҷмӯъу ватади мафруҷи арӯз табдил гардиданд. Ҳамин тариқ, дар шеъри арабӣ сохти миқдорӣ нуфуз ёфта, бо мурури замон заминаи асосии системаи вазни арӯзи арабиёро ташкил доданд.

Марҳалаи сеюми сохти шеъри арабӣ, ки вазн аз паиҳам омадани рукнҳо ба вучуд меояд, ба қонунияти сохти шеъри арӯзӣ мувофиқ гардид. Асосгузори ин сохти шеърӣ-Халил ибни Аҳмад мафҳуми ҳарфро ба мақсади дигартар, ба маънои ҳамнишинии овоз ба сифати ченаки қолаби морфологӣ (дастурӣ, сарфӣ) истифода бурд. Ба таври дигар гӯем, ӯ ҳарфро чун воҳиди арӯз (просодия) ҳангоми таҳлили давомати савтии ҳиҷоӣ кӯтоҳ истифода кард. Маълум аст, ки дар метрикаи атиқа асоси вазро воҳиди вақт ташкил меод. Ин воҳиди вақт ба “давомати савтии” (584, 136) як ҳиҷоӣ кӯтоҳ баробар аст, ки “мора” номида мешавад. Ҳиҷоӣ дароз ба ду мора (мусакканулавсат) баробар аст. Ин қонун дар шеъри арабӣ низ амал мекунад. Лекин Халил ибни Аҳмад тавонист, ки ин қонунро бо чорҷӯбаи қоидаи

зихофи худ фаро гирад, чунончӣ: мафоъилатун ба мафоъйлун ва мутафоъилун ба мустафъилун ва муфтаъилун ба мафъулун баробар аст. Азбаски Халил ибни Аҳмад ин тағйирро зихоф номид, шакли якум бо дуоми ҳамон як тафъила дар як шеър омехта мегардад ва дар доираи як вазн боқӣ мемонад (чунки аз ҷиҳати давомати савтӣ ба ҳам мутасовианд, ё ба ибораи Насируддини Тӯсӣ “ба ҳақиқат яке”-анд (403, 68) ва таъдоди навъҳои вазн зиёд намешавад.

Халил ибни Аҳмад дар таълимот худ мафҳуми харфро духӯра истифода кард ва харф бо ҳамин духӯрагиаш дар назарияи филологияи араб машҳур мебошад ва он на танҳо яке аз унсурҳои таҳлили хати арабӣ, аз ҷумла, унсури савтиёт ва арӯз низ маҳсуб мешавад. Халил ибни Аҳмад аз дидгоҳи забоншиносӣ тазоди харфи ҳаракатдор ва беҳаракат (мутаҳаррик ва сокин)-ро барои таҷзияи ашколи овозии ҷараёни нутқ омили халқунанда медонист.

Агар ба таври мухтасар ифода кунем, таҳаввулоти системаи вазни шеъри арабӣ аз мавзунияти калима ба мавзунияти қолаби адабӣ; аз мавзунияти қолаби адабӣ ба мавзунияти асосҳои решагӣ (ё ҷузвҳои ибтидоии вазн) ва аз он ба мавзунияти аркони арӯзӣ, ки асоси таълимоти системаи арӯзи Халил ибни Аҳмадро ташкил меод, идома ёфтааст.

ГУФТОРИ СОНӢ

НАЗАРИЁТИ АРӮЗИ АРАБ ВА ШЕЪРИ ФОРСӢ-ТОЧИКӢ

1. ПАЙДОИШ ВА ТАҲАВВУЛОТИ АРӮЗ ДАР ШЕЪРИ ФОРСӢ-ТОЧИКӢ

Забоншиноси машҳури араб-Халил ибни Аҳмад тамоми вазнҳои ашъори шоирони тоисломии араб ва муосири худро ба система дароварда, онро арӯз номид. Дар он 15 баҳр (Ҳазач, Раҷаз, Рамал, Тавил, Мадид, Басит, Вофир, Комил, Музореъ, Хафиф, Мучтасс, Сареъ, Мунсарех, Муқтазаб, Мутақориб) муайян гардид. Аз ин 15 баҳр чоргояш (Тавил, Басит, Вофир, Комил) дар шеъри арабӣ серистеъмол аст.

Дар рисолаҳои зиёди арӯзии тоҷикӣ ба таъкид гуфта мешавад, ки арӯзи Халил ибни Аҳмад ба шеъри форсӣ-тоҷикӣ иктибос шуд ва шоирони Аҷам дар баҳрҳои он шеър гуфтаанд. Аз ин таъкид худ ба худ чунин бармеояд, ки мавриди истеъмоли баҳрҳо дар шеъри тоҷикӣ гӯё ҳамон манзараи шеъри арабӣ мушоҳида мешавад. Лекин дар ҳақиқат, чунин нест ва дар шеъри тоҷикӣ вазъият тамоман дигар аст. Ҳоло барои муайян намудани тафовути байни арӯзи арабу аҷам дараҷаи истеъмоли бухури авзони арӯзи арабиро дар мисоли ашъори шоирони давраи Аббосӣҳо ба ҳисоби фоиз аз назар мегузaronем: Дар девони Башшор ибни Бурд баҳри Тавил 27, 39, Вофир 7, 73, Ҳазач 3, 19, Мутақориб 2, 86, Музореъ (нест), Басит 14, 62, Комил 14, 45, Раҷаз 2, 35, Сареъ 6, 39, Мунсарех 4, 54, Мучтасс 0,34, Муқтазаб (нест), Рамал 5, 21, Хафиф 10, 76 фоиз; дар девони Муслим ибни Валид баҳри Тавил 35, 12, Вофир 4, 88, Музореъ (нест), Басит 21, 46, Комил 20, 49, Раҷаз 2, 44,

Сареъ 4, 88, Мунсарех 2, 44, Мучтассу Муктазаб (нест), Хафиф 4, 88 фоиз; дар девони Ибни Аҳнаф баҳри Тавил 24, 30, Вофир 7, 68, Ҳазач 1, 70, Мутақориб 5, 10, Музореъ (нест), Басит 12, 90, Комил 15, 93, Сареъ 10, 40, Мунсарех 5, 45, Муктазаб (нест), Мадид 1, 02, Рамал 4, 42, Хафиф 9, 70 фоиз; дар девони Абӯнӯвос баҳри Тавил 14, 07, Вофир 10, 98, Ҳазач 4, 09, Мутақориб 1, 50, Басит 13, 28, Комил 10, 28, Раҷаз 6, 09, Сареъ 12, 97, Мунсарех 7, 58, Мучтасс 3, 19, Рамал 7, 08, Хафиф 7, 89 фоиз; дар девони Абулатоҳия баҳри Тавил 21, 65, Вофир 10, 44, Ҳазач 1, 56, Мутақориб 3, 12, Музореъ (нест), Басит 10, 59, Комил 23, 83, Сареъ 6, 07, Мунсарех 4, 67, Муктазаб (нест), Мадид 1, 87, Рамал 5, 76, Хафиф 8, 57 фоиз мавҷуд аст (539, 183). Аз баҳрҳое, ки дар ашъори панҷ шоири араб мавриди истифода қарор ёфтааст, маълум мешавад, ки дар ҷои аввал баҳри Тавил, дар ҷои дуюм баҳри Басит, дар ҷои сеюм баҳри Комил ва дар ҷои чаҳорум баҳри Хафиф омадааст. Шоирони форс-тоҷик дар авзони чор баҳри фавк (Тавил, Басит, Вофир, Комил) шеър гуфта бошанд ҳам, ба қавли худи арӯзиён (аз ҷумла, Шамси Қайси Розӣ, Насируддини Тӯсӣ, Сайфии Бухорӣ) ба тақалуф гуфтаанд. “Ва аз ин нуздаҳ баҳр панҷ баҳри аввал, яъне Тавилу Мадиду Баситу Вофиру Комил хоссаи араб аст, ба ин маънӣ, ки шуароӣ аҷам аз форсию туркигӯён дар он бухур шеър камтар гӯянд, аз ҷиҳати он ки агар гӯянд, номатбӯъ ояд. Шояд ки номавзун намояд, агарчи мавзун бошад, ҷунонки зоҳир хоҳад шуд он ҷо, ки баёни ин бухур карда шавад” (122, 13).

“Тавил аз баҳрҳоест, ки ба тозигӯён хос аст ва шеъри порсӣ бар ин баҳр ба тақалуф бошад” (403, 53).

Бояд қайд кард, ки аз ин чаҳор баҳри фавк баҳри Комил дар шеърҳои Ҷалолуддини Румӣ, Абдуррахмони Ҷомӣ, Мухташам, Бедил бисёртар истифода шудааст.

Мисоли Вофири мусаммани солим байти зерини Ҷалолуддини Румӣ аст:

*Тану дили мо мусаххари ӯ, ки менабарад ба ҷуз бари ӯ,
мафоъилатун / мафоъилатун / мафоъилатун / мафоъилатун
Аҷаб хабаре, ки медиҳадам дами ғами ӯ, қару фари ӯ.
мафоъилатун / мафоъилатун / мафоъилатун / мафоъилатун*

Ин байт аз ғазали Шамс аст, ки тамоми мисраъҳои аввали он арабӣ ва мисраъҳои сонии он тоҷикӣ мебошанд. Шояд шакли мусаммани солими баҳри Вофир то замони Шамси Қайси Розӣ ва Насируддини Тӯсӣ дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ ё набудааст ва ё бисёр кам будааст. Зеро Шамси Қайси Розӣ дар “Ал-муъҷам” ба унвони мисол як байт ва ҷамъ ба шакли Вофири мусаддаси мактуф: “мафоъилатун / мафоъилатун / фаъӯлун” суруда шудааст, овардааст:

*Ҷу баргузарӣ, ҳаменигарӣ ба рӯям,
мафоъилатун / мафоъилатун / фаъӯлун
Ҷаро нақунӣ яке нигариш ба қорам? (553, 71)
мафоъилатун / мафоъилатун / фаъӯлун*

Насируддини Тӯсӣ бошад дар “Меъёр-ул-ашъор” дар мавриди Вофири мусаддаси солим ин байтро овардааст:

*Бӯто, ғами ту бар ин дили ман бизад аламе,
мафоъилатун / мафоъилатун / мафоъилатун
Ҷунон ки аз ӯ ба гирди қаҳон шудам аламе (403, 61).
мафоъилатун / мафоъилатун / мафоъилатун*

Дар рисолаҳои арӯзӣ навъҳои мусаммани солими баҳрҳои Вофиру Комил бори аввал дар “Ҷамъи мухтасар”-и Ваҳиди Табретӣ (172) ва “Арӯзи Сайфӣ”-и Сайфии Бухорӣ (122) чун шохид оварда шудаанд. Дар баҳри Вофири мусаммани солим (172, 88):

*Ту меҳру маҳиву ҳуру парӣ ва ё малакӣ ва ё башарӣ?
мафоъилатун / мафоъилатун / мафоъилатун / мафоъилатун
Ки хира шавад зи нури руҳат ба гоҳи назар, бӯто, ба сарам.
мафоъилатун / мафоъилатун / мафоъилатун / мафоъилатун*

Дар баҳри Комили мусаммани солѣм (172, 89):

*Ба карам, буро, бинамо рухат, ки надонамат, ки чи суратї,
мутафоїлун / мутафоїлун / мутафоїлун / мутафоїлун
Мутаҳайирам, ки надидаам, ки бувад малак парш башар.
мутафоїлун / мутафоїлун / мутафоїлун / мутафоїлун*

Шоирони тоҷик бештар дар вазнхое шеър гуфтаанд, ки ӯ дар арӯзи Халил ибни Аҳмад дида намешаванд (масалан, Ҳазачи мусамман ва навъҳои он, Ҳазачи мусаддас, вазнҳои рубоӣ, Рамалу Рачази мусамман ва анвои он, Музореъи мусамман ва навъҳои он, Хафифи мусамман, Муктазаби мусамман ва ғайра), ӯ дар шеъри арабӣ номустаъмал ва камистеъмол мебошанд.

Насируддини Тӯсӣ ба баъни бевоситаи илми арӯз аз шарҳи ду ҷанбаи вобастагӣ- мусиқӣ ва фонетика мепардозад. Дар ин ҷо муаллиф танҳо он далелҳоеро, ки ба арӯз алоқамандӣ доранд, қайд мекунад: “Ва аммо вазн ҳайатест (суратест) тобеи низоми тартиби ҳаракат ва саканот (ист, таваққуф) ва таносуби он дар ададу миқдор, ки нафс аз идроки он ҳайат лаззате маҳсус ӯбад, ки онро дар ин мавзъ (маврид) завқ хонанд. Ва мавзӯи он ҳаракату саканот агар хуруф бошад, онро шеър хонанд ва илҳо онро иқоъ (оҳанг) хонанд, чунонки фитратро дар идроки он ҳайат мадхале азим аст ва ба ин сабаб баъзе мардум дар ҳар яке аз шеър ӯ иқоъ ба ҳасби фитрат соҳиби завқ бошанд ва баъзе набошанд” (403; 15).

Ҳамин тариқ, шеъри арӯзӣ пеш аз он ки ба як системаи муайяни вазнӣ дарояд, ду давраи таҳаввули худ-давраи таҳаввули шеъри қадимии сачъ ва шеъри рачазиро аз сар гузаронид.

Илова бар ин, дар адабиёти қадими араб мафҳумҳои Рачазу Ҳазачу Рамалу қасида ҳамчун навъи шеър маълуму машҳур буданд ва Ҳазачу Рамалу Рачаз баъдтар чун номи баҳрҳои алоҳидаи арӯзӣ маъмул шуданд.

Шеърҳои ҳазачиро, ки бо мусиқӣ робитаи бевосита доштанд, асосан чун суруд дар рӯзҳои иду ҷашнҳои хурсандӣ иҷро мекарданд. Беҳуда нест, ки баъдтар дар маданияти араб (мусулмонӣ) Ҳазач на фақат ҳамчун истилоҳи вазни шеър (арӯз), балки ҳамчун номи яке аз лаҳнҳои мусиқӣ машҳур шуд. Шеъри ҳазачӣ мисли шеъри рачазӣ баъди давраи сачъии шеър аз ҷумлаи ашъори халқӣ ва суҳангарӣ ба ҳисоб мерафт. Оилаи авзоне, ки аз ашъори ҳазачӣ берун меоянд, Тавилу Вофиру Мутақорибу Музореъ ва худи Ҳазачи арӯзӣ мебошанд. Монандӣ ӯ хешии баҳрҳои нисбати Ҳазач дар он зохир мегардад, ки рукҳои асосии баҳри Тавил фаъулун, мафоъилун дар Ҳазач мавҷуд аст. Рукни аввал-фаъулун дар баҳри Ҳазач зихофи маҳзуф ва рукни дуюм-мафоъилун рукни асосии баҳри Ҳазач мебошанд. Рукни асосии баҳри Мутақориб-фаъулун дар баҳри Ҳазач зихофи маҳзуфро ташкил медиҳад, ашқоли овозии зихофҳои маъсуб-мафоъилун, мактуф-фаъулун, маъкул-мафоъилун, маъқус-мафъӯлу, аҷам-фоъилуни баҳри Вофир дар баҳри Ҳазач бо номҳои дигар дучор меоянд. Навъҳои Вофири мусаддаси маъсуби мактуф (мафоъилун / мафоъилун / фаъулун), Вофири мусаддаси маъкули мактуф (мафоъилу / мафоъилу / фаъулун) ва ашқоли овозии навъҳои Ҳазачи макбузи маҳзуф, Ҳазачи мусаддаси макфуфи маҳзуф якхелаанд.

Дар оилаи баҳрҳои ҳазачӣ ду шоҳаи он-тавилию мутақорибӣ ва вофирию ҳазачӣ хеле машҳуранд. Сабаби ба ин ду шоҳаи алоҳида ҷудо шудани онҳо дар ҳам-оҳангӣ ва ҳамовозии рукҳои зохир мегардад. Илова бар ин, ҳам дар баҳри Тавил ва ҳам дар баҳри Мутақориб шакли кӯтоҳи он қариб вучуд надорад: баҳри Тавил фақат шакли мусамман ва баҳри Мутақориб ҳам шакли мусамман ва ҳам шакли мусаддас (танҳо дар ду

маврид) дорад. Умумияти дигари баҳрҳои Тавилу Мутақориб дар он аст, ки ҳар ду баҳр ҳам бо рукни панҷ-харфа (фаъӯлун) оғоз меёбанд. Чи тавре ки медонем, гайри Мутақорик қариб тамоми баҳрҳои боқимонда бо рукни ҳафт-харфа сар мешаванд.

Ба гурӯҳи баҳрҳои оилаи рамалӣ Хафиф, Рамал ва Мадид дохил мешаванд. Ин ҷо низ принсипи ба як оила дохил шудани се баҳр, монандии рукнҳою зихоф-ҳоянд. Рамали қадим мисли Раҷазу Ҳазач дар ибтидо на фақат яке аз авзони шеърӣ, балки яке аз анвои назм ба ҳисоб мерафт. Ин баҳр низ чун баҳри Ҳазач шеъри сурудӣ ҳисоб мешуд ва бо мусиқӣ саҳт вобастагӣ дошт. Вобастагии баҳрҳои Рамалу Хафиф аз номи онҳо низ маълум мешавад. Рамалу Хафиф номҳои хеле машҳури таърихӣ мусиқӣ низ мебошанд. Яке аз навъҳои сарояндагӣ бо номи р а м а л о н машҳур аст.

Пайдоиши шеъри рамалӣ ба таъсири сурудҳои оҳангҳои мардуми форсу тоҷик вобастагӣ дорад. Ханӯз пеш аз ислом дар шаҳри Ҳира ба омӯзиш ва ҷамъовариҳои ашъори мардум шурӯъ карда буданд. Пайдоиши хати арабӣ ба шаҳри Ҳира саҳт вобастагӣ дошт. Вобастагии баҳрҳои Рамалу Хафифро низ ба анъанаи сурудҳои форсӣ, ки дар дарборҳои Ҳира мутақовил буд, вобаста мекунад. Хунармандону сарояндагони эронӣ, ки ханӯз пеш аз ислом ба дарбори шохони Ҳира роҳ ёфта буданд, анъанаҳои маданияи худро давом додаанд. Ин анъана минбаъд дар марказҳои мусиқии шаҳрҳои Маккаю Ясриб (Мадина) ба дараҷае шухрат ёфт, ки оҳиста-оҳиста анъанаи сурудҳои мусиқии арабро танг намуд. Дар ба таъсири мусиқии форсӣ ва арабӣ (нигаред ба Д.Г. Гинтсбург (288). Ҳамин тариқ, шеъри қадими арабӣ то ихтирои системаи арӯз дар се шакли асосӣ-раҷазӣ (сухангарӣ), ҳазачӣ ва рамалӣ (ҳар ду сурудӣ) вучуд дошт. Яке аз ду шакли охир-ҳазачӣ бо

анъанаи сурудҳои арабӣ саҳт алоқаманд буд. Шакли рамалӣ дар натиҷаи таъсири анъанаи сурудҳои мусиқии форсӣ ба вучуд омадааст.

Ҳамин тариқ, назариётчи шеъри араб, яке аз забоншиносони номи мактаби Басра-Ҳалил ибни Аҳмад дар асоси ҷузъҳои сабабу ватаду фосила панҷ доира мураттаб намуд ва дар онҳо шаклҳои солими 15 ри арабиро ҷой дод. Баъдтар забоншиноси дигари араб-Абулҳасан Аҳфашӣ Балхӣ (вафот 835) баҳри шиноздаҳум-Мутақорикро аз ҳамон доираи Мунфариди Ҳалил ибни Аҳмад берун баровард. Доираи якуми арӯзи араб М у х т а л и ф а ном дорад ва дар он баҳрҳои Тавил (фаъӯлун / мафӯйлун / фаъӯлун / мафӯйлун), Мадид (фӯйлотун / фӯйлун / фӯйлотун / фӯйлун), Басит (мустафйлун / фӯйлун / мустафйлун / фӯйлун) дар шакли мусаммани солим ҷой дода шудааст. Доираи дуҷуми арӯзи араб М у ʼ т а л и ф а буда, дар атрофи он шаклҳои мусаддаси солими баҳрҳои Вофир (мафӯйлотун-шаш маротиба) ва Комил (мутафӯйлун-шаш маротиба) ҷой гирифтаанд. Доираи сеҷуми арӯзи араб- М у ʼ ҷ т а л и б а буда, аз он баҳрҳои Ҳазач (мафӯйлун-шаш маротиба), Раҷаз (мустафйлун-шаш маротиба), Рамал (фӯйлотун-шаш маротиба)-ро дар шакли мусаддаси солим берун баровардаанд. Доираи чаҳоруми авзони араб М у ʼ ш т а б а х а ном дорад. Аз ин доира авзони баҳрҳои Саръ (мустафйлун / мустафйлун / мафӯйлоту-ду маротиба), Мунсарех (мустафйлун / мафӯйлоту / мустафйлун-ду маротиба), Хафиф (фӯйлотун/мустафйлун / фӯйлотун-ду маротиба), Музореъ (мафӯйлун / фӯйлотун / мафӯйлун-ду тиб), Муктазоб (мафӯйлоту / мустафйлун / мустафйлун-ду маротиба), Мучтасс (мустафйлун / фӯйлотун / мустафйлун-ду маротиба) берун меоянд, ки ҳама дар шакли мусаддаси солим мебошанд. Доираи панҷуми

арӯзи араб М у т т а ф и қ а (М у н ф а р и д а) буда, дар он авзони баҳрҳои Мутақориб (фаъулун-ҳашт маротиба) ва Мутадорик (фоъилун-ҳашт маротиба) дар ли мусаммани солим ҷой дода шудаанд.

Чи тавре ки ишора шуд, аз ин панҷ доира шонздаҳ баҳр берун омад, ки шоирони араб ҳам дар шакли солим ва ҳам дар шакли музохафи онҳо шеър эҷод кардаанд. Барои он ки мавқеъ, таносуб ва дараҷаи истеъмоли баҳрҳо дар шеъри арабӣ ва тоҷикӣ муайян карда шавад, мо лозим донистем, ки ҳар як баҳр ва навъҳои онҳоро биорем. Дар ин ҷо маъхазӣ мо таълифоти: Халил ибни Аҳмад (95; 96), Шамси Қайси Розӣ (563), Насируддини Тӯсӣ (94), Маҳдии Ҳамидӣ (106), Замахшарӣ (112), Абдулқохир ибни Исҳоқ (136), Масъуди Фарзод (144), Хонларӣ (88; 89; 90), Мавлоно Муфтӣ Муҳаммад Саъдуллоҳ (166), Абдулҳасани Начафӣ (170), Ваҳиди Табрзӣ (172), Ваҳидиёни Комёр (174, 178, 179, 180, 183), Р.Блохер (192), Абӯзакириёи Табрзӣ (210), Абӯнастри Фарохӣ (215), Акрам Ҷаъфар (227; 228), Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ (245), Е.Э.Бартелс (256), Х.А.Р.Гибб (288), С.Давронов (300), Дарвешалии Ҷангӣ (303), Захируддин Муҳаммад Бобур (248), Т.Зехнӣ (323; 355), А.Б.Куделин (357; 358), Ю.Март (368), Н.Мирзохоҷаев (375), Муҳаммад Гиёсуддин (397), Навоӣ (399), Ш.Раҳмонов (445), Б.Сирус (467), М.К.Ҳамроев (543), С.Ҳасанов (545), Н.Ю.Чалисова (548; 552), Б.Я.Шидфар (561), Ш.Н.Шоҳмуҳаммадов (563), М.Т.Штокмар (564; 565), А.М.Шербак (569; 570), Р.Якобсон (577), Т.Қулиев (581), Р.Ҳодизода (590), Ш.Ҳусейнзода (594; 598) ва дигарон ташкил медиҳад.

2. АНВОИ БУҲУРИ ШЕЪРИ АРАБӢ ВА ИРТИҲОЛИ ОНҲО БА ШЕЪРИ ФОРСӢ-ТОҶИКӢ

Аввалин баҳри доираҳои арӯзи араб Тавил ҳисоб меёбад. Аз омехтаи рукҳои солим (фаъулун ва мафоъилун) ва зихофҳои онҳо (мақбуз-мафоъилун аз мафоъилун; фаъӯлу аз фаъулун; маҳзуф-фаъулун аз мафоъилун; максур-мафоъил аз мафоъилун; макфуф-мафоъилу аз мафоъилун; асрам-фаълу аз фаъулун; аслам-фаълун аз фаъулун шаш навъи баҳри Тавил дар шеъри арабӣ омадааст:

1.Тавили мусаммани солим: фаъулун / мафоъилун / фаъулун / мафоъилун. 2.Тавили мусаммани солим (арӯз-мақбуз): фаъулун / мафоъилун / фаъулун / мафоъилун. 3.Тавили мусаммани арӯз-мақбуз, зарб-маҳзуф: / фаъулун / мафоъилун / фаъулун / мафоъилун ё фаъулун. 4.Тавили мусаммани садру ибтидо, ҳашвайн, арӯз-мақбуз, зарб-солим: фаъулун / мафоъилун / фаъулун / мафоъилун ё мафоъилун. 5.Тавили мусаммани садр-аслам, ибтидо, ҳашви дуюм, зарб-солим, ҳашви аввал-мақфуф, арӯз-мақбуз:

фаъулун / мафоъилу / фаъулун / мафоъилун

фаъулун / мафоъилу / фаъулун / мафоъилун

6.Тавили мусаммани садр-асрам, ибтидо, ҳашвайн, зарб-солим, арӯз-мақбуз: / фаълу / мафоъилун / фаъулун / мафоъилун).

Насируддини Тӯсӣ дар мавриди баҳри Тавил менависад: “Аз баҳрҳои он, ки ба тозигӯён ҳос аст ва шеъри порсӣ бар ин баҳр ба тақаллуф бошад... дар бино ба тозӣ вофӣ ба қор доранд. Арӯзаш ҳамеша мақбуз ва зарб ҳам солим ва ҳам мақбуз ва ҳам маҳзуф ба қор доранд. Ва аммо ба тариқи зихоф дар Тавил садр мақбуз ва аслам ва асрам шояд. Ва ҳашв мақбуз ва гоҳ аслам ва гоҳ асрам, аммо саҳт нодир бувад” (403, 53-54). Аз ин гуфтаи Насируддини Тӯсӣ маълум мешавад, ки

боз ду навъи дигари баҳри Тавил: Тавили мусаммани садру ибтидою хашви якум-солим, хашви дуом-аслам, арӯз-мақбуз, зарб-солим (фаъълун / мафоъйлун / фаълун / мафоъилун) ва Тавили мусаммани садру битидою хашви аввалу зарб-солим, хашви дуом асрам, арӯз-мақбӯз (фаъълун / мафоъйлун / фаълу / мафоъилун) маълум будааст.

Баҳри дуюми доираи аввали арӯзӣ араб-Мадид дар доира дар шакли мусамман / фоъилотун / фоъилун / фоъилотун / фоъилун / омадааст, аммо дар амал фақат дар шакли мусаддаси солим ва музохафи он шеър мегӯянд. Аз омезиши рукнҳои солим (фоъилотун ва фоъилун) ва зихофҳои он (маҳзуф-фоъилун аз фоъилотун; мақсур-фоъилон аз фоъилотун; аслам-аз фоъилотун; маҳбун-фаъилотун аз фоъилотун; фаъилун аз фоъилун; мақфуф-фоъилоту аз фоъилотун; машкул-фаъилоту аз фоъилотун) даҳ навъи он дар шеъри арабӣ истифода мешавад.

1.Мадиди мусаддаси солим: фоъилотун / фоъилун / фоъилотун.

2.Мадиди мусаддаси мақсур: фоъилотун / фоъилун / фоъилон.

3.Мадиди мусаддаси маҳзуф: фоъилотун / фоъилун / фоъилун.

4.Мадиди мусаддаси мақтӯб (арӯз-солим): фоъилотун / фоъилун / фаълун. 5. Мадиди мусаддаси маҳбуни маҳзуф: фоъилотун / фоъилун / фаъилун. 6. Мадиди мусаддаси мақтӯб (арӯз-маҳбуни маҳзуф): фоъилотун / фоъилун / фаълун. 7. Мадиди мусаддаси маҳбун: фаъилотун / фаъилун / фаъилотун. 8. Мадиди мусаддаси мақфуф (зарб-солим): фоъилоту / фоъилун / фоъилоту. 9. Мадиди мусаддаси машкул (ибтидо, хашв, зарб-солим): фаъилоту / фоъилун / фаъилоту. 10. Мадиди

ди мусаддаси солим (ибтидо-машкул): фаъилоту / фоъилун / фоъилотун.

Насируддини Тӯсӣ менависад: «Ва баъзе маштур раво доштаанд, аммо Халил наёвардааст ва ба тариқи зихоф хабн ва кафф ва шакл дар аркони дигар ба кордоранд» (403, 56). Баҳри Мадид дар шеъри арабӣ хеле камистеъмом аст. Ба гуфтаи Замахшарӣ, Халил ибни Ахмад на фақат барои шакли маштур (ҳар байт дорои се рукн), балки барои шакли маҷзӯ (ҳар байт дорои чаҳор рукн) аз шеъри арабӣ мисоле наёфтааст (403, 139).

Баҳри сеюми доираи аввали арӯзӣ араб-Басит дар доира дар шакли мусамман (мустафъилун / фоъилун / мустафъилун / фоъилун) омада, дар таҷрибаи шеърнависӣ ҳам дар шакли мусамман ва ҳам дар шакли мусаддас истифода шудааст. Аз омезиши рукнҳои солим (мустафъилун ва фоъилун) ва зихофҳо (маҳбун-мафоъилун аз мустафъилун; маҳбун-фаъилун аз фоъилун; мақтӯб-фаълун аз фоъилун; мақтӯб-мафъълун аз мустафъилун; музол-мустафъилон аз мустафъилун; маҳбуни музол-мафоъилон аз мустафъилун; матвӣ-муфтаъилун аз мустафъилун; матвӣи музол-мафтаъилон аз мустафъилун; маҳбул-фаъилатун аз мустафъилун; маҳбули музол-фаъилатон аз мустафъилун; муҳаллаъ-фаъълун аз мустафъилун) чордах навъи Басит дар шеъри арабӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. 1.Басити мусаммани маҳбун: (мафоъилун / фаъилун / мафоъилун / фаъилун). 2.Басити мусаммани садру ибтидою хашвайн-солим, арӯзу зарб-маҳбун: (мустафъилун / фоъилун / мустафъилун / фаъилун). 3.Басити мусаммани мақтӯб: (мустафъилун / фоъилун / мустафъилун / фаълун). 4.Басити мусаммани арӯз-маҳбун, зарб-мақтӯб: (мустафъилун / фоъилун / мустафъилун / фаъилун ё фаълун). 5.Басити мусаддаси музол (арӯз-солим):

мустафъилун / фoъилун / мустафъилон. 6. Басити мусаддаси солим: мустафъилун / фoъилун / мустафъилун. 7. Басити мусаддаси мактӯъ (арӯз-солим): мустафъилун / фoъилун / мафъулун. 8. Басити мусаддаси мактӯъ: мустафъилун / фаълун / мустафъилун. 9. Басити мусаммани матвии махбун: мустафъилун / фoъилун / муфтаъилун / фаъилун. 10. Басити мусаммани махбули махбун: фаъилатун / фoъилун / фаъилатун / фаъилун. 11. Басити мусаддаси махбуни музол (арӯз-солим): мустафъилун / фoъилун / мафoъилон. 12. Басити мусаддаси матвии музол (арӯз-солим): мустафъилун / фoъилун / мустафъилон. 13. Басити мусаддаси махбули музол (арӯз-солим): мустафъилун / фoъилун / фаъилатон. 14. Басити мусаддаси мухаллаъ (махбуни мактӯъ): мустафъилун / фoъилун / фаъулун.

Насируддини Тӯсӣ илова ба навъҳои баҳри Басит як байти арабӣ оварда менависад. «Ва дигар вазне омада аз маҷзӯ дар шавоз (берун аз қоида), ки Халил наёварда ва ... арӯз махбуни аҳазз аст ва зарб-махбуни мактӯъ» (403, 59).

Баҳри аввали доираи дуҷоми арабӣ-Вофир дар асл дар шакли мусаддас буда, дар амал ҳам дар шакли мусаддас ва ҳам мураббаъ (дар ду маврид) омадааст. Аз омезиши рукни солим (мафoъилатун) ва зихофҳои он (мактӯф-фаъулун; маъсуб-мафoъилун; мағзуб-муфтаъилун; маъкул-мафoъилун; ақсам-мафъулун; маъкус-мафъулу; аҷам-фoъилун; манкус-мафoъилу) даҳ навъи баҳри Вофир мавриди истифодаи шоирон қарор ёфтааст.

1. Вофири мусаддаси мактӯф: мафoъилатун / мафoъилатун / фаъулун. 2. Вофири мураббаъи солим: мафoъилатун / мафoъилатун. 3. Вофири мураббаъи маъсуб (арӯз-солим): мафoъилатун / мафoъилун. 4. Вофири мусаддаси маъсуби мактӯф: мафoъилун /

мафoъилун / фаъулун. 5. Вофири мусаддаси маъкули мактӯф: мафoъилун / мафoъилун / фаъулун. 6. Вофири мусаддаси манкуси мактӯф: мафoъилу / мафoъилу / фаъулун. 7. Вофири мусаддаси мағзуби мактӯф (ибтидо-солим): муфтаъилун / мафoъилатун / фаъулун. 8. Вофири мусаддаси ақсами мактӯф (ибтидо-солим): мафъулун / мафoъилатун / фаъулун. 9. Вофири мусаддаси маъкуси мактӯф (ибтидо-солим): мафъулун / мафoъилатун / фаъулун. 10. Вофири мусаддаси аҷами мактӯф (ибтидо-солим): фoъилун / мафoъилатун / фаъулун.

Баҳри дуҷоми доираи Муъталифай арабӣ-Комил дар асл дар шакли мусаддас буда, дар ашъори шоирони араб ҳам дар шакли доиравӣ (яъне, мусаддас) ва ҳам дар шакли мураббаъ дучор меояд. Аз омезиши рукни солим мутафoъилун ва зихофҳои он (музмари мураффал-мустафъилотун; мавкуси мураффал-мафoъилотун; маҷзули мураффал-муфтаъилотун; музмари музол-мустафъилон; мавкус-мафoъилун; мавкуси музол-мафoъилон; маҷзул-муфтаъилун; маҷзули музол-муфтаъилон; музмар-мустафъилун; мактӯъ-фаъилотун; аҳаззи музмар-фаълун; аҳазз-фаъилун; мураффал-мутафoъилотун; музол-мутафoъилон; музмари мактӯъ-мафъулун) бист навъи баҳри Комил ба вучуд омадааст, ки шоирони араб дар шаклҳои мусаддасу мураббаъи он шеър эҷод қардаанд. 1. Комили мусаддаси солим: ылун / мутафoъилун / мутафoъилун. 2. Комили мусаддаси мактӯъ (садру ибтидою арӯзу ҳашвайн-солим): мутафoъилун / мутафoъилун / фаъилотун. 3. Комили мусаддаси аҳаззи музмар (садру-ибтидо, арӯзу ҳашвайн-солим): мутафoъилун / мутафoъилун / фаълун. 4. Комили мусаддаси аҳазз: мутафoъилун / мутафoъилун / фаъилун. 5. Комили мусаддаси аҳаззи музмар (арӯз-аҳазз): мутафoъилун / мутафoъилун / фаълун. 6. Комили

мураббаъи мураффал (арӯз-солим): мутафоъилун / мутафоъилотун. 7. Комили мураббаъи музол: мутафоъилун / мутафоъилон. 8. Комили мураббаъи солим: мутафоъилун / мутафоъилун. 9. Комили мураббаъи мактӯъ (арӯз-солим): мутафоъилун / фаъилотун. 10. Комили мусаддаси музмар: мустафъилун / мустафъилун / мустафъилун. 11. Комили мусаддаси мавкус: мафоъилун / мафоъилун / мафоъилун. 12. Комили масаддаси маҷзул: муфтаъилун / муфтаъилун / муфтаъилун. 13. Комили мураббаъи музмари мураффал (арӯз-солим): мутафоъилун / мустафъилотун. 14. Комили мураббаъи мавкуси мураффал (арӯз-солим): мутафоъилун / мафоъилотун. 15. Комили мураббаъи маҷзули мураффал (арӯз-солим): мутафоъилун / муфтаъилотун. 16. Комили мураббаъи музмари музол: мутафоъилун / мустафъилон. 17. Комили мураббаъи мавкуси музол (арӯз-солим): мутафоъилун / мафоъилон. 18. Комили мураббаъи маҷзули музол (арӯз-солим): мутафоъилун / муфтаъилон. 19. Комили мусаддаси музмари мактӯъ (садр ва арӯз-солим): мустафъилун / мутафоъилун / мафъӯлун. 20. Комили мураббаъи музмари мактӯъ (арӯз-солим): мутафоъилун / мафъӯлун.

Баҳри аввали доираи сеюми арӯзи араб Ҳазач аст. Ин баҳр дар асли доираи арабӣ дар шакли мусаддас буда, дар амал фақат дар шакли мураббаъи он шеър эҷод кардаанду халос. Аз омезиши рукни асосӣ (мафоъилун) ва зихофҳояш (маҳзуф-фаъӯлун; макбуз-мафоъилун; макфуф-мафоъилу; аҳрам-мафъӯлун; аҳраб-мафъӯлу; аштар-фоъилун) ҳашт навъи он дар шеъри арабӣ дучор омад: 1. Ҳазачи мураббаъи солим: мафоъилун / мафоъилун. 2. Ҳазачи мураббаъи маҳзуф (арӯз-солим): мафоъилун / фаъӯлун. 3. Ҳазачи мураббаъи макбуз (арӯз ва зарб-солим): мафоъилун / мафоъилун. 4. Ҳазачи мураббаъи макфуф (зарб-солим): мафоъилу /

мафоъилу. 5. Ҳазачи мураббаъи аҳрам (ибтидо, арӯзу зарб-солим): мафъӯлун / мафоъилун. 6. Ҳазачи мураббаъи аҳраб (ибтидою арӯзу зарб-солим): мафъӯлу / мафоъилун. 7. Ҳазачи мураббаъи аштар (ибтидою арӯзу зарб-солим): фоъилун / мафоъилун.

Баҳри дуюми доираи сеюми арӯзи араб Раҷаз буда, дар доира дар шакли мусаддаси солим омадааст. Шоирони араб ашъори худро дар авзони мусаддас ва мураббаъи он навиштаанд. Аз омезиши рукни асосӣ (мустафъилун) ва зихофҳояш (мактӯъ-мафъӯлун; маҳбун-мафоъилун; матвӣ-муфтаъилун; маҳбул-фаъилатун; маҳбуни мактӯъ-фаъӯлун) даҳ навъи он ба вучуд меояд. 1. Раҷаз мусаддаси солим: мустафъилун / мустафъилун / мустафъилун. 2. Раҷаз мусаддаси мактӯъ (арӯз-солим): мустафъилун / мустафъилун / мафъӯлун. 3. Раҷаз мураббаъи солим: мустафъилун / мустафъилун. 4. Раҷаз мусаннои солим (манхук низ гӯянд): мустафъилун. 5. Раҷаз мусаддаси маҳбун: мафоъилун / мафоъилун / мафоъилун. 6. Раҷаз мусаддаси матвӣ: муфтаъилун / муфтаъилун / муфтаъилун. 7. Раҷаз мусаддаси маҳбул: фаъилатун / фаъилатун / фаъилатун. 8. Раҷаз мусаддаси маҳбуни мактӯъ (арӯз-солим): мустафъилун / мустафъилун / фаъӯлун. 9. Раҷаз мусаддаси матвӣи маҳбуни матвӣ (ибтидо солим, ҳашви мисраи аввал-матвӣ): муфтаъилун / мафоъилун / муфтаъилун. 10. Раҷаз мураббаъи маҳбун: мустафъилун / мафоъилун.

Баҳри сеюми доираи Мучталабаи арабӣ-Рамал низ мисли ду баҳри ин доира дар шакли мусаддаси солим чой гирифта, дар шеъри арабӣ ҳам дар шакли мусаддас ва ҳам дар шакли мураббаъ истифода мешавад. Аз омезиши рукни солим (фоъилотун) ва зихофҳои он (маҳзуф-фоъилун; максур-фоъилон; мусаббағ-фоъили-йён; маҳбун-фаъилотун; макфуф-фоъилоту; машкуд-

фаъилоту; махбуни маҳзуф-фаъилун; махбуни мақсур-фаъилон) 13 навъи баҳри Рамал ба вучуд меояд. 1. Рамали мусаддаси маҳзуф (зарб-солим): фоъилотун / фоъилотун / фоъилун. 2. Рамали мураббаъи солим: фоъилотун / фоъилотун. 3. Рамали мусаддаси маҳзуф (зарб-мақсур): фоъилотун / фоъилотун / фоъилун. 4. Рамали мусаддаси мақсур: фоъилотун / фоъилотун / фоъилон. 5. Рамали мураббаъи мусаббағ (арӯз-солим): фоъилотун / фоъилийён. 6. Рамали мураббаъи маҳзуф (арӯз-солим): фоъилотун / фоъилун. 7. Рамали мусаддаси мақфуфи маҳзуф (зарб-солим): фоъилоту / фоъилоту / фоъилун. 8. Рамали мусаддаси махбун: фаъилотун / фаъилотун / фаъилотун. 9. Рамали мусаддаси машкули маҳзуф (зарб-солим): фоъилотун / фаъилоту / фоъилун. 10. Рамали мусаддаси махбуни маҳзуф (арӯз-маҳзуф): фоъилотун / фоъилотун / фаъилун. 11. Рамали мураббаъи махбуни мусаббағ (арӯз-солим): фоъилотун / фаъилийён. 12. Рамали мураббаъи мақфуфи маҳзуф (ибтидо-солим, арӯз-мақфуф): фоъилоту / фоъилун. 13. Рамали мусаддаси солим: фоъилотун / фоъилотун / фоъилотун.

Баҳри аввали доираи чаҳоруми арӯзи араб-Сареъ дар доира дар шакли мусаддас (мустафъилун / мустафъилун / мафъӯлоту) омада, дар асл низ фақат дар шакли доиравӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз омезиши аркони солим ва зихофҳои онҳо (махбун-мафӯилун аз мустафъилун; матвӣ-муфтаъилун аз мустафъилун; махбул-фаъилатун аз мустафъилун; матвӣ макшуф фоъилун аз мафъӯлоту; матвӣ мавкуф-фоъилон аз мафъӯлоту; аслам-фаълун аз мафъӯлоту; макшуф-мафъӯлун аз мафъӯлоту; махбуни матвӣ макшуф-фоъилун аз мафъӯлоту; мавкуф-мафъӯлон аз мафъӯлоту; махбуни макшуф-фаъӯлун аз мафъӯлоту; махбуни мавкуф фаъӯлон аз мафъӯлоту) чаҳордах

навъи баҳри Сареъ ба вучуд меояд, ки шоирони араб фақат дар шакли мусаддаси музохафи он шеър гуфтаанд. 1. Сареъи мусаддаси матвӣ макшуф: мустафъилун / мустафъилун / фоъилун. 2. Сареъи мусаддаси матвӣ мавкуф: мустафъилун / мустафъилун / фоъилон. 3. Сареъи мусаддаси аслам: мустафъилун / мустафъилун / фаълун. 4. Сареъи мусаддаси махбуни матвӣ макшуф: мустафъилун / мустафъилун / фаъилун. 5. Сареъи мусаддаси мавкуф: мустафъилун / мустафъилун / мафъӯлон. 6. Сареъи мусаддаси макшуф: мустафъилун / мустафъилун / мафъӯлун. 7. Сареъи мусаддаси махбуни матвӣ макшуф: мафӯилун / мафӯилун / фоъилун. 8. Сареъи мусаддаси махбуни матвӣ мавкуф: мафӯилун / мафӯилун / фоъилон. 9. Сареъи мусаддаси матвӣ макшуф: муфтаъилун / муфтаъилун / фоъилун. 10. Сареъи мусаддаси матвӣ мавкуф: муфтаъилун / муфтаъилун / фоъилон. 11. Сареъи мусаддаси махбули матвӣ макшуф: фаъилатун / фаъилатун / фоъилун. 12. Сареъи мусаддаси махбули матвӣ мавкуф: фаъилатун / фаъилатун / фоъилон. 13. Сареъи мусаддаси махбуни мавкуф: мустафъилун / мустафъилун / фаъӯлон. 14. Сареъи мусаддаси махбуни макшуф: мустафъилун / мустафъилун / фаъӯлун.

Баҳри дуюми доираи чаҳоруми арӯзи араб-Мунсарех низ дар доира дар шакли мусаддас (мустафъилун / мафъӯлоту / мустафъилун) омада, дар ашъори шоирони араб навъҳои мусаддасу мураббаъи он маъмуланд. Аз омезиши аркони аслий (мустафъилун ва мафъӯлоту) ва зихофоти онҳо махбун-мафӯилун аз мустафъилун; матвӣ муфтаъилун аз мустафъилун; махбул-фаъилатун аз мустафъилун; макшуф-мафъӯлун аз мафъӯлоту; махбуни матвӣ мавкуф-фоъилон аз мафъӯлоту; махбуни макшуф-фаъӯлун аз мафъӯлоту; махбуни мавкуф-фаъӯлон аз мафъӯлоту;

мафъӯлоту; махбун-мафӯйлу аз мафъӯлоту; матвӣ-фоъилоту аз мафъӯлоту; махбул-фаъилоту аз мафъӯлоту) ҳашт навъи баҳри Мунсарех ба вучуд меояд. 1.Мунсарехи мусаддаси солим (зарб-матвӣ): мустафъилун / мифъӯлоту / мустафъилун. 2.Мунсарехи мураббаъи мавкуф: мустафъилун / мафъӯлон. 3.Мунсарехи мураббаъи макшуф: мустафъилун / мафъӯлун. 4.Мунсарехи мусаддаси махбун (зарб-матвӣ): мафӯилун / мафӯйлу / мафӯилун. 5.Мунсарехи мусаддаси матвӣ: муфтаъилун / фоъилоту / муфтаъилун. 6.Мунсарехи мусаддаси махбул (зарб-матвӣ): фаъилатун / фаъилоту / мустафъилун. 7. Мунсарехи мураббаъи махбуни мавкуф: мустафъилун / фаъӯлон. 8.Мунсарехи мураббаъи махбуни макшуф: мустафъилун / фаъӯлун.

Баҳри сеюми доираи ҷаҳоруми арӯзи араб-Хафиф дар доира дар шакли мусаддас / фоъилотун / мустафилун / фоъилотун / омада, шоирони араб дар анвои мусаддасу мураббаъи он шеър сурудаанд. Аз омезиши аркони солим / фоъилотун / мустафъилун ва зихофҳои онҳо (махзуф-фоъилун аз фоъилотун; махбун-фаъилотун аз фоъилотун; макфуф-фоъилоту аз фоъилотун, машкул-фаъилоту аз фоъилотун; мушаасс-мафъӯлун аз фоъилотун; махбуни махзуф-фаъилун аз фаъилотун; махбун-мафӯилун аз мустафъилун; макфуф-мустафъилу аз мустафъилун; машкул-мафӯйлу аз мустафъилун; махбуни максур-фаъӯлун аз мустафъилун) ёздаҳ навъи баҳри Хафиф ба вучуд меояд, ки дар шеъри арабӣ мавриди истифода қарор дорад. 1.Хафифи мусаддаси солим: фоъилотун / мустафъилун / фоъилотун. 2. Хафифи мусаддаси махзуф (арӯз-солим): фоъилотун / мустафъилун / фоъилун. 3.Хафифи мусаддаси махзуф: фоъилотун / мустафъилун / фоъилун. 4.Хафифи мураббаъи солим: фоъилотун / мустафъилун,

5.Хафифи мураббаъи махбуни максур (арӯз-солим): фоъилотун / фаъӯлун. 6.Хафифи мусаддаси махбун: фаъилотун / мафӯилун / фаъилотун. 7.Хафифи мусаддаси макфуф (зарб-солим): фоъилоту / мустафъилу / фоъилоту. 8.Хафифи мусаддаси машкул (ҳашви мисраи аввал, ибтидо ва зарб-солим): фаъилоту / мафӯйлу / фаъилоту. 9.Хафифи мусаддаси машкули мушаасс (садр, арӯз ва ҳашви дуюм-солим): фаъилоту / мафӯйлу / мафъӯлун. 10.Хафифи мусаддаси махбуни махзуф (арӯз-солим): фоъилотун / мустафъилун / фаъилун. 11.Хафифи мусаддаси махбуни махзуф: фоъилотун / мафӯилун / фаъилун.

Баҳри ҷаҳоруми доираи Муштабаҳаи араб-Музорей дар асл дар шакли мусаддас омада (мафӯйлу / фоъилотун / мафӯйлу), дар шеъри арабӣ фақат дар шакли мураббаъ истифода мешавад. Аз омезиши аркони солим (мафӯйлу ва фоъилотун) ва зихофҳои ҳар ду рукн (макфуф-мафӯйлу аз мафӯйлу; макбуз-мафӯилун аз мафӯйлу; ахраб-мафъӯлу аз мафӯйлу; аштар-фоъилун аз мафӯйлу; макфуф-фоъилоту аз фоъилотун) ҷаҳор навъи баҳри Музорей дар шакли мураббаъ ба вучуд меояд. 1.Музорейи мураббаъи макфуф (арӯзу зарб-солим): мафӯйлу / фоъилотун. 2.Музорейи мураббаъи макбузи макфуф (зарб-солим): мафӯилун / фаъилоту. 3.Музорейи мураббаъи ахраб (ибтидо-макфуф): мафъӯлу / фоъилотун. 4.Музорейи мураббаъи аштар (ибтидо-макфуф): фоъилун / фоъилотун.

Баҳри панҷуми доираи ҷаҳоруми арӯзи араб-Муктазаб дар асли доира мусаддас (мафъӯлоту / мустафъилун / мустафъилун) буда, дар шеъри арабӣ фақат шакли мураббаъи он мутадовил аст. Аз омезиши аркони солим (мафъӯлоту ва мустафъилун) ва зихофҳои ҳар ду рукн (матвӣ-фоъилоту аз мафъӯлоту)

махбун-мафобйлу аз мафъулоту; матвй-муфтаъилун аз мустафъилун) ду навъи баҳри Муктазаб дар шакли мураббаъ ба вучуд меояд: 1.Муктазаби мураббаъи матвй: фобйлоту / муфтаъилун. 2.Муктазаби махбун матвй: мафобйлу / муфтаъилун.

Баҳри охирини доираи чохоруми арӯзи араби-Мучтасс дар доира дар шакли мусаддас (мустафъилун / фобйлотун / фобйлотун) омада, дар шеъри арабӣ факат шакли мураббаъи он мутадовил аст. Аз омезиши аркони солим (мустафъилун ва фобйлотун) ва зихофҳои ҳарду рукн (махбун-мафобйлу аз мустафъилун; макфуф-мустафъилу аз мустафъилун; машкул-мафобйлу аз мустафъилун; махбун-фаъилотун аз фобйлотун; макфуф-фобйлоту аз фобйлотун; мушаасс-мафъулун аз фобйлотун) панҷ навъи ин баҳр дар шакли мураббаъи солим ва музоҳаф ба вучуд меояд. 1.Мучтасси мураббаъи солим: мустафъилун / фобйлотун. 2.Мучтасси мураббаъи махбун: мафобйлу / фаъилотун. 3.Мучтасси мураббаъи макфуф: мустафъилу / фобйлоту. 4.Мучтасси мураббаъи машкул: мафобйлу / фобйлотун. 5.Мучтасси мураббаъи мушаасс (арӯз-солим): мустафъилун / мафъулун.

Баҳри аввали доираи панҷуми арӯзи араб-Мутақориб дар атрофи доира дар шакли мусамман (фаъулун-ҳашт маротиба дар як байт) ҷой гирифта, дар шеъри арабӣ шаклҳои мусамман ва мусаддаси он мутадовил мебошад. Аз омезиши рукни асли (фаъулун) ва зихофҳои он (абтар-фаъ; аслам-фаълун; асрам-фаълу; макбуз-фаълу; мақсур-фаъл; махзуф-фаъл) нӯх навъи баҳри Мутақориб дар шаклҳои мусамману мусаддаси солиму музоҳаф ба вучуд меояд. 1.Мутақориб мусаммани солим: фаълун / фаълун / фаълун / фаълун. 2.Мутақориб мусаммани мақсур: фаълун / фаълун / фаълун / фаъл. 3.Мутақориб

мусаммани махзуф (арӯз-солим): фаълун / фаълун / фаълун / фаъл. 4.Мутақориб мусаммани абтар (арӯз-солим): фаълун / фаълун / фаълун / фаъ. 5.Мутақориб мусаддаси махзуф: фаълун / фаълун / фаъл. 6.Мутақориб мусаддаси абтар (арӯз-махзуф): фаълун / фаълун / фаъ. 7.Мутақориб мусаддаси макбуз (зарб-солим): фаълу / фаълу / фаълу. 8.Мутақориб мусаммани аслами макбуз (ҳашви аввали мисраи якум, арӯз ва аркони мисраи дуюм-ҳама солим): фаълун / фаълун / фаълу / фаълун. 9.Мутақориб мусаммани садр-асрам, боқӣ-солим: фаълу / фаълун / фаълун / фаълун.

Баҳри дуюми доираи панҷуми араб-Мутақорик, ки дар рисолаҳои арӯзӣ бо номҳои Ғариб, Мухдас, Мутасик, Рақзулхайл, Қатралмизоб дучор мешавад, дар асли доира дар шакли мусамман (фобйлу-ҳашт маротиба дар як байт) омада, дар шеъри арабӣ бошад, дар шакли доиравӣ (вофӣ) ва музоҳаф мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз омезиши рукни солим (фобйлу) ва зихофҳои он (махбун-фаъилун; мактуъ-фаълун) се навъи баҳри Мутақорик ба вучуд меояд. 1.Мутақорик мусаммани солим: фобйлу / фобйлу / фобйлу / фобйлу. 2.Мутақорик мусаммани махбун: фаъилун / фаъилун / фаъилун / фаъилун. 3.Мутақорик мусаммани мактуъ: фаълун / фаълун / фаълун / фаълун.

Акнун меоем ба таҳқиқи арӯзи форсӣ-тоҷикӣ, умумият ва тафовути адвори арӯз, баҳрҳо ва анвои онҳо, рукнҳо ва зихофот бо арӯзи араб. Дар ҳалли ин масъала мо аз маъхази зиёде истифода кардем, аммо беш аз ҳама тавачҷуҳи мо ба таълифоти илмии муаллифони зерин буд: Насируддини Тусӣ (93; 94; 403), Ҳамиди Ҳусайнӣ (86), Абдуррахмони Ҷомӣ (82), Ҷафари Соманӣ (83), Хонларӣ (87; 89; 90), Сайфии Бухорӣ (122), Масъуди Фарзод (144; 162), Мавлоно Муфти

Мухаммад Саъдуллоҳ (166), Абдулҳасани Начафӣ (170), Ваҳиди Табрзӣ (172), Ваҳидиёни Комёр (173; 174; 175; 176; 177; 178; 179; 180), Абдулҳусайни Зарринкӯб (103), Дуктур Мухаммад Ҳамидӣ (104), Абӯрайҳони Берунӣ (211), Абӯнастри Фароҳӣ (61; 215), А.А. Азер (220), С. Айнӣ (224; 225), Акрам Чаъфар (227; 228), Атоуллоҳ Маҳмуди Хусайнӣ (245), Захируддини Мухаммад Бобур (248), Н. Бектош (253), Т. Зехнӣ (325), С. Давронов (294; 295; 296; 300), Ф. Корш (352; 353), Б. Сирус (467; 468; 469; 470; 471), Р. Ҳодизода (587; 588; 589; 590), Ш. Хусейнзода (594; 595; 598) ва ғайра.

Яке аз масъалаҳое, ки то имрӯз дар атрофи он баҳсу мунозираҳо идома дорад, доираҳои арӯз мебошанд. Чи тавре ки дар боло қайд кардем, дар арӯзи арабӣ ҳамон панҷ доирае, ки Халил ибни Аҳмад тартиб дода буд, устувор монд. Ин ҷо баҳс дар бораи чигунагии ин доираҳо нест ва аксари донишмандони илми арӯз кӯшиш кардаанд, ки мақсади Халил ибни Аҳмадро доир ба моҳияти ин доираҳо фаҳманд ва ба дигарон фаҳмонанд. Аксари арӯзшиносони форс-тоҷик ба хулосае омаданд, ки тартиб додани доираҳо аввалин кӯшиши Халил ибни Аҳмад барои осон кардани мушкилоти илми арӯз буд. Дигар ин ки Халил ибни Аҳмад дар як доира чанд баҳри аз ҳам мунфак, яъне чудошавандаро ҷой дода, дар хотир нигоҳ доштани ҳамаи баҳрҳои арӯзро имконпазир гардондааст. Яъне, ин доираҳо хусусият ва вазифаи мнемоникӣ доранд. Ин хулосаҳоро донишманди тоҷик Б. Сирус аз рисолаҳои форсӣ-тоҷикӣ дар асари худ овардааст (467).

Ҳангоми дар доираҳо ҷой додани баҳрҳои арӯзиёни форс-тоҷик, пеш аз ҳама, меъёри ҳамнавьӣ ҷузвҳои аркони онҳоро ба назар гирифтаанд. Доираҳое, ки арӯздонони форс-тоҷик тартиб додаанд, аз инҳо иборат мебошанд: **М у ъ т а л и ф а** (баҳрҳои Ҳаҷазӣ

мусаммани солим, Раҷазӣ мусаммани солим, Рамали мусаммани солим), **М у н т а з и а** (баҳрҳои Сарреъи мусаддаси матвӣ, Ҳафифи мусаддаси махбун, Қариби мусаддаси макфуф), **М у х т а л и ф а** (баҳрҳои Мунсарехи мусаммани матвӣ, Музореъи мусаммани макфуф, Муқтазаби мусаммани матвӣ, Мучтасси мусаммани махбун), **М у т т а ф и қ а** (баҳрҳои Мутақориби мусаммани солим ва Мутақорики мусаммани солим), **М у ш т а б а ҳ а** (баҳрҳои Музореъи мусаммани макфуф, Муқтазаби мусаммани матвӣ, Мучтасси мусаммани махбун, Мунсарехи мусаммани матвӣ), **М у н ъ а к и с а** (баҳрҳои Сарими мусаддаси солим, Кабири мусаддаси солим, Бадили мусаддаси солим, Қалиби мусаддаси солим, Ҳамиди мусаддаси солим, Асамми мусаддаси солим, Салими мусаддаси солим, Ҳамими мусаддаси солим, Сағири мусаддаси солим), **М у н ғ а л а т а** (баҳрҳои Боъиси мусаддаси солим, Қотеъи мусаддаси солим, Муштараки мусаддаси солим, Мусаттари мусаддаси солим, Муайяни мусаддаси солим), **М у н ъ а л и қ а** (баҳрҳои Маснӯъи мусаддаси солим, Мустаъмали мусаддаси солим, Ахрасси мусаддаси солим, Мусаттари мусаддаси солим, Муайяни мусаддаси солим, Маъкӯси мусаддаси солим), **М у ш т а б а ҳ а и з о и д а** (баҳрҳои Мунсарехи мусаммани матвӣ, Музореъи мусаммани макфуф, Муқтазаби мусаммани матвӣ, Мучтасси мусаммани махбун, Мухмали мусаммани макфуф), **М у ш т а б а ҳ а и м у з о ҳ а ф а** (баҳрҳои Сарреъи мусаддаси матвӣ, Қариби мусаддаси макфуф, Мунсарехи мусаддаси матвӣ, Ҳафифи мусаддаси махбун, Музореъи мусаддаси макфуф, Муқтазаби мусаддаси матвӣ, Мучтасси мусаддаси махбун), **М у ш т а б а ҳ а и м у с а д д а с а** (баҳрҳои Сарреъи

мусаддаси матвӣ, Қариби мусаддаси макфуф, Хафифи мусаддаси махбун, Мушокили мусаддаси макфуф), Мучталабаи зоидаи музохафа (баҳрҳои Ҳазачи мусаммани макфуф, Раҷазии мусаммани матвӣ, Рамали мусаммани махбун), Мучталабаи солима (баҳри Ҳазачи мусаммани солим, Раҷазии мусаммани солим, Рамали мусаммани солим) ва ғайра.

Ғайр аз ин, арӯзиёни форс-тоҷик аз таркиби рукнҳои доираи Мухталифаи арабӣ-фаълун / мафъълун рукнҳои солими баҳрҳои Аризу Амикро берун баровардаанд, ки фақат ба шеъри форсӣ-тоҷикӣ хос аст (553).

Аз назари Шамси Қайси Розӣ барои авзони шеъри форсӣ-тоҷикӣ чаҳор доира кофист: 1. Мухталифа (Мунсарех, Музореъ, Муктазаб, Мучтасс-хама дар шакли мусаммани музохафи матвию макфуфу махбун), 2. Муъталифа (Ҳазач, Рамал, Раҷаз-хама дар шакли мусаммани солим), 3. Муттафиқа (Мутақориб ва Мутадорик дар шакли мусаммани солим), 4. Мунтазия (Сареъ, Ғариб, Қариб, Мушокил-хама дар шакли мусаддаси музохафаи матвию махбуну макфуф) (553, 80-95). Шамси Қайси Розӣ доираи Мучталабаи Халил ибни Аҳмадро шикаста, ба он як рукни дигар илова намуда, баҳроро дар шакли мусаммани солим овардааст ва табиист, ки номи доираро дигар карда, Муъталифа гуфтааст (533, 82).

Аз байни донишмандони тоҷик Сайфии Бухорӣ (122), Муҳаммад Ғиёсуддин (397) дар асарҳои хеш доираҳои Мухталифа ба Муъталифаи арабиро бо баҳрҳои Тавилу Мадиду Баситу Вофиру Комил ва муаллифи «Ҷамъи мухтасар» (172) баҳрҳои Вофиру Комилро дар доираи Муттафиқа, Тавилу Мадиду Баситро дар доираи Мучталаба ҷой дода, ба қатори

доираҳои арӯзи форсӣ-тоҷикӣ дохил кардаанд. Номи доираҳои арӯзи форсӣ-тоҷикӣ шартӣ буда, бо баҳрҳои ки дар атрофи онҳо ҷой дода шудаанд, кам алоқа доранд. Дар хусуси ном ва тартиби ҷойгиршавии доираҳои арӯз низ байни арӯзиёни форс-тоҷик ҳамфикрӣ кам мушоҳида мешавад. Масалан, агар Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» (553) баҳрҳои Мунсарехи мусаммани матвӣ, Музореъи мусаммани макфуф, Муктазаби мусаммани матвӣ, Мучтасси мусаммани махбунро дар доираи Мухталифа, баҳрҳои Сареъи мусаддаси матвӣ, Хафифи мусаддаси махбун, Қариби мусаддаси макфуф, Ҷадиди мусаддаси махбун, Мушокили мусаддаси макфуфро дар доираи Мунтазия ҷой дода бошад, Насируддини Тӯсӣ дар «Меъёр-ул ашъор» (403) доирае, ки баҳрҳои Мунсарехи мусаммани матвӣ, Музореъи мусаммани макфуф, Муктазаби мусаммани матвӣ, Мучтасси мусаммани махбунро дарбар карда буд, Муштабаҳаи зоида ва доирае, ки дар атрофи он баҳрҳои Сареъи мусаддаси матвӣ, Қариби мусаддаси макфуф, Хафифи мусаддаси махбун, Ҷадиди мусаддаси махбун, Мушокили мусаддаси макфуфро ҷой дода буд, Муштабаҳаи мусаддаси ном додааст. Агар Шамси Қайси Розӣ доираи баҳрҳои Ҳазачи мусаммани солим, Раҷазии мусаммани солим, Рамали мусаммани солимро Муъталифа номида бошад, Муҳаммад Ғиёсуддин ва Сайфии Бухорӣ доираи ҳамон баҳроро Мучталаба, Насируддини Тӯсӣ Мучталабаи солим гуфтаанд. Шамси Қайси Розӣ микдори доираҳои арӯзи форсӣ-тоҷикиро ҷорто, Насируддини Тӯсӣ панҷто, Ҷомӣ низ мисли Шамси Қайси Розӣ ҷорто, Ваҳидии Табретӣ шашто, Сайфии Бухорӣ шашто, Алишери Навоӣ ҳафто, Муҳаммад Ғиёсуддин шашто ва Хонларӣ аз ҳама бештар-поздаҳто нишон додаанд. Ҳамаи доираҳои тартиб-

додаи арӯзиёни гузашта, номи махсус доранд, ба ҷуз доираҳои мураттабкардаи Хонларӣ.

Агар дар доираҳои авзони араб ҳамагӣ шакли солими шонздаҳ баҳр гирд оварда шуда бошад, арӯзиёни форс-тоҷик дар доираҳои авзони шеъри форсӣ-тоҷикӣ шаклҳои солими чихилу шаш баҳр ва анвои зиёди музохафи онҳоро ҷой додаанд. Дуруст аст, ки доираи истифодаи баҳрҳои шеъри тоҷикӣ якхела нест. Чи тавре ки гуфтем, донишманд ва арӯздонони асри XI ва ибтидои асри XII - Баҳроми Сарахсӣ ва Бузургмехри Қойинӣ дар асоси рукнҳои солими мафъӯйлун, фоъило-тун, мустафъилун ва мафъӯлоту доираҳои Мунғалата, Мунъалика ва Мунъакисаро мураттаб сохтанд, ки аз онҳо бисту, як баҳри шеъри тоҷикӣ: Бобис, Қотъ, Муштарак, Муаммам, Мусаттар, Муайян, Маснӯъ, Мустаъмал, Аҳрас, Мубҳам, Мухмал, Маъкӯс, Кабир, Сарим, Бадил, Қариб, Ҳамид, Сағир, Асамм, Салим, Ҳалим берун меояд, ки ҳама дар шакли мусаддаси солиманд.

Баҳрҳое, ки дар ин се доира ҷой дода шудаанд, дар байни шоирони гузаштаю имрӯза хеле кам маълуманд, фақат баъзе шоирон барои озмоиши таъби шоирии ҳеш абёте чанд сурудаанду халос.

Сохтани баҳрҳои нав (илова ба баҳрҳои Ҳалил ибни Аҳмад) ва ё кӯшиши ба вучуд овардани баҳру доираҳои нав далели он аст, ки арӯзи Ҳалил ибни Аҳмад дар шеъру шеършиносии форсу тоҷик ба таври сунӣ ҷорӣ нагардид, балки шоирону олимони ин арӯзро ба шеъру забони форсии дари тоҷикӣ мутобиқ намуданд. Аз авзони арӯзи арабӣ баҳрҳои мутобиқ забони тоҷикиро гирифтанд ва вазно, ки дар шеъри тоҷикӣ буданду дар арӯзи Ҳалил ибни Аҳмад ному нишон надоштанд, худ муайян карда, ба арӯзи тоҷикӣ дохил намуданд. Аз ҷумла, Шамси Қайси Розӣ навиштааст: "Аввал он ки

Ҳазро се баҳр ниҳодаанд: баҳри солиму баҳри макфуфу баҳри аҳраб ва Рачазро ду баҳр ниҳодаанд: баҳри солиму баҳри матвӣ. Ва Рамалро ду баҳр кардаанд: солиму махбун. Ва саволими ҳар се баҳрро дар доираи ниҳодаанд ва номи он доира Муъталифа карда ва музохафоти онро дар доираи дигар ниҳода ва номи он доира Мучталаба карда" (553, 77). Ва худ ҳамон ҷо фавран илова мекунад: "Ва алҳақ, ин устодии саҳт чоҳилона аст ва тасарруфе нек фосидона, барои он ки баҳр исми ҷинсе ҳаст аз каломи манзум, ки таҳти он анвои авзон аст ва ҳар навъро ба сифати муарраф гардондаанд, то бад-он васф аз якдигар мумтоз бошанд" (553, 77). Дар ҳақиқат, вақте ки доираи тайёр ҳаст ва баҳрҳои он дар шакли солим мустаъмал мебошанд, вазноҳои фаръии онро бароварда, шарҳу тафсир кардан мумкин аст ва ҳоҷат ба баҳрҳои наву доираи нав нест. Арӯзро, ки бе ин ҳам худ илми мушкили печ дар печ аст, боз бо баҳру доираҳои нав душвортар кардан чӣ зарурат дорад? Ин принсипи Шамси Қайси Розӣ буд ва хушбахтона, дар арӯзи шеъри тоҷикӣ қабул шуд ва то имрӯз идома дорад. Лекин ин принсип догма нест. Худи муносибати Насируддини Тӯсӣ ва Шамси Қайси Розӣ бо ин доираҳо исботи ин фикр мебошад. Насируддини Тӯсӣ доираи макфуфи Ҳазро, матвӣ Рачаз, махбун Рамалро кашада исбот кард, ки муносибати эҷодкорона ба арӯз имконпазир аст. Хусусан, дар нисбати доираи Муштабаҳаи арабӣ ин фикр боз ҳам возеҳтар мегардад. Ҳалил ибни Аҳмад дар ин доира шаш баҳри арӯзи арабро дастбандӣ карда буд. Лекин дар шеъри тоҷикӣ ағлаби баҳрҳо дар шакли музохаф истеъмол мешаванд ва шакли солим надоранд ва агар дошта бошанд ҳам, аз як-ду байт зиёд нест. Модом, ки солими онҳо амалан вучуд надорад, аз чихати назарӣ низ мавҷуд будани онҳо шарт нест. Барои ҳамин,

Шамси Қайси Розӣ ин доираро ба ду тақсим карда, аз онҳо ду доираи мустақил сохт, ки дар мавриди худ ин матлаб шарҳу тавзеҳ хоҳад ёфт.

Аммо доираи Насируддини Тӯсӣ ҳам аз аҳамият ҳолӣ нест, зеро аввал ин ки муносибати эҷодкорона ба илми арӯз аст, сонӣ, фаҳмидани принцип ва асосҳои арӯзро осон мегардонад. Масалан, бо роҳи гузаронидани амали к а ф ф мафӯъилунро ба мафаъилу, бо роҳи гузаронидани амали т а й мустафъилунро ба муфтаъилун ва ниҳоят тавассути амали х а б н фӯилунро ба фаъилун табдил додан мумкин аст. Барои фаҳмидани ин қоида шарҳу тафсили муфассале лозим аст. Лекин доираи Насируддини Тӯсӣ вучуд доштани ин вазнхоро бе ҳеч гуна тафсире ҳамчун воқеъият ҷилвагар мегардонад ва дар ёд нигоҳ доштани оҳангу сурати он вазнхоро осон менамояд. Дар ин ҷо саволе ба миён меояд, ки асоси мантиқии авзони музоҳафи ин бахрҳоро бо назарияи илми арӯз фаро гирифтани Насируддини Тӯсӣ чист? Барои ҷавоб додан ба ин савол ин назария бояд ба амалияи эҷоди шеър санҷида шавад. Истеъмоли ин авзони музоҳаф дар шеър асоси басанда хоҳад буд. Дар ин ҷо барои мисол ба эҷодиёти ҳар як шоир, аз Рӯдакӣ то Айнӣ эътимод кардан мумкин аст, зеро замони шоир, маҳз дар ҳамин масъала чандон аҳамият надорад. Дар тӯли тамоми асрҳо, бо тафовути на чандон зиёд, тақрибан як манзараи истеъмоли авзон мушоҳида мешавад. Фақат дар байн як шарт ҳаст: маълум бошад, ки эҷодиёти ин шоир то андозае пурра то замони мо омада расидааст ё не. Бо ҳамин шарт ва бо эътибори шуҳрати ҷаҳонӣ ва дарачаи олии ашъор дар ин масъала эҷодиёти Ҳофизӣ Шерозӣ чун намуна аз назар гузаронида шуд.

Дар «Куллиёт»-и Ҳофизӣ Шерозӣ, ки марҳум Нодир Шанбезода таҳия кардааст (54), 569 ғазал дарҷ гарди-

дааст. Аз ин ҳисоб 198 ғазал дар баҳри Рамал эҷод шудааст, ки аз он 150 ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳбун аст, ки 75 фоизи теъдоди ғазалиёти баҳри Рамалро ташкил медиҳад. 94 ғазал дар баҳри Ҳазач ва аз ин миқдор 22 ғазал дар баҳри Ҳазачи мақфуф (рукни аввал-аҳраб) омадааст, ки ин 25 фоизи баҳри Ҳазачро ташкил медиҳад. 13 ғазал дар баҳри Раҷаз ва аз ин миқдор 8 ғазал дар баҳри Раҷазии мусаммани матвии маҳбун аст, ки 64 фоизи баҳри Раҷазро ташкил медиҳад. Пас, дар ин бахрҳо дар баробари авзони солим музоҳаф низ дар яке зиёдтар ва дар дигаре камтар истеъмоли шудаанд.

Ду доираи дигари Насируддини Тӯсӣ ба таври умумӣ ҳамон доираҳои Мухталифа ва Мунтазияи Шамси Қайси Розист, ҳарчанд ки Б. Сирус ба таври махсус таъкид кардааст, ки “Мухтавиёти доираҳои Шамсуддини Мухаммад ва Насируддини Тӯсӣ нишон додагӣ низ (чунонки дар вақти муқоисаи онҳо дида мешавад) аз ҳамдигар фарқноканд” (467, 70). Дар ин ҷо Баҳром Сирус ба як нуктаи ин ду доираи Шамси Қайси Розӣ, Насируддини Тӯсӣ ва арӯзиёни дигар чунин эрод гирифтааст: “Арӯзиёни мо дар чудо кардани бахрҳои доираи Муштабаҳаи арабӣ ба ду доира (доираи Мухталифа ва Мунтазия) принципи доирасозии Халил ибни Аҳмадро вайрон карда, вале барои ин навъ иқдоми хеш ягон далели мантиқии қонёқунанда оварда натавонистаанд” (467, 69).

Ин ҷо низ мо бояд ба таъкид бигӯем, ки арӯзиёни мо принципи доирасозии Халил ибни Аҳмадро вайрон накардаанд, балки худи доираро вайрон карда, мувофиқи ҳамон принципи доирасозии Халил ибни Аҳмад ду доираи нав сохтаанд. Зеро принципи Халил ибни Аҳмад дар ниҳояти қор аз он иборат аст, ки аз як сӯи схемаи вазни як баҳр як сегмент (чӯзь, сабаб ё ватад, ё фосила)

ба сӯи дигари схема гузошта шавад, схемаи наво ҳосил мегардад, ки шакли афӯили баҳри дигар ҳисоб меёбад.

Душвории масъала ва сарриштаи баҳсу мунозираҳо дар атрофи доираҳо мураттаб аз рукҳои музоҳаф дар оқибати қор ба як масъалаи дигар ба ҳуди зихоф ё дурусттараш ба моҳияти мафҳуми зихоф дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ рафта мерасад. Дар китоби Баҳром Сирус (467) ба ягон рисола ё асари арӯзи арабӣ ишора нест. Аз ин ҷо чунин хулоса мебарояд, ки муаллиф дар дахл кардан ба масъалаҳои назарияи арӯзи арабӣ ҳам така ба рисолаҳои тоҷикӣ кардааст. Чунончи, баҳри Ҳазачро дар шеъри арабӣ мусаддас гуфтани муаллифи “Арӯзи тоҷикӣ” (467, 35) низ гувоҳи ин аст. Аз мутолиаи асар ва хулосаҳои муҳаққиқ чунин бармеояд, ки муаллиф мафҳуми зихофро дар ҳар ду шеър ва дар ҳар ду арӯз (арӯзи арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ) моҳиятан як мепиндорад. Мо масъалаи зихофро дар боло шарҳ додем. Агар мафҳуми зихоф дар ҳар ду шеър ва ҳар ду арӯз як мебуд, ба доираҳои арӯзиёни мо ҳеҷ ҳоҷат пайдо наменшуд ва табиист, ки ҳақ қомилан ба ҷониби Баҳром Сирус мебуд. Аммо арӯзиёни мо (Шамси Қайси Розӣ ва махсусан Насируддини Тӯсӣ) ба кунҷу умқи моҳияти мафҳуми зихоф (ё тағйир) дар ашъору дар арӯзи арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ расидаанд. Тафҳими ин масъала аз ҷониби онҳо далели дигари мантиқист, ки онҳоро барои тартиб додани доираҳои ҳоси арӯзи тоҷикӣ водор кардааст. Барои ҳамин, ин амали онҳо, исрор ва такрори онҳо дар ин қор ҳаргиз шаклпарастӣ ва гумроҳӣ дар татбиқи қоидаҳои умумӣ ва ҳоси илми арӯзи тоҷикӣ намебошад. Бояд таъкид кард, ки зихоф дар шеър ва арӯзи тоҷикӣ воситаест, ки бо он вазнҳои зиёд, серистеъмол ва дар айни замон, ба сари худ мустақилии ин шеър аз мавқеи илми арӯз тафсир ва номгузорӣ шудаанд. Ҳамин воқеияти ҳол дар назарияи шеър, аз он

ҷумла, дар татбиқи доираҳои ҳоси арӯзи форсӣ-тоҷикӣ инъикос ёфтааст. Ба ин маънӣ рисолаҳои “Ал-муъҷам” ва “Меъёр-ул-ашъор” дорои аҳамияти дараҷаи аввал буда, аз муътамадтарин сарҷашмаҳои илми арӯз ҳисоб меёбанд ва бесабаб нест, ки онҳо асоси тамоми рисолаҳои баъдинаро ташкил додаанд.

Нахустин баҳри доираи арӯзи тоҷикӣ Ҳазач мебошад. Муаллифони тамоми рисолаҳои арӯзи тоҷикӣ суҳанро аз ҳамин баҳр сар кардаанд. Дар хусуси маънии лугавию истилоҳӣ ва анвои мухталифи баҳри Ҳазач ва баҳрҳои дигар мо дар китобҳои “Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам” ва “Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам” суҳан рондем ва хонандагонро ба онҳо ҳавола мекунем. Ин ҷо мо ба таҳфиф суҳан мегӯем ва бо овардани зимифу анвои баҳри Ҳазач тафовути онро аз Ҳазачи арабӣ нишон медиҳем.

Ҳазач дар доираи арӯзи тоҷикӣ дар шакли мусаммани солим (мафӯйлун-ҳашт бор дар як байт) омадааст, аммо дар амал, яъне дар ашъори шоирон тамоми шаклҳои он: мусамман, мусаддас, мураббаъ, мусаннои солим ва музоҳафи он мавриди истифода қарор дорад. Аз омезиши рукни солим (мафӯйлун) ва зихофҳои он (абтар-фаъ; азалл-фӯ; ахраб-мафъӯлу; ахрам-мафъӯлун; ахрами мусаббағ-мафъӯлон; аштар-фӯилун; аштари мусаббағ-фӯилон; аштари макфуф-фаъилу; аҳтам-фаъӯл; макфуф-мафӯйлун; макбуз-мафӯилун; мақсур-мафӯйл; маҳзуф-фаъӯлун; маҳзуфи мусаббағ-фаъӯлон; маҷбуб-фаъал; мусаббағ-мафӯйлон; муҳаннақ-мафъӯлун; муҳаннақи мақсур-фаълон; муҳаннақи маҳзуф-фаълун) 92 навъи он дар шеъри тоҷикӣ истифода мешавад.

1. Ҳазачи мусаммани солим: ҳашт мафӯйлун дар як байт. 2. Ҳазачи мусаддаси солим: шаш мафӯйлун дар як байт. 3. Ҳазачи мураббаъи солим: чаҳор мафӯйлун

дар як байт. 4. Ҳазачи мусаннои солим: ду мафӯйлун / дар як байт. 5. Ҳазачи мусаммани ахраб: мафӯлу / мафӯйлун / мафӯлу / мафӯйлун. 6. Ҳазачи мусаммани ахраби мусаббаг: мафӯлу / мафӯйлун (ду бор). 7. Ҳазачи мусаммани макбуз: мафӯилун / мафӯилун / мафӯилун. 8. Ҳазачи мусаммани макфуфи максур: мафӯйлу / мафӯйлу / мафӯйлу / фаъулун. 9. Ҳазачи мусаммани аштар: фӯилун / мафӯйлун / фӯилун / мафӯйлун. 10. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи махзуф: мафӯлу / мафӯйлу / мафӯйлу / фаъулун. 11. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи максур: мафӯлу / мафӯйлу / мафӯйлу / мафӯйлун. 12. Ҳазачи мусаддаси махзуф: мафӯйлун / мафӯйлун / фаъулун. Ин навъи вазни Ҳазач хеле маъмул буда, бештари дostonҳои лирикию эпикӣ, мисли: “Вис ва Ромин”-и Фахруддини Гургонӣ, “Хусрав ва Ширин”-и Низомии Ганҷавӣ, “Юсуф ва Зулайхо”-и Ҷомӣ, “Лайлӣ ва Мачнун”-и Мулҳами Бухорой, “Юсуф ва Зулайхо”-и Ҳозиқ ва гайра дар ҳамин вазн навишта шудаанд.

13. Ҳазачи мусаддаси ахраби макбузи махзуф: мафӯлу / мафӯилун / фаъулун. Dostonҳои “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҷомӣ, Хотифӣ, Хилолӣ, маснавии “Тухфат-ул-Ироқайн”-и Хоқонӣ ва гайра дар ҳамин вазн эҷод гардидаанд.

14. Ҳазачи мусаммани мусаббаг: мафӯйлун / мафӯйлун / мафӯйлун. 15. Ҳазачи мусаммани аштари мусаббаг: фӯилун / мафӯйлун / фӯилун / мафӯйлун. 16. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи абтар (ҳашвайнӣ дуҷом-солим): мафӯлу / мафӯйлу / мафӯйлун / фаъ. 17. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи аҳтам: мафӯлу / мафӯйлу / мафӯйлу / фаъул. 18. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи маҷуб: мафӯлу / мафӯйлу / мафӯйлу /

фаъал. 19. Ҳазачи мусаммани аштар (ибтидо-солим): мафӯлун / мафӯйлун / мафӯйлун / мафӯйлун. 20. Ҳазачи мусаммани ахрами аштари абтар: мафӯлун / фӯилун / мафӯйлун / фаъ. 21. Ҳазачи мусаммани макбузи махзуф: мафӯилун / мафӯилун / мафӯилун / фаъулун. 22. Ҳазачи мусаммани ахраби махзуф: мафӯлу / мафӯйлун / мафӯлу / фаъулун. 23. Ҳазачи мусаммани ахрам (ҳашвайн ва арӯзу зарб - солим): мафӯлун / мафӯйлун / мафӯйлун / мафӯйлун. 24. Ҳазачи мусаммани макфуфи макбуз: мафӯйлу / мафӯилун / мафӯйлун. 25. Ҳазачи мусаммани макбузи максур: мафӯилун / мафӯйл / мафӯилун / мафӯйл. 26. Ҳазачи мусаммани аштари махзуф: фӯилун / фаъулун / фӯилун / фаъулун. 27. Ҳазачи мусаммани макбузи мусаббаг: мафӯилун / мафӯилун / мафӯилун / мафӯилун. 28. Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи макфуф: мафӯлу / мафӯилун / мафӯйлу / мафӯйлун. 29. Ҳазачи мусаммани махзуф: мафӯйлун / фаъулун / мафӯйлун / фаъулун. 30. Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи макфуфи махзуф: мафӯлу / мафӯилун / мафӯйлу / фаъулун. 31. Ҳазачи мусаммани ахраби мусаббаг: мафӯлу / мафӯйлун / мафӯлу / мафӯйлун. 32. Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи азалл: мафӯлу / мафӯилун / мафӯйлун / фӯ. 33. Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи абтар: мафӯлу / мафӯилун / мафӯлу / фаъ. 34. Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи макфуфи аҳтам: мафӯлу / мафӯилун / мафӯйлу / фаъул. 35. Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи макфуфи маҷуб: мафӯлу / мафӯилун / мафӯйлу / фаъал. 36. Ҳазачи мусаммани ахраби аҳтам: мафӯлу / мафӯйлун / мафӯйлун / фаъул. 37. Ҳазачи мусаммани ахраби маҷуб: мафӯлу / мафӯйлун / мафӯлу / фаъал. 38. Ҳазачи мусаммани ахраби муҳаннақи азалл:

мафъӯлу / мафoъйлун / мафъӯлун / фоъ. 39. Ҳазачи мусаммани ахраби муханнақи абтар: мафъӯлу / мафoъйлун / мафъӯлун / фаъ. 40. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи азалл: мафъӯлу / мафoъйлу / мафoъйлун / фоъ. 41. Ҳазачи мусаммани ахрами аштари азалл: мафъӯлун / фоъилун / мафoъйлун / фоъ. 42. Ҳазачи мусаммани ахрами аштари макфуфи маҷбуб: мафъӯлун / фоъилун / мафoъйлун / фаъал. 43. Ҳазачи мусаммани ахрами аштари макфуфи аҳтам: мафъӯлу / фоъилун / мафoъйлу / фаъӯл. 44. Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи ахраби маҷбуб: мафъӯлун / мафъӯлу / фаъал. 45. Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи азалл: мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлун / фоъ. 46. Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи абтар: мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлун / фаъ. 47. Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи ахраби аҳтам: мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлу / фаъӯл. 48. Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби абтар: мафъӯлун / мафъӯлу / мафoъйлун / фаъ. 49. Ҳазачи сусаммани ахрами ахраби азалл: мафъӯлун / мафъӯлу / мафoъйлун / фоъ. 50. Ҳазачи мусаммани арами ахраби макфуфи аҳтам: мафъӯлун / мафъӯлу / мафoъйлу / фаъӯл. 51. Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби макфуфи маҷбуб: мафъӯлун / мафъӯлу / мафoъйлу / фаъал. 52. Ҳазачи мусаммани ахрами аштари абтар: мафъӯлун / фоъилун / мафoъйлун / фаъ. 53. Ҳазачи мусаммани макфуфи маҳзуф: мафoъйлу / мафoъйлу / мафoъйлу / фаъӯлун. 54. Ҳазачи мусаммани маҷбуз (хашвайни якуму арӯзу зарб-солим): мафoъилун / мафoъйлун / мафoъилун / мафoъйлун. 55. Ҳазачи мураббаъи мувассаъ: мафoъйлотун / мафoъйлотун. 56. Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи маҳзуф: мафъӯлу / мафoъйлу / фаъӯлун. 57. Ҳазачи мусаддаси максур: мафoъйлун / мафoъйлун / мафoъйл. 58. Ҳазачи мусаддаси ахраби маҷбузи

мусаббаг: мафъӯлу / мафoъилун / мафoъйлон. 59. Ҳазачи мусаддаси макфуфи максур: мафoъйлу / мафoъйлу / мафoъйл. 60. Ҳазачи мусаддаси ахрами аштар: мафъӯлун / фоъилун / мафoъйлун. 61. Ҳазачи мусаддаси ахраби маҷбузи максур: мафъӯлу / мафoъилун / мафoъйл. 62. Ҳазачи мусаддаси ахраби маҷбуз: мафъӯлу / мафoъилун / мафoъйлун. 63. Ҳазачи мусаддаси ахраб: мафъӯлу / мафoъйлун / мафoъйлун. 64. Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи максур: мафъӯлу / мафoъйлу / мафoъйл. 65. Ҳазачи мусаддаси ахраби маҷбузи абтар: мафъӯлу / мафoъилун / фаъ. Агар хамин шакли афoъилро ба таври: мафъӯлу / мафoъилотун тактеъ кунем, яке аз навъҳои баҳри Ҳазач-Ҳазачи мураббаъи ахраби маҷбузи мувассаъ ба вучуд меояд. 66. Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи маҷбуб: мафъӯлу / мафoъйлу / фаъал. 67. Ҳазачи мусаддаси ахраби азалл: мафъӯлу / мафoъйлун / фоъ. 68. Ҳазачи мусаддаси абтар: мафoъйлун / мафoъйлун / фаъ. 69. Ҳазачи мусаддаси маҷбузи макфуфи маҳзуф: мафoъилун / мафoъйлу / фаъӯлун. 70. Ҳазачи мусаддаси маҷбузи макфуфи максур: мафoъилун / мафoъйлу / мафoъйл. 71. Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи аҳтам: мафъӯлу / мафoъйлу / фаъӯл. 72. Ҳазачи мусаддаси ахраби маҷбуф (хашви мисраи дуом-маҷбуз): мафъӯлу / мафoъйлу / мафoъйлун. 73. Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи мусаббаг (арӯз-солим): мафъӯлу / мафoъйлу / мафoъйлон. 74. Ҳазачи мусаддаси ахрами аштари маҳзуф (хашви мисраи дуом-маҷбуз, зарб-максур): мафъӯлун / фоъилун / фаъӯлун. 75. Ҳазачи мусаддаси ахрами аштари максур (хашви мисраи дуом-маҷбуз, арӯз-маҳзуф): мафъӯлун / фоъилун / мафoъйл. 76. Ҳазачи мусаддаси ахраби маҷбузи аҳтам (ибтидо-аҳрам): мафъӯлу / мафoъилун / фаъӯл. 77. Ҳазачи мусаддаси ахрами маҷбузи аҳтам (садр-аҳраб):

мафъулун / мафъилун / фаъул. 78. Ҳазачи мусаддаси ахраби макбузи азалл: мафъулу / мафъилун / фов. 79. Ҳазачи мусаддаси ахраби маҷбуб: / мафъулу / мафъилун / фаъал. 80. Ҳазачи мураббаъи маҳзуф: мафъилун / фаъулун. 81. Ҳазачи мураббаи максур: мафъилун / мафъил. 82. Ҳазачи мураббаъи маҷбуз: мафъилун / мафъилун. 83. Ҳазачи мусаддаси ахраби аштари макфуф: мафъулу / мафъилун / фаъилун. Агар аркони ин баҳрро ба таври: мустафъилатун / мустафъилатун тақтеъ кунем, баҳри Рачази мураббаъи мураффаи максур ба вучуд меояд. Ва агар ба таври: фаълун / фаъилун / фаъилун тақтеъ намоем, Мутадорика мусаммани мактӯи маҳбун ҳосил мешавад. 84. Ҳазачи мураббаъи ахраби маҳзуф: мафъулу / фаъулун. 85. Ҳазачи мураббаъи аштари маҳзуф: фъилун / фаъулун. 86. Ҳазачи мураббаъи ахраби мусаббағ: мафъулу / мафъилон. 87. Ҳазачи мураббаъи ахраби максур: / мафъулу / мафъил. 88. Ҳазачи мураббаъи маҷбузи маҳзуф: мафъилун / фаъулун. 89. Ҳазачи мураббаъи ахраб: мафъулу / мафъилун. 90. Ҳазачи мураббаъи ахраби макфуф: мафъулу / мафъилу. 91. Ҳазачи мураббаъи макфуфи маҳзуф: мафъилу / фаъулун. 92. Ҳазачи мусаннои маҷбуз: мафъилун. Муаллифи “Меъёр-ул-ашъор” (404, 65-71) дар мавриди баҳри Ҳазачи форсӣ онро ба ду тақсим мекунад: солиму макфуф ва ахрабу макфуф ва чамъи вазнҳои онро 57-то меғӯяд. Аммо набояд фаромӯш кард, ки “Меъёр-ул-ашъор” рисолаи ду арӯз-арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ ва ин чихати таҳқиқ ба шарҳи тавзеҳи баҳрҳо низ таъсири худро гузоштааст. Аз ин нуктаи назар, ин рисола барои тадқиқи муқоисавии арӯзи арабӣ ва арӯзи форсӣ-тоҷикӣ сарчашмаи бебаҳост. Мувофиқи гуфтаи Насируддини Тӯсӣ дар шеъри арабӣ ҳамаи шаклҳоро ба ҳам омехта меоранд,

яъне “хилт кунанд”. Ҳангоми таҳлили вазни шеъри арабӣ айнан ҳамин манзараи баҳри Ҳазач мушоҳида мешавад. Пеш аз ҳама, шеъри арабии баҳри Ҳазач бағоят камшумор аст ва чи тавре ки хангоми баёни доираҳо ва баҳрҳои ҳоси араб қайд кардем, ҳамагӣ ҳафт навъи он дар шакли мураббаъ мавҷуд аст ҳалос. Аммо дар арӯзи тоҷикӣ Ҳазач дар як вазъиятест, ки ба Ҳазачи арабӣ ба гайр аз рукни мафъилун дигар ягон умумияте надорад, яъне имконияти баҳри Ҳазач дар арӯзи тоҷикӣ бениҳоят фаровон ва зиёд аст, чунончи, тамоми шаклҳои мусаммани солим ва анвои он, тамоми шаклҳои мусаддаси солим ва навъҳои музоҳафи ин ва гайра-ҳама авзони ҳоси шеъри тоҷикӣ мебошанд. Зиёда аз 36 фоизи ашъори халқии шифоҳии тоҷикӣ дар авзони ин баҳр гуфта шудаанд. Дар хусуси авзонӣ рубоӣ ҷои ғап нест, зеро аз ибтидо маълум буд, ки ин навъи шеърӣ бо вазну қофия ва мавзӯёташ пурра падидаи Аҷам аст. Қасе аз олимони араб то ҳол даъвои арабӣ будани онро накардааст ва саъйе ҳам аз худ нишон намодааст, ки аз тору пуди он ягон наҳи арабӣ пайдо кунад. Ягона тамоси рубоӣ бо шеъри арабӣ низ аз он иборат аст, ки баъзе шоирони араб дар татаббуъи шоирони форсӣ тоҷик ба забони арабӣ рубоӣ гуфтаанд. Вазни рубоӣ дар рисолаҳои арабӣ ҳамеша чун вазни берун аз баҳрҳои арӯзи арабӣ таҳлил мешавад.

Насируддини Тӯсӣ тамоми навъҳои авзони Ҳазачро меорад, вале хеле муҳтасар. Аммо дар “Ал-муъҷам” хеле батафсил омадааст. Шарҳи тафсилии “Ал-муъҷам” чун анъана то имрӯз идома ёфтааст. Агар муаллифони имрӯзаи таълифоти арӯзи принсипи “Меъёр-ул-ашъор”-ро ба асоси мегирифтанд, чунон шарҳи батафсил ва шумори зиёди вазнҳои ихтисор кардан мумкин буд. Ин корро на фақат барои анвои авзони баҳри

Ҳазач, балки нисбат ба тамоми баҳрҳо кардан имкон дорад.

Баҳри дуҷоми арӯзи тоҷикӣ-Раҷаз дар доира дар шакли мусамман омада, дар амалия тамоми навъҳои он: мусамман, мусаддас, мураббаъ, мусанной солим ва шаклҳои музохафи онҳо мавриди истифодаи шоирон қарор гирифтааст. Аз омезиши рукни солим (мустафъилун) ва зихофҳои он (аҳазз-фаълун; аҳаззи мусаббағ-фаълон; марфӯъ-фойилун; марфӯъи музол-фойилон; матвии мурафғал ё мурафғали матвӣ-муфтаъилотун; матвӣ-муфтаъилун; маҳбул-фаъилатун; маҳбули музол-фаъилатон; маҳбун-мафойилун; маҳбуни музол-мафойилон; маҳбуни мурафғал-мафойилотун; мактӯъ-мафъулун; мактӯъи мусаббағ-мафъулон; мактӯъи маҳбун ё мухаллаъ-фаъулун; маҳзуф-ё маҳзузи маҳзуф-фаъ; музол-мустафъилон; мурафғал-мустафъилотун; мурафғали максур-мустафъилатун; мутававал-мустафъилотон; мутававали максур-мустафъилатон; мурафғали маҳбуни матвии максури муваассаъ-мутафаъилатун; мурафғали маҳбуни матвии максур-мутафаъилун; мухаллаъ / мактӯъи маҳбун /-фаъулун 50 навъи баҳри Раҷаз ба вуҷуд меояд: 1.Раҷаз мусаммани солим: мустафъилун-ҳашт бор дар як байт. 2.Раҷаз мусаддаси солим: мустафъилун- шаш бор дар як байт. 3.Баъзе шоирон дар як байт сию ду рукни мустафъилунро ҷой додаанд. 4.Раҷаз мураббаъи солим: мустафъилун-чаҳор бор дар як байт. 5.Раҷаз мусанной солим: мустафъилун-ду бор дар як байт. 6.Раҷаз мусаммани мурафғал: мустафъилун / мустафъилотун / мустафъилун / мустафъилотун. 7.Раҷаз мусаммани матвии марфӯъи музол: муфтаъилун / фойилон муфтаъилун/ муфтаъилон. 8.Раҷаз мусаммани музол (зарб-солим): мустафъилун / мустафъилун / мустафъилон. 9.Раҷаз

мусаммани матвӣ: муфтаъилун / муфтаъилун / муфтаъилун / муфтаъилун. 10.Раҷаз мусаммани матвии маҳбун: муфтаъилун / мафойилун / муфтаъилун / мафойилун. 11.Раҷаз мусаммани маҳбуни матвӣ: мафойилун / муфтаъилун / мафойилун / муфтаъилун. 12.Раҷаз мусаммани маҳбун: мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилун. 13.Раҷаз мусаммани маҳбуни мурафғал: мафойилотун / мафойилотун / мафойилотун / мафойилотун. 14.Раҷаз мусаммани маҳбун: (ҳашвайни аввал ва арӯзӯ зарб-солим): мафойилун / мустафъилун / мафойилун / мустафъилун. 15.Раҷаз мусаммани мурафғали максури маҳзузи маҳзуф: мустафъилатун / мустафъилатун / мустафъилатун / фаъ. 16.Раҷаз мусаммани маҳзузи маҳзуф: мустафъилун / мустафъилун / фаъ. 17.Раҷаз мусаммани мухаллаъ / мактӯъи маҳбун /: мустафъилун / фаъулун / мустафъилун / фаъулун. 18.Раҷаз мусаммани матвии маҳбуни мактӯъ: муфтаъилун / мафойилун / муфтаъилун / мафъулун. 19.Раҷаз мусаммани матвии маҳбуни мактӯъи мусаббағ: муфтаъилун / мафойилун / муфтаъилун / мафъулон. 20.Раҷаз мусаддаси матвӣ: муфтаъилун / муфтаъилун / муфтаъилун. 21.Раҷаз мусаддаси маҳбун: мафойилун / мафойилун / мафойилун. 22.Раҷаз мусаддаси мактӯъ: мустафъилун / мустафъилун / мафъулун. 23.Раҷаз мусаддаси мактӯъи мусаббағ: мустафъилун / мустафъилун / мафъулон. 24.Раҷаз мусаддаси матвии марфӯъ: муфтаъилун / муфтаъилун / фойилун. 25.Раҷаз мусаддаси матвии марфӯъи музол: муфтаъилун / муфтаъилун / фойилон. 26.Раҷаз мусаддаси матвии маҳбуни музол: мустафъилун / муфтаъилун / мафойилон. 27. 28.Раҷаз мусаддаси мурафғал: мустафъилун / мустафъилун / мустафъилотун. 29.Раҷаз мусаддаси матвии мактӯъ: муфтаъилун / муфтаъилун /

мафъулун. 30.Рачази мусаддаси матвии мактӯи мусаббаг: муфтабилун / муфтабилун / мафъулун. 31.Рачази мусаддаси матвии махбун: муфтабилун / муфтабилун / мафъулун. 32.Рачази мураббаи мураффали матвии мутаввали матвӣ: муфтабилотун / муфтабилотун. Агар авзони хамин байтро ба таври фаълу / фаъулун / фаълу / фаъулун тактеъ кунем, баҳри Мутақорибии мусаммани асрами мусаббаг ҳосил мешавад. 33.Рачази мураббаи махбуни мураффал: мафъилотун / мафъилотун. 34.Рачази мураббаи музол: мустафъилун / мустафъилон. 35.Рачази мураббаи мураффал: мустафъилун / мустафъилотун. 36.Рачази мураббаи мутаввал: мустафъилун / мустафъилотун. 37.Рачази мураббаи махбули маҳзузи маҳзуф: фаъилотун / фаъ. 38.Рачази мураббаи мактӯ: мустафъилун / мафъулун. 39.Рачази мураббаи мактӯи мусаббаг: мустафъилун / мафъулун. 40.Рачази мураббаи марфӯ: мустафъилун / фъилун. 41.Рачази мураббаи мурфӯи музол: мустафъилун / фъилон. 42.Рачази мураббаи мухаллаъ: мустафъилун / фаъулун. Агар авзони хамин байтро ба таври: мафъулу / фъилотун / тактеъ кунем, яке аз навҳои баҳри Музореъ-Музореъи мураббаи ахраб ба вҷуд меояд. 43.Рачази мураббаи матвии мактӯ: муфтабилун / мафъулун. 44.Рачази мураббаи матвии мактӯи мусаббаг: муфтабилун / мафъулун. 45.Рачази мураббаи махбули мухаллаъ: фаъилотун / фаъулун. 46.Рачази мураббаи махбун: мафъилун / мафъилон. 47.Рачази мураббаи махбуни музол: мафъилун / мафъилон. 48.Рачази мусаннои мураффал: мустафъилотун. 49.Рачази мусаннои матвии музол: муфтабилон. 50.Рачази мусаннои матвии мутаввал: муфтабилотун.

Баҳри сеюми арӯзи тоҷикӣ-Рамал дар асли доира мусамман буда, дар шеъри тоҷикӣ тамоми шаклҳои солим / мусамман, мусаддас, мураббаъ, мусанно / ва инҳои музоҳафи он дучор меояд. Аз омезиши рукни солим / фъилотун / ва зихофи он (аслам-фаълун; ислами мусаббаг-фаълон; макфуф-фъилотун; махбун-фаъилотун; махбуни максур-фаъилон; махбуни маҳзуф-фаъилун; муассас-фъилийотун; махбуни муассас-фъилийотун; марбӯи мусаббаг-фаъул; машкул-фаъилотун; максур-фъилон; маҳзуф-фъилун; маҷхуф-фаъ; маҷхуфи мусаббаг-фъ; музаффо-фъилийотун; мусаббаг-фъилийотун; мушаасс-мафъулун; мушаасси мусаббаг-мафъулун) 60 навҳои баҳри Рамал дар ашқоли солиму музоҳаф ба вҷуд меояд: 1.Рамали мусаммани солим: фъилотун-ҳашт бор дар як байт. 2.Рамали мусаддаси солим: фъилотун-шаш бор дар як байт. 3.Рамали мураббаи солим: фъилотун-чаҳор бор дар як байт. 4.Рамали мусаннои солим: фъилотун ду бор дар як байт. 5.Рамали мусаммани маҳзуф: фъилотун / фъилотун / фъилотун / фъилон. 6.Рамали мусаммани максур: фъилотун / фъилотун / фъилотун / фъилон. 7.Рамали мусаммани аслам: фъилотун / фъилотун / фъилотун / фъилотун / фаълун. 8.Рамали мусаммани ислами мусаббаг: фъилотун / фъилотун / фъилотун / фаълон. 9.Рамали мусаммани махбуни маҳзуф: фаъилотун / фаъилотун / фаъилотун / фаъилун. 10.Рамали мусаммани машкул: фаъилотун / фъилотун / фаъилотун / фъилотун. 11.Рамали мусаммани махбуни ислами мусаббаг: фъилотун / фаъилотун / фаъилотун / фаълон. 12.Рамали мусаммани махбуни максур: фаъилотун / фаъилотун / фаъилотун / фаъилон. 13.Рамали мусаммани махбуни маҷхуф (ҳашви якуми мисраи дуом-мушаасс): фъилотун / фаъилотун / фаъилотун / фаъ. 14.Рамали мусаммани мушаасси

махбуни маҷхуф: ғоџилотун / мағъулун / ғаџилотун / ғаџ.
15.Рамали мусаммани махбуни марбӯъ: ғоџилотун: ғаџилотун / ғаџилотун / ғаџал. 16.Рамали мусаммани махбун: ғоџилотун / ғоџилотун / ғаџилотун / ғоџилун. 17.Рамали мусаммани машкули махбун: ғаџилоту / ғаџилотун / ғаџилоту / ғаџилотун. 18.Рамали мусаммани маҷхуфи мусаббағ: ғоџилотун / ғоџилотун / ғоџилотун / ғоџ. 19.Рамали мусаммани махбуни мушаасс: ғаџилотун / ғаџилотун / ғаџилотун / мағъулун. 20.Рамали мусаммани махбуни мушаасси мусаббағ: ғаџилотун / ғаџилотун / ғаџилотун / мағъулун. 21.Рамали мусаммани мушаасси аслам: мағъулун / мағъулун / мағъулун / ғаџ. 22.Рамали мусаммани мушаасси аслами мусаббағ: мағъулун / мағъулун / мағъулун / ғоџ. 23.Рамали мусаддаси махзуф: ғоџилотун / ғоџилотун / ғоџилун. Ин навъи баҳри Рамал хеле серистеъмом аст. Маснавиҳои “Мантик-ут-тайр”-и Аттор, “Маснави маънави”-и Чалолуддини Балхӣ, “Саломон ва Абсол”-и Ҷомӣ ва гайра дар авзони ҳамин баҳр суруда шудаанд. 24.Рамали мусаммани мушаасси махбуни аслам (ҳашвайни мисраи аввал-солим, арӯз-махбуни махзуф: / ғоџилотун / мағъулун / ғаџилотун / ғаџлун. 25.Рамали мусаммани макфуф: ғоџилоту / ғоџилотун / ғоџилоту / ғоџилотун. 26.Рамали мусаммани машкули аслам: ғаџилоту / ғаџилоту / ғаџилоту / ғаџлун. 27.Рамали мусаммани макфуфи максур: ғоџилоту / ғоџилоту / ғоџилоту / ғоџилон. 28.Рамали мусаддаси махбуни махзуф: ғаџилотун / ғаџилотун / ғаџилун. Ин навъи баҳри Рамал низ серистеъмом аст. Маснавиҳои “Нух сипехр”-и Хусрави Дехлавӣ, “Сабҳат-ул-аброр”-и Ҷомӣ ва гайра дар авзони ҳамин баҳр эҷод шудаанд. 29.Рамали мусаддаси максур: ғоџилотун / ғоџилотун / ғоџилон. 30.Рамали мусаддаси махбуни машкули

мусаббағ (садр-солим): ғаџилотун / ғаџилоту / ғоџилийён. 31.Рамали мусаддаси музаффо: ғоџилотун / ғоџилотун / ғоџилийётон. 32.Рамали мусаммани махбун: ғаџилотун-ҳашт бор дар як байт: Баъзеҳо дар як байт шонздаҳ маротиба рукни махбунро (ғаџилотунро) ҷой додаанд (540, 357). 33.Рамали мусаддаси махбуни муваассаъ: ғаџилотун / ғаџилотун / ғаџилийётун. 34.Рамали мусаддаси мушаасси махбуни максур (садр-махбун, ҳашви мисраи якум-макфуф, арӯз-максур): ғоџилотун / мағъулун / ғаџилон. 35.Рамали мусаддаси марбӯъ: ғоџилотун / ғоџилотун / ғаџал. 36.Рамали мусаддаси марбӯъи мусаббағ: ғоџилотун / ғоџилотун / ғаџул. 37.Рамали мусаддаси махбуни аслами мусаббағ (зарб-махбуни максур): ғоџилотун / ғаџилотун / ғаџлун. 38.Рамали мусаддаси махбуни аслам: ғоџилотун / ғаџилотун / ғаџлун. 39.Рамали мусаддаси макфуфи максур: ғоџилоту / ғоџилоту / ғоџилон. 40.Рамали мусаддаси макфуфи махзуф: ғоџилоту / ғоџилоту / ғоџилун. 41.Рамали мусаддаси махбуни максур: ғоџилотун / ғаџилотун / ғаџилон. 42.Рамали мусаддаси махбуни махзуф: ғоџилотун / ғаџилотун / ғаџилун. 43.Рамали мусаддаси аслами мусаббағ: ғоџилотун / ғаџилотун / ғаџлун. 44.Рамали мусаддаси аслам: ғоџилотун / ғоџилотун / ғаџлун. 45.Рамали мусаддаси аслами мусаббағ: ғоџилотун / ғоџилотун / ғаџлун. 46.Рамали мусаддаси махбуни максур: ғаџилотун / ғаџилотун / ғаџилон. 47.Рамали мусаддаси махбуни махзуф: ғаџилотун / ғаџилотун / ғаџилун. 48.Рамали мураббаъи махбуни махзуф: ғоџилотун / ғаџилун. 49.Рамали мураббаъи махбуни муваассаъ: ғаџилийётун / ғаџилийётун. 50.Рамали мураббаъи махзуф: ғоџилотун / ғоџилун. 51.Рамали мураббаъи максур: ғоџилотун / ғоџилон. 52.Рамали мураббаъи махбун: ғаџилотун / ғаџилотун.

53. Рамали мураббаъи машкули мақсур: фаъилоту / фобилун. 54. Рамали мураббаъи мушаасс: фобилотун / мафъулун. 55. Рамали мураббаъи мушаасси мусаббаг: фобилотун / мафъулун. 56. Рамали мураббаъи махбуни махзуф: фаъилотун / фаъилун. 57. Рамали мураббаъи махбуни мақсур: фаъилотун / фаъилон. 58. Рамали мураббаъи макфуфи мушаасс: фобилоту / мафъулун. 59. Рамали мураббаъи мувассаъ: фобилотун / фобилиётун. 60. Рамали мусаннои мувассаъ: фобилиётун.

Баҳри чаҳоруми арӯзи тоҷикӣ-Мутакориб дар доира дар шакли мусамман омада, дар амал шоирон дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъи солим ва анвои музоҳафи он шеър гуфтаанд. Мутакориб шакли мусанно надорад. Аз омезиши рукни солим (фаъулун) ва зихофҳои он (абтар-фаъ; аслам-фаълун; аслами мусаббаг-фаълон; асрам-фаълун; макбуз-фаълун; мақсур-фаълун; махзуф-фаълун; мусаббаг-фаълун) 17 навъи баҳри Мутакориб дар ашқоли мусамману мусаддасу мураббаъи солим ва анвои музоҳафи он ба вучуд меояд. 1. Мутакориб мусаммани солим: фаълун-ҳашт бор дар як байт. 2. Мутакориб мусаддаси солим: фаълун-шаш бор дар як байт. 3. Мутакориб мураббаъи солим: фаълун-чаҳор бор дар як байт. 4. Мутакориб мусаммани махзуф: фаълун / фаълун / фаълун / фаълун. 5. Мутакориб мусаммани мақсур: фаълун / фаълун / фаълун, фаълун. 6. Мутакориб мусаммани аслам: фаълун / фаълун / фаълун / фаълун. Агар вазни болоро ба таври мустафъилотун / мустафъилотун тактеъ кунем, яке аз навъҳои баҳри Раҷаз-Раҷаз мураббаъи мурафғал ба вучуд меояд. 7. Мутакориб мусаммани макбузи аслам: фаълун / фаълун / фаълун / фаълун. Баъзе шоирон Мутакориб мусаммани макбузи асламро дар як байт шонздаҳ рукн ҷой дода (530,

430), шеър эҷод кардаанд. 8. Мутакориб мусаммани аслами абтар: фаълун / фаълун / фаълун / фаълун. 9. Мутакориб мусаддаси аслами махзуф: фаълун / фаълун / фаълун. 10. Мутакориб мусаддаси аслами мақсур: фаълун / фаълун / фаълун. 11. Мутакориб мусаммани аслами мақсур: фаълун / фаълун / фаълун / фаълун. 12. Мутакориб мусаммани асрами махзуф: фаълун / фаълун / фаълун / фаълун. 13. Мутакориб мусаммани асрами мақсур: фаълун / фаълун / фаълун / фаълун. 14. Мутакориб мусаммани абтар: фаълун / фаълун / фаълун / фаълун. 15. Мутакориб мусаддаси махзуф: фаълун / фаълун / фаълун. 16. Мутакориб мураббаъи асрам: фаълун / фаълун. Агар вазни болоро ба таври муфъилотун тактеъ намоем, баҳри Раҷаз мусаннои матвии мурафғал ба вучуд меояд. 17. Мутакориб мураббаъи махзуф: фаълун / фаълун.

Дар байни анвои баҳри Мутакориб-Мутакориб мусаммани махзуф ё мақсур хеле машҳур аст. Достонҳои машҳури қаҳрамонӣ ва ахлоқию дидактикӣ, аз қабилҳои “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, “Искандарнома”-и Низомии Ганҷавӣ, “Бӯстон”-и Саъдии Шерозӣ, “Зафарномаи Темурӣ”-и Мавлоно Ҳотифӣ ва ғайра дар авзони ҳамин баҳр суруда шудаанд. Насируддини Тусӣ дар мавриди ин навъи баҳри Мутакориб мегӯяд: “Ва ин ҳар се вазро (Мутакориб мусаммани солим, Мутакориб мусаммани арӯз-мақсур ё махзуф ва зарб-мақсур, Мутакориб мусаммани арӯз-мақсур ва зарб-махзуф-У. Т.) порсигӯён “Роҳи Аъшо” хонанд аз ҷиҳати абёти Аъшо”⁶ (403, 98).

“Фирдавсӣ барои баёни ҳамосию разачии пурҳаяҷони худ баҳри Мутакорибро баргузидааст, зеро музи-

⁶ “Роҳи Аъшо”, яъне роҳу равиши шоири давраноҷи ҳоҷилияи араб-Маъмур ибни Қайс маъруф ба Аъшои Қайс (ваф. 629), ки қасидай “Ломия”-и ӯ дар байни арабу аҷам хеле машҳур аст.

ке, ки ин вазн дорад, матолибе, ки Фирдавсӣ дар он гунчонда, мехӯрад ва мезебад. Шумо ҳангоме ки абёте бо ривоят ва дикломаи саҳеҳу устувор аз ин гуна мешунавед:

**“Чу фардо барояд баланд офтоб,
Ману гурзу майдону Афросиёб”.**

**“Ки гуфтан, бирав дасти Рустам бибанд,
Набандад маро даст чархи баланд”.**

**“Агар чархи гарданда абтар кашад,
Зи ҳар ахтаре лашқаре баркашад”.**

**“Ба гурзи гарон бишканам лашқараш,
Пароканда созам ба ҳар кишвараш”.**

аз ҳолати сустию касолат берун меоед... Ин таъсир (гузашта аз мавзӯи сухан ва баёни фасеҳу муҳайяҷе, ки шеърҳо доранд) то ҳадди зиёде марҳуми вазн аст. Ва агар ҳамин матолиб, масалан дар вазни “Бишнава аз най, чун ҳикоят мекунад” гуфта шуда буд, ҳаргиз ин таъсирро надошт.

**“Чун ки фардо сар барорад офтоб,
Ин ману в-ин гурзу ин Афросиёб.**

**Ҳон, кӣ гуфтан дасти Рустамро бибанд?
Менабандад дасти ман чархи баланд.**

**Гар ки ин гарданда чарх ахтар кашад,
Низ агар ҳар ахтаре лашқар кашад.**

**Бишканам бо гурзи рӯин лашқараш,
Пас, канам парканда дар ҳар кишвараш”**

менависад яке аз шоирони эронӣ-Маҳдӣ Аҳавони Солис (65, 43).

Ба қавли Насируддини Тӯсӣ Мутақориб дар порсӣ мусамману мусаддасу мураббаъ аст ва авзоне, ки дар

ашъори шоирони порсигӯ дучор меояд, даҳ мебошад (403, 98).

Баҳри панҷуми авзони шеъри форсӣ-тоҷикӣ-Мутадорик дар доира дар шакли мусамман омада, дар ашъори шоирон ба шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъю мусаннои солим ва анвои музоҳафи онро дучор омадан мумкин аст. Мутадорик дар доираҳое, ки Халил ибни Аҳмад ихтироъ карда буд, вучуд надошт, онро баъдтар забоншинос ва арӯздон Абулҳасан Аҳфашӣ Балхӣ (ваф. 833) аз доираи Муттафика дар шакли мусаммани солим берун овард. Дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ аз омезиши рукни солим (фоъилун) ва зиҳофҳои он (аҳазз-фаъ; аҳаззи максур-фоъ; махбун-фаъилун; махбуни мактӯъ-фаъул; махбуни музол-фаъилон; музол-фоъилон; мактӯъ-фаълун) 18 навъи Мутадорик дар шаклҳои мухталифи он мавҷуд аст: 1.Мутадорики мусаммани солим: фоъилун-ҳашт маротиба дар як байт. 2.Мутадорики мусаддаси солим: фоъилун-шаш маротиба дар як байт. 3.Мутадорики мураббаъи солим: фоъилун-чаҳор маротиба дар як байт. 4.Мутадорики мусаммани аҳазз: фоъилун / фоъилун / фоъилун / фаъ. 5.Мутадорики мусаннои солим: фоъилун-ду маротиба дар як байт. 6.Мутадорики мусаммани махбун: фаъилун / фаъилун / фаъилун / фаъилун. Баъзе шоирон мусаммани махбуни Мутадорикро дар шонздаҳ рукн (дар як байт) ҷо дода, шеър эҷод кардаанд (530, 406). 7.Мутадорики мусаммани мактӯъ: фаълун / фаълун / фаълун / фаълун. 8.Мутадорики мусаммани махбуни мактӯъ: фоъилун / фаъул / фоъилун / фаъул. 9.Мутадорики мусаддаси махбуни музол: фоъилун / фоъилун / фаъилон. 10. Мутадорики мураббаъи мактӯъ: фаълун / фаълун. 11.Мутадорики мусаммани махбуни мактӯъ: фаъилун / фаълун / фаъилун / фаълун. 12.Мутадорики мураббаъи

мактӯъ (садру ибтидо-солим): фоъилун / фаълун.
13. Мутадорики мураббаъи махбуни мактӯъ (мухаллаъ): фоъилун фаълун. 14. Мутадорики мураббаъи махбуни мактӯи музол (мухаллаъи музол): фоъилун / фаълун. 15. Мутадорики мусаммани махбуни мактӯъ (мухаллаъ): фоъилун / фоъилун / фоъилун / фаълун. 16. Мутадорики мусаддаси махбун: фаъилун / фаъилун / фаъилун. 17. Мутадорики мусанной мактӯъ: фаълун.

Ба қавли муаллифи “Арӯзи Хумоюн” (136) дар вазнҳои солими ин баҳр на дар арабу на дар ачам касе касидае (шеър) нагуфтааст, аммо ҳар кас ба тариқи митиҳон абете чанд сурудааст. Дар адабиёти саддаи бисти тоҷик (дар ашъори Лоҳутӣ ва Айнӣ) ба шеърҳои дучор меоем, ки дар вазнҳои солими Мутадорик эҷод шудаанд.

Баҳри шашуми арӯзи тоҷикӣ-Қариб дар доира дар шакли мусаддас омада, дар ашъори шоирони тоҷик фақат шакли мусаддаси музоҳафи он мутадовил аст. Қариб аз баҳрҳои ҳоси шеъри форсӣ-тоҷикӣ, дар араб вучуд надорад. Ин баҳро арӯзшиноси асри X ва битиҳои асри XI Юсуфи Арӯзии Нишопурӣ ихтироъ кардааст. Аз омезиши рукҳои солим (мафоъилун / мафоъилун / фоъи-ло-тун) ва зихофҳои он (ахраб-мафъӯлу аз мафоъилун; ахрам-мафъӯлун аз мафоъилун; макфуф-мафоъилу аз мафоъилун; муханнақ-мафъӯлун аз мафоъилун; максур-фоъилон аз фоъи-ло-тун; маҳзуф-фоъилун аз фоъи-ло-тун; мусаббағ-фоъилиён аз фоъи-ло-тун; маслуҳ-фоъ аз фоъи-ло-тун) 15 навъи баҳри Қариб дар ашъори тоҷикӣ дида мешавад. Шакли солими он ҳеле қамистеъмор аст. 1. Қариби мусаддаси солим: мафоъилун / мафоъилун / фоъи-ло-тун. 2. Қариби мусаддаси макфуфи максур: мафоъилу / мафоъилу / фоъилун. 3. Қариби мусаддаси ахраби макфуфи максур (садр-солим, ҳашви мисраи аввал-

ахраб): мафъӯлу / мафоъилу / фоъилон. 4. Қариби мусаддаси ахраби макфуфи маслуҳ: мафъӯлу / мафоъилу / фоъ. 5. Қариби мусаддаси ахраби макфуфи мусаббағ: мафъӯлу / мафоъилу / фоъи-ло-тон. 6. Қариби мусаддаси ахраби макфуф: мафъӯлу / мафоъилу / фоъи-ло-тун. 7. Қариби мусаддаси ахраби макфуфи маҳзуф: мафъӯлу / мафоъилу / фоъилун. 8. Қариби мусаддаси макфуфи маҳзуф: мафоъилу / мафоъилу / фоъилун. 9. Қариби мусаддаси ахрами ахраб: мафъӯлун / мафъӯлу / фоъи-ло-тун. 10. Қариби мусаддаси ахраби максур: мафоъилун / мафъӯлу / фоъилон. 11. Қариби мусаддаси макбузи маҳзуф (арӯз-махбун): мафоъилун / мафоъилун / фоъилун. 12. Қариби мусаддаси ахраби макбузи маслуҳ: мафъӯлу / мафоъилун / фоъ. 13. Қариби мусаддаси муханнақи маҳзуф: мафоъилун / мафъӯлун / фоъилун. 14. Қариби мусаддаси ахраби максур: мафоъилун / мафъӯлу / фоъилон. 15. Қариби мусаддаси ахраби макбуз: мафъӯлу / мафоъилун / фоъи-ло-тун.

Баҳри ҳафтуми арӯзи форсӣ-тоҷикӣ-Музореъ дар доираи арӯзи тоҷикӣ дар шакли мусаммани солим (мафоъилун / фоъи-ло-тун / мафоъилун / фоъилотун) омада, дар асл шоирон дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъи музоҳафи он шеър гуфтаанд. Аз омезиши рукҳои асли (мафоъилун ва фоъи-ло-тун) ва зихофҳои онҳо (ахраб-мафъӯлу аз мафоъилун; абтар-фаъ аз мафоъилун; ахрам-мафъӯлун аз мафоъилун; макфуф-мафоъилу аз мафоъилун; максур-мафоъил аз мафоъилун; муханнақ-мафъӯлун аз мафоъилун; муханнақи максур-фаълон аз мафоъилун; муханнақи маҳзуф-фаълун аз мафоъилун; макфуф-фоъилоту аз фоъи-ло-тун; маслуҳ-фоъ аз фоъи-ло-тун; матмус-фаъ аз фоъи-ло-тун; мусаббағ-фоъи-лий-ён аз фоъи-ло-тун) 30 навъи баҳри Музореъ дар шаклҳои мухталифи он ба вучуд меояд. 1. Музореъи мусаммани солим: мафоъилун

/ фоџи-ло-тун / мафоџйлун / фоџи-ло-тун. Ин навџи бахри Музореџ аз хад зиџд камистеџмол аст. 2.Музореџи мусаддаси солим: мафоџйлун / фоџи-ло-тун / мафоџйлун. 3.Музореџи мураббаџи солим: мафоџйлун / фоџи-ло-тун. 4.Музореџи мусаммани ахраби макфуџи махзуф: мафџџлу / фоџилоту / мафоџйлу / фоџилун. Дар адабиџети тоџик ин навџи бахри Музореџ яке аз серистеџмолтарин бахрџои шеџри тоџикџ ба шумор меравад. 5.Музореџи мусаммани ахраб: мафџџлу / фоџи-ло-тун / мафџџлу / фоџи-ло-тун. 6.Музореџи мусаммани ахраби мусаббаџ: мафџџлу / фоџи-ло-тун / мафџџлу / фоџи-лий-џн. 7.Музореџи мусаммани макбузи максур: мафоџилун / фоџилон / мафоџилун / фоџилон. 8.Музореџи мусаммани ахраби аштари матмус: мафџџлу / фоџи-ло-тун / фоџилун / фаџ. 9.Музореџи мусаммани ахраби макфуџи максур: мафџџлу / фоџи-ло-тун / мафоџйлу / фоџилон. 10.Музореџи мусаммани макбуз: мафоџилун / фоџи-ло-тун / мафоџилун / фоџи-ло-тун. 11.Музореџи мусаддаси макфуџи абтар: мафоџйлу / фоџилоту / фаџ. 12.Музореџи мусаддаси ахраби макфуф: мафџџлу / фоџилоту / мафоџйлун. 13.Музореџи мусаддаси макбуз: мафоџилун / фоџи-ло-тун / мафоџилун. 14.Музореџи мусаддаси ахраби муханнаџи максур: мафџџлу / фоџи-ло-тун / фаџлон. 15.Музореџи мусаддаси макфуџи махзуф: мафоџйлу / фоџилоту / фаџџлун. 16.Музореџи мусаммани ахраби макфуџи матмус: мафџџлу / фоџилоту / мафоџйлу / фаџ. 17.Музореџи мураббаџи макфуџи максур: мафоџйлу / фоџилон. 18.Музореџи мураббаџи ахраб: мафџџлу / фоџи-ло-тун. 19.Музореџи мусаммани макфуџи махзуф: мафоџйлу / фоџилоту / мафоџйлу / фоџилун. 20.Музореџи мусаддаси ахраби муханнаџи максур: мафџџлу / фоџи-ло-тун / мафџџлу. 21.Музореџи мусаммани ахраби махзуф: мафџџлу / фоџи-ло-тун /

мафџџлу / фоџилун. 22.Музореџи мусаддаси ахрами ахраб: мафџџлун / мафџџлу / фоџи-ло-тун. 23.Музореџи мусаммани макбузи максур: мафоџилун / фоџилон / мафоџилун / фоџилон. 24.Музореџи мусаммани макфуџи максур: мафоџйлу / фоџилон / мафоџйлу / фоџилон. 25.Музореџи мусаммани ахраби максур: мафџџлу / фоџи-ло-тун / мафџџлу / фоџилон. 26.Музореџи мусаммани ахраби мусаббаџ: мафџџлу / фоџилийџн / мафџџлу / фоџилийџн. 27.Музореџи мусаддаси ахраби муханнаџ: мафџџлу / фоџи-ло-тун / мафџџлун. 28.Музореџи мусаммани ахрами макфуџи муханнаџи абтар: мафџџлун / фоџилоту / мафџџлун / фаџ. 29.Музореџи мусаммани ахраби макфуџи маслух: мафџџлу / фоџилоту / мафоџйлу / фоџ. 30.Музореџи мусаддаси макфуџи максур: мафоџйлу / фоџилоту / мафоџйл.

Бахри хаштуми арџзи тоџикџ-Мушокил дар доира дар шакли мусаддаси солим (фоџи-ло-тун / мафоџйлун / мафоџйлун) омада, дар асл бошад, шоирон дар шакли мусаддасу мураббаџи музохаџи он шеџр гуфтаанд. Мушокил дар арџзи араб дучор намеояд. Он аз бахрџои эџодкардаи арџзиџни форс-тоџик мебошад. Аз омезиши рукнџои солим (фоџи-ло-тун ва мафоџйлун) ва зихоф-џои онџо (макфуф-фоџилоту аз фоџи-ло-тун; махбун-фаџилотун аз фоџи-ло-тун; макфуф-мафоџйлу аз мафоџйлун; муханнаџи махзуф-фаџлун аз мафоџйлун; максур-мафоџйл аз мафоџйлун; макбуз-мафоџилун аз мафоџйлун) 8 навџи бахри Мушокили мусаддас ва мураббаџ ба вучуд меояд. 1.Мушокили мусаддаси солим: фоџи-ло-тун / мафоџйлун / мафоџйлун. 2.Мушокили мураббаџи солим: фоџи-ло-тун / мафоџйлун. 3.Мушокили мусаддаси махбуни макбуз: фаџилотун / мафоџилун / мафоџилун. 4.Мушокили мусаддаси макфуџи максур: фоџилоту / мафоџйлу /

мафoъйл. 5. Мушокили мусаддаси макфуфи махзуф: фoъилоту / мафoъйлу / фаъулун. 6. Мушокили мусаддаси махзуф: фoъи-ло-тун / мафoъйлун / фаъулун. 7. Мушокили мусаддаси макбузи муханнаки махзуф: фoъи-ло-тун / мафoъилун / фаълун. Ҷомӣ дар “Рисолаи арӯз” менависад: “Ва бар мусаммани ин баҳр (яъне, Мушокил-У. Т.) низ гуфтаанд” (604, 200). 8. Мушокили мусаммани макфуфи максур: фoъилоту / мафoъйлу / фoъилоту / фаъулун.

Ба гуфтаи муаллифи “Ал-муъҷам”, бештари фаҳлавиёти (дубайтиҳои) халқӣ дар баҳри Мушокили мусаддаси махзуф: фoъи-ло-тун / мафoъйлун / фаъулун ва Мушокили мусаддаси макбузи махзуф: фoъи-ло-тун / мафoъилун / фаъулун суруда мешудаанд. Шоир Пиндори Розӣ ашъори хешро ба забони дайламӣ дар навъҳои мухталифи ин баҳр эҷод кардааст (533-143).

Ҳарчанд баҳри Мушокил аз ҷумлаи баҳрҳои эҷодкардаи арӯзиёни форс-тоҷик аст, бо вучуди ин, шоирони тоҷик дар авзони ин баҳр хеле кам шеър гуфтаанд.

Насируддини Тӯсӣ Мушокилро бо номи **М у х д а с** аз доираи Муштабаҳаи мусаддаса берун оварда, аммо дар хусуси навъҳои он чизе намегӯяд ва барои анвои он мисоли шеърӣ ҳам намеорад (403, 38).

Баҳри нухуми арӯзи форсӣ-тоҷикӣ-Ҷадид дар доира дар шакли мусаддас / фoъилотун / фoъилотун / мус-тафъи-лун / омада, шоирони форсу тоҷик дар шаклҳои мусаддасу мураббаъи музоҳафи он шеър гуфтаанд. Аз омезиши рукҳои солим (фoъилотун ва мус-тафъи-лун) ва зихофҳои онҳо (махбун-фoъилотун аз фoъилотун; махбун-мафoъилун аз мус-тафъи-лун) чор навъи баҳри Ҷадид дар эҷодиёти шоирони тоҷик дучор меояд. 1. Ҷадиди мусаддаси солим: фoъилотун / фoъилотун / мус-тафъи-лун. 2. Ҷадиди мураббаъи солим: фoъилотун / мус-тафъи-лун. 3. Ҷадиди мусаддаси махбун:

фoъилотун / фoъилотун / мафoъилун. 4. Ҷадиди мураббаъи махбун: фoъилотун / мафoъилун. Баҳри Ҷадид дар анвои шеърӣ арабӣ вучуд надорад, ҳарчанд ки онро аз доираи Муштабаҳаи арабӣ ҷудо кардан мумкин аст. Ҷадид фақат ба шеърӣ тоҷикӣ хос аст, авзони онро баъди Халил ибни Аҳмад арӯздони форс-тоҷик Бузургмехри Қойинӣ ихтироъ кардааст.

Баҳри даҳуми арӯзи тоҷикӣ-Ҳафиф дар асли доира дар шакли мусаддас / фoъилотун / мус-тафъи-лун / фoъилотун омада, дар амал шоирони тоҷик дар анвои мусаддасу мураббаъ ва гоҳе мусаммани музоҳафи он шеър гуфтаанд. Шакли солими он тамоман маъмул нест. Аз омезиши рукҳои солим / фoъилотун ва мус-тафъи-лун / ва зихофҳои он (махбун-фoъилотун аз фoъилотун; махбуни максур-фoъилон аз фoъилотун; махбуни махзуф-фoъилун аз фoъилотун, аслам-фаълун аз фoъилотун, аслами мусаббағ-фаълон аз фoъилотун; махзуф-фoъилун аз фoъилотун; мушаасс-мафъулун аз фoъилотун; маҷхуф-фаъ аз фoъилотун; маҷхуфи мусаббағ-фoъ аз фoъилотун; махбун-мафoъилун аз мус-тафъи-лун; матвӣ-муфтаъилун аз мус-тафъи-лун; музол-муштафъилон аз мус-тафъи-лун) 23 навъи баҳри Ҳафиф ба вучуд меояд. 1. Ҳафифи мусаддаси солим: фoъилотун / мус-тафъи-лун / фoъилотун. Ин навъи баҳри Ҳафиф дар байни шоирони тоҷик қариб, истифода намешавад. Дар рисолаҳои арӯз барои мисол гоҳе як байт оварда мешаваду ҳалос. Ҳарчанд Ҳафиф дар арӯзи арабу аҷам дар шакли мусаддас маъмул аст, вале баъзе шоирони тоҷик дар мусаммани он шеър эҷод кардаанд. 2. Ҳафифи мусаммани махбун: фoъилотун / мафoъилун / фoъилотун / мафoъилун. 3. Ҳафифи мусаммани махбун (садр, ибтидо ва ҳашвайни-дуюм-солим): фoъилотун, мафoъилун / фoъилотун / мафoъилун. 4. Ҳафифи мусаддаси махбун: фoъилотун / мафoъилун / фoъилотун.

5. Хафифи мусаддаси махбуни махзуф: фōзилотун / мафōзилун / фа̄зилун. 6. Хафифи мусаддаси махбуни максур: фōзилотун / мафōзилун / фа̄зилон. Ин навъи баҳри Хафиф серистеъмом аст. Маснавиҳои “Ҳафт-пайкар”-и Низомӣ, “Ҳадиқат-ул-ҳақиқат”-и Санойӣ, “Силсилат-уз-заҳаб”-и Чомӣ дар баҳри Хафифи мусаддаси махзуф ё максур (ё аслами мусаббағ) навишта шудаанд. 7. Хафифи мусаддаси махбуни аслам: фōзилотун / мафōзилун / фа̄ълун. 8. Хафифи мусаддаси махбуни аслами мусаббағ: фōзилотун / мафōзилун / фа̄ълон. 9. Хафифи мусаддаси махбуни мачхуфи мусаббағ: фōзилотун / мафōзилун / фōъ. 10. Хафифи мусаддаси махбуни махзуф: фōзилотун / мафōзилун / фōзилун. 11. Хафифи мусаддаси махбуни мачхуф: фōзилотун / мафōзилун / фа̄ъ. 12. Хафифи мусаддаси буни мачхуф (арӯз-мачхуфи мусаббағ: фōзилотун / мафōзилун / фа̄ъ. 13. Хафифи мусаддаси махбуни мушаасс: фōзилотун / мафōзилун / мафъӯлун. 14. Хафифи мусаддаси махбуни мушаасси мусаббағ: фōзилотун / мафōзилун / мафъӯлон. 15. Хафифи мусаддаси махбуни аслам: фа̄зилотун / мафōзилун / фа̄ълун. 16. Хафифи мусаддаси махбуни махзуф: фа̄зилотун / мафōзилун / фа̄зилун. 17. Хафифи мусаддаси махбуни аслами мусаббағ: фōзилотун / мафōзилун / фа̄ълон. 18. Хафифи мусаддаси махбуни махзуф (садр-солим): фа̄зилотун / мафōзилун / фа̄ълун. 19. Хафифи мусаддаси махбуни аслам (зарб-махбуни махзуф): фōзилотун / мафōзилун / фа̄ълун. 20. Хафифи мусаддаси махбуни мусаббағ (садру арӯз-солим): фōзилотун / мафōзилун / фа̄илиён. 21. Хафифи мураббаъи матвӣ: фōзилотун / муфтайлун. 22. Хафифи мураббаъи махбун: фа̄зилотун / мафōзилун. 23. Хафифи мураббаъи солим: фōзилотун / мус-тафъи-лун.

Насируддини Тӯсӣ дар доираи Муштабаҳаи музоҳафа Хафифро дар шакли мусаддаси махбун: фа̄зилотун / мафōзилун / фа̄зилотун берун оварда, барои он мисраи “Ту, бӯто, ҳам се бор бода ба ман дех” (403, 37) мисол меорад, ки ба вазни он мувофиқ аст, аммо баъдтар менависад, ки “ба порсӣ дар доира аслаш фōзилотун / мус-тафъи-лун чаҳор бор бувад ва махбун ба кор доранд”. (403, 89). Шамси Қайси Розӣ низ як байти Рӯдакиро дар шакли мусаммани махбуни ин баҳр шохид меорад, аммо менависад: “Рӯдакӣ қитъае мусамман гуфтааст, ҳеч завқ надорад” (553, 140).

Баҳри ёздаҳуми арӯзи форсӣ-тоҷикӣ-Мучтасс дар асли доираи арӯзи тоҷикӣ дар шакли мусамман / мус-тафъи-лун / фōзилотун / мус-тафъи-лун / фōзилотун омада, шоирон дар авзони мусамману мусаддасу мураббаъи музоҳафи он шеър гуфтаанд. Донишмандони илми арӯзи форсӣ-тоҷикӣ Шамси Қайси Розӣ Мучтассро дар доираи Мухталифа дар шакли мусаммани музоҳафа (553, 81, 129-133), Насируддини Тӯсӣ дар доираи Муштабаҳаи зоида дар шакли мусаммани музоҳафа (403, 38, 95-97), Муҳаммад Ғиёсуддин дар доираи Муштабаҳа дар шакли мусаммани музоҳафа, Ваҳиди Табрзӣ дар доираи Мухталифа, вале дар шакли мусаммани музоҳафа ва Сайфии Бухорӣ дар доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддаси солим ҷой додаанду дар шаклҳои мусамману мураббаъ имконияти таълифи шеърро таъкид кардаанд. Аз омезиши рукнҳои солим (мус-тафъи-лун ва фōзилотун) ва зихофҳои онҳо (марфӯъ-фōзилун аз мус-тафъи-лун; махбун-мафōзилун аз мус-тафъи-лун; махбуни муваассаъ-мафōзилотун аз мус-тафъи-лун; махбуни музаффо-мафōзилотун аз мус-тафъи-лун; машқул-мафōзилу аз мус-тафъи-лун; аслам-фа̄ълун аз фōзилотун; аслами мусаббағ-фа̄ълон аз фōзилотун; махбун-фа̄зилотун аз

фоџилотун; махбуни максур-фаџилон аз фоџилотун; махбуни махзуф-фаџилун аз фоџилотун; махбуни мусаббаг-фаџилийѐн аз фоџилотун; машкул-фаџилоту аз фоџилотун; максур-фоџилон аз фоџилотун, махзуф-фоџилун аз фоџилотун, мушаасс-мафџулун аз фоџилотун; мушаасси мусаббаг-мафџулун аз фоџилотун; махзуф-фаџ аз фоџилотун; махзуфи мусаббаг-фоџ аз фоџилотун) 36 навџи бахри Мучтасс дар шаклџои мухталифи он ба вучуд меояд. 1.Мучтасси мусаммани солим: мус-тафџи-лун / фоџилотун-ду бор дар як байт. 2.Мучтасси мусаддаси солим: мус-тафџи-лун / фоџилотун / фоџилотун. 3.Мучтасси мураббаџи солим: мус-тафџи-лун / фоџилотун. 4.Мучтасси мусаммани махбуни максур: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилун / фаџилон. 5.Мучтасси мусаммани махбуни махзуф: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилун / фаџилун. 6.Мучтасси мусаммани махбун: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилун / фаџилотун. 7.Мучтасси мусаммани махбуни максур: мафоџилун / фоџилотун / мафоџилун / фоџилон. 8.Мучтасси мусаммани махбуни аслами мусаббаг: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилун / фаџлон. 9.Мучтасси мусаммани махбуни аслам: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилон / фаџлун. 10.Мучтасси мусаммани махбуни мусаббаг: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилун / фаџилийѐн. 11.Мучтасси мусаддаси махбуни муваассаџ: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилотун. 12.Мучтасси мусаддаси махбуни музаффо: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилийѐн. 13.Мучтасси мураббаџи махбун: мафоџилун / фаџилотун. 14.Мучтасси мураббаџи махбуни махзуф: мафоџилун / фоџилун. 15.Мучтасси мусаммани махбуни мушаасси махзуф: мафоџилун / мафџулун / мафоџилун / фаџ. 16.Мучтасси мусаммани махбуни мушаасси махзуфи мусаббаг: мафоџилун / мафџулун /

мафоџилун / фоџ. 17.Мучтасси мусаммани махбуни мушаасси аслам: мафоџилун / мафџулун / мафоџилун / фаџлун. 18.Мучтасси мусаммани махбуни мушаасси аслами мусаббаг: мафоџилун / мафџулун / мафоџилун / фаџлон. 19.Мучтасси мусаммани махбуни махзуф: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилун / фаџ. 20.Мучтасси мусаммани махбуни махзуфи мусаббаг: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилун / фоџ. Баџзе арџзиѐн вази Мучтасси мусаммани махбуни махзуф: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилун / фаџро ба таври: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилотун тактеџ карда, Мучтасси мусаддаси махбуни муваассаџ ѐ зарби муваассаџ ва вази Мучтасси мусаммани махбуни махзуфи мусаббагро ба таври: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилотун тактеџ намуда, Мучтасси мусаддаси музаффо ѐ зарби музаффо меноманд. 21.Мучтасси мусаммани махбуни машкули аслам: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилу / фаџлун. 22.Мучтасси мусаммани махбуни машкули махбуни максур (хашиви дуџоми мисраи якум-солим, зарб-аслам): мафоџилун / фаџилотун / мафоџилу / фаџилон. 23.Мучтасси мусаммани махбуни машкули аслами мусаббаг (хашиви дуџоми мисраи якум-солим, зарб-аслам): мафоџилун / фаџилотун / мафоџилу / фаџлон. 24.Мучтасси мусаддаси марфџуџ: фоџилун / фоџилотун / фоџилотун. 25.Мучтасси мусаддаси махбун: мафоџилун / фаџилотун / мафоџилун. 26.Мучтасси мураббаџи махбуни аслам: мафоџилун / фаџлун. 27.Мучтасси мураббаџи махбуни аслами мусаббаг: мафоџилун / фаџлон. 28.Мучтасси мураббаџи матвии мушаасс: муфтаџилун / мафџулун. 29.Мучтасси мураббаџи матвии мушаасси мусаббаг: муфтаџилун / мафџулун. 30.Мучтасси мураббаџи аслами мусаббаг: мус-тафџи-лун / фаџлон. 31.Мучтасси мураббаџи мушаасси

мусаббаг: мус-тафъи-лун / мафъулун. 32. Мучтасси мураббаъи махбуни мушаасси мусаббаг: / мафъилун / мафъулун. 33. Мучтасси мураббаъи махбуни мусаббаг: мафъилун / фъилийён. 34. Мучтасси мураббаъи ни махзуф: мус-тафъи-лун / фъилун. 35. Мучтасси мураббаъи махбуни максур: мус-тафъи-лун / фъилон. 36. Мучтасси мураббаъи махбун: мус-тафъи-лун / фъилотун.

Баҳри Мучтасс дар шакли шеъри тоҷикӣ яке аз серистеъмолтарин авзон ҳисоб мешавад. Нахустин қасидаи комили адабиёти тоҷик-“Шикоят аз пирӣ” (52, 17-19) бо ин матлаъ

*Маро бисуду фуру рехт, ҳар чи дандон буд,
Набуд дандон, ло бал чароги тобон буд (52.17).*

Мафъилун / фъилотун / мафъилун / фъилон
V - V - / V V - - / V - V - / - ~

дар баҳри Мучтасси мусаммани махбуни аслами мусаббаг эҷод шудааст.

Баҳри дувоздахуми арӯзи тоҷикӣ-Сареъ дар асли доираи арӯзи тоҷикӣ низ дар шакли мусаддас / мустафъилун / мустафъилун / мафъулоту омада, шоирони тоҷик фақат дар анвои музоҳафи шакли мусаддаси он шеър эҷод кардаанд. Шакли солими он қариб дар истеъмол нест. Аз омезиши аркони солим (мустафъилун / мустафъилун ва мафъулоту) ва зихофҳои он (матвӣ-муфтабилун аз мустафъилун; махбун-мафъилун аз мустафъилун; мактӯ-мафъулун аз мустафъилун; махбул-фъилатун аз мустафъилун; мавкуф-мафъулун аз мафъулоту; аҳазз-фаълун аз мустафъилун, матвӣ макшуф-фъилун аз мафъулоту; матвӣ мавкуф-фъилон аз мафъулоту; махбуни матвӣ макшуф-фъилун аз мафъулоту; маҷдӯ-фъ аз мафъулоту) 16 навъи Сареъи мусаддаси музоҳаф ба вучуд меояд. 1. Сареъи мусаддаси солим: мустафъилун /

мустафъилун / мафъулоту. 2. Сареъи мусаддаси матвӣ мавкуф: муфтабилун / муфтабилун / фъилон. 3. Сареъи мусаддаси матвӣ макшуф: муфтабилун / муфтабилун / фъилун. Ин навъи Сареъ хеле серистеъмол аст. Маснавиҳои “Махзан-ул-асрор”-и Низомӣ, “Қирон-ус-саъдайн” ва “Матлаъ-ул-анвор”-и Ҳусрави Дехлавӣ дар вазни Сареъи мусаддаси матвӣ макшуф (ё мавкуф) суруда шудаанд. 4. Сареъи мусаддаси матвӣ мактӯи матвӣ макшуф: муфтабилун / мафъулун / фъилун. 5. Сареъи мусаддаси матвӣ мактӯи маҷдӯ: муфтабилун / мафъулун / фъ. 6. Сареъи мусаддаси мактӯи матвӣ мавкуф (зарб-матвӣ макшуф): мафъулун / муфтабилун / фъилон. 7. Сареъи мусаддаси матвӣ аслам: муфтабилун / муфтабилун / фаълун. 8. Сареъи мусаддаси махбуни матвӣ макшуф: мафъилун / мафъилун / фъилун. 9. 10. Сареъи мусаддаси матвӣ мактӯи матвӣ мавкуф (ҳашви мисраи дуҷум-матвӣ): муфтабилун / мафъулун / фъилон. 11. Сареъи мусаддаси мавкуф: мустафъилун / мустафъилун / мафъулун. 12. Сареъи мусаддаси махбули матвӣ макшуф: фъилатун / фъилатун / фъилун. 13. Сареъи мусаддаси аҳазз: мустафъилун / мустафъилун / фаълун. 14. Сареъи мусаддаси матвӣ аҳазз: муфтабилун / муфтабилун / фаълун. 15. Сареъи мусаддаси матвӣ макшуф: мустафъилун / мустафъилун / фъилун. 16. Сареъи мусаддаси матвӣ махбуни матвӣ макшуф: муфтабилун / муфтабилун / фъилун.

Ба қавли Насируддини Тусӣ Сареъ дар шеъри тоҷикӣ “аркон ҳама матвӣ ба қор доранд ва бар солиму махбун шеър наёмадааст, илло он ки арӯзиён ба такаллуф гуфтаанд, ўро (яъне, Сареъро-У. Т.) се арӯз аст ҳашт зарб ва бар даҳ вазн омада” (403, 83). Дар “Арӯзи тоҷикӣ” 17 навъи баҳри Сареъ нишон дода шудааст, вале вазни байтҳое, ки барои мисол оварда шудаанд

(Сареџи мусаддаси матвии мавкуф-се маротиба; Сареџи мусаддаси матвии мактӯџи матвии макшуф-се маротиба), тақрор мебошанд.

Баҳри сенздаҳуми арӯзи тоҷикӣ-Мунсарех дар асли доира дар шакли мусаммани солим / мустафъилун / мафъӯлоту / мустафъилун / мафъӯлоту омада, дар амал бошад, шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъи музоҳафай он мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз омезиши рукнҳои солим (мустафъилун ва мафъӯлоту) ва зихофҳои ҳарду рукн (аҳазз-фаълун аз мустафъилун; аҳаззи мусаббағ-фаълон аз мустафъилун; мурфӯъ-фоъилун аз мустафъилун; матвӣ-муфтаъилун аз мустафъилун; махбун-мафоъилун аз мустафъилун; музол-мафоъилон аз мустафъилун; мураффали матвӣ-муфтаъилотун аз мустафъилун; мутаवвали матвӣ-муфтаъилотун аз мустафъилун; мактӯъ-мафъӯлун аз мустафъилун; мактӯџи мусаббағ-мафъӯлон аз мустафъилун; манхур-фаъ аз мафъӯлоту; маҷдӯъ-фоъ аз мафъӯлоту; марфӯъ-мафъӯлу аз мафъӯлоту; матвӣ-фоъилоту аз мафъӯлоту; матвии макшуф-фоъилун аз мафъӯлоту; матвии мавкуф-фоъилон аз мафъӯлоту; махбун-мафоъилу аз мафъӯлоту; махбуни макшуф-фаълун аз мафъӯлоту; махбуни мавкуф-фаълон аз мафъӯлоту) 37 навъи Мунсарехи мусамман, мусаддас ва мураббаъи музоҳафи он ба вучуд меояд. 1.Мунсарехи мусаммани матвии маҷдӯъ: муфтаъилун / фоъилоту / муфтаъилун / фоъ. 2.Мунсарехи мусаммани матвии мавкуф: муфтаъилун / фоъилун / муфтаъилун / фоъилон. 3.Мунсарехи мусаммани матвии макшуф: муфтаъилун / фоъилун / муфтаъилун / фоъилун. 4.Мунсарехи мусаммани матвии манхур: муфтаъилун / фоъилоту / муфтаъилун / фаъ. 5.Мунсарехи мусаммани махбуни макшуф: мустафъилун / фаълун / мустафъилун / фаълун. 6.Мунсарехи мусаммани матвии махбуни

макшуф: муфтаъилун / фаълун / муфтаъилун / фаълун. 7.Мунсарехи мусаммани мактӯџи матвии манхур: мафъӯлун / фоъилоту / муфтаъилун / фаъ. 8.Мунсарехи мусаммани матвии макшуфи махбуни матвии мавкуф: муфтаъилун / фоъилун / мафоъилун / фоъилон. 9.Мунсарехи мусаммани мактӯџи матвии макшуф: мафъӯлун / фоъилун / муфтаъилун / фоъилун. 10.Мунсарехи мусаддаси матвӣ: мустафъилун / фоъилоту / мустафъилун. 11.Мунсарехи мусаддаси матвии мактӯъ: муфтаъилун / фоъилоту / мафъӯлун. 12.Мунсарехи мураббаъи матвии макшуф: муфтаъилун / фоъилун. 13.Мунсарехи мусаммани матвии мавкуфи матвии макшуф: муфтаъилун / фоъилон / муфтаъилон / фоъилун. 14.Мунсарехи мусаммани матвии мавкуф: муфтаъилун / фоъилон / муфтаъилун / фоъилон. 15.Мунсарехи мусаммани мактӯџи матвии мактӯџи манхур: мафъӯлун / фоъилоту / мафъӯлун / фаъ. 16.Мунсарехи мусаммани матвии мактӯџи манхур: муфтаъилун / фоъилоту / мафъӯлун / фаъ. 17.Мунсарехи мусаммани матвии мактӯџи маҷдӯъ (ҳашви дуоми мисраи якум-матвӣ): муфтаъилун / фоъилоту / мафъӯлун / фоъ. 18.Мунсарехи мусаммани матвии макшуфи махбуни матвии макшуф (ҳашви якуми мисраи дуоим-матвии мавкуф, ҳашви дуоим-матвӣ): муфтаъилун / фоъилун / мафоъилун / фоъилун. 19.Мунсарехи мусаммани мактӯџи матвии мактӯџи маҷдӯъ: мафъӯлун / фоъилоту / мафъӯлун / фоъ. 20.Мунсарехи мусаммани мактӯџи матвии макшуфи мактӯџи матвии мавкуф: мафъӯлун / фоъилун / мафъӯлун / фоъилон. 21. Мунсарехи мусаммани мактӯџи матвии маҷдӯџи матвии макшуф: мафъӯлун / фоъилон / мафъӯлун / фаъилун. 22.Мунсарехи мусаддаси матвии аҳаззи мусаббағ: мустафъилун / фоъилоту / фаълон. 23.Мунсарехи мусаддаси матвӣ:

фаъилоту / мустафъилун / фаъилоту / мустафъилон.
6. Муқтазаби мусаддаси манхур: мафъӯлоту / мустафъилун / фаъ. 7. Муқтазаби мусаддаси матвии мавкуф: фобилоту / муфтаъилун / фобилон.
8. Муқтазаби мураббаъи матвии мактӯъ: фобилоту / мафъӯлун. 9. Муқтазаби мураббаъи матвий: фобилоту / мустафъилун. 10. Муқтазаби мураббаъи матвий: фобилоту / муфтаъилун. 11. Муқтазаби мураббаъи матвий (садр-солим): фобилоту / муфтаъилун.
12. Муқтазаби мураббаъи матвий (садр ва ибтидо-солим): мафъӯлоту / муфтаъилун. 13. Муқтазаби мураббаъи махбуни матвий: мафобъилу / муфтаъилун.
14. Муқтазаби мураббаъи мухаллаъ: мафъӯлоту / фаъӯлун. Агар ҳамин вазро ба таври: мафъӯлун / фаъилотун / тактеъ кунем, Рамали мураббаъи мушаасси махбун ба вучуд меояд.

Хамон тавре ки дар боло гуфтем, ҳарчанд баҳрҳои Тавил, Мадид, Басит, Вофир, Комил хоси шеъри арабианд, шоирони форс-тоҷик дар анвои он шеърҳо сурудаанд. Аз ин рӯ, мо лозим донистем, ки ба таври мӯъҷаз роҷеъ ба онҳо сухан ронда, анвои маъмулашонро мувофиқи тартиби авзони арӯзи арабӣ биорем.

Баҳри аввали арӯзи арабӣ-Тавил дар арӯзи форс-тоҷикӣ низ дар шакли мусамман (фаъӯлун / мафобъилун / фаъӯлун / мафобъилун) маъмул аст. Дар шеъри тоҷикӣ ин баҳр машҳур нест, аммо баъзе шоирони форс-тоҷик “дар назми он тақлид ба шуарои араб кардаанд ва баърои изхори маҳорати хеш дар арӯз” (553, 70) чанд байт дар авзони он эҷод намудаанд. Аз омезиши рукҳои солим / фаъӯлун ва мафобъилун / ва зихофҳои онҳо (мақбӯз-фаъӯлу аз фаъӯлун; мақбӯз-мафобъилун аз мафобъилун; махзуф-фаъӯлун аз мафобъилун) 3 навъи баҳри Тавили мусаммани солим ва музоҳаф ба вучуд меояд. 1. Тавили мусаммани солим: фаъӯлун /

мафобъилун / фаъӯлун / мафобъилун. 2. Тавили мусаммани мақбуз: фаъӯлун / мафобъилун / фаъӯлун / мафобъилун. 3. Тавили мусаммани махзуф: фаъӯлун / мафобъилун / фаъӯлун / фаъӯлун. Дар “Арӯзи тоҷикӣ” панҷ навъи баҳри Тавил нишон дода шудааст, аммо дар асл онҳо сетоянд, зеро баҳрҳои рақамҳои 2, 3, 4-уми китоби “Арӯзи тоҷикӣ” (467, 178) аз ҷиҳати вазн аз ҳам фарқ намекунанд. Дар рисолаҳои арӯзӣ баҳри Аризи мусаммани солихро / мафобъилун / фаъӯлун / мафобъилун / фаъӯлун / **М а қ л у б и Т а в и л** гуфтаанд (403, 57).

Баҳри дуюми арӯзи арабӣ-Мадид низ дар доира дар шакли мусамман / фобилотун / фобилун / фобилотун / фобилун / омадааст, аммо дар асл дар шаклҳои мусаддасу мураббаъ шеърҳои ҷудоғона гуфтаанд. Аз омезиши рукҳои солим / фобилотун ва фобилун / ва зихофҳои онҳо (махзуф-фобилун аз фобилотун; максур-фобилон аз фобилотун; махбун-фобилотун аз фобилотун; машкул-фобилоту аз фобилотун; махбуни махзуф-фобилун аз фобилотун; махбуни максур-фобилон аз фобилотун; макфуф-фобилоту аз фобилотун; абтар-фаъ аз фобилотун; махбун-фобилун аз фобилун; музол-фобилон аз фобилун; мактӯъ-фаълун аз фобилун) 16 навъи баҳри Мадид ба вучуд меояд. 1. Мадиди мусаммани солим: фобилотун / фобилун / фобилотун / фобилун. 2. Мадиди мусаддаси солим: фобилотун / фобилун / фобилотун. 3. Мадиди мусаддаси макфуфи махбун: фобилоту / фобилу / фаъилотун. 4. Мадиди мусаддаси максур (арӯз-махзуф): фобилотун / фобилун / фобилон. 5. Мадиди мусаддаси махзуф: фобилотун / фобилун / фобилон. 6. Мадиди мусаддаси махбун: фобилотун / фаъилун / фаъилотун. 7. Мадиди мусаддаси машкули махбуни максур: фаъилоту / фобилун / фаъилун. 8. Мадиди мусаммани махбун:

фаъилотун / фаъилун / фаъилотун / фаъилун. 9.Мадиди мураббаъи солим: фоъилотун / фоъилун. 10.Мадиди мусаммани музол: фоъилотун / фоъилун / фоъилотун / фоъилон. 11.Мадиди мусаммани махбун: фоъилотун / фоъилун / фоъилотун / фаъилун. 12.Мадиди мусаммани мактӯъ: фоъилотун / фоъилун / фоъилотун / фаъилун. 13.Мадиди мусаддаси махбуни махзуф: фоъилотун / фоъилун / фаъилун. 14.Мадиди мусаддаси машкули махбуни махзуф: фаъилотун / фоъилун / фаъилун. 15.Мадиди мусаддаси абтар: фоъилотун / фоъилун / фаъ. 16.Мадиди мусаддаси макфуфи махбуни мақсур: фоъилотун / фоъилун / фаъилун.

Аз авзони баҳри Мадид шаклҳои мусаммани солим ва мураббаъи он хеле хушоянда аст ва сабаби ин дар наздик будани он ба баҳри Рамал аст ва ҳамин хусусияти Мадидро Насируддини Тӯсӣ низ қайд кардааст (403, 57).

Баъзе муаллифони рисолаҳои арӯзии авзони баҳри Амиқи мусаммани солимро (фоъилун / фоъилотун / фоъилун / фоъилотун) Мақлуби Мадид номидаанд, ки дуруст аст (403, 57; 256, 113).

Баҳри сеюми арӯзи арабӣ-Басит дар доира дар шакли мусамман / мустафъилун / фоъилун / мустафъилун / фоъилун омада, дар адабиёти форс-тоҷик дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъи он шеър гуфтаанд. Аз омезиши аркони солим (мустафъилун / фоъилун) ва зихофҳои он (махбун-мафъилун аз мустафъилун; мактӯъ-мафъулун аз мустафъилун; мухаллаъ-фаъулун аз мустафъилун; махбул-фаъилатун аз мустафъилун; матвӣ-муфтаъилун аз мустафъилун; музол-мустафъилон аз мустафъилун; махбуни музол-фаъилон аз фоъилун; музол-фоъилон аз фоъилун; махбун-фаъилун аз фоъилун; мактӯъ-фаъилун аз фоъилун) ҳашт навъи баҳри Басит дар шаклҳои

мухталифи он ба вучуд меояд. 1.Басити мусаммани солим: мустафъилун / фоъилун / мустафъилун / фоъилун. 2.Басити мусаддаси солим: мустафъилун / фоъилун / мустафъилун. 3.Басити мусаммани махбун: мустафъилун / фаъилун / мустафъилун / фаъилун. 4.Басити мусаддаси мухаллаъ: мустафъилун / фоъилун / фаъулун. 5.Басити мусаммани махбули махбун (ҳашвикуми мисраи дуом-солим): фаъилатун / фаъилун / фаъилатун / фаъилун. 6.Басити мураббаъи махбун; мафъилун / фоъилун. 7.Басити мусаддаси махбун: мафъилун / фоъилун / мафъилун. 8.Басити мусаддаси матвӣ; муфтаъилун / фоъилун / муфтаъилун. Яке аз навъҳои баҳри Ҳазаҷ-Ҳазаҷи мураббаъи макбузи абтар / мафъилун / фоъилун / низ шакли афъоили Басити мураббаъи махбунро дорад.

Баҳри маҳоруми арӯзи арабӣ-Вофир дар доираи арӯзи тоҷикӣ низ дар шакли мусаммани солим (мафъилатун-ҳашт бор дар як байт) омада, дар аслами шоирони тоҷик ба гуфтаи Насируддини Тӯсӣ, “баҳри тақаллуф” (403, 61) дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъи солиму музохафи он шеър гуфтаанд. Аз омезиши рукни солим / мафъилатун / ва зихофҳои он (мактӯъ-фаъилотун, мағзуб-муфтаъилун, маъсуб-мафъилун, маъкус-мафъӯлу, аҷам-фоъилун, манкус-мафъӯлу, маъкул-мафъилун, ақсам-мафъӯлун, ақсами мусаббағ-мафъӯлон, аҷами музол-фоъилон, маъсуби мусаббағ-мафъилон, маъкули музол-мафъилон, мағзуби музол-муфтаъилон, мувассаъ-мафъилиётун, мувассаъи мусаббағ-мафъилиётон, мактуф-фаъӯлун) нӯх навъи баҳри Вофир дар шаклҳои вофӣ / (мусамман), маҷзӯъ / (мусаддас), маштур / (мураббаъ) ва манхук / (мусанно) ба вучуд меоянд.

1.Вофири мусаммани солим: мафъилатун-ҳашт бор дар як байт. 2.Вофири мусаддаси солим: мафъилатун-

афӯили баҳри Комили мураббаъи маҷзули музмари мактӯи мусаббағро дорад. 14. Комили мусаддаси музмар (хашви мисраи дуҷом-солим): мустафилун / мутафӯилун / мустафилун. 15. Комили мусаддаси маҷзули музмари аҳаззи музол: муфтаилун / муфтаилун / фаълон. 16. Комили мураббаъи маҷзули музмари мактӯ: муфтаилун / мафӯлун. Баҳрҳои Раҷазӣ мураббаъи матвии мактӯ / муфтаилун / мафӯлун / ва Мунсарехӣ мураббаъи матвии макшӯф / муфтаилун / мафӯлун / низ шакли афӯили баҳри Комили мураббаъи маҷзули музмари мактӯро дорад. 17. Комили мусаддаси музмари аҳазз: мустафилун / мутафӯилун / фаълун. 18. Комили мусаддаси музмари мурафғали мусаббағ: мустафилун / мустафилун / мустафилон. 19. Комили мусаддаси мактӯ: мутафӯилун / мутафӯилун / фаъилотун. 20. Комили мураббаъи мактӯ: мутафӯилун / фаъилотун. 21. Комили мусаддаси музмар: мустафилун / мустафилун / мутафӯилун. 22. Комили мусаддаси музмари мавқус: мустафилун / мафӯилун / мутафӯилун. 23. Комили мусаддаси мактӯ: мутафӯилун / мутафӯилун / фаъилотун. 24. Комили мураббаъи макфӯфи мурафғал: мутафӯилатун / мутафӯилатун. 25. Комили мусаддаси музмар: мутафӯилун / мустафилун / мутафӯилун.

Илова ба нуздаҳ баҳре, ки дар арӯзи арабу аҷам мутадовил аст, арӯзиёни форс-тоҷик Баҳроми Сарахсӣ (530, 97), Бузургмеҳри Қойинӣ (530, 101) ва дигарон боз се доира-Мунъалиқа (530, 361-364), Мунъакиса (530, 357-361), Мунғалатаро (530, 364-366) мураббаъ намуда, аз атрофи он шаклҳои солим ва музоҳафи 21 баҳри дигарро берун овардаанд. Маънии луғавӣ, истилоҳӣ ва шарҳи муфассали баҳрҳо дар китобҳои муаллифи ин сатрҳо (528; 530) ва “Энсиклопедияи адабиёт ва санъати

тоҷик” 571; 572) дода шудааст. Аз ин рӯ, мо дар ин ҷо ба таҳфиф аз онҳо сухан меронем.

Баҳри Амӣқ дар асли доира дар шакли мусамман (фӯилун / фӯилотун / фӯилун / фӯилотун) омада, дар асл дар ду навъи он шеър гуфтаанд. 1. Амӣқи мусаммани солим: фӯилун / фӯилотун / фӯилун / фӯилотун. 2. Амӣқи мусаммани мусаббағ: фӯилун / фӯилотун / фӯилун / фӯилиён. Авзони солими онро арӯзшиносони асрҳои 11-12 форс-тоҷик: Баҳроми Сарахсӣ ва Бузургмеҳри Қойинӣ аз доираи Мухталифа ҷудо кардаанд. Ин баҳр дар шеъри тоҷикӣ эътибори зиёд надорад. Азбаски авзони он ба авзони баҳри Мадид наздик аст, баъзе арӯзиён онро Мақлуби Мадид меноманд.

Баҳри Ариз дар доира дар шакли мусамман / мафӯйлун / мафӯлун / мафӯйлун / мафӯлун омада, дар амал дар шаклҳои мусамман ва мусаддас истифода мешавад. Ин баҳро арӯзиёни форс-тоҷик аз ҷузъи сеюми доираи Мухталифа, яъне аз аркони баҳрҳои Тавилу Мадиду Басит ҷудо кардаанд. Азбаски аркони солими баҳри Ариз бо рукҳои баҳри Тавил як аст (фақат аз ҷиҳати мавқеъ фарқ мекунад: дар Тавил аввал мафӯлун, баъд мафӯйлун меояд), баъзе арӯзиён Аризо Мақлуби Тавил гуфтаанд (403, 57).

Ба қавли Насируддини Тӯсӣ, шоири нимаи аввали асри X Абӯабдуллоҳи Фароловӣ дар шаклҳои мусаммани солим ва мусаддаси аҳраби мусаббағи он (зарб-мақсур) шеър гуфта будааст (403, 57). Аз омезиши рукҳои солим (мафӯйлун / мафӯлун / ва зихофҳои онҳо / мусаббағ-мафӯйлун аз мафӯйлун; аҳраб мафӯлу аз мафӯйлун; макфӯф-мафӯйлу аз мафӯйлун; маҳзӯф-мафӯлун аз мафӯйлун; мақсур-мафӯйл аз мафӯйлун) панҷ навъи Ариз дар шаклҳои мусамману мусаддас ба вучуд меояд. 1. Аризи

мусаммани солим: мафoъйлун / фаъулун / мафoъйлун / фаъулун. 2. Аризид мусаммани макфуф: мафoъйлу / фаъулун / мафoъйлу / фаъулун. 3. Аризид мусаммани ахраби макфуфи махзуф: мафъулу / фаъулун / мафoъйлу / фаъул. 4. Аризид мусаддасид ахраби мусаббаг: мафъулу / фаъулун / мафoъйлон. 5. Аризид мусаддасид ахраби максур: мафъулу / фаъулун / фаъул. Бояд таъкид кард, ки ҳам шакли солим ва ҳам анвои музохафи онро аз авзони баҳри Ҳазач берун овардан мумкин аст.

Баҳри Асамм дар доираи Мунъакиса дар шакли мусаддас / фoъилотун / мафoъйлун / фoъилотун омада, дар асл дар шаклҳои мусаддасид махбуни макбуз ва махбуни муханнаки максури он шеър гуфтаанд. Аз oмезиши рукнҳои солим (фoъилотун / мафoъйлун) ва зихофҳои он (махбун-фoъилотун аз фoъилотун; муханнак-мафъулун аз мафoъйлун; макбуз-мафoъилун аз мафoъйлун; максур-фoъилон аз фoъилотун) се навъи он ба вучуд меояд. 1. Асаммид мусаммани солим: фoъилотун / мафoъйлун / фoъилотун. 2. Асаммид мусаддасид махбуни макбуз: фoъилотун / мафoъилун / фoъилотун. Яке аз навъҳои баҳри Хафиф-Хафифид мусаддасид махбун: фoъилотун / мафoъилун / фoъилотун низ шакли афoъили баҳри Асаммид мусаддасид махбуни макбузро дорад. 3. Асаммид мусаддасид махбуни муханнаки максур: / фoъилотун / мафъулун / фoъилон.

Баҳри сеюмид доираи Мунъалика-Ахрас дар асли доира дар шакли мусаддас (мустафъилун / фoъилотун / мафoъйлун) омада, дар амал низ дар шакли мусаддасид солими он шеър гуфтаанд. Авзони ин баҳр хеле номатбӯъ аст. Аз ин рӯ, намунаҳои он дар ашъори шоирон хеле кам дучор меояд. Фақат як навъи он-Ахрасид мусаддасид солим: мустафъилун / фoъилотун / мафoъйлун маълум аст.

Баҳри Ахрасро донишманди эронӣ-Маҳдид Ҳамидӣ дар асари худ “Арӯзид Ҳамидӣ” овардааст. Ҳамидӣ рукни солими онро “мутфо” гуфта, барои шакли солимаш байти зеринро меорад:

*Гар дар доман гавҳар дорӣ,
Баҳри Ахрас кам пиндорӣ (106, 63).*

Вай баъди овардани ин байт таъкид мекунад, ки ин рукн (яъне, “мутфо”-У.Т.) дар арӯз ҳамном надорад. Дар асл ин тавр нест. Ҳамвазн ё ҳамноми рукни “мутфо” рукни “фаълун” аст, ки дар баҳри Мутадорик зихофи мактӯъ, дар баҳри Мутақориб зихофи аслам, дар баҳри Раҷаз зихофи аҳазз (аҳзаз), дар баҳри Рамал ва дар рукни мафъулоти зихофи аслам, дар баҳри Ҳазач муханнаки махзуф, дар фoъилотуни маҷмӯӣ мушаассид махзуф, дар фoъилотуни мафрукӣ махзуфид максур (403) ном дорад. Пас, байте, ки муаллиф чун авзони баҳри Ахрасид мусаммани солим мисол овардааст, дар асл яке аз навъҳои Мутадорик (Мутақорикид мусаммани мактӯъ) ё Мутақориб (Мутақорибид мусаммани аслам) мебошад.

Баҳри сеюмид доираи Мунъакиса-Бадил дар асл дар шакли мусаддас / мустафъилун / мустафъилун / фoъилотун / омада, дар амал низ дар ҳамин вазни доиравии он шеър гуфтаанд. Бадил бо номҳои *М а з и л*, *М а д и л* машҳур аст. Арӯзиёни асри 11 Баҳромид Сарахсӣ ва Бузургмеҳри Қойинӣ авзони Бадилро аз рукнҳои мустафъилуни мафрукӣ ва фoъилотуни маҷмӯӣ чудо кардаанд. Вазни Бадил хеле номатбӯъ аст, аз ин рӯ, мавриди истифодаи шоирон қарор нагирифт. Фақат як навъи он-Бадилид мусаддасид солим: / мус-тафъи-лун / мус-тафъи-лун / фoъи-ло-тун / мавҷуд аст.

Муаллифи “Арӯзид Ҳамидӣ” (106) бо номи Бадил баҳреро дар асараш оварда, рукни асосиашро

“мутафоъил” меномад ва менависад, ки “мутафоъил хамном надорад” (106, 63). Барои арӯзиён маълум аст, ки зихофи махбуни баҳри Рамал-фаъилотун, зихофи мақтӯи баҳри Комил-фаъилотун, зихофи махбуни баҳри Мадид-фаъилотун, зихофи мақтӯи баҳри Вофир-фаъилотун ҳамвазни “мутафоъил” мебошанд. Пас, шакли овозии “мутафоъил”, ки хамном ва ҳамвазни фаъилотун аст, рукни асосии Бадил не, балки шакли овозии зихофи махбуни /фаъилотун/ баҳри Рамал аст. Мисоле, ки Ҳамидӣ барои баҳри Бадил овардааст:

Ҳар ки донандаи рамзи сухан аст,

Зи навъи оғаҳиву аз куҳан аст.

Шунавад баҳри Бадил аз лаби ман,

Мутафоъил, мутафоъил зи ман аст (106, 63)

дар асл яке аз анвои баҳри Рамали мусаддаси махбуни мақсур (садр-солим): фаъилотун / фаъилотун / фаъилон аст.

Баҳри аввали доираи Мунғалата-Боъис дар асл дар шакли мусаддас /мафоъилун / фоъилотун / мустафъи-лун омада, дар амал низ фақат дар шакли мусаддаси солими он шеър гуфтаанд. Аз сабаби номатбуъ будани Боъис дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ машҳур нагардид. Дар китоби “Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам” (530, 100) барои Боъиси мусаддаси солим (мафоъилун / фоъилотун / мус-тафъи-лун) як байт оварда шудаасту халос.

Баҳри дуюми доираи Мунъакиса-Кабир низ дар асл дар шакли мусаддас /мафъӯлоту / мафъӯлоту / мустафъилун омада, дар амал дар шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳафи он маълум аст. Аз омезиши рукнҳои солим / мафъӯлоту ва мустафъилун / ва зихофҳои онҳо (матвӣ-фоъилоту аз мафъӯлоту; муфтаъилун аз мустафъилун) ду навъи баҳри Кабир ба вучуд меояд.

1. Кабири мусаддаси солим: мафъӯлоту / мафъӯлоту / мустафъилун. Яке аз навъҳои баҳри Ҳазаҷ-Ҳазаҷи мусаммани ахрами макфуфи абтар (мафъӯлун / мафоъилу / фаъ) низ шакли овозии баҳри Кабири мусаддаси солимро дорад. 2. Кабири мусаддаси матвӣ: фоъилоту / фоъилоту / муфтаъилун. Ин навъи баҳри Кабир аз ҷумлаи сабуктарин абёти он ба шумор меравад ва он аз афоъили баҳри Вофири аҷами маъқул /фоъилун / мафоъилун / мафоъилатун / берун омадааст.

Муаллифи “Арӯзи Ҳамидӣ” (106) бо номи Кабир баҳре ихтироъ карда, рукни асосии онро “мутафоъилатун” доништааст ва таъкид намудааст, ки “мутафоъилатун хамном надорад”. Дар асл ин хел нест, зеро абёте, ки Ҳамидӣ барои вазни Кабири мураббаъи солим мисол овардааст, дар тақтеъ бар вазни фаъилун / фаъилун / фаъилун гуворотар аст. Худи абёт ин аст:

Ба Кабир агарат набувад гузаре,

Беҳ аз он ки бар он фиканӣ назаре.

Мутафоъилатун / мутафоъилатун,

Зи бунат биканад, надихад самаре (106, 62).

Ба гумони мо, абёте, ки Ҳамидӣ барои мисол овардааст, бояд дар авзони баҳри Мутадорик суруда шуда бошад. Ҳатто мавқеи худи калимаҳои шеър (Ба Кабир-фаъилун, агарат-фаъилун, набувад-фаъилун, гузаре-фаъилун) ҳамин вазиро тақозо менамояд. Барои ҳамин, байтҳои болоиро ба таври:

фаъилун / фаъилун / фаъилун / фаъилун

V V - / V V - / V V - / V V -

тақтеъ кардан дурусттар аст, на ба он тавре ки муаллифи “Арӯзи Ҳамидӣ” тақтеъ намудааст. Оханги шеър низ ба таври фаъилун тақтеъ карданро мепазирад, яъне “Ба Кабир-фаъилун, агарат-фаъилун, набувад-фаъилун, гузаре-фаъилун.

Агар ба ҳамон тарзе ки Ҳамидӣ тактеъ намудааст, яъне ба таври: мутафӯзилатун / мутафӯзилатун тактеъ кунем, пас, баҳри Комили мураббаъи макфуфи мураффал ҳосил мешавад. Маълум аст, ки рукни асосии баҳри Комил мутафӯзилун мебошад, агар ба воситаи амали кафф ҳиҷои охири мутафӯзилун, яъне “лун”-ро кӯтоҳ кунем, мутафӯзилу ҳосил мешавад. Баъди ин агар ба воситаи амали тарфил дар охири рукн як ҳиҷои дароз илова кунем, шакли овозии мутафӯзилатун ба вучуд меояд, ки макфуфи мураффал меноманд (530, 163-164).

Баҳри аввали доираи Мунъалиқа-Маснӯъ дар асл дар шакли мусаддас / мафӯйлун / мустафъилун / фӯзилотун / омада, дар амал низ фақат дар ҳамин шакл мавриди истиқболи шоирон қарор гирифтааст. Азбаски авзони Маснӯъ номатбӯъ аст, дар навъҳои он касе шеър нагуфтааст. Дар китоби “Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам” (530, 197-198) барои баҳри Маснӯъи мусаддаси солим / мафӯйлун / мустафъилун / фӯзилотун / як байт шеър мисол оварда шудааст.

Баҳри шашуми доираи Мунаълиқа-Маъкӯс дар асл дар шакли мусаддас / фӯзилотун / мафӯйлоту / мустафъилун омада, дар амал дар ду навъи он (шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳаф) шеър гуфтаанд. Аз омезиши рукҳои солим / фӯзилотун / мафӯйлоту / мустафъилун / ва зиҳофи музол (мустафъилон) ду навъи баҳри Маъкӯс ба вучуд меояд. 1. Маъкӯси мусаддаси солим: фӯзилотун / мафӯйлоту / мустафъилун. 2. Маъкӯси мусаддаси музол: фӯзилотун / мафӯйлоту / мустафъилон. Маъкӯс аз баҳрҳои камистеъмоли арӯзи тоҷикӣ буда, дар китоби “Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам” (530) ҳамагӣ ду навъи он нишон дода шудааст.

Баҳри шашуми доираи Мунғалата-Муайян дар асл дар шакли мусаддас / фӯзилотун / мустафъилун / мафӯйлоту / омада, шоирони тоҷик фақат дар як навъи он шеър гуфтаанд. Ин баҳро арӯзиёни тоҷик Баҳроми Сарахсӣ ва Бузургмеҳри Қойинӣ аз доираи Мунғалата берун баровардаанд. Ҷарчанд Муайян аз баҳрҳои ҳоси шеъри тоҷикист, аз сабаби номатбӯъ будани авзонаш, минбаъд дар байни шоирон ривож наёфт. Чи тавре ки гуфтем, Муайян фақат як навъ дорад: Муайяни мусаддаси солим: фӯзилотун / мустафъилун / мафӯйлоту (530, 317-318).

Баҳри чаҳоруми доираи Мунғалата-Муаммам дар асл дар шакли мусаддас (мафӯйлоту / фӯзилотун / мустафъилун) омада, дар ашъори шоирон фақат ҳамин навъи он маъмул гардидааст. Ин баҳр ҳарчанд аз ихтирооти арӯзиёни форс-тоҷик аст, аммо аз сабаби номатбӯъ будани авзонаш дар адабиёт аз ҳад зиёд камистеъмол мешавад. Дар адабиёт фақат дар китоби “Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам” (530, 318-319) байте барои баҳри Муаммами мусаддаси солим: мафӯйлоту / фӯзилотун / мустафъилун мисол оварда шудааст. Агар ҳамон байтро ба таври: мафӯйлун / мафӯзилун / мафӯйлун / фаъал тактеъ кунем, баҳри Ҳазачи мусаммани аҳрами макбузи муҳаннақи маҷбуб ба вучуд меояд.

Баҳри чоруми доираи Мунъалиқа-Мубҳам дар асл дар шакли мусаддас / мустафъилун / фӯзилотун / мафӯйлоту омада, дар амал низ фақат ҳамин шакли доиравии он мавриди истиқболи шоирон қарор гирифтааст. Ҷарчанд Мубҳам аз баҳрҳои ихтироъкардаи арӯзиёни форс-тоҷик (Баҳроми Сарахсӣ ва Бузургмеҳри Қойинӣ) аст, аммо аз сабаби номатбӯъ будани авзонаш дар шеъри тоҷикӣ маъмул нагардидааст. Дар “Қомуси

кофия ва арӯзи шеъри Аҷам” (530, 321-322) фақат барои як навъи он мисол оварда шудааст.

Баҳри панҷуми доираи Мунгалата-Мусаттар дар асл дар шакли мусаддаси солим / мус-тафъи-лун / мафъӯйлун / фӯйлотун / омада, дар амал хеле камистеъмол аст. Шоирони тоҷик фақат дар як навъи он-Мусаттари мусаддаси солим: мус-тафъи-лун / мафъӯйлун / фӯйлотун / шеър гуфтаанд (530, 383-384).

Баҳри дуҷуми доираи Мунъалиқа-Мустаъмал дар асл дар шакли мусаддас / мафъӯлоту / мустафъилун / фӯйлотун / омада, дар амал мисли баҳрҳои дигари ҳамин доира хеле камистеъмол мебошад. Аз сабаби номавзун ва номатбуъ будани аркони Мустаъмал мавриди истифодаи шоирон қарор нагирифт. Муаллифи “Қомуси кофия ва арӯзи шеъри Аҷам” барои Мустаъмали мусаддаси солим: мафъӯлоту / мустафъилун / фӯйлотун як байт шоҳид овардааст.

Баҳри сеюми доираи Мунгалата-Муштарақ дар асл дар шакли мусаддас / фӯйлотун / мус-тафъи-лун / мафъӯйлун омада, дар амал фақат дар ҳамин шакли доиравӣ мавриди истифодаи шоирон қарор гирифтааст. Ҳарчанд Муштарақ аз баҳрҳои ихтироъкардаи арӯзиёни тоҷик (Баҳроми Сарахсӣ ва Бузургмеҳри Қойинӣ) аст, вале аз сабаби номавзун ва номатбуъ будани аркони он ба ҷуз чанд байт қасе аз шоирон дар анвои он шеър нагуфтааст. Дар “Қомуси кофия ва арӯзи шеъри Аҷам” (530) як байт барои Муштарақи мусаддаси солим шоҳид оварда шудааст.

Баҳри панҷуми доираи Мунъалиқа-Мухмал дар асл дар шакли мусаддаси солим / фӯйлотун / мафъӯйлун / мус-тафъи-лун / омада, мисли дигар баҳрҳои доираи Мунъалиқа дар шеъри тоҷикӣ мавқеи хос надорад. Мухмал аз баҳрҳои форс-тоҷик баъди Халил ибни Аҳмад ихтироъ кардаанд, вале дар

шеъри тоҷикӣ фақат як навъи он / Мухмали мусаддаси солим / фӯйлотун / мафъӯйлун / мус-тафъи-лун мутадовил асту халос (530, 496).

Баҳри ҳаштуми доираи Мунъакиса-Салим дар асл дар шакли мусаддаси солим / мустафъилун / мафъӯлоту / мафъӯлоту / омада, дар амал дар навъҳои мусаддаси солим ва музоҳаф мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз омезиши рукҳои солим ва зихофҳои онҳо (матвӣ-муфтаъилун аз мустафъилун; матвӣ-фӯйлоту аз мафъӯлоту; макшуф-мафъӯлун аз мафъӯлоту; матвӣи мавқуф - фӯйлун аз мафъӯлоту; маҳбуни мавқуф-фаъӯлон аз мафъӯлоту) ҷаҳор навъи баҳри Салим дар шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳаф ба вучуд меояд. 1. Салими мусаддаси солим: мустафъилун / мафъӯлоту / мафъӯлоту. 2. Салими мусаддаси матвӣи мавқуф: муфтаъилун / фӯйлоту / фӯйлун. 3. Салими мусаддаси матвӣи макшуф: муфтаъилун / фӯйлоту / мафъӯлун. Яке аз навъҳои баҳри Мунсарехи мусаддаси матвӣи мактӯъ (муфтаъилун / фӯйлоту / мафъӯлун) шакли афъили Салими мусаддаси матвӣи макшуфро дорад. 4. Салими мусаддаси маҳбуни мавқуф: / мафъӯйлун / мафъӯйлун / фаъӯлон. Ҳазаҷи мусаддаси макбузи макфуфи максур / мафъӯйлун / мафъӯйлун / фаъӯлун / низ шакли афъили Салими мусаддаси маҳбуни мавқуфро дорад (518, 375-377).

Баҳри аввали доираи Мунъакиса-Сарим дар асл дар шакли мусаддаси солим / мафъӯйлун / фӯйлотун / фӯйлотун / омада, дар амал дар ҳамин шакли доиравӣ ва музоҳафи он мавриди истиқболи шоирон қарор гирифтааст. Аз омезиши рукҳои онҳо (макшуф-мафъӯйлун аз мафъӯйлун; максур-фӯйлун аз фӯйлотун; аҳраб-мафъӯлу аз мафъӯйлун) се навъи вазни Сарим дар шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳафи он ба вучуд меояд. 1. Сарими мусаддаси солим:

мафӯйлун / фӯйлотун / фӯйлотун. 2. Сарими мусаддаси макфуфи максур: мафӯйлу / фӯйлоту фӯйлон. 3. Сарими мусаддаси ахраб: мафӯлу / фӯйлотун / фӯйлотун. Сарим ҳарчанд аз баҳрҳои ихтироъкардан арӯзиёни аҷам аст, аммо минбаъд дар байни шоирон мустаъмал нагардид (518, 380-381).

Баҳри панҷуми доираи Мунъакиса-Сағир дар шакли мусаддаси солим (мус-тафъи-лун / фӯйлотун / мус-тафъи-лун) омада, дар амал низ дар шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳаф мутадовил аст. Аз омезиши рукҳои солим (мус-тафъи-лун ва фӯйлотун) ва зихофҳои онҳо (махбун-мафӯйлун аз мустафъилун, махбун-фаъилотун аз фӯйлотун) ду навъ ба вучуд меояд. 1. Сағири мусаддаси солим: мус-тафъи-лун / фӯйлотун / мус-тафъи-лун. Рукҳои солими баҳри Мучтасси мусаддаси солим низ ба шакли афӯили баҳри Сағири мусаддаси солим баробар аст. 2. Сағири мусаддаси махбун: мафӯйлун / фаъилотун / мафӯйлун. Дар ин маврид низ айнан шаклҳои афӯили баҳри Мучтасси мусаддаси махбунро (мафӯйлун / фаъилотун / мафӯйлун) ба хотир меорад.

Дар “Арӯзи Ҳамидӣ” (106) баҳре низ бо номи Сағир оварда шудааст, ки рукни асосии онро “Мутафъило” (яъне, мафӯйлун-У, Т.) меноманд. Ба қавли Ҳамидӣ, гӯё дар арӯз “Мутафъило” ҳамном надошта бошад (106, 62). Аммо дар ҳақиқат, ин ҳел нест. Шаклҳои афӯили зихофҳои макбуз-мафӯйлун (аз Ҳазач), махбун-мафӯйлун (аз Раҷаз), мавқус-мафӯйлун (аз Қомил), маъқул-мафӯйлун (аз Вофир) ҳама ҳамвазн ва ҳамноми “мутафъило” мебошад. Пас, абёте, ки Ҳамидӣ барои Сағири мусаддаси солим овардааст:

*Адо, ки мебарад бад-ӯ навои ман,
Бад-ин Сағир-баҳри дилрабои ман.*

*Навои он-«мутафъило», «мутафъило»,
«Мутафъило», «мутафъило»-навои он (106, 62).*

Баҳри Ҳазачи мусаддаси макбуз ва ё баҳри Раҷаз мусаддаси махбун номидан мумкин аст, на баҳри Сағир.

Баҳри чаҳоруми доираи Мунъакиса-Қалиб дар ҳел дар шакли мусаддаси солим / фӯйлотун / фӯйлотун / мафӯйлун / омада, дар амал шаклҳои мусаддаси солиму музоҳафи он мавриди истикболи шоирони тоҷик қарор гирифтааст. Аз омезиши рукҳои солим (фӯйлотун ва мафӯйлун) ва зихофҳои онҳо (макфуф-фӯйлоту аз фӯйлотун; махзуф-фаъулун аз мафӯйлун; максур-мафӯйл аз мафӯйлун) чаҳор навъи баҳри Қалиб ба вучуд меояд. 1. Қалиби мусаддаси солим: фӯйлотун / фӯйлотун / мафӯйлун. 2. Қалиби мусаддаси макфуфи максур: фӯйлоту / фӯйлоту / мафӯйл. Агар авзони болоро ба таври: фӯйлоту / фӯйлун / фӯйлийён тақтеъ кунем, яке аз навъҳои баҳри Мадид-Мадиди мусаддаси макфуфи махбуни мусаббағ ба амал меояд. 3. Қалиби мусаддаси махзуф (зарб-максур): фӯйлотун / фӯйлотун / фаъулун. Агар ин шакли афӯилро ба таври: фӯйлотун / фӯйлун / фӯйлотун тақтеъ кунем, баҳри Мадиди мусаддаси солим ба вучуд меояд. 4. Қалиби мусаддаси максур: фӯйлотун / фӯйлотун мафӯйл. Дар ин маврид низ агар вазни болоиро ба таври: фӯйлотун / фӯйлун / фӯйлийён тақтеъ кунем, баҳри Мадиди мусаддаси Мусаббағ ба вучуд меояд. Хулоса, тамоми навъҳои баҳри Қалибро аз баҳри Мадид берун овардан мумкин аст (518, 459-460).

Баҳри дуҷуми доираи Мунғалата-Қотеъ низ мисли баҳрҳои ин доира дар асл дар шакли мусаддас (мустафъилун / мафӯйлоту / фӯйлотун) буда, дар амал фақат як навъи он маъмул аст. 1. Қотеъи мусаддаси солим: мустафъилун / мафӯйлоту / фӯйлотун. Қотеъ

ҳарчанд аз баҳрҳои ихтироъкардаи арӯзиёни тоҷик аст, вале аз сабаби номавзун ва номатбуъ будани авзонан, дар шеъри тоҷикӣ шуҳрат наёфт. Дар “Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам” (518, 464) як байт барои шакли солими баҳри Қотей шохид оварда шудааст.

Баҳри панҷуми доираи Мунъакиса-Ҳамид дар асл дар шакли мусаддаси солим (мафъӯлоту / мустафъилун / мафъӯлоту / омада, дар амал шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳафи он мавриди истиқболи шоирони тоҷик гардидааст. Аз омезиши рукҳои асли (мафъӯлоту ва мустафъилун) ва зихофҳои онҳо (матвӣ-фӯйлоту ва мафъӯлоту; матвӣ мавкуф-фӯилон аз мафъӯлоту; маҳбун-мафӯйлун аз мафъӯлоту; маҳбуни макшуф-фаъӯлун аз мафъӯлоту; матвӣ-муфтаъилун аз мустафъилун; маҳбун-мафӯйлун аз мустафъилун) се навъи баҳри Ҳамид дар шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳаф ба вучуд меояд. 1. Ҳамиди мусаддаси солим: мафъӯлоту / мустафъилун / мафъӯлоту. 2. Ҳамиди мусаддаси матвӣ мавкуф: фӯйлоту / муфтаъилун / фӯилон. Муктазаби мусаддаси матвӣ мавкуф: (фӯйлоту / муфтаъилун / фӯилон) низ шакли афӯили Ҳамиди мусаддаси матвӣ мавкуфро дорад. 3. Ҳамиди мусаддаси маҳбуни макшуф: мафӯйлун / мафӯйлун / фаъӯлун. Афӯили Ҳазачи мусаддаси макфуфи макбузи маҳзуф (мафӯйлун / мафӯйлун / фаъӯлун) ва шакли афӯили Ҳамиди мусаддаси маҳбуни макшуф якхела аст (518, 483-484).

Баҳри нӯҳуми доираи Мунъакиса-Ҳамим дар асл дар шакли мусаддаси солим (фӯйлотун / мустафъилун / мустафъилун) омада, дар амал бошад шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳафи он мавриди истиқболи шоирони тоҷик қарор гирифтааст. Аз омезиши рукҳои солими он (фӯйлотун-мустафъилун) ва зихофҳои он (маҳбун-фаъилотун аз фӯйлотун;

маҳбуни маҳзуф-фаъилун аз фӯйлотун; маҳбун-мафӯйлун аз мустафъилун; музол-мустафъилон аз мустафъилун) чаҳор навъи баҳри Ҳамим дар шакли мусаддаси солим ва музоҳаф ба вучуд меояд. 1. Ҳамиди мусаддаси солим: фӯйлотун / мустафъилун / мустафъилун. 2. Ҳамиди мусаддаси маҳбун (зарб-солим): фӯйлотун / мафӯйлун / мафӯйлун. Шакли афӯили Мушокили мусаддаси маҳбуни макбуз фӯйлотун / мафӯйлун / мафӯйлун ва шакли афӯили мусаддаси маҳбуни Ҳамим якхела аст. 3. Ҳамиди мусаддаси музол: фӯйлотун / мустафъилун / мустафъилон. 4. Ҳамиди мураббаъи макфуфи матвӣ (зарб-солим): фӯйлоту / муфтаъилун. Шакли афӯили Ҳафифи мураббаъи матвӣ (фӯйлоту / муфтаъилун) низ шакли афӯили Ҳамиди мураббаъи макфуфи матвиро дорад.

Ҳамин тарик, то имрӯз дар шеъри арабӣ 146 навъи 16 баҳри арӯз (Тавил-6; Мадид-10; Басит-14; Комил-20; Ҳазач-7; Рачаз-10; Рамал-13; Сарей-14; Мунсарех-8; Ҳафиф-11; Музорей-4; Муктазаб-2; Мучтасс-5; Мутақориб-9; Мутадорик-3 мавриди истиқболи шоирони араб қарор гирифта бошад, шоирони тоҷик дар 532 навъи 45 баҳри арӯз-Ҳазач-92; Рачаз-50; Рамал-62; Мутақориб-17; Мутадорик-18; Қариб-15; Музорей-30; Мушокил-8; Қадид-4; Ҳафиф-23; Мучтасс-36; Сарей-16; Мунсарех-37; Муктазаб-14; Тавил-3; Мадид-16; Вофир-9; Комил-25; Амиқ-2; Ариз-5; Асамм-3; Аҳрас-1; Бадил-1; Бадилӣ Ҳамидӣ-1; Бобис-1; Кабир-2; Кабири Ҳамидӣ-1; Маснӯъ-1; Муайян-1; Муаммам-1; Мубҳам-1; Мустаъмал-1; Муштарак-1; Мухмал-1; Салим-4; Сарим-3; Сағир-2; Сағири Ҳамидӣ-1; Қалиб-4; Қотей-1; Ҳамид-3; Ҳамим-4 шеър гуфтаанд.

ГУФТОРИ СЕЮМ

ҚОНУНҲОИ ФОНЕТИКИИ СОҲТИ ШЕЪР ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Дар фавқ қайд шуд, ки илми арӯз ва қофия бо илми забон (фонетика, лексикология, грамматика) алоқамандии узвӣ дорад. Забони арабӣ хеле барвақт дар мактабҳои забоншиносии Басра ва Кӯфа коркарди илмӣ дарёфта буд. Қариб тамоми қоидаву қонунҳои соҳаҳои забоншиносии араб дар рисолаҳо ва таълифот сабт гардида буданд. Барои ҳамин, муаллифи арӯзи араб эҳтиёҷ надошт, ки барои ҳалли масъалаи арӯз ва қофия рӯчӯ ба тафсиру шарҳи муфасссали қоидаҳои забон кунад. Бо ишорае, ба қоидае ё фақат овардани истилоҳи даркорӣ ба шарҳи баёни мавзӯ мепардохт. Аммо дар забон ва забоншиносии тоҷик вазъият тамоман дигаргун буд. Ин вазъиятро муаллифи “Ал-муъҷам” хеле хуб ифода кардааст. “Ба ҳукми он ки қавонини лугати дариро микёсе дуруст нест, ки маърифати саҳеҳу фосиди он аз ӯ талабанд ва дар шарҳи хатову савоби каломи форсӣ асле муътамад алайҳи на, ки ба вақти хоҷат бад-он муроҷиат кунанд. Пас, савоб он аст, ки дар ин фасл аз ҳуруфи таҳачҷӣ (ҳарфҳои алифбо) бар тартиби “алиф”, “бо”, “то”, “не” ҳар он чи дар лугати дарӣ мустаъмал аст, баршуморанд ва заводи муфраду мураккаби онро, ки ба авоҳири калимот лоҳик гардад ва дар ин лугат ба манзалати ҳуруфи тасриф ва калимот адавот бошад, баён кунем ва маънию иллати илҳоқи ҳар як ба мавзеи хеш шарҳ диҳем” (553, 168).

Маҳз, ҳамин гуна вазъият ҳам Шамси Қайси Розӣ, ҳам Насируддини Тӯсӣ, ҳам Хоча Ҳасани Нисорӣ ва дигар арӯзиёни эрониро водор кардааст, ки қабл аз баёни бевоситаи нозуқиҳои илми арӯз ва қофия рӯчӯи

муфасссале ба гузориши қоидаву қонунҳои забони тоҷикӣ намоянд. Дуруст аст, ки онҳо дар рисолаҳои арӯз ё қофия тамоман қонуниятҳои соҳаҳои мухталифи забоншиносии фаро гирифта наметавонистанд. Аз ин рӯ, асосан, ба ҳамон ҷузвҳои забон даҳлат кардаанд, ки ба тавре бо арӯз ё қофия вобастагӣ доранд.

Ҳамон тавре ки маълум аст, Халил ибни Аҳмад баъди омӯхтани таркиби оҳанги забон ва авзони шеъри арабӣ, унсурҳои хурдтарини вазни арӯз-сабаб, ватад ва фосиларо эҷод намуд. Баъди ин дар асоси ватаду сабабу фосила ченакҳои лафзиро, ки дар арӯз бо номҳои “афъил”-у “тафъил” машхуранд, мурағаб сохт, Асоси “афъил”-у “тафъил”-и арӯз калимаи “фаъал” буда, дар натиҷаи омезиши се садоноки (мусаввати) кӯтоҳ (мақсур-а, и, у,), се садоноки дароз (мамдуд-о, й, ў) ва ҳафт ҳамсадо (мусаммат-т, с, ь, ф, л, м, н) даҳ рӯкни солим (мафъилун, фъилотун, мустафилун, мафъулоту, фаъулун, фъилун, мутафъилун, мафъилатун, мустафъилун, фъил-ло-тон) ба вучуд омад. Масалан, рӯкни мафъилун аз ду садоноки кӯтоҳ (мусаввати мақсур: а, у), ду садоноки дароз (мусаввати мамдуд: о, й) ва панҷ ҳамсадо (м, ф, ь, л, н) таркиб ёфта, дорои як ҳичои кӯтоҳу се ҳичои дароз аст. Агар таркиби рӯкни мафъилунро ба истилоҳи Халил ибни Аҳмад истифода карданӣ бошем, бояд бигӯем, ки мафъилун аз як ватади маҷмӯъ (“мафо”) ва ду сабаби хафиф (“й”) ва “лун”) сохта шудааст. Ҳам Халил ибни Аҳмад ва ҳам арӯзшиносони баъдина дар рисолаҳои арӯзи хеш ҳичоро (яъне, сабабу ватаду фосиларо) ба воситаи овозҳои мутаҳаррик (ҳаракатдор) ва сокин (беҳаракат) баён кардаанд.

Ҳамин тариқ, рӯкни якуми арӯзи арабӣ-фаъулун (V -) аз як ватади маҷмӯъ (“фаъу”) ва як сабаби хафиф

(“лун”), рукни дуоми арӯзи арабӣ-мафоъилун (V - - -) аз як ватади маҷмӯъ (“мафо” ва ду сабаби хафиф “й” ва “лун”), рукни сеюми арӯзи арабӣ-фоъилотун (- V - -) аз як сабаби хафиф (“фо”), як ватади маҷмӯъ (“ило”) ва боз як сабаби хафиф (“тун”), рукни чаҳорум-фоъилун (- V -) аз як сабаби хафиф (“фо”) ва як ватади маҷмӯъ (“илун”), рукни панҷум-мустафъилун (- - V -) аз ду сабаби хафиф (“мусъ” ва “таф”) ва як ватади маҷмӯъ (“илун”), рукни шашум-мафоъилатун (V - V V -) аз як ватади маҷмӯъ (“мафо”) ва як фосилаи суғро (“илатун”), рукни ҳафтум мутафоъилун (V V - V -) аз як фосилаи суғро (“мутафо”) ва як ватади маҷмӯъ (“илун”), рукни ҳаштум-мафъӯлоту (- - - V) аз ду сабаби хафиф (“маф” ва “ӯ”) ва як ватади мафрук (“лоту”), рукни нуҳум-фоъи-ло-тун (- V - -) аз як ватади мафрук (“фоъи”) ва ду сабаби хафиф (“ло” ва “тун”), рукни даҳум-мус-тафъи-лун (- - V -) аз як сабаби хафиф (“мус”), як ватади мафрук (“тафъи”) ва як сабаби хафиф (“лун”) сохта шудааст.

Шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ аз аввалин рӯзҳои пайдоиши худ дар авзони арӯз гуфта шудааст. Яке аз нахустин шеърҳои тоҷикӣ, ки то замони мо боқӣ мондааст, “Суруди балхӣён” аст (асри ҳаштум) ва вазнаш Мунсарехи мураббаъи матвӣ макшӯф / мустафъилун / фоъилун / ё Раҷазӣ мураббаъи матвӣ (муфтаъилун / муфтаъилун) мебошад (349). Аммо ин маъноӣ онро надорад, ки саромадони арӯзи тоҷикӣ ҳангоми ба система даровардани авзони шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ тамоми принсипҳои Халил ибни Аҳмадро ба каму қост аз заминаи шеърӣ арабӣ ба ҳудуди шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ кӯчонида бошанд. Авзони зиёде, ки Халил ибни Аҳмад дар атрофи доираҳои арӯз нишон дода буд, ба вазнҳои шеърӣ тоҷикӣ на ҳамеша мувофиқат мекунанд. Чи тавре ки гуфтем, дар ашъори форсӣ-тоҷикӣ вазни

шеърро шикаста, онро ба доираи арӯз мувофиқ кардан мумкин нест.

Агар қонунҳои сохти овозии шеърӣ арабӣ бар ватаду сабабу фосила асос ёфта бошад, асоси қонунҳои сохти фонетикии шеърӣ тоҷикиро ҳиҷо ва навъҳои он ташкил меод. Ба ақидаи устод Садриддин Айнӣ: “Вазни арӯзи тоҷикӣ на ба адади ҳуруф, на ба чигунагии ҳаракати ҳарфҳо ва на ба адади ҳиҷоҳо ба ҳеҷ қадомӣ инҳо нобастагӣ надорад. Балки вазни арӯзи тоҷикӣ бо тарзи тартиби ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ ба вучуд меояд ва дар ҳар гуна тартиб шакли дигар ва оҳанги дигар пайдо мешавад” (225, 109). Агар ба таърихи таҳаввул ва тақомули арӯзи тоҷикӣ назар кунем, ба ҳубӣ мебинем, ки ин гуфтаи устод Садриддин Айнӣ ҳақиқати маҳз аст. Арӯзиёни форс-тоҷик Шамси Қайси Розӣ, Насируддини Тӯсӣ, Атоуллоҳи Хусайнӣ, Сайфии Бухорӣ, Ваҳиди Табрӣ, Хоча Ҳасани Нисорӣ, Муҳаммад Ғиёсуддин ва дигарҳо хусусияти фонетикии шеърӣ тоҷикиро ба инобат гирифта, доираҳои арӯзи арабиро мувофиқи салоҳияти худ аз нав сохтанд. Дар ин маврид, яъне ҳангоми ҷой додани авзони баҳрҳо дар доираи арӯз ҳиҷоро чун ҷузъи асосии рукн ба эътибор гирифтанд, на ватаду сабабу фосиларо. Ҳоло барои ин гуфтаҳо баҳрҳои доираи чаҳоруми арӯзи арабӣ-Муштабаҳа ва ҳуди ҳамин баҳрҳо дар арӯзи тоҷикӣ аз назар мегузаронем. Маълум аст, ки Халил ибни Аҳмад дар асоси ватаду сабаб (дар арқони баҳрҳои ин доира фосила иштирок надорад) шаклҳои афоъилии рукнҳои Саръи мусаддаси солим (мустафъилун / мустафъилун / мафъӯлоту-ду бор), Мунсарехи мусаддаси солим (мустафъилун / мафъӯлоту / мустафъилун -ду бор), Хафифи мусаддаси солим (фоъилотун / мустафъилун / фоъилотун), Музоръи мусаддаси солим (мафоъилун / фоъилотун / мафоъилун-

ду бор), Муктазаби мусаддаси солим (мафъӯлоту / мустафъилун / мафъӯлоту-ду бор), Мучтасси мусаддаси солим (мустафъилун / фобилотун / мустафъилун-ду бор)-ро чой дод. Чи тавре ки мебинед, аз омезиши рукнҳои мафобилун, фобилотун, мустафъилун ва мафъӯлоту шаш баҳр ба вучуд омад, ки таркиби ҳар рукн аз ду чузв: сабаб ва ватад иборат аст. Яъне, рукни мафобилун аз чузвҳои ватади маҷмӯъ (“мафо”) ва ду сабаби хафиф (“й” ва “лун”), рукни фобилотун аз чузвҳои сабаби хафиф (“фо”), ватади маҷмӯъ (“ило”) ва сабаби хафиф (“лун”), рукни мустафъилун аз ду сабаби хафиф (“мус” ва “таф”) ва ватади маҷмӯъ (“илун”), рукни мафъӯлоту аз ду сабаби хафиф (“маф” ва “ӯ”) ва ватади мафрук (“лоту”) сохта шудаанд. Шамси Қайси Розӣ аз ҷумлаи арӯзиёни тоҷик нахустин касест, ки аз доираи Муштабаҳаи Халил ибни Аҳмад ду доира сохт. Доираи якумро Мухталифа (553, 81) номид ва дар он рукнҳои музохафи баҳрҳои Мунсарехи мусаммани матвӣ, Муктазаби мусаммани матвӣ, Музореъи мусаммани макфуф ва Мучтасси мусаммани маҳбунро чойгир кард. Доираи дуюм Мунтазиа (553, 84) ном дорад ва дар атрофи он рукнҳои музохафи баҳрҳои Сареъи мусаддаси матвӣ, Ҷадиди мусаддаси маҳбун, Қариби мусаддаси макфуф, Хафифи мусаддаси маҳбун, Мушокили мусаддаси макфуф чойгирифтаанд. Ғайр аз ин, ӯ доираи сеюми арӯзи арабӣ-Мучталабро низ шикаста, ба он як рукни дигар илова карда, баҳрҳоро дар шакли мусаммани солим овардааст. Чи тавре ки мебинем, арӯзиёни мо принсипи доирасозии Халил ибни Аҳмадро вайрон накардаанд, балки худи доираро тағйир дода, аз рӯи ҳамон принсипи Халил ибни Аҳмад, вале дар асоси хичоҳои дарозу кӯтоҳ ду доираи нав сохтанд. Мо шаклҳои солими баҳрҳои онҳоро дар боло овардем ва гуфтем, ки дар натиҷаи паи ҳам гузоштани рукнҳои

мустафъилун / мафъӯлоту / мустафъилун / шакли афобилии рукнҳои Мунсарехи мусаддаси солим ба вучуд омад. Дар ин маврид эътибори асосӣ ба чузвҳои сабабу ватад аст: “мус”, “таф”, (сабаби хафиф - -), “илун” (ватади маҷмӯъ V -), “маф”, “ӯ” (сабаби хафиф--), “лоту” (ватади мафрук- V), “мус” “таф” (сабаби хафиф - -), “илун” (ватади маҷмӯъ V -), яъне:

мустафъилун / мафъӯлоту / мустафъилун

- - V - / - - - V / - - V -

Шакли афобили баҳри Мунсарех дар доираи Мухталифаи Шамси Қайси Розӣ чунин аст:

муфтаъилун / фобилоту / муфтаъилун / фобилоту

- V V - / - V - V - / - V V - / - V - V

Диққат кунед, ба рукни аввали баҳри доираи Муштабаҳаи арабӣ (мустафъилун) ва рукни аввали доираи Мухталифаи тоҷикӣ (муфтаъилун). Дар рукни мустафъилун (- - V -) -и Муштабаҳаи арабӣ принсипи сабабу ватад пурра нигоҳ дошта шудааст, яъне мустафъилун аз ду сабаби хафиф-“мус”, “таф” (- -) ва як ватади маҷмӯъ-“илун”(V -) таркиб ёфтааст. Аммо дар рукни аввали доираи Мухталифаи тоҷикӣ муфтаъилун (- V V -), ки аз рукни мустафъилун (- - V -) ба вучуд омадааст, принсипи сабабу ватад ба эътибор гирифта нашуда, баръакс таъҷиббар ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ карда шудааст ва ҳамин принсипро дар тамоми рукнҳои Мунсарехи доираи Мухталифаи тоҷикӣ ба инобат гирифтаанд. Агар хичоҳои аввалу сонии Мунсарехи Муштабаҳаи арабӣ дароз бошанд, хичои якуми Мунсарехи Мухталифаи тоҷикӣ дароз, хичои дуюмаш кӯтоҳ; хичоҳои шашуму даҳуми доираи Муштабаҳаи арабӣ дароз бошанд, хичоҳои шашуму даҳуми доираи Мухталифаи тоҷикӣ кӯтоҳанд. Ҳамин тарик, агар аз хичои якуми шакли овозии зихофи матвӣ, яъне аз хичои

дарози “муф” сар кунему то хиҷои охири рукни
фоџилоту, яъне “ту” равам, шакли афоџили:

муфтаџилун / фоџилоту / муфтаџилун / фоџилоту

- V - V - / - V - V / - V V - / - V - V

ба вучуд меояд, ки баҳри Мунсарехи мусаммани
матвӣ мебошад. Ва агар аз аввали рукн як хиҷои дароз
(-) ба охир равад, шакли зерин ҳосил мешавад:

фаџилотун / мафоџилун / фаџилотун / мафоџилун

V V - - / - V - V - / V V - - / V - V -

Ин шакли афоџили Хафифи мусаммани маҳбун
аст. Ва агар аз аввали шакли боло, яъне аз рукни
фаџилотун хиҷои кӯтоҳи якум (“фа”) ба охир бурда
шавад, чунин шакл ба вучуд меояд:

мафоџилу / фоџилоту / мафоџилу / фоџилоту

V - - V / - V - V / V - - V / - V - V

Ин шакли афоџили Музореџи мусаммани
макфуф мебошад. Дар сурате ки аз аввали шакли
афоџили фавк хиҷои кӯтоҳи якум ба охир бурда шавад,
шакли овозии зерин ба даст меояд:

мустафџилун / мафоџилу / мустафџилун / мафоџилу

- - V - / V - V V / - - V - / V - V V

Ин Раҷази мусаммани маҳбуни макфуф (машкул)
аст. Агар аз аввали ин як хиҷо ба охир равад, боз
шакли нав ҳосил мешавад:

фоџилоту / муфтаџилун / фоџилоту / муфтаџилун

- V - V / - V V - / - V - V / - V V -

Ин шакли афоџили баҳри Муқтазаби мусаммани
матвист. Агар аз аввали рукни баҳри Муқтазаби
мусаммани матвӣ боз хиҷои дарози аввалро ба охир
барем, чунин шакл ба вучуд меояд:

мафоџилун / фаџилотун / мафоџилун / фаџилотун

V - V - / V V - - / V - V - / V V - -

Ин шакли афоџили баҳри Мучтасси мусаммани
маҳбун мебошад. Агар хиҷои кӯтоҳи аввали рукни

мафоџилуни баҳри Мучтасси мусаммани маҳбун, яъне
“ма”-ро ба охир барем, боз шакли нав ҳосил мешавад:

фоџилоту / мафоџилу / фоџилоту / мафоџилу

- V - V / V - - V / - V - V / V - - V

Ин шакли афоџили Мушокили мусаммани макфуф
аст. Агар хиҷои аввали рукни якуми Мушокили
мусаммани макфуф, яъне “фо”-ро ба охир барем,
шакли зерин ба вучуд меояд:

мафоџилу / мустафџилун / мафоџилу / мустафџилун

V - V V / - - V - / V - V V / - - V -

Ин шакли афоџили Раҷази мусаммани маҳбуни
макфуф (машкул) мебошад.

Чи тавре ки дидем, дар натиҷаи ба эътибор
гирифтани хиҷоҳои дарозу кӯтоҳи рукни музоҳафи
муфтаџилун (- V V -) ва фоџилоту (- V - V) шаклҳои
афоџили ҳашт баҳри мусаммани музоҳаф ба вучуд омад,
ки аз онҳо Мунсарехи мусаммани матвӣ, Музореџи
мусаммани макфуф, Муқтазаби мусаммани матвӣ,
Мучтасси мусаммани маҳбун дар шеърӣ тоҷикӣ хеле
серистеъмоланд.

Шамси Қайси Розӣ баҳрҳои Сарџи Хафифи
доираи Муштабаҳаи Халил ибни Аҳмадро дар шакли
мусаддас якҷоя бо баҳрҳои Қарибу Ҷадиду Мушокил
дар доираи алоҳида ҷой дода, номи онро Мунтазиа
(553, 84) гузошт. Чи тавре ки қайд кардем, агар хиҷоҳои
якуму дуякуму шашуму даҳуми доираи Муштабаҳаи
Халил ибни Аҳмад, ки дар асоси ба назар гирифтани
ватаду сабаб мурағбат шудааст, дароз бошанд, хиҷои
якуми доираи Мунтазиаи Шамси Қайси Розӣ дарозу
хиҷоҳои дуякуму шашуму даҳуми доираи хама кӯтоҳанд.
Агар аз хиҷоҳои аввали шакли овозии зихофи матвӣ,
яъне аз хиҷои дарози “муф”-и муфтаџилун сар кунему
то хиҷои охири рукни фоџилоту равам, шакли афоџили:

муфтаџилун / муфтаџилун / фоџилоту

- V V - / - V V - / - V - V

ба вучуд меояд, ки баҳри Сарези мусаддаси матвист. Агар ҳичои дарози аввалро ба охири рукн барем, шакли зерин ба вучуд меояд:

фаъилотун / фаъилотун / мафӯилун

V V - - / V V - - / V - V -

Ин шакли афӯили Чадиди мусаддаси махбун аст. Ва агар ҳичои якуми рукни фаъилотуни баҳри Чадиди мусаддаси махбунро ба охири рукн барем, ин шакл хосил мешавад:

мафӯйлу / мафӯйлу / фӯилоту

V - - V / V - - V / - V - V

Ин баҳри Қариби мусаддаси макфуф аст. Дар сурати такрор намудани ҳамон амали фавқ, яъне бурдани ҳичои кӯтоҳи аввали рукни мафӯйлу ба охири рукни шакли нав ба вучуд меояд:

мафӯулу / мафӯйлу / фӯилийён

V - - V / V - - V / - V - ~

Ин шакли афӯили яке аз навъҳои баҳри Қариб-Қариби мусаддаси ахраби макфуфи мусаббағ мебошад. Агар ҳичои аввали рукни якуми Қариби мусаддасро ба охири рукн барем, чунин шакл ба даст меояд:

муфтаъилун / фӯилоту / муфтаъилун

- V V - / - V - V / - V V -

Ин шакли афӯили Мунсарехи мусаддаси матвист. Агар ҳичои дарози якуми рукни муфтаъилунро ба охири рукн барем, шакли зерин ҳосил мешавад:

фаъилотун / мафӯилун / фаъилотун

V V - - / V - V - / V V - -

Ин шакли афӯили баҳри Хафифи мусаддаси махбун аст. Агар ҳичои кӯтоҳи аввали шакли афӯили болоро ба охири рукн барем, шакли дигар ба вучуд меояд:

V - - V / - V - V / V - - V

Ин шакли афӯили баҳри Музореъи мусаддаси макфуф аст. Агар ҳичои аввали рукни макфуфи баҳри Музореъро ба охири рукн барем, шакли зерин ба вучуд меояд:

мафӯулу / фӯилоту / мафӯйлон

- - V / - V - V / V - - ~

Ин шакли баҳри Музореъи мусаддаси ахраби макфуфи мусаббағ мебошад. Дар сурати ба охири рукн бурдани ҳичои дарози аввали баҳри Музореъи мусаддас ин шакл ба даст меояд:

фӯилоту / муфтаъилун / муфтаъилун

- V - V / - V V - / - V V -

Ин шакли афӯили Муқтазаби матвист. Агар мувофиқи ҳамон принцип ҳичои дарози аввали рукни фӯилотуро ба охири рукни муфтаъилун барем, шакли зерин ба даст меояд:

мафӯилун / фаъилотун / фаъилотун

V - V - / V V - - / V V - -

Ин шакли афӯили Мучтасси мусаддаси махбун аст. Агар ҳичои кӯтоҳи аввалро ба охири рукн барем, шакли дигар ба вучуд меояд:

фӯилоту / мафӯйлу / мафӯйлу

- V - V / V - - V / V - - V

Ин шакли афӯили баҳри Мушокили мусаддаси макфуф мебошад. Агар ҳичои дарози аввали рукни фӯилотуро ба охири рукн барем, шакли зерин ба вучуд меояд:

мафӯилу / мустафъилу / мустафъилун

V - V V / - - V V / - - V -

Ин шакли афӯили яке аз навъҳои баҳри Раҷаз-Раҷази мусаддаси махбуни макфуф (машкул) аст.

Ҳамин тариқ, Шамси Қайси Розӣ хусусияти овозии забони форсӣ-тоҷикиро ба назар гирифта, ҳичоро (ҳичоҳои дароз ва кӯтоҳ) ҷузви асосӣ ва хурдтарини

аркони арӯзи доништа, баҳрҳои доираи Муштабаҳаи арабиҳо дар ду доираи тоҷикӣ (Мухталифа ва Мунтазиа) ҷой дод. Қонуниятҳои сохти фонетикии шеърҳои тоҷикӣ, ки тақия бар ҳичо мекунад, аз як тараф ва аз тарафи дигар, анъанаҳои мусикӣ ва савту оҳангсозии ҳар як халқ ба донишмандони арӯзи тоҷикӣ Шамсуддин Муҳаммад Қайси Розӣ ва Насируддини Тӯсӣ имконият доданд, ки шаш баҳри доираи Муштабаҳаи Халил ибни Аҳмад (Сареъ, Мунсарех, Хафиф, Музореъ, Муктазаб, Мучтасс)-ро, ки ҳама дар шакли мусаддаси солим буданд, ба ду гурӯҳ ҷудо намоянд. Ба ду гурӯҳи баҳрҳо ҷудо кардани доираи Муштабаҳаи арабӣ ва аз як доира ба ду доираи дигар кӯчонидани баҳрҳои дар боло зикршуда, фақат ба хоҳиши арӯзиёни мо вобастагӣ надошт, баръақс сабаби ҷунин тақсимот дар мавҷудияти анвои гуногуни вази дар шеърҳои тоҷикӣ.

Дар арӯзи арабӣ фақат баҳри Тавил дар шакли доиравӣ (яъне, мусамман) меояд ва шаклҳои мусаддасу мураббаъ надорад. Баҳрҳои дигари арӯзи арабӣ: Ҳазач, Мадид, Музореъ, Муктазаб, Мучтасс ҳеч гоҳ дар шакле, ки дар доираҳо ҳастанд (яъне, мусаддас), истифода намешаванд ва фақат дар шакли кӯтоҳ (мачзӯ), яъне мураббаъ меоянд. Баҳрҳои боқимондаи адвори арӯзи арабӣ: Вофир, Басит, Комил, Рамал, Рачаз, Мутақориб, Мутадорик, Хафиф, Сареъ, Мунсарех ҳам дар шакли доиравӣ ва ҳам дар шакли мачзӯ (мураббаъ) меоянд (539, 214-215).

Мавҷуд будани навъҳои мухталифи вази дар ашъори шоирон ва дар байни халқ имконият дод, ки Шамси Қайси Розӣ шаклҳои мусаммани баҳрҳои Мунсарех, Музореъ, Мучтасс, Муктазаби доираи Муштабаҳаи Халил ибни Аҳмадро дар доираи Мухталифа ва шакли мусаддаси баҳрҳои Қариб, Мушокил, Ҷадид, Хафиф,

Сареъро дар доираи Мунтазиа гунҷонад. Насируддини Тӯсӣ низ баҳрҳои Мунсарехи мусаммани матвӣ, Музореъи мусаммани макфуф, Муктазаби мусаммани матвӣ, Мучтасси мусаммани махбун, Муҳмали мусаммани макфуфро дар доираи Муштабаҳаи зоида (530, 463-465); баҳрҳои Сареъи мусаддаси матвӣ, Қарибии мусаддаси макфуф, Мунсарехи мусаддаси матвӣ, Хафифи мусаддаси махбун, Музореъи мусаддаси макфуф, Муктазаби мусаддаси матвӣ: Мучтасси мусаддаси махбуно дар доираи Муштабаҳаи музоҳафа (530, 465-468) ҷой додааст. Донишмандони арӯзи тоҷикӣ наметавонистанд, ки доираи Муштабаҳаи Халил ибни Аҳмадро ба тағйир додан ба арӯзи шеърҳои тоҷикӣ кӯчонанд, зеро баҳрҳои, ки Халил ибни Аҳмад дар атрофи доира сабт намуда буд, ҳама дар асоси ватаду сабаб ва дар шакли мусаддаси солим мураббаъ шуда буданд, аммо дар шеърҳои тоҷикӣ бошад, масъала тамоман ранги дигар дошт.

Дар эҷодиёти шоирон ва дар байни халқ ашъоре вуҷуд дошт, ки авзони он дар ягон доираи арӯзи арабӣ дида намешуд. Барои ҳамин, арӯзиёни мо мачбуран шуданд, ки баҳрҳои мусамманулаҷзоъро дар доираи алоҳида (Мухталифа ё Муштабаҳаи зоида) ва баҳрҳои мусаддасулаҷзоъро дар доираи алоҳида (Мунтазиа ё Муштабаҳаи музоҳафа) ҷой диҳанд.

Вобаста кардани ихтилофи авзони арӯзи арабу аҷам аз як тараф, ба хусусиятҳои овозии ҳар як забон ва аз тарафи дигар, бо анъанаҳои мусикӣ ва савту оҳанги ҳар як халқ ба донишмандони илми арӯзи тоҷикӣ имкон дод, ки ба ҳақиқати пайдоиши вазиҳои шеърҳои арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ ва ба рангорангии мухталифнавъии вазиҳои назми китобии шифоҳӣ наздик шаванд. Насируддини Тӯсӣ аз ҳама бештар ба ин масъала диққат дода, пеш аз баёни илми арӯз ба шарҳи ду ҷанбаи

вобастагии он: мусикӣ ва фонетика мешар-
дозад. “Дар илми икоъ аз синоати мусикӣ муқаррар
шудааст, ки худуси (пайдоиши) авзон аз нақароти
мутатобеъ (паиҳам) бошад ва аз сукуноти (таваккуф-
ҳои) мутаносиб, ки миёни он нақарот афтад ва чун
хоҳанд, ки аз он иборат кунанд, ба изои (рӯ ба рӯ)
нақарот хуруфи мутаҳаррик эрод кунанд. Хосса, ҳарф-
ҳое, ки аз итлоки (баровардани) нафас аз махраҷи он
ҳарфи баъд аз ҳабси том ҳодис шавад, монанди “то” ва
“то” ва ба изои саканоти хуруфи сокин. Хосса, хуруфи
гуннат (димоғӣ) ва он чи муҳтамали (эхтимоли) дарозӣ
ва кӯтоҳии замони сукун тавонад буд, масалан, гуянд:
тан тан. Ва аммо дар вазни шеърӣ хуруфи мутаҳаррик
аз ҳар чинс, ки бошад, ба ҷои нақарот бошад ва хуруфи
сокин ба ҷои саканот. Ва дар улуми дигар тақрир кар-
даанд, ки хуруф дар асл ду навъ будааст: яке мусавват
(садонок), яке мусаммат (ҳамсадо, сомит). Ва мақсур
ҳаракот бошад, монанди: заммат ва фатҳат ва касрат.
Ва мамдуд хуруфи мадд, ки аҳволи (шарики) он
ҳаракот бошанд, чи ҳар яке аз ишбоъи (пурра талаффуз
кардани) яке аз он ҳаракот таваллуд кунанд. Ва хуруфи
мусаммат бокии хуруф аст. Ва “вов” ва “алиф” ва “ё”
ҳар як ба иштирок бар ду ҳарф афтад, яке мусавват, ки
хуруфи мадди мазкур аст ва он хуруф ҷуз сокин
нагавонанд буд, дигар мусаммат, ки ҳам мутаҳаррик
бошанд ва ҳам сокин. Ва аммо мусаммат дар “вов” ва
“ё” зоҳир аст ва аммо дар “алиф” мусамматро “ҳамза”
низ хонанд” (403, 19).

Чи тавре ки маълум шуд, шеъри арӯзӣ ё усули арӯзӣ
бар ҳичо асос ёфтааст. Мафҳуми ҳичо аввалин бор дар
навиштаҳои Абӯалии Сино дида мешавад. Ӯ ҳичоро
“муқаттаъ” мегӯяд (90, 136). Насируддини Тӯсӣ ҳичои
кӯтоҳро “муқаттаъи мақсур” ва ҳичои дарозро
“муқаттаъи мамдуд” (403, 19-20) меномад. Муҳаққиқи

эронӣ Парвизи Нотили Хонларӣ дар хусуси ҳичо ва
собиқаи он дар китобаш (90, 136-43) таваккуф мена-
мояд. Хонларӣ дуруст мекунад, ки ватадҳою сабабҳою
фосилаҳоро барои тактеи шеър меъёри норасо медонад
ва барои ҳамин ҳичохоро меъёри асосӣ қарор медиҳад.
Вай ду навъи ҳичо-ҳичои кӯтоҳ (мисол: “и”, “ва”, “се”)
ва ҳичои баланд (монанди: “бо”, “шаб”, “кор”, “сохт”)-
ро дар арӯзи форсӣ ҷойнишини автоду асбобу фавосил
кард, ки баъдтар аз ҷониби дигар арӯзшиносони эронӣ,
мисли Муҳаммад Амин Адиби Тӯсӣ, Масъуди Фарзод,
Хусрави Фаршедвард, Сирус Шамисо, Тақӣ Ваҳидиёни
Комёр тақмил дода шуд (86). Донишманди дигари эро-
нӣ Алинақи Вазирӣ дар мақолаи “Ислоҳоти адабӣ-
арӯзӣ” ҳичоҳои шеъри форсиро ба се қисм-кӯтоҳ (“ба”,
“ва”), дароз (“бо”, “бӯ”) ва гунг (“йл”, “од”) ҷудо кард,
ки минбаъд мавриди қабули дигарон қарор нагирифт.
Масъуди Фарзод ҳичоро ба кӯтоҳу баланд тақсим
кардааст. Адиби Тӯсӣ дар мақолаи “Як пешниҳоди
тоза дар фанни арӯз” се навъи ҳичоҳои арӯзиро-кӯтоҳ
 (“ман”, “аз”), баланд (“бар”, “дар”) ва кашида (“бор”,
“дер”, “сӯхт”) нишон медиҳад (86, 4). Хусрави
Фаршедвард дар муқаддимаи китоби “Дастури имрӯз”
ҳичохоро ба ҷаҳор гурӯҳ-кӯтоҳ (“аз”, “ӯ”), мутавассит
 (“бо”, “ҳар”), баланд (“тар”, “санг”, “мӯр”), кашида
 (“бохт”, “рехт”, “нест”) тақсим намуд (86, 4).
Донишмандони арӯзи тоҷикӣ хусусиятҳои фонетикӣ
шеърро ба назар гирифта, меъёр ва андозаҳои ҳичосо-
зиро муайян кардаанд, ки минбаъд чун қонуни соҳти
фонетикӣ шеър мавриди истифодаи умум қарор
гирифт. Таркиби ҳичоҳои шеъри арӯзии тоҷикиро
ёздаҳ овози садонок (а, и, у, о, ӯ, й, , е, ё, ю, я) ва 24 ҳам-
садо (б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, ғ, г,
қ, х, ҷ) ташкил медиҳанд. Садонокҳои а, и, у, ӯ, э, о, й
як воҳиди овозӣ, аммо садонокҳои ё (йо), е (йэ), ю (йу),

я (йа) ду воҳиди овозӣ доранд. Садоноки “й” агар баъди садоноки е, ў (“доной”-“донойӣ”, “хушрӯй”-и “хушрӯйӣ”) ояд, дар талаффуз ду таркиби овозиро бу вучуд меорад. Садонокхоро аз ҷиҳати оҳанг ба ду гуруҳ-дароз ва кӯтоҳ чудо кардаанд. Садонокҳои а, и, у кӯтоҳу садонокҳои о, ў, э, й дарозанд. Ётбарсари⁷ “я” ба вазифаи садоноки кӯтоҳ, аммо ётбарсарҳои: “е”, “ё”, “ю” дар бештари маврид ба вазифаи садонокҳои дароз меоянд.

Ҳар ҳиҷои забонӣ ва арӯзӣ низ аз ду ва зиёда ҳарфҳо ташкил меёбанд, ки яке аз онҳо асосӣ буда, хуруфи дигар аз ягон ҷиҳат ба он тобеъанд. Дар бештари маврид ин ҳарфи асосӣ садонок аст. Аммо дар арӯз гоҳе ҳамсадо ҳарфи марказии ҳиҷохоро ташкил медиҳад. Масалан, калимаи “кошт” дар арӯз ҳукми ду ҳиҷоро дорад. Ҳиҷои аввал “ко”, ки бе ҳеҷ шубҳа ҳарфи асосӣ ё марказии он садоноки дарози “о” мебошад. Ҳиҷои дуюм “шт”, ки албатта, ҳарфи асосии онро ҳамсадои “ш” ташкил медиҳад. Дар ин маврид арӯзиён ба он садоноки кӯтоҳро ҳамроҳ карда талаффуз менамоянд. Чунин хусусияти ҳиҷосозии ҳарфҳои ҳамсадоро донишмандони гузаштаи илми арӯз ва қофия пай бурда, дар хусуси он изҳори ақида кардаанд: “Ва дар порсӣ ҳаракате дигар аст, ки онро ба ҳеҷ қадом аз ин ҳаракоти сегона, яъне замма ва фатҳа ва қасрат нисбат натавон кард ва онро ҳаракати маҷхул ва ҳаракати мухталаса хонанд, монанди ҳаракати лафзи “ро” дар лафзи “порсӣ”, ки бар вазни фобилун аст ва бошад, ки ин ҳаракат дар ибтидои калимот уфтад ва агар қасе онро аз қабилӣ ҳаракот нашумурад ба сабаби он ки ба яке аз ҳаракати мазкура

⁷Ётбарсар дар асл категорияи ҳат аст. Арӯз бошад асосан ба талаффуз така мекунад. Бинобар ин, дар илми арӯз истилоҳи “ётбарсар” қобили қабул нест.

мансуб нест, бо ў дар иборат музояқат (танг) нест, аммо дар шеър онро аз қабилӣ ҳаракот бояд шумурд ба далели вазн” (403, 20-21). Муаллифи “Меъёр-ул-ашъор” баъди ин боз менависад: “Дар порсӣ иҷтимоӣ ду сокин бисёр бувад ва бошад, ки зиёда аз ду сокин низ чамъ ояд ва бошад, ки баъзе аз он ба ҳақиқат сокин набувад, валекин маҷхулӯлҳарақа бошад. Аммо ду сокин, чунонки дар “кор” ва “мард” уфтад ва чун амсоли ин ки дар аснои таҳаррик бояд шумурд, чи дар назди дар муқобили мутаҳаррик уфтад. Масалан, “коргар” ё “марду зан” бар вазни фобилун бошад бе ҳеҷ тафовут. Ва аммо се ҳарф, чунонки дар лафзи “рост”, “бех” ва “мӯрд” бошад ва ҳамеша ҳарфи аввали он амсоли ин калимот аз хуруфи мадд бувад, пас, агар ҳарфи охир мутаҳаррик нашавад, баъзе ин се ҳарфро ба ҷои хуруф ба кор доранд: яке сокин ва дигаре мутаҳаррик ва як ҳарф дар иборат бидузданд. Масалан, ба “ростгӯ”-бар вазни фобилун гӯянд. Ва баъзе ҳама хуруф дар иборат оранд, то “ростгӯ” бар вазни муфтабилун шавад. Ва агар чи вачҳи аввал аз гаронӣ ҳоли набошад, аммо дуюм гаронгар бувад ва шуаро бештар бар вачҳи аввал истеъмол кунанд” (403, 22-23). Ҳамин тарик, ҳиҷохоро вобаста ба садонокҳои дарозу кӯтоҳ ва мавқеи ҳиҷоҳо (ҳиҷои баста ва ҳиҷои кушода) ба кӯтоҳ ва дароз тақсим менамоянд. Ҳиҷохое, ки аз як садоноки кӯтоҳ (мисол: а, у, и) ё ин ки аз як ҳамсадою як садоноки кӯтоҳ (мисол: ба, бу, ба) иборатанд, ҳиҷоҳои кӯтоҳ ва ҳиҷохое, ки аз як садоноки дароз (мисли: о, ў, э), ё аз як ҳамсадою як садоноки дароз (мисли: бў, бо, бӣ, бе), ё ин ки аз ду ҳамсадою як садоноки кӯтоҳ (мисли: дар, шуд, мис ва ғайра) ташкил ёфтаанд, ҳиҷоҳои дароз меноманд. Ҳиҷоҳои бастае, ки аз садонокҳои кӯтоҳ сохта шудаанд (мисли: ар, ад, яд) ва ҳиҷохое, ки аз ётбарсарҳои “е”, “ё” ва “ю” таркиб ёфтаанд, ба гу-

рӯхи ҳиҷоҳои дароз дохил мешаванд. Ҳиҷоҳои навъи “бод”, “рӯз” “дашт” ва ғайра дар шеърӣ арузи ба воситаи кашиши ҳарфи охир, ба қавли Насируддини Тӯсӣ, “мачхулулҳарак” (403, 22) ба як ҳиҷои дароз ва як ҳиҷои кӯтоҳ тақсим мешаванд: бо-д: рӯ-з: дош-т. Агар чунин навъи ҳиҷоҳо дар рукнҳои садр (рукни аввали мисраи якум), ибтидои рукни аввали мисраи дуюм) оянд, ба шакли як ҳиҷои дарозу як ҳиҷои кӯтоҳ, яъне “у” нишон дода мешаванд, вале агар ҳамин навъи ҳиҷоҳо дар рукнҳои аруз (рукни охири мисраи аввал) ва зарб (рукни охири мисраи дуюм) оянд, ба таври мадда (-) ишорат мешаванд. Ин навъи ҳиҷоҳо арузшиносони имрӯза яқуним ҳиҷо (420; 467; 590; 593) ё ҳиҷои дарозтар (362) номидаанд. Ҳиҷоҳои бастае, ки аз як садоники дароз ва як ҳамсадо ташкил ёфтаанд (мисли: об, ор ва ғайра), инчунин ҳиҷоҳои бастае, ки аз як садоники кӯтоҳу ду ҳамсадо иборатанд (мисли: арк, абр, Ашт ва ғайра) низ яқуним ҳиҷо мебошанд. Ғайр аз ин, ҳиҷоҳои вучуддоранд, ки аз се ҳамсадо ва як садоники дароз (мисли: рост: кошт: дӯст: рехт ва ғайра) сохта шудаанд. Ин навъи ҳиҷоҳо низ ба гурӯҳи яқуним ҳиҷо дохил менамоянд, барои он ки ҳангоми тақтеи шеър ҳарфи охириро партофта, аз се ҳарфи боқимонда ду ҳиҷо месозанд, ки яке дароз (-) ва дигаре (У) кӯтоҳ. Барои мисол ин байти Рӯдакиро аз назар мегузаронем:

Дурусту рост кунод ин масал Худой варо,
мафъилун / фаъилотун / мафъилун / фаъилун

V - V - / V V - - / V - V - / V V -

Агар бубаст яке дар, ҳазор дар бикушод (52, 28).

мафъилун / фаъилотун / мафъилун / фаъилон

V - V - / V V - - / V - V - / V V -

Агар мо ҳангоми тақтеи кардан, яъне ба тарозуи вази бар-кашидани байти Рӯдакӣ, ҳарфи “т”-и калимаи “рост”-ро напартоем, миқдори ҳиҷоҳои мисраи якум бо

миқдори ҳиҷоҳои мисраи дуюм баробар намешаванд. Барои ҳамин, ҳангоми ба ҳиҷоҳо чудо кардани байти болои ҳарфи “т”-и калимаи “рост”-ро аз эътибор соқит кардем:

Ду-рус-ту-ро / си-ку-но-дин / ма-сал-Ху-до / йи-ва-ро

А-гар-бу-бас / ти-я-ке-дар / ха-зо-ру-дар / би-ку-шод

Дар ашъори шоирони тоҷик гоҳе ба калимаҳои дучор мешавем, ки аз як садоники дарозу чаҳор ҳамсадо иборатанд. Ин гуна калимаҳо, ки як ҳиҷоро ташкил медиҳанд, аслан мураккабанд, вале шоирон бо мақсади риояи вазни шеър онҳоро боз ҳам кӯтоҳтар менамоянд.

Барои мисол як байти Амир Хусрави Дехлавиро меорем:

Сӯи дари ту раҳбари қонҳои ошиқон-ст

мафъӯлу / фозилоту / мафъӯйлу / фозилон

- - V / - V - V / V - - V / - V ~

Бода, ки он ба кӯи ту рафтасту меравад (528, 17).

мафъӯлу / фозилоту / мафъӯйлу / фозилун

- - V / - V - V / V - - V / - V -

Дар ин байт, ки дар баҳри Музореъи мусаммани аҳраби макфуфи мақсур (зарб-маҳзуф) аст, ҳарфҳои “с” ва “т”-и калимаи “ошиқон-ст” зиёдтист. Барои ҳамин, ҳангоми тақтеи ҳар ду ҳарфро соқит менамоем.

Дар ҳиҷоҳои, ки ҳамсадои “н” баъди садоники дарози “о”, “й”, “у” (мисли: “дон”, “дун”, “дин”) хоҳ дар аввал ва хоҳ дар байни байт омада бошад, одатан як ҳиҷои дарозро ташкил медиҳад. Дар байти зер дар калимаҳои “бофигон”, “сорбон”, “бекасон”, “кӯдакон” ҳамин қоида нигоҳ дошта шудааст.

Гуфто Сакина бофигон дар қатлғаҳ бо сорбон:

Раҳме намо бар бекасон, бар ҳоли зори кӯдакон (65, 46).

мустафъилун / мустафъилун / мустафъилун / мустафъилун

- - V - / - - V - / - - V - / - - V -

Ҳамин хусусияти ҳиҷосозии ҳарфи “н”-ро донишмандони арузи гузашта низ қайд кардаанд. “Ва

харфҳои дигар бошад, ки ҳам аз таркиби ду ҳарф ҳодиса шавад. Масалан, чунонки аз таркиби яке аз хуруфи мадд бо гуннат бувад дар лафзҳои “дун” ва “дон” ва “дин” бошад ва амсоли ин уфтад, ки бар вазни: “ду” ва “до” ва “дӣ” бошад”, -навиштааст Насируддини Тусӣ дар “Меъёр-ул-ашъор” (403, 20).

Ҳангоми ба ҳиҷоҳо тақсим кардани калимаҳо садонокҳои кӯтоҳи “а”, “и” ва “у” вобаста ба мавқеи талаффуз ва талаботи вазн гоҳе кӯтоҳ ва гоҳе дароз мешаванд.

Мисол барои садоноки-“у”:

Ба лутфу марҳамат дилҳо нигаҳ дор,

Кас аз дасту забони худ маёзор (530, 42).

мафъӯйлун / мафъӯйлун / мафъӯйл

V - - - / V - - - / V - ~

Дар ин байт ҳиҷоҳои “ба”, “фу” (аз калимаи “лутфу”), “ни” (аз калимаи “нигаҳ”), “ту” (аз калимаи “дасту”), “за” (аз калимаи “забони”) ва “ма” (аз калимаи “маёзор”) аз рӯи қоидаи арӯз ҳама ҳиҷоҳои кӯтоҳанд, зеро ҳамаи онҳо аз як ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ сохта шудаанд. Лекин талаффузи “а”-и ҳиҷоҳои “ба”, “за”, “ма” ва “и”-и ҳиҷоҳои “ни” аз талаффузи “у”-и ҳиҷоҳои “фу”, “ту” ва “и”-и ҳиҷоҳои “ни” фарқ доранд. Задаи мантиқӣ ҳиҷоҳои “фу”, “ту” ва “ни”-ро ба ҳиҷоҳои дароз табдил додааст.

Мисол барои садоноки “и”:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,

Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро (54, 33).

мафъӯйлун / мафъӯйлун / мафъӯйлун / мафъӯйлун

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Ҳиҷоҳои “ки” (дар ибораи “турки шерозӣ”) вобаста ба вазни шеър ва мувофиқи қоида чун ҳиҷоҳои кӯтоҳ, ҳиҷоҳои “ли” (дар ибораи “дили моро”) ба вазифаи ҳиҷоҳои дароз омадааст.

Азбаски имтидоди ҳиҷоҳои дароз ҳангоми талаффуз ҳамеша аз ҳадди ақалли ҳиҷоҳои кӯтоҳ зиёд аст, арӯзиён як ҳиҷоҳои дарозро баробари ду ҳиҷоҳои кӯтоҳ доништаанд. Ин меъёр дар навбати худ, дар амалияи шоирӣ пурра ба эътибор гирифта шудааст ва шоирон дар қасида ва залиёти ҳеш байтҳоеро ҷой додаанд, ки агар дар мисраи аввал муфтайлун (- V V -) бошад, дар мисраи дуюм ба ҷои он мафъӯйлун (- - -)-ро ба қор бурдаанд, ё агар арӯз (рукни охири мисраи якум) махбуни махзуф (фаъилун V V -) бошад, зарбро аслам (фаъилун - -) овардаанд.

Барои мисол як байти қасидаи “Модари май”-ро меорем:

Марди ҳарас кафкҳои пок бигирад,

муфтайлун / фоъилоту / муфтайлун / фаъ

- V V - / - V - V / - V V - / -

То бишавад тирагишу гардад рахшон (42, 21).

муфтайлун / фоъилоту / мафъӯйлун / фоъ

- V V - / - V - V / - - - / ~

Маълум аст, ки дар авзони шеър гунҷонидани номҳои ашхоси таърихӣ қорибасе мушқил аст. Бештари шоирон барои дар қолаби шеър гунҷонидани номҳои таърихӣ баъзан шакли талаффузи онро тағйир додаанд. Рӯдакӣ дар қасидаи “Модари май” (52, 20-27) дар мавриди овардани номҳои онҳоро дар арқони байтҳо тавре гунҷонидааст, ки тарзи навишташон саҳеҳ мондааст. Дар китоби “Осори Рӯдакӣ” (44) номи яке аз ашхоси таърихию чунин навиштаанд:

Амру бин-ил-Лайс зинда гашт бад-ӯ боз,

Бо ҳашами хешу он замонан эшон (44, 30).

Ҳамин байт дар дигар китобҳои нашри осори шоир бетағйир омадааст (45; 46; 47; 52). Дар ин тарзи навишт, яъне Амру бин-ил-Лайс номи шахси таърихию галат сабт кардаанд. Дар асл, ин ҳамон Амр ибн-ул-

Лайси Саффорист, ки солҳои 873-903 ҳокими Хуросон буд. Агар ҳангоми веростории қасидаи Рудакӣ вазни онро ба инобат мегирифанд, ҳеч гоҳ Амр ибн-ул-Лайсро Амру бин-ил-Лайс наменавиштанд, зеро он ба рукаи садри байти қасида-муфтаълун / - V V - - / мафъулун / - x - - / мувофиқ нест.

Агар байти болоро, ки дар таркиби он номи Амр ибн-ул-Лайс омадааст, ба таври зерин:

Амр ибн-ул-Лайс зинда гашт бад-ӯ боз,

Бо ҳашами хешу он замонан эшон (52, 25)

нависем, он гоҳ ҳам номи шахси таърихӣ дуруст мешаваду ҳам вазни он ҳалал намеёбад. Барои исбот ин байтро тақтеъ, яъне ба ҳичоҳо ҷудо мекунем:

Ам-риб-нул / Лай-с-зин-да / гашт-м-ба-ду / боз,

мафъулун / фозилоту / муфтаълун / фоз

- - - / - V - V / - V V - / ~

Бо ҳа-ша-ми / хешу-он-за / мо-на-и-э / шон

муфтаълун / фозилоту / муфтаълун / фоз

- V V - / - V - V / - V V - / ~

Садонокҳои кӯтоҳи а, и, у, я дар ҳичоҳои кушодаи забони тоҷикӣ чун ҳичои кӯтоҳ, аммо дар ҳичои баста бошанд, ҳамчун ҳичои дароз истифода мешаванд. Баъзан вобаста ба вазни шеър садонокҳои кӯтоҳи а, и, у, я метавонанд дар ҳичои кушода ба вазифаи ҳичои дароз биоянд. Мисол:

Чавонмардо, чавонмардӣ биомӯз,

мафозълун / мафозълун / мафозъл

V - - - / V - - - / V - ~

Зи мардони қаҳон мардӣ биомӯз (530, 51).

мафозълун / мафозълун / мафозъл

V - - - / V - - - / V - ~

Дар ин байт ҳичои “ни”-и калимаи “мардони” мувофиқи қоидаи ҳичоҳои арӯзӣ ба гурӯҳи ҳичоҳои кӯтоҳ медарояд, зеро аз як ҳамсадо ва садонокҳои кӯтоҳ

иборат аст, яъне ҳичои кушодаест, ки садонокҳои кӯтоҳ аст. Аммо дар ин байт шоир онро чун ҳичои дароз истифода кардааст.

Садонокҳои о, э, ў, ё нисбатан устуворанд ва дар шеър қариб ҳамеша ба вазифаи ҳичои дароз меоянд. Садонокҳои дарозии “ю” баъди садонокҳои дароз ў, й, о ба ҳичои кӯтоҳ табдил меёбад.

Садонокҳои таърихан дарозии й ва у, ки дар алифбои ҳозираи тоҷикӣ дар аввал ва байни калима ба шакли садонокҳои кӯтоҳи у ва и (“дид”, “буд”, “дуд”) ва дар охири калима ба шакли й (“дидӣ”, “рафтаӣ”) навишта мешаванд, нисбат ба садонокҳои кӯтоҳи и, у пурратар ва бошидаттар талаффуз карда мешаванд. Барои ҳамин, садонокҳои дарозии и ва у-ро дар ҳичоҳои кушода чун ҳичои дароз ва дар ҳичоҳои баста чун якуним ҳичо меҳисобанд. Масалан, калимаҳои “симин” ва “ширин” дар байти поён ба ҳамин қоида мувофиқанд:

Чашми шӯху бари симин, дили сангин дорӣ,

фозилотун / фазилотун / фазилотун / фазълун

- V - - / V V - - / V V - - / - -

Холи мушкин, рухи рангин, лаби ширин дорӣ (530, 46).

фозилотун / фазилотун / фазилотун / фазълун

- V - - / V V - - / V V - - / - -

Дар байти Дақиқӣ калимаи “зуд” як ҳичои дарозу як ҳичои кӯтоҳ (якуним ҳичо) аст:

Ту он шабранги тозиро ба майдон чун барангезӣ,

мафозълун / мафозълун / мафозълун / мафозълун

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Адӯро зуд бинвардӣ бад-он теги балогустар (530, 158).

мафозълун / мафозълун / мафозълун / мафозълун

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Садонокҳои дарозии э дар шеър агар пеш аз ҳамсадои х оянд ё ҳичои кӯтоҳ (агар ҳичо кушода бошад), ё ҳичои

дароз. (агар ҳичо баста бошад) хонда мешавад. Мисол барои ҳичои кӯтоҳ:

*Нигорино, шунидастам, ки гоҳи меҳнату роҳат
Се тироҳан салаб будаст Юсуфро ба умр андар (52, 47).
мафоъйлун / мафоъйлун / мафоъйлун / мафоъйлун*

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Мисол барои ҳичои дароз:

*Меҳтарони ҷаҳон ҳама мурданд,
фоъилотун / мафоъилун / фаълон*

- V - - / V - V - / - ~

*Маргро сар ҳама фуру карданд (52, 47).
фоъилотун / мафоъилун / фаълон*

- V - - / V - V - / - ~

Илова ба меъёрҳое, ки ба ҳукми қонуни соҳти фонетикии шеъри тоҷикӣ мубаддал гардидаанд, истисноҳое низ вучуд доранд, ки шоирони адабиёти классикӣ ва муосири тоҷик дар ашъори хеш онҳоро риоя намудаанд. Яке аз ин истисноҳо он аст, ки агар баъди садоноки дароз боз ҳарфи садонок ояд (хоҳ садоноки дароз бошад, хоҳ садоноки кӯтоҳ) ҳичои табиатан дароз ба ҳичои кӯтоҳ табдил меёбад.

*Ки вақти ёрӣ омад, ёрие кун.
мафоъйлун / мафоъйлун / фаъулун*

V - - - / V - - - / V - - -

*Дар он хунхурданам ғамхорие кун. (Низомӣ)
мафоъйлун / мафоъйлун / фаъулун*

V - - - / V - - - / V - - -

Ҳичои “рӣ”-и калимаҳои “ёрӣ”, “ёрие” ва “ғамхорие” мувофиқи қонуни соҳти фонетикии забони тоҷикӣ ҳичои дарозанд, зеро дар се маврид ҳар се ҳичо аз як ҳамсадою як садоноки дароз (“рӣ”) таркиб ёфтаанд. Азбаски баъди садоноки дарози ӣ садонокҳои о ва ё омадаанд, шоир мувофиқи талаботи вазни шеър-Ҳазачи мусаддаси маҳзуф-мафоъйлун мафоъйлун /

фаъулун ҳичои дарози “рӣ”-ро ҳамчун ҳичои кӯтоҳ ба қор бурдааст. Мисоли дигар:

*Зи саргардонии туст ин ки пайваст,
мафоъйлун / мафоъйлун / мафоъйл*

V - - - / V - - - / V - ~

*Ба ҳар ноаҳлу аҳле мезанам даст. (Низомӣ)
мафоъйлун / мафоъйлун / мафоъйл*

V - - - / V - - - / V - ~

Ҳичои “нӣ”-и калимаи “саргардонӣ” дар асл ҳичои дароз аст, аммо чун баъди он садоноки и омадааст, шоир онро ба вазни шеър мувофиқ карда, чун ҳичои кӯтоҳ овардааст. Баъзан дар шеър ҳолатҳоро мебинем, ки айни ҳамон ҳичо дар як байт ҳам ба вазифаи ҳичои кӯтоҳ ва ҳам ба вазифаи ҳичои дароз омадааст. Дар байти зер, ки дар вазни Ҳазачи мусаддаси мақсур аст, Низомӣ вобаста ба оҳанг ва вазни шеър ҳичоҳои ихеларо чунон устодона ва моҳирона истифода бурдааст, ки ҳуди як ҳичо дар як байт ду ҳел талаффуз карда мешавад:

Раҳе дорам ба ҳафтоду ду ҳинҷор.

Аз он як раҳ гулу ҳафтоду ду-хор. (Низомӣ).

мафоъйлун / мафоъйлун / мафоъйл

V - - - / V - - - / V - ~

Таносуби ҳичоҳо чунин аст:

Раҳе-до-рам / ба-ҳаф-то-ду / ду-ҳин-ҷор

ма-фо-ъӣ-лун / ма-фо-ъӣ-лун / маф-фо-ъӣл

V - - - / V - - - / V - ~

А-зон-як-раҳ / гу-лу-ҳаф-то / ду-ду-хор.

ма-фо-ъӣ-лун / ма-фо-ъӣ-лун / маф-фо-ъӣл

V - - - / V - - - / V - ~

Дар мисраи аввал ҳичои “ду”-и калимаи “ҳафтоду” чун ҳичои дароз, дар мисраи сонӣ ҳичои “ду”-и ҳамон калимаи “ҳафтоду” чун ҳичои кӯтоҳ, дар мисраи якум ҳичои “ду”-и таркиби “ду ҳинҷор” чун ҳичои

кӯтоҳ, аммо дар мисраи дуюм “ду”-и ибораи “ду хор” ба вазифаи ҳиҷои дароз омадааст.

Истисноӣ дигаре, ки ба чашм мерасад, ин аст, ки хангоми тақтеи байт ҳарфи ҳамсадои охири як калима ба аввали ҳиҷои калимаи дигар мегузарад. Ин ҳолат дар сурате рух медиҳад, ки агар ҳарфи охири калимаи якум ҳамсадо бошаду ҳарфи аввали калимаи дуюм садонок. Мисли ин байт:

*Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд,
мафъӯлу / мафӯъйлу / мафӯъйлу / фаъӯлун*

- - V / V - - V / V - - V / V - -
*Бо бӯи гулу мушқу насими суман ояд (52, 39).
мафъӯлу / мафӯъйлу / мафӯъйлу / фаъӯлун*

Таносуби ҳиҷоҳо чунин аст:

*Ҳар-бо-д / ки-аз-сӯ-и / Бу-хо-ро-ба / ма-но-яд.
Бо-бӯ-и / гу-лу-муш-қу / на-си-ми-су / ма-но-яд.
маф-ъӯ-лу / ма-фо-ъй-лу / ма-фо-ъй-лу / фа-ъӯ-лун*

Мисоли дигар аз Рӯдакӣ:

*Май орад шарафи мардумӣ падид
мафӯъйлу / мафӯъйлу / фӯъилон*

V - - V / V - - / - V ~
*Озоданаҷод аз дирамхарид (52, 39).
мафъӯлу / мафӯъйлу / фӯъилон*

Таносуби ҳиҷоҳо чунин аст:

*Ма-йо-рад-ша / ра-фи-мар-ду / мӯ-па-дид
мафо-ъй-лу / ма-фо-ъй-лу / фо-ъи-лон*

V - - V / V - - V / - V ~
*О-зо-да / на-жо-даз-ди / рам-ха-рид
маф-ъӯ-лу / ма-фо-ъй-лу / фо-ъи-лон*

Дар байти фавқӣ устод Рӯдакӣ барои он ки калимаҳои “май орад” ба шакли афӯъили зихофи макфуф-мафӯъйлу мувофиқат кунад, ба шакли “ма-йорад” хондан лозим аст. Дар мисраи дуюм бошад, барои мувофиқат кардани калимаҳои он ба рукҳои “мафъӯлу / мафӯъйлу” лозим аст, ки таркиби “озоданаҷод аз” ба таври “озоданаҷо-даз” хонда шавад. Барои он ки тамоми мисраҳои шеър ба вазни он мувофиқат кунад, баъзан шоирони тоҷик маҷбур шудаанд, ки шакли маъмулӣ ва дурусти онҳоро тағйир диҳанд. Арӯзшиноси тоҷик-Баҳром Сирус дар китоби хеш (467, 56-59) бисту чаҳор наъви ин тағйиротро бо мисолҳояш овардааст ва мо, ба қавли Насируддини Тӯсӣ, “ба таҳфиф” бо овардани як-ду мисол иктифо мекунем:

*Бувад муҳол маро доштан умед, муҳол
Ба оламе, ки набошад ҳаргиз ба як ҳол (467, 57).
мафӯъилун / фаъилотун / мафӯъилун / фаъилон*

V - V - / V V - - / V - V - / V V ~

Мисоли дигар:

*Он ки ба-ӯ бингарӣ ба ҳикмат, зӯӣ
муфтаъилун / фӯъилоту / мафъӯлун / фаъ*

- V V - / - V - V / - - - / -
*Инак Сукроту ҳам Фалотуни Юнон (52, 23).
мафъӯлун / фӯъилоту / муфтаъилун / фӯъ*

- - - / - V - V - / - V V - / ~
Дар байти аввал Қатрони Табрзӣ барои нигоҳ дошдани вазни Мучтасси мусаммани маҳбуни мақсур калимаи “ҳаргиз”-ро ба шакли “ҳагирз” навишта, дар байти дуюм Рӯдакӣ номи Афлотунро ба шакли “Фалотун” овардааст. Садонокҳои у, ӯ, и, е дар ҳиҷои кушода баъзан дар ҳолати васл аз ҳиҷои дароз ба ҳиҷои кӯтоҳ табдил меёбанд. Дар чунин ҳолат ба тақозои вазн кашиши садонокҳои дароз нисбат ба ҳиҷои баста

заъифтар гардида, давомоти савтии онҳо ба садонокни кӯтоҳи у ва и мушобаҳат пайдо мекунанд. Масалан, дар байти зерини Ҷомӣ:

*Даҳан аз гуфтани беҳуда бубанд,
фаъилотун / фаъилотун / фаъилон
V V - - / V V - - / V V ~*

*Лабат олуда ба нохуш матисанд (348, 131).
фаъилотун / фаъилотун / фаъилон
V V - - / V V - - / V V ~*

Ҳичои “ху”-и калимаи “беҳуда” ҳичои дароз ва ҳичои “ху”-и ҳамин калима дар байти дигари Ҷомӣ:

*Бар сухани беҳуда кам шав далер,
То ки аз он поя наяфтӣ ба зер (348, 131).
муфтаъилун / муфтаъилун / фозилон
- V V - / - V V - / - V ~*

ки дар вазни Сареъи мусаддаси матвии мавкуф суруда шудааст, ба вазифаи ҳичои кӯтоҳ омадааст.

Чи тавре ки дидем, арӯзшиносони араб барои он ки ҳичохоро аз ҳам фарқ кунанд, ба ҳар як навъи ҳичо ном гузоштан. Як ҳичои дарозро “сабаби хафиф”, ду ҳичои кӯтохро “сабаби сақил”, як ҳичои кӯтоҳу як ҳичои дарозро “ватади маҷмӯъ”, як ҳичои дарозу як ҳичои кӯтохро “ватади мафрук”, ду ҳичои кӯтоҳу як ҳичои дарозро “фосилаи сугро”, се ҳичои кӯтоҳу як ҳичои дарозро “фосилаи кубро”, чаҳор ҳичои кӯтоҳу як ҳичои дарозро “фозилаи сугро”, панҷ ҳичои кӯтоҳу як ҳичои дарозро “фосилаи кубро” номидаанд. Аз номҳои ҳичохо маълум мешавад, ки фақат сабаби хафиф аз як ҳичои алоҳида (ҳичои дароз) иборат асту халос, дар зери номи ҳичохои боқимонда гурӯҳи муайяни ҳичохо (аз ду то шаш ҳичо) ҷой гирифтаанд.

Мувофиқи қонунҳои фонетикӣ сохти шеър дар забони тоҷикӣ ҳичо ҷузви асосии вазни арӯз қарор гирифт. Ба таври дигар гӯем, бунёди арӯзи тоҷикиро

ватаду сабабу фосила не, балки ҳичои дарозу ҳичои кӯтоҳ ташкил медиҳад. Саҳеҳию носаҳеҳии вазни шеър дар забони тоҷикӣ тавассути ҳичохои дарозу кӯтоҳ чен карда мешавад.

Барои санҷидани авзони шеър аз омезиши ҳичохои дарозу кӯтоҳ, ва якуним ҳичо шаклҳои овозии мухталифе сохта шуд, ки дар арӯз бо номҳои рукҳои солим (афъили солим) ва рукҳои фаръӣ (афъили фаръӣ) ва гайра машхуранд. Миқдори рукҳои солим дар арӯзи тоҷикӣ ҳаштгонд, ки миқдори ҳичохои онҳо аз се то панҷтара ташкил медиҳанд: 1.МА-ФО-ЪИ-ЛУН, аломаташ: V - - -, чаҳорҳичоӣ, ҳичои аввал-кӯтоҳ, се ҳичои миябаъда-дароз. Ин рукни асосии баҳри Ҳазач мебошад. 2.ФО-ЪИ-ЛО-ТУН, аломаташ: - V - -, чаҳорҳичоӣ, ҳичои аввал, сеюм, чаҳорум-дароз, ҳичои дуюм-кӯтоҳ. Рукни асосии баҳри Рачаз аст. 3.МУС-ТАФ-ЪИ-ЛУН, аломаташ: - - V -, чаҳорҳичоӣ, ҳичои якуму дуюму чаҳорум-дароз, ҳичои сеюм-кӯтоҳ. Рукни асосии баҳри Рачаз аст. 4.МАФ-ЪҮ-ЛО-ТУ, аломаташ: - - - V, чаҳорҳичоӣ, се ҳичои аввал-дароз, ҳичои чаҳорум кӯтоҳ. Ин рукни асосии баҳри алоҳидаро ташкил наметаб, аммо дар сохтани баҳрҳои Сареъу Мунсареху Муқтазаб ва гайра иштирок менамояд. 5.ФА-ЪҮ-ЛУН, аломаташ: V - -, сеҳичоӣ, ҳичои якум-кӯтоҳ, ҳичохои дуюму сеюм-дароз. Рукни асосии баҳри Мутақорибро ташкил медиҳад. 6.ФО-ЪИ-ЛУН, аломаташ: - V -, сеҳичоӣ, ҳичохои якуму сеюм-дароз, ҳичои дуюм-кӯтоҳ. Рукни асосии баҳри Мутадорик аст. 7.МУ-ТА-ФО-ЪИ-ЛУН, аломаташ: V V - V -, панҷҳичоӣ, ҳичои якуму дуюму чаҳорум-кӯтоҳ, ҳичои сеюму панҷум-дароз. Рукни асосии баҳри Комил мебошад. 8.МА-ФО-ЪИ-ЛА-ТУН, аломаташ: V - V V -, панҷҳичоӣ, ҳичохои якуму сеюму чаҳорум-кӯтоҳ,

хичоҳои дуҷуму панҷум-дароз. Рукни асосии баҳри Вофирро ташкил медиҳад.

Дар натиҷаи партофтани як хичои кӯтоҳ, ду хичои дароз ё тавассути афзудани як хичои дарозу як хичои баланд (якуним хичо), ё ин ки дар сурати табдили хичоҳои дарозу кӯтоҳи рукноҳои солимӣ арӯз шаклҳои гуногуни овозӣ ба вучуд меоянд, ки ҳар кадом шакл ва номи муайян дошта, ба вазни баҳре мутааллиқанд. Ин шаклҳои овозӣ дар илми арӯз бо номҳои зихоф, фурӯъ ва илал машхуранд ва миқдори хичоҳои онҳо аз як то шашто мешаванд. Азбаски зихофоту фурӯъот ва рохҳои ба вучуд омадани онҳо бо мисолҳои фаровони шеърӣ дар китобҳои “Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам” (518), “Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам” (530), “Таҳқиқ ва таълими арӯз” (528), ки ба қалами муаллифи ин сатрҳо тааллуқ доранд, ба таври муфассал таҳқиқ ва таҳлил шудаанд, мо дар ин ҷо бо овардани ному шаклҳои овозӣ ва миқдори хичоҳои онҳо иктифо мекунем.

1.ФАЪ, аломаташ: ~, якхичоӣ, як хичои дароз. Шакли овозии зихофи а б т а р (аз рукни мафӯйлун ва фаъулун ба вучуд омадааст). Дар баҳрҳои Ҳазачу Мутақориб иштирок менамояд. 2.ФОЪ, аломаташ: ~, якунимхичоӣ, шакли овозии зихофи а з а л л и рукни мафӯйлун аст. Фақат дар рукноҳои арӯзу зарб меояд ва бештар ҳоси рубоист. 3.ФАЪЛУН, аломаташ: - -, духичоӣ, ҳар ду-хичои дароз, шакли овозии зихофи а с л а м и рукноҳои фӯйлотун (Рамал) ва фаъулун (Мутақориб). 4.ФАЪЛОН, аломаташ: - ~, духичоӣ, хичои якум-дароз, хичои дуҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи а с л а м и мусаббағи рукноҳои фӯйлотун (Рамал) ва фаъулун (Мутақориб). 5.ФАЪЛУ, аломаташ: - V, духичоӣ, хичои якум-дароз, хичои дуҷум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи а с р а м и рукни

фаъулун (Мутақориб). 6.МАФЪЎЛУ, аломаташ: - - V, сеҳичоӣ, хичои якуму дуҷум-дароз, хичои сеҷум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи а х р а б и рукни мафӯйлун (Ҳазач). Одатан дар рукноҳои садру ибтидою ҳашвайн меояд. Номи яке аз шачараҳои машҳури авзони рубоӣ аст. 7.МАФЪЎЛУН, аломаташ: - - -, сеҳичоӣ, ҳар се-хичои дароз, шакли овозии зихофи а х р а м и рукни мафӯйлун (Ҳазач). Номи яке аз ду шачараи авзони рубоӣ. 8.МАФЪЎЛУ, аломаташ: - - - V, сеҳичоӣ, хичоҳои якуму дуҷум-дароз, хичои сеҷум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи а х р а м и м а к ф у ф и рукни мафӯйлун (Ҳазач). 9.МАФЪЎЛОН, аломаташ: - - - ~, сеҳичоӣ, хичоҳои якуму дуҷум-дароз, хичои сеҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи а х р а м и мусаббағи рукни мафӯйлун (Ҳазач). 10.ФОЪИЛУН, аломаташ: - V -, сеҳичоӣ, хичоҳои якуму сеҷум-дароз, дуҷум-кӯтоҳ. Шакли овозии зихофи а ш т а р и рукни мафӯйлун (Ҳазач). 11.ФАЪИЛУН, аломаташ: V V -, сеҳичоӣ, хичоҳои якуму дуҷум-кӯтоҳ, хичои сеҷум-дароз, шакли овозии зихофи а ш т а р и м а х б у н и рукни мафӯйлун (Ҳазач). 12.ФОЪИЛОН, аломаташ: - V ~, сеҳичоӣ, хичои якум-дароз, хичои дуҷум-кӯтоҳ, хичои сеҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи а ш т а р и мусаббағи рукни мафӯйлун (Ҳазач). 13.МАФЪЎЛОН, аломаташ: - - ~, сеҳичоӣ, хичои якуму дуҷум-дароз, хичои сеҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи а ь р а ч и рукни-мустафилун (Раҷаз). Ин зихофро Насируддини Тӯсӣ аъраҷ номидааст ва барои ҷунин ном гузоштани худ далели зеринро овардааст: “Масалан, ҷун охири рукне ватаде маҷмӯъ бувад, ҷунонки дар мустафилун ва дар вай қатъ уфтад, то ба вазни мафъулун ояд, баъд аз он агар дар охири шеър ду сокин ояд, то бар вазни мафъулон шавад, натавон гуфт, ки ин рукн ҳам мактӯъ аст ва ҳам музоле

мусаббаг, ба авло он бошад, ки хамчунон ки катъ иборат аз маҷмӯи ҳазфи сокини ватад ва таскини мутахаррики дуҷум аст, тағйире мутахаррики дуҷуму бас, то ватад ба он тағйир муштамил бар мутахаррике ба ду сокин шавад. Ва мо он рукро, ки ватади ӯ чунин бувад, аърач ном ниҳодем” (403, 49). 14. МАФЪЎЛУН, аломаташ: - - -, сеҳичой, ҳар се ҳичо-дароз, шакли овозии зихофи ақсами рукни мафъилатун (Вофир). 15. МАФЪЎЛОН, аломаташ: - - ~, сеҳичой, ҳичоӣ якуму дуҷум-дароз, ҳичоӣ сеҷум-яқунимҳичоӣ, шакли овозии зихофи ақсами мусаббаги рукни мафъилатун (Вофир). 16. ФАЪЛУН, аломаташ: - -, духичой, ҳар ду ҳичо-дароз, шакли овозии зихофи аҳаззи рукноӣ мустафъилун (Раҷаз) ва мафъӯлоту. 17. ФАЪ, аломаташ: -, якҳичой, ҳичоӣ дароз, шакли овозии зихофи аҳаззи рукни фъилун (Мутадорик). 18. ФАЪИЛУН, аломаташ: V V -, сеҳичой, ҳичоҳоӣ якуму дуҷум-кӯтоҳ, ҳичоӣ сеҷум-дароз, шакли овозии зихофи аҳаззи рукни мутафъилун (Комил). 19. ФАЪАЛ, аломаташ: V -, духичой, ҳичоӣ аввал-кӯтоҳ, ҳичоӣ дуҷум-дароз, шакли овозии зихофи аҳаззи маҳбуни рукни мустафъилун (Раҷаз). 20. ФОЪ, аломаташ: ~, якҳичой, як ҳичоӣ яқунимҳичоӣ, шакли овозии зихофи аҳаззи мақсури рукни мустафъилун (Раҷаз). 21. ФАЪ, аломаташ: -, якҳичой, як ҳичоӣ дароз, шакли овозии зихофи аҳаззи маҳзуфи рукни мустафъилун (Раҷаз). 22. ФОЪ, аломаташ: ~, якҳичой, як ҳичоӣ яқунимҳичоӣ, шакли овозии зихофи аҳаззи музоли рукни фъилун (Мутадорик). 23. ФАЪИЛОН, аломаташ: V V ~, сеҳичой, ҳичоҳоӣ якуму дуҷум-кӯтоҳ, ҳичоӣ сеҷум-яқунимҳичоӣ, шакли овозии зихофи аҳаззи музоли рукни мутафъилун (Комил). 24. ФАЪЛОН, аломаташ: - ~, духичой, ҳичоӣ якум-

дароз, ҳичоӣ дуҷум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи аҳаззи мусаббаги рукноӣ мустафъилун (Раҷаз) ва Мафъӯлоту. 25. ФАЪЛУН, аломаташ: - -, духичой, ҳар ду ҳичо-дароз, шакли овозии зихофи аҳаззи рукноӣ мустафъилун (Раҷаз) ва мафъӯлоту. 26. ФАЪЎЛ, аломаташ: V ~, духичой, ҳичоӣ якум-кӯтоҳ, ҳичоӣ дуҷум-яқунимҳичоӣ, шакли овозии зихофи аҳтами рукни мафъилун (Ҳазач). Дар рукни арӯзу зарби авзони рубоӣ иштирок менамояд. 27. ФОЪИЛУН, аломаташ: - V -, сеҳичой, ҳичоҳоӣ якуму сеҷум-дароз, шакли овозии зихофи аҷами рукни мафъилатун (Вофир). 28. ФОЪИЛОН, аломаташ: - V ~, сеҳичой, ҳичоӣ якум-дароз, ҳичоӣ дуҷум-кӯтоҳ, ҳичоӣ сеҷум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи аҷами музоли рукни мафъилатун (Вофир). 29. МАФОЪИЛУН, аломаташ: V - V -, чаҳорҳичой, ҳичоҳоӣ якуму сеҷум-кӯтоҳ, дуҷуму чаҳорум-дароз, шакли овозии зихофи мавкуси рукни мутафъилун (Комил). 30. МАФОЪИЛОН, аломаташ: V - V ~, чаҳорҳичой, ҳичоҳоӣ якуму сеҷум-кӯтоҳ, дуҷум-дароз, чаҳорум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи мавкуси музоли рукни мутафъилун (Комил). 31. МАФОЪИЛОТУН, аломаташ: V - V - -, панҷҳичой, ҳичоҳоӣ якуму сеҷум-кӯтоҳ, дуҷуму чаҳоруму панҷум-дароз, шакли овозии зихофи мавкуси мураффали рукни мутафъилун (Комил). 32. МАФОЪИЛОТУН, аломаташ: V - V - ~, панҷҳичой, ҳичоӣ якуму сеҷум-кӯтоҳ, дуҷуму чаҳорум-дароз, панҷум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи мавкуси мураффали мусаббаги рукни мутафъилун (Комил). 33. МАФОЪИЛОТУН, аломаташ: V - V - ~, панҷҳичой, ҳичоҳоӣ якуму сеҷум-кӯтоҳ, дуҷуму чаҳорум-дароз, панҷум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи мавкуси мутававали рукни мутафъилун (Комил). 34. МАФЪЎЛОН, аломаташ: - -

~, сеҳичой, ҳичоҳои якуму дуҷум-дароз, сеҷум-яқуним
ҳичо, шакли овозии зихофи м а в қ у ф и рӯкни солими
мафъӯлоту. 35.ФОБИЛОТ, аломаташ: - V ~, сеҳичой,
ҳичои якум-дароз, дуҷум-кӯтоҳ, сеҷум-яқуним ҳичо,
шакли овозии зихофи м а в қ у ф и м а т в и и рӯкни
солими мафъӯлоту. 36.ФАЪЎЛОН, аломаташ: V - ~,
сеҳичой, ҳичои якум-кӯтоҳ, ҳичои дуҷум-дароз, сеҷум-
яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи
м а в қ у ф и м а х б у н и рӯкни солими мафъӯлоту.
37.ФОЪ, аломаташ: ~, якҳичой, як ҳичои яқуним ҳичо,
шакли овозии зихофи м а д р у с и рӯкни фӯбилотун
(Рамал). Ин зихофро Насируддини Тӯсӣ мадрӯс ном
ниҳода, сабаби ҷунин номиданаширо шарҳ додааст: “Ва
ҳамҷунин ағар аз фӯбилотун дар сурате, ки ҳабн воҷиб
бувад, “фӯ” бимонад, натавон гуфт: ин маҳзуфи
матмус аст, ки он гоҳ маҳбун набуда бошад, бал авло
он бошад, ки ин ду сокинро аз бақияи ватад ниҳанд ва
гӯянд: ду ҳаракат ва як ҳарф аз ватад биюфтодааст ва
ду сокин бимонда. Ва мо рӯкнро, ки ҷунин бувад,
мадрӯс ном ниҳодем” (403, 49). 38.МАФЪЎЛУН,
аломаташ: - - -, сеҳичой, ҳар се ҳичои дароз, шакли
овозии зихофи м а к с у ф и рӯкни солими мафъӯлоту.
Ин зихоф дар арӯз аслан бо номи мақшуф машҳур аст.
39.МАФОЪЙЛУ, аломаташ: V - - V, ҷаҳорҳичой,
ҳичоҳои якуму ҷаҳорум-кӯтоҳ, дуҷуму сеҷум-дароз,
шакли овозии зихофи м а к ф у ф и рӯкни мафӯйлун
(Ҳазач). 40.ФОБИЛОТУ, аломаташ: - V - V,
ҷаҳорҳичой, ҳичоҳои якуму сеҷум-дароз, дуҷуму
ҷаҳорум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи м а к ф у ф и
рӯкни фӯбилотун (Рамал). 41.МУСТАФЪЙЛУ,
аломаташ: - - V V, ҷаҳорҳичой, ҳичоҳои якуму дуҷум-
дароз, сеҷуму ҷаҳорум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи
м а к ф у ф и рӯкни солими мус-тафъи-лун.
42.МУТАФОЪБИЛАТУН, аломаташ: V V - V V -

шашҳичой, ҳичоҳои якуму дуҷуму ҷаҳоруму панҷум-
кӯтоҳ, сеҷуму шашҷум-дароз, шакли овозии зихофи
м а к ф у ф и м у р а ф ф а л и рӯкни мутафӯйлун (Комил).
43.МАФЪЎЛУН, аломаташ: - - -, сеҳичой, ҳар се
ҳичои дароз, шакли овозии зихофи м а к ш у ф и рӯкни
мафъӯлоту. 44.ФОБИЛУН, аломаташ: - V -, сеҳичой,
ҳичоҳои якуму сеҷум-дароз, дуҷум-кӯтоҳ, шакли овозии
зихофи м а к ш у ф и м а т в и и рӯкни солими
мафъӯлоту. 45.ФАЪЎЛУН, аломаташ: V - -, сеҳичой,
ҳичои якум-кӯтоҳ, дуҷуму сеҷум-дароз, шакли овозии
зихофи м а к ш у ф и м а х б у н и рӯкни солими
мафъӯлоту. 46.ФОЪ, аломаташ: ~, якҳичой, як ҳичои
яқуним ҳичой, шакли овозии зихофи м а м с у х и рӯкни
солими фӯби-ло-гун. Ин зихоф дар арӯз бештар бо
номи маслуҳ машҳур аст. 47.МАФОЪЙЛУ, аломаташ:
V - - V, ҷаҳорҳичой, ҳичоҳои якуму ҷаҳорум-кӯтоҳ,
дуҷуму сеҷум-дароз, шакли овозии зихофи м а н қ у с и
рӯкни мафӯйлатун (Вофир). 48.ФОЪ, аломаташ: ~,
якҳичой, як ҳичои яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи
м а н х у р и рӯкни солими мафъӯлоту. 49.ФАЪАЛ,
аломаташ: V -, духичой, ҳичои якум-кӯтоҳ, ҳичои
дуҷум-дароз, шакли овозии зихофи м а р б ў ь и рӯкни
фӯбилотун (Рамал). 50.ФАЪЎЛ, аломаташ: V ~,
дуҳичой, ҳичои якум-кӯтоҳ, ҳичои дуҷум-яқуним ҳичо,
шакли овозии зихофи м а р б ў ь и м у с а б б а г и рӯкни
фӯбилотун (Рамал). 51.ФОБИЛУН, аломаташ: - V -,
сеҳичой, ҳичоҳои якуму сеҷум-дароз, дуҷум-кӯтоҳ,
шакли овозии зихофи м а р ф ў ь и рӯкни мустафъилун
(Рачаз). 52.МАФЪЎЛУ, аломаташ: - - V, сеҳичой,
ҳичоҳои якуму дуҷум-дароз, сеҷум-кӯтоҳ, шакли овозии
зихофи м а р ф ў ь и рӯкни солими мафъӯлоту
(Муқтазаб). 53.ФАЪЙЛУН, аломаташ: V V -, сеҳичой,
ҳичоҳои якуму дуҷум-кӯтоҳ, сеҷум-дароз, шакли овозии
зихофи м а р ф ў ь и м а х б у н и рӯкни мустафъилун

(Раҷаз). 54.ФОЪИЛОН, аломаташ: - V ~, сеҳичой, хичои якум-дароз, хичои дуум кӯтоҳ, хичои сеюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи марфӯъи музол (Раҷаз). 55.ФОЪИЛОТУН, аломаташ: - V - -, чаҳорхичой, хичоҳои якуму сеюму чаҳорум-дароз, дуум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи марфӯъи мураффаи рукни мустафъилун (Раҷаз). 56.ФОЪЛИЙЁН, аломаташ: - V - ~, чаҳорхичой, хичои якуму сеюм-дароз, дуум-кӯтоҳ, чаҳорум якуним хичо, шакли овозии зихофҳои марфӯъи мураффаи мусаббагва марфӯъи мутаввал (Раҷаз). 57.ФОЪ, аломаташ: ~, якхичой, як хичои якуним хичо, шакли овозии зихофи маслуҳи рукни фоъи-ло-туни мафрукӣ. 58.ФОЪИЛОН, аломаташ: - V ~, сеҳичой, хичои аввал-дароз, хичои дуум-кӯтоҳ, сеюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи матвии мавқуфи рукни солими мафъулоти. 59.ФОЪИЛУН, аломаташ: - V -, сеҳичой, хичоҳои якуму сеюм-дароз, дуум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи матвии макшуфи рукни солими мафъулоти. 60.ФАЪИЛАТУН, аломаташ: V V -, чаҳорхичой, се хичои аввал-кӯтоҳ, хичои чаҳорум-дароз, шакли овозии зихофи матвии махбуни рукни мустафъилун (Раҷаз). 61.ФАЪИЛОТУ, аломаташ: V V - V, чаҳорхичой, хичои якуму дуюму чаҳорум-кӯтоҳ, хичои сеюм-дароз, шакли овозии зихофи матвии махбуни рукни солими мафъулоти (Муктазаб). 62.ФАЪИЛОН, аломаташ: V V ~, сеҳичой, хичоҳои якуму дуум-кӯтоҳ, сеюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи матвии махбуни мавқуфи рукни солими мафъулоти (Мунсарех). 63.ФАЪИЛУН, аломаташ: V V -, сеҳичой, хичоҳои якуму дуум-кӯтоҳ, сеюм-дароз, шакли овозии зихофи матвии махбуни макшуфи рукни солими мафъулоти (Саръ). 64.ФАЪИЛАТОН,

аломаташ: V V V ~, чаҳорхичой, се хичои аввал-кӯтоҳ, хичои чаҳорум-якуним хичо, шакли овозии зихофи матвии махбуни музоли рукни мустафъилун (Раҷаз). 65.МУФТАЪИЛОН, аломаташ: - V V ~, чаҳорхичой, хичои якум-дароз, хичоҳои дуюму сеюм-кӯтоҳ, чаҳорум-якуним хичо, шакли овозии зихофи матвии музоли рукни мустафъилун (Раҷаз). 66.МУФТАЪИЛОТУН, аломаташ: - V V - -, панҷхичой, хичоҳои якум, чаҳорум, панҷум-дароз, дуюму сеюм-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи матвии мураффаи рукни мустафъилун (Раҷаз). 67.МУФТАЪИЛОТУ, аломаташ: - V V - V, панҷхичой, хичоҳои якуму чаҳорум-дароз, дуюму сеюму панҷум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи матвии мураффаи макфуф (Раҷаз). 68.МУФТАЪИЛОТОН, аломаташ: - V V ~, панҷхичой, хичоҳои якуму чаҳорум-дароз, дуюму сеюм-кӯтоҳ, панҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи матвии мутаввали рукни мустафъилун (Раҷаз). 70.ФОЪИЛОТУ, аломаташ: - V - V, чаҳорхичой, хичоҳои якуму сеюм-дароз, дуюму чаҳорум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи матвирукни солими мафъулоти (Мунсарех, Муктазаб). 71.ФАЪ, аломаташ: -, якхичой, як хичои дароз, шакли овозии зихофи матмуси рукни фоъи-ло-туни мафрукӣ (Қариб, Музоръ). 72.ФАЪЛОН, аломаташ: - ~, духичой, хичои якум-дароз, хичои дуум-якуним хичо, шакли овозии зихофи матмуси рукни мустафъилун (Раҷаз). Ин зихофро Насируддини Тӯсӣ матмус номидааст ва сабаби онро чунин шарҳ медиҳад: “Ва ҳамчунин, агар мустафъилун аҳазз шавад, яъне ватади маҷмӯъ аз охири ӯ биюфтад ва бо вазни фаълун ояд ва баъд аз он дар охири мисраъ сокин ду шавад, то бар вазни фаълон шаванд, натавон гуфт, ки ин рукн ҳам аҳазз аст ва ҳам мусаббаг, бар авло он бошад, ки сокини дуум аз бақияи ватад ниханд.

ки искот кардаанд. Ва гӯянд: аз ватад ду ҳаракат ва ду
чузв биюфтадааст ва ҳарфе сокин бимонда. Ва мо
рукнеро, ки ватади ӯ чунин бувад, матмус хонем" (403,
49). 73.ФАЪИЛАТУН, аломаташ: V V V -, чаҳорҳичой,
се ҳичой аввал-кӯтоҳ, ҳичой чаҳорум-дароз, шакли
овозии зихофи махбули рукни мустафъилун
(Раҷаз). 74.ФАЪИЛОТУ, аломаташ: V V - V,
чаҳорҳичой, ҳичоҳой якуму дуому чаҳорум-кӯтоҳ,
сеюм-дароз, шакли овозии зихофи махбули рукни
солими мафъӯлоту (Муктазаб). 75.ФАЪИЛОН,
ҳичой сеюм-якуним ҳичо, шакли овозии зихофи
махбули мавкуфи рукни солими мафъӯлоту
(Мунсарех). 76.ФАЪИЛУН, аломаташ: V V -, сеҳичой,
ҳичоҳой якум ва дуом-кӯтоҳ, ҳичой сеюм-дароз, шакли
овозии зихофи махбули мақшуфи рукни соли-
ми мафъӯлоту (Мунсарех ва Саръ). 77.ФАЪИЛАТОН,
аломаташ: V V V ~, чаҳорҳичой, се ҳичой аввал-кӯтоҳ,
ҳичой чаҳорум-якуним ҳичо, шакли овозии зихофи
махбули музоли рукни мустафъилун (Ра-
ҷаз). 78.ФАЪИЛОТУН, аломаташ: V V - -, чаҳорҳичой,
ҳичоҳой якуму дуом-кӯтоҳ, сеюму чаҳорум-дароз,
шакли овозии зихофи махбуни фаъилотун
(Рамал). 79.МАФОЪИЛУН, аломаташ: V - V -,
чаҳорҳичой, ҳичоҳой якуму сеюм-кӯтоҳ, дуому чаҳо-
рум-дароз, шакли овозии зихофи махбуни рукни
мустафъилун (Раҷаз, Хафиф, Мучтасс). 80.ФАЪИЛУН,
аломаташ: V V -, сеҳичой, ҳичоҳой якуму дуом-кӯтоҳ,
сеюм-дароз, шакли овозии зихофи махбуни рукни
фоъилун (Мутадорик). 81.ФАЪАЛ, аломаташ: V -,
дуҳичой, ҳичой якум-кӯтоҳ, ҳичой дуом-дароз, шакли
овозии зихофи махбуни аҳаззи рукни
мустафъилун (Раҷаз). 82.ФАЪҮЛ, аломаташ: V ~,
дуҳичой, ҳичой якум-кӯтоҳ, ҳичой дуом-якуним ҳичо,

шакли овозии зихофи махбуни аҳаззи музоли рукни
мустафъилун (Раҷаз). 83.ФАЪҮЛОН, аломаташ: V - ~,
сеҳичой, ҳичой аввал-кӯтоҳ, дуом-дароз, сеюм-якуним
ҳичо, шакли овозии зихофи махбуни мавкуфи рукни
солими мафъӯлоту (Мунсарех). 84.ФАЪИЛОТУ,
аломаташ: V V - V, чаҳорҳичой, ҳичоҳой якуму
дуому чаҳорум-кӯтоҳ, сеюм-дароз, шакли овозии
зихофи махбуни макфуфи рукни фоъилотун (Рамал).
Ин зихоф дар арӯз бештар бо номи машкул машхур аст.
85.МАФОЪИЛУ, аломаташ: V - V V, чаҳорҳичой,
ҳичоҳой якуму сеюму чаҳорум-кӯтоҳ, дуом-дароз, шак-
ли овозии зихофи махбуни макфуфи рукни мус-тафъи-
луни мафрукӣ (Мучтасс). 86.ФАЪҮЛУН, аломаташ: V
- -, сеҳичой, ҳичой аввал-кӯтоҳ, ҳичоҳой дуому сеюм-
дароз, шакли овозии зихофи махбуни макшуфи рукни
солими мафъӯлоту (Мунсарех). 87.ФАЪИЛОН,
аломаташ: V V ~, сеҳичой, ҳичоҳой якуму дуом-кӯтоҳ,
сеюм-якуним ҳичо, шакли овозии зихофи махбуни
матвии мавкуфи рукни солими мафъӯлоту (Мунсарех).
88.ФАЪИЛУН, аломаташ: V V -, сеҳичой, ҳичоҳой
якуму дуом-кӯтоҳ, сеюм-дароз, шакли овозии зихофи
махбуни матвии макшуфи рукни солими мафъӯлоту
(Мунсарех, Саръ). 89.ФАЪИЛАТОН, аломаташ: V V
V ~, чаҳорҳичой, се ҳичой аввал-кӯтоҳ, ҳичой чорум-
якуним ҳичо, шакли овозии зихофи махбуни матвии
музоли рукни мустафъилун (Раҷаз). 90.ФАЪИЛАТУН,
аломаташ: V V V -, чаҳорҳичой, се ҳичой аввал-кӯтоҳ,
ҳичой чаҳорум-дароз, шакли овозии зихофи махбуни
матвии рукни мустафъилун (Раҷаз). Ин зихоф дар арӯз
бештар бо номи махбул машхур аст. 91.ФАЪИЛОТУ,
аломаташ: V V - V, чаҳорҳичой, ҳичоҳой якуму дуому
чаҳорум-кӯтоҳ, сеюм-дароз, шакли овозии зихофи
махбуни матвирукни солими мафъӯлоту (Муктазаб).
92.ФАЪИЛОН, аломаташ: V V ~, сеҳичой, ҳичоҳой

якуму дуом-кӯтоҳ, сеюм-якуним ҳичо, шакли овозии зихофи махбуни мақсури рукни фобилотун (Рамал). 93.ФАЪЎЛУН, аломаташ: V - -, сеҳичой, ҳичои аввал-кӯтоҳ, ҳичоҳои дуому сеюм-дароз, шакли овозии зихофи махбуни мақсури рукни мус-тафъи-луни мафрукӣ (Мучтасс). 94.ФАЪАЛ, аломаташ: V - -, духичой, ҳичои якум-кӯтоҳ, ҳичои дуом-дароз, шакли овозии зихофи махбуни мактӯи рукни фобилун (Мутадорик). Ин зихоф дар баҳри Мутадорик бештар бо номи мухаллаъ машхур аст. 95.ФАЪЎЛУН, аломаташ: V - -, сеҳичой, ҳичои аввал-кӯтоҳ, ҳичоҳои дуому сеюм-дароз, шакли овозии зихофи махбуни мактӯи рукни мустафъилуни маҷмӯӣ (Раҷаз). Ин зихоф дар арӯз бо номҳои мухаллаъ ва мактӯи махбун низ дучор меояд. 96.ФАЪИЛУН, аломаташ: V V - -, сеҳичой, ҳичоҳои якуму дуом-кӯтоҳ, сеюм-дароз, шакли овозии зихофи махбуни махзуф рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 97.ФАЪИЛИЙЁТУН, аломаташ: V V - - -, панҷхичой, ҳичоҳои якуму дуом-кӯтоҳ, ҳичоҳои сеюму ҷаҳоруму панҷум-дароз, шакли овозии зихофи махбуни мувассаъи рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 98.МАФОЪИЛОТУН, аломаташ: V - V - -, панҷхичой, ҳичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, ҳичоҳои дуому ҷаҳоруму панҷум-дароз, шакли овозии зихофи махбуни мувассаъи рукни мустафъилуни мафрукӣ (Мучтасс). 99.ФАЪИЛИЙЁТОН, аломаташ: V V - - ~, панҷхичой, ҳичоҳои якуму дуом-кӯтоҳ, ҳичоҳои сеюму ҷаҳорум-дароз, панҷум-якуним ҳичо, шакли овозии зихофи махбуни музаффои фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 100.МАФОЪИЛОТОН, аломаташ: V - V - ~, панҷхичой, ҳичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, ҳичоҳои дуому ҷаҳорум-дароз, панҷум-якуним ҳичо, шакли овозии зихофи махбуни музаффои рукни мус-тафъи-луни мафрукӣ (Мучтасс). 101.МАФОЪИЛОН, аломаташ: V -

V ~, ҷаҳорхичой, ҳичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, ҳичои дуом-дароз, ҳичои ҷаҳорум-якуним ҳичо, шакли овозии зихофи махбуни музоли мустафъилуни маҷмӯӣ (Раҷаз). 102.ФАЪИЛОН, аломаташ: V V ~, сеҳичой, ҳичоҳои якуму дуом-кӯтоҳ, ҳичои сеюм-якуним ҳичо, шакли овозии зихофи махбуни музоли рукни фобилун (Мутадорик). 103.МАФОЪИЛОТУН, аломаташ: V - V - -, панҷхичой, ҳичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, ҳичоҳои дуому ҷаҳоруму панҷум-дароз, шакли овозии зихофи махбуни мураффали рукни мустафъилуни маҷмӯӣ (Раҷаз). 104.МАФОЪИЛОТУ, аломаташ: V - V - V, панҷхичой, ҳичоҳои якуму сеюму панҷум-кӯтоҳ, ҳичоҳои дуому ҷаҳорум-дароз, шакли овозии зихофи махбуни мураффали макфуфи рукни мустафъилуни маҷмӯӣ (Раҷаз). 105.МАФОЪИЛОТОН, аломаташ: V - V - ~, панҷхичой, ҳичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуому ҷаҳорум-дароз, панҷум-якуним ҳичо, шакли овозии зихофи махбуни мураффали музоли рукни мустафъилуни маҷмӯӣ (Раҷаз). 106.ФАЪИЛИЙЁН, аломаташ: V V - ~, ҷаҳорхичой, ҳичоҳои якуму дуом-кӯтоҳ, сеюм-дароз, ҷаҳорум-якуним ҳичо, шакли овозии зихофи махбуни мусаббағи рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 107. МАФОЪИЛОТОН, аломаташ: V - V - ~, панҷхичой, ҳичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуому ҷаҳорум-дароз, панҷум-якуним ҳичо, шакли овозии зихофи махбуни мугаввали рукни мустафъилуни маҷмӯӣ (Раҷаз). 108.ФАЪИЛОТУ, аломаташ: V V - V, ҷаҳорхичой, ҳичоҳои якуму дуому ҷаҳорум-кӯтоҳ, сеюм-дароз, шакли овозии зихофи машкули фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 109. МАФОЪИЛУ, аломаташ: V - V V, ҷаҳорхичой, ҳичоҳои якуму сеюму ҷаҳорум-кӯтоҳ, дуом-дароз, шакли овозии зихофи машкули рукни мустафъилуни мафрукӣ (Мучтасс). 110.МАФОЪИЛУН, аломаташ: V - - -, ҷаҳорхичой,

хичои якум-кӯтоҳ, хичоҳои дуяму сеюму чаҳорум-дароз, шакли овозии зихофи маъсуби рукни мафӯзилатун (Вофир). 111. МАФОЪЙЛОН, аломаташ: V - - ~, чаҳорхичой, хичои якум-кӯтоҳ, хичоҳои дуяму сеюм-дароз, чаҳорум-якуним хичо, шакли овозии зихофи маъсуби мусаббагирукни мафӯзилатун (Вофир). 112. МАФОЪИЛУН, аломаташ: V - V -, чаҳорхичой, хичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуяму чаҳорум-дароз, шакли овозии зихофи маъкули музолирукни мафӯзилатун (Вофир). 113. МАФОЪИЛОН, аломаташ: V - V ~, чаҳорхичой, хичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуяму-дароз, чаҳорум-якуним хичо, шакли овозии зихофи маъкули музолирукни мафӯзилатун (Вофир). 114. МАФЪЎЛУ, аломаташ: - - V, сеҳичой, хичоҳои якуму дуяму-дароз, сеюм-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи маъкуси рукни мафӯзилатун (Вофир). 115. МУФТАЪИЛУН, аломаташ: - V V -, чаҳорхичой, хичоҳои якуму чаҳорум-дароз, дуяму сеюм-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи мағзуби рукни мафӯзилатун (Вофир). 116. МУФТАЪИЛОН, аломаташ: - V V ~, чаҳорхичой, хичои якум-дароз, дуяму сеюм-кӯтоҳ, чаҳорум-якуним хичо, шакли овозии зихофи мағзуби музолирукни мафӯзилатун (Вофир). 117. МАФОЪИЛУН, аломаташ: V - V -, чаҳорхичой, хичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуяму чаҳорум-дароз, шакли овозии зихофи макбузи рукни мафӯйлун (Ҳазач). 118. ФАЪЎЛУ, аломаташ: V - V, сеҳичой, хичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуяму-дароз, шакли овозии зихофи макбузи рукни фаъулун (Мутақориб). 119. МАФОЪИЛОТУН, аломаташ: V - V - -, панҷхичой, хичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуяму чаҳоруму панҷум-дароз, шакли овозии зихофи макбузи мувассаъи рукни мафӯйлун (Ҳазач). 120. МАФОЪЙЛ, аломаташ: V - ~, сеҳичой, хичои аввал-кӯтоҳ, хичои дуяму-дароз, хичои сеюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи максури

рукни мафӯйлун (Ҳазач). 121. ФОЪИЛОТ, аломаташ: - V ~, сеҳичой, хичоҳои якум-дароз, дуяму-кӯтоҳ, сеюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи максури рукни фӯйлотуни маҷмӯъӣ (Рамал) ва фаъи-ло-туни мафрукӣ (Музоръ). 122. МАФЪЎЛУН, аломаташ: - - -, сеҳичой, хичоҳои якуму дуяму сеюм-дароз, шакли овозии зихофи максури рукни мус-гафъи-луни мафрукӣ (Мучтасс). 123. ФАЪЎЛ, аломаташ: V ~, духичой, хичои аввал-кӯтоҳ, хичои дуяму-якуним хичо, шакли овозии зихофи максури рукни фаъулун (Мутақориб). 124. ФАЪЎЛУН, аломаташ: V - -, сеҳичой, хичои якум-кӯтоҳ, дуяму сеюм-дароз, шакли овозии зихофи мактуфи рукни мафӯзилатун (Вофир). 125. МАФЪЎЛУН, аломаташ: - - -, сеҳичой, ҳар се хичо-дароз, шакли овозии зихофи мактуъи рукни мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз). 126. ФАЪЛУН, аломаташ: - -, духичой, ҳар ду хичо-дароз, шакли овозии зихофи мактуъи рукни фӯйлун (Мутақориб). 127. ФАЪИЛОТУН, аломаташ: V V - -, чаҳорхичой, хичоҳои якуму дуяму-кӯтоҳ, сеюму чаҳорум-дароз, шакли овозии зихофи мактуъи рукни мутафӯйлун (Комил). 128. ФАЪЎЛУН, аломаташ: V - -, сеҳичой, хичои якум-кӯтоҳ, дуяму сеюм-дароз, шакли овозии зихофи мактуъи маҳбуни рукни мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз). 129. ФАЪЎЛОН, аломаташ: V - ~, сеҳичой, хичои якум-кӯтоҳ, дуяму-дароз, сеюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи мактуъи маҳбуни мусаббаги рукни мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз). 130. ФАЪЛУН, аломаташ: - -, духичой, ҳар ду-хичои дароз, шакли овозии зихофи мактуъи маҳзуфирукни мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз). 131. ФАЪЛОН, аломаташ: - ~, духичой, хичои аввал-дароз, сонӣ-якуним хичо, шакли овозии зихофи мактуъи маҳзуфи мусаббаги рукни мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз). 132. МАФЪЎЛОН, аломаташ: - - ~,

сеҳичой, ҳичоҳои якуму дуҷум-дароз, сеҷум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи мактӯи мусаббаги рукни мустафилуни маҷмӯи (Раҷаз). 133.ФАЪЛОН, аломаташ: - ~, духичой, ҳичои якум-дароз, ҳичои дуҷум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи мактӯи мусаббаги рукни фобилун (Мутадорик). 134.ФАЪИЛОТОН, аломаташ: V V - ~, чаҳорҳичой, ҳичоҳои якуму дуҷум-кӯтоҳ, сеҷум-дароз, чаҳорум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи мактӯи мусаббаги рукни мутафобилун (Комил). 135.ФАЪЛУН, аломаташ: - -, духичой, ҳар ду-ҳичои дароз, шакли овозии зихофи маҳзузи рукни мустафилуни маҷмӯи (Раҷаз). 136.ФАЪ, аломаташ: -, якҳичой, як ҳичои дароз, шакли овозии зихофи маҳзузи рукни фобилун (Мутадорик). 137.ФАЪ, аломаташ: -, якҳичой, як ҳичои дароз, шакли овозии зихофи маҳзузи маҳзуфи рукни мустафилуни маҷмӯи (Раҷаз). 138.ФАЪЎЛУН, аломаташ: V - -, сеҳичой, ҳичои якум-кӯтоҳ, ҳичоҳои дуҷуму сеҷум-дароз, шакли овозии зихофи маҳзуфи рукни мафобилун (Ҳазач). 139.ФОБИЛУН, аломаташ: - V -, сеҳичой, ҳичоҳои якуму сеҷум-дароз, дуҷум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи маҳзуфи рукни фобилотуни маҷмӯи (Рамал) ва фоби-ло-туни мафрукӣ (Музорей). 140.ФАЪАЛ, аломаташ: V -, духичой, ҳичои якум-кӯтоҳ, ҳичои дуҷум-дароз, шакли овозии зихофи маҳзуфи рукни фаълун (Мутақориб). 141.ФАЪЛУН, аломаташ: - -, духичой, ҳар ду-ҳичои дароз, шакли овозии зихофи маҳзуфи мақсури рукни фоби-ло-туни мафрукӣ (Музорей). 142.ФАЪЛУН, аломаташ: - -, духичой, ҳичоҳои якуму дуҷум-дароз, шакли овозии зихофи маҳзуфи мактӯи рукни фобилотуни маҷмӯи (Рамал). 143.ФАЪЎЛОН, аломаташ: V - ~, сеҳичой, ҳичои якум-кӯтоҳ, ҳичои дуҷум-дароз, ҳичои сеҷум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи

маҳзуфи мусаббаги рукни мафобилун (Ҳазач). 144.ФАЪАЛ, аломаташ: V -, духичой, ҳичои якум-кӯтоҳ, ҳичои дуҷум-дароз, шакли овозии зихофи маҷбуи рукни мафобилун (Ҳазач). 145.ФОЪ, аломаташ: ~, якҳичой, як ҳичои яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи маҷдӯи рукни солими мафӯлоту (Мунсарех). 146.МУФТАБИЛУН, аломаташ: - V V -, чаҳорҳичой, ҳичоҳои якуму чаҳорум-дароз, дуҷуму сеҷум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи маҷзули рукни мутафобилун (Комил). 147.МУФТАБИЛОН, аломаташ: - V V ~, чаҳорҳичой, ҳичои якум-дароз, дуҷуму сеҷум-кӯтоҳ, чаҳорум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи маҷзули музоли рукни мутафобилун (Комил). 148.МУТАФАБИЛУН, аломаташ: V V V V -, панҷҳичой, ҳичоҳои якуму дуҷуму сеҷуму чаҳорум-кӯтоҳ, ҳичои панҷум-дароз, шакли овозии зихофи маҷзули мураффали маҳбуни мақсури рукни мутафобилун (Комил). 149.МУТАФАБИЛАТУН, аломаташ: V V V V V -, шашҳичой, ҳичоҳои якуму дуҷуму сеҷуму чаҳоруму панҷум-кӯтоҳ, ҳичои шашум-дароз, шакли овозии зихофи маҷзули мураффали маҳбуни мақсури мувассаи рукни мутафобилун (Комил). 150.МУТАФАБИЛАТОН, аломаташ: V V V V V ~, шашҳичой, ҳичоҳои якуму дуҷуму сеҷуму чаҳоруму панҷум-кӯтоҳ, шашум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи маҷзули мураффали маҳбуни мақсури мувассаи музоли рукни мутафобилун (Комил). 151.МУТАФАБИЛОН, аломаташ: V V V V ~, панҷҳичой, ҳичоҳои якуму дуҷуму сеҷуму чаҳорум-кӯтоҳ, панҷум-яқуним ҳичо, шакли овозии зихофи маҷзули мурафалли маҳбуни мақсури музоли рукни мутафобилун (Комил). 152.ФАЪ, аломаташ: -, якҳичой, як ҳичои дароз, шакли овозии зихофи маҷхуфи рук-

ни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 153. **ФОЪ**, аломаташ: ~, якхичой, як хичои якуним хичо, шакли овозии зихофи маҷхуфи мусаббағи рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). Зихофҳои маҷхуф ва маҷхуфи мусаббағ дар арӯз бо номҳои мадрӯс ва мадрӯси мусаббағ низ дучор меоянд. 154. **ФОБИЛИЙЁТУН**, аломаташ: - V - - -, панҷхичой, хичоҳои якуму сеюму чаҳоруму панҷум-дароз, хичои дуҷум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи муваассаъи рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 155. **МАФОБИЛОТУН**, аломаташ: V - V - -, панҷхичой, хичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуҷуму чаҳоруму панҷум-дароз, шакли овозии зихофи муваассаъи маҳбуни рукни мус-тағӣ-луни мағруқӣ (Мучтасс). Ин шакли овозии зихофро Шамси Қайси Розӣ дар асоси зихофҳои маҳбун ва маҷхуф /фаъ/-ро Вай зихофҳои маҳбун (мағбилун) ва маҷхуф /фаъ/-ро якҷоя карда, ба ҷои “мағбилун фаъ” рукни мағбилотунро /V - V - -/ гузошта, онро муваассаъ ё зарби муваассаъ хондааст: “Баъзе арӯзиён “фаъ”-ро бар моқабли он меафзоянд ва онро тавсеъ мехонанд. Ва тақтеъи байти аввал бар мағбилун /фаъилотун / мағбилотун/ мекунад ва онро зарби муваассаъ мехонанд” (554, 131). 156. **ФАБИЛИЙЁТУН**, аломаташ: V V - - -, панҷхичой, хичоҳои якуму дуҷум-кӯтоҳ, сеюму чаҳоруму панҷум-дароз, шакли овозии зихофи муваассаъи маҳбуни рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 157. **ФОБИЛИЙЁТУН**, аломаташ: - V - - ~, панҷхичой, хичоҳои якуму сеюму чаҳорум-дароз, дуҷум-кӯтоҳ, панҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи музаффои рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 158. **МАФОБИЛОТУН**, аломаташ: V - V - ~, панҷхичой, хичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуҷуму чаҳорум-дароз, панҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи музаффои маҳбуни рукни солими мус-

тағӣ-луни мағруқӣ (Мучтасс). Ин зихоф аз ихтирооти Шамси Қайси Розист. Вай зихофҳои маҳбун (мағбилун) ва маҷхуфи мусаббағ (фоъ)-ро якҷоя карда, ба ҷои “мағбилун фоъ” рукни мағбилотунро истифода карда, музаффо ё зарби музаффо номидааст (554, 131). 159. **ФАБИЛИЙЁТУН**, аломаташ: V V - - ~, панҷхичой, хичоҳои якуму дуҷум-кӯтоҳ, сеюму чаҳорум-дароз, панҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи музаффои маҳбуни рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 160. **МАФОБИЛОТУН**, аломаташ: V - V - ~, панҷхичой, хичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуҷуму чаҳорум-дароз, панҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи музаффои маҳбуни рукни солими мус-тағӣ-луни мағруқӣ (Мучтасс). Ин зихоф дар арӯз бо номи маҳбуни мутававал низ машҳур аст. 161. **МУСТАҒБИЛУН**, аломаташ: - - V -, чаҳорхичой, хичоҳои якуму дуҷуму чаҳорум-дароз, хичои сеюм-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи музаффои рукни мутағбилун (Комил). 162. **ФАЪЛУН**, аломаташ: - -, духичой, ҳар ду-хичои дароз, шакли овозии зихофи музаффои аҳаззи рукни мутағбилун (Комил). 163. **ФАЪЛУН**, аломаташ: - ~, духичой, хичои якум-дароз, хичои дуҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи музаффои аҳаззи мусаббағи рукни мутағбилун (Комил). 164. **МАҒЪЪЛУН**, аломаташ: - - -, сеҳичой, ҳар се хичои дароз, шакли овозии зихофи музаффои мағруқӣи рукни мутағбилун (Комил). 165. **МАҒЪЪЛУН**, аломаташ: - - ~, сеҳичой, хичоҳои якуму дуҷум-дароз, сеюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи музаффои мусаббағи рукни мутағбилун (Комил). 166. **МУСТАҒБИЛУН**, аломаташ: - - V ~, чаҳорхичой, хичоҳои якуму дуҷум-дароз, хичои сеюм-кӯтоҳ, чаҳорум-якуним хичо, шакли овозии зихофи музаффои музолии рукни

мутафобилун (Комил). 167. МУСТАФБИЛОТУН,
 аломаташ: - V - ~, панҷхичой, хичоҳои якуму дуёму
 чаҳоруму, панҷум-дароз, хичой сеюм-кӯтоҳ, шакли
 овозии зихофи музмари мураффаи рукни
 мутафобилун (Комил). 168. МУСТАФБИЛОТОН,
 аломаташ: - - V - ~, панҷхичой, хичоҳои якуму дуёму
 чаҳорум-дароз, хичой сеюм-кӯтоҳ, панҷум-якуним хичо,
 шакли овозии зихофи музмари мураффаи
 мусаббаги рукни мутафобилун (Комил). Ин зихоф
 дар арӯз бо номи музмари мутававал (Комил) низ
 машҳур аст. 169. МУСТАФБИЛОН, аломаташ: - - V ~,
 чаҳорхичой, хичоҳои якуму дуёму-дароз, сеюм-кӯтоҳ,
 чаҳорум-якуним хичо, шакли овозии зихофи
 музоли рукни мустафбилуни маҷмӯӣ (Раҷаз).
 170. ФОБИЛОН, аломаташ: - V ~, сеҳичой, хичоҳои
 якум-дароз, дуёму-кӯтоҳ, сеюм-якуним хичо, шакли
 овозии зихофи музоли рукни фобилун
 (Мутадорик). 171. МУТАФОБИЛОН, аломаташ: V V -
 V ~, панҷхичой, хичоҳои якуму дуёму чаҳорум-кӯтоҳ,
 сеюм-дароз, панҷум-якуним хичо, шакли овозии
 зихофи музоли рукни мутафобилун (Комил).
 172. МАФОБИЛАТОН, аломаташ: V - V V ~,
 панҷхичой, хичоҳои якуму сеюму чаҳорум-кӯтоҳ,
 дуёму-дароз, панҷум-якуним хичо, шакли овозии
 зихофи музоли рукни мафобилатун (Вофир).
 173. МУСТАФБИЛОТУН, аломаташ: - - V - -,
 панҷхичой, хичоҳои якуму дуёму чаҳоруму панҷум-
 дароз, сеюм-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи
 мураффаи рукни мустафбилуни маҷмӯӣ (Раҷаз).
 174. МУТАФОБИЛОТУН, аломаташ: V V - V - -,
 шашхичой, хичоҳои якуму дуёму чаҳорум-кӯтоҳ,
 сеюму панҷуму, шашум-дароз, шакли овозии зихофи
 мураффаи рукни мутафобилун (Комил).
 175. МУФТАБИЛАТУН, аломаташ: - V V V - ,

панҷхичой, хичоҳои якуму панҷум-дароз, дуёму сеюму
 чаҳорум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи
 мураффаи матвии маҷсури рукни
 мустафбилуни маҷмӯӣ (Раҷаз).
 176. МУФТАБИЛАТОН, аломаташ: - V V V ~,
 панҷхичой, хичой якум-дароз, дуёму сеюму чаҳорум-
 кӯтоҳ, панҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи
 мураффаи матвии маҷсури музоли рукни
 мустафбилуни маҷмӯӣ (Раҷаз). Ин зихоф дар арӯз бо
 номи мутававали матвии маҷсур низ машҳур аст.
 177. МУФТАБИЛОТУН, аломаташ: - V V - - ,
 панҷхичой, хичоҳои якуму чаҳоруму панҷум-дароз,
 дуёму сеюм-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи
 мураффаи матвии рукни мустафбилуни маҷмӯӣ
 (Раҷаз). 178. МАФОБИЛОТУН, аломаташ: V - V - - ,
 панҷхичой, хичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуёму
 чаҳоруму панҷум-дароз, шакли овозии зихофи
 мураффаи махбуни рукни солими мустафбилуни
 маҷмӯӣ (Раҷаз). 179. МАФОБИЛОТУ, аломаташ: V -
 V - V, панҷхичой, хичоҳои якуму сеюму панҷум-кӯтоҳ,
 дуёму чаҳорум-дароз, шакли овозии зихофи
 мураффаи махбуни маҷфуф (Раҷаз).
 180. МУТАФАБИЛУН, аломаташ: V V V V ~,
 панҷхичой, хичоҳои якуму дуёму сеюму чаҳорум-кӯтоҳ,
 панҷум-дароз, шакли овозии мураффаи махбуни
 матвии маҷсури рукни солими
 мустафбилуни маҷмӯӣ (Раҷаз). 181. МУТАФАБИЛОН,
 аломаташ: V V V V ~, панҷхичой, хичоҳои якуму
 дуёму сеюму чаҳорум-кӯтоҳ, панҷум-якуним хичо,
 шакли овозии зихофи мураффаи
 махбуни матвии маҷсури музоли рукни
 солими мустафбилуни маҷмӯӣ (Раҷаз).
 182. МУТАФАБИЛАТУН, аломаташ: V V V V V ~,
 шашхичой, хичоҳои якуму дуёму сеюму чаҳоруму

панчум-кӯтоҳ, шашум-дароз, шакли овозии зихофи мураффали махбуни матвии мақсури муваассаъи рукни солими мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз). 183.МУТАФАЪИЛАТОН, аломаташ: V V V V V ~, шашҳичой, хичоҳои якуму дуёму сеюму чаҳоруму панчум-кӯтоҳ, шашум-якуним хичо, шакли овозии зихофи мураффали махбуни матвии мақсури муваассаъи музоли рукни солими мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз). 184.МУСТАФЪИЛАТУН, аломаташ: - - V V -, панҷхичой, хичоҳои якуму дуёму панчум-дароз, сеюму чаҳорум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи мураффали мақсури рукни солими мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз). 185.МУСТАФЪИЛАТОН, аломаташ: - - V V ~, панҷхичой, хичоҳои якуму дуёму-дароз, сеюму чаҳорум-кӯтоҳ, панчум-якуним хичо, шакли овозии зихофи мураффали мақсури музоли рукни мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз). 186.МУСТАФЪИЛОТОН, аломаташ: - - V - ~, панҷхичой, хичоҳои якуму дуёму чаҳорум-дароз, сеюм-кӯтоҳ, панчум-якуним хичо, шакли овозии зихофи мураффали мусаббағи рукни солими мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз). Ин зихоф дар арӯз бо номи мутаввал низ машҳур аст. 187.МУТАФОЪИЛОТОН, аломаташ: V V - V - ~, шашҳичой, хичоҳои якуму дуёму чаҳорум-кӯтоҳ, сеюму панчум-дароз, шашум-якуним хичо, шакли овозии зихофи мураффали мусаббағи рукни мутафъилун (Комил). Ин зихоф дар баҳри Комил, асосан, бо номи мутаввал машҳур аст. 188.МАФОЪИЛОН, аломаташ: V - - ~, чаҳорхичой, хичои якум кӯтоҳ, дуёму сеюм-дароз, чаҳорум-якуним хичо, шакли овозии зихофи мусаббағи рукни мафъилун (Ҳазач). 189.ФОЪИЛИЙЁН, аломаташ: - V - ~, чаҳорхичой, хичоҳои якуму сеюм-дароз, дуём-кӯтоҳ, чаҳорум-якуним хичо, шакли овозии зихофи

мусаббағи рукни фъилотуни маҷмӯъӣ (Рамал) ва рукни солими фъи-ло-туни мафрукӣ (Музореъ). 190.ФАЪЎЛОН, аломаташ: V - ~, сеҳичой, хичои якум-кӯтоҳ, дуём-дароз, сеюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи мусаббағи рукни фаъълун (Мутакориб). 191.МУСТАФЪИЛОТОН, аломаташ: - - V - ~, панҷхичой, хичоҳои якуму дуёму чаҳорум-дароз, сеюм-кӯтоҳ, панчум-якуним хичо, шакли овозии зихофи мутаввали рукни мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз) ва рукни солими мустафъилуни мафрукӣ (Ҷадид). 192.МУТАФОЪИЛОТОН, аломаташ: V V - V - ~, шашҳичой, хичоҳои якуму дуёму чаҳорум-кӯтоҳ, сеюму панчум-дароз, шашум-якуним хичо, шакли овозии зихофи мутаввали рукни мутафъилун (Комил). 193.МУФТАЪИЛАТОН, аломаташ: - V V V ~, панҷхичой, хичои якум-дароз, дуёму сеюму чаҳорум-кӯтоҳ, панчум-якуним хичо, шакли овозии зихофи мутаввали матвии мақсури рукни мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз). 194.МУФТАЪИЛОТОН, аломаташ: - V V - ~, панҷхичой, хичоҳои якуму чаҳорум-дароз, дуёму сеюм-кӯтоҳ, панчум-якуним хичо, шакли овозии зихофи мутаввали матвии рукни мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз) ва рукни солими мустафъилуни мафрукӣ (Ҷадид). 195.МАФОЪИЛОТОН, аломаташ: V - V - ~, панҷхичой, хичоҳои якуму сеюм-кӯтоҳ, дуёму чаҳорум-дароз, панчум-якуним хичо, шакли овозии зихофи мутаввали махбуни рукни мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз) ва рукни солими мустафъилуни мафрукӣ (Мучтасс). 196.МУСТАФЪИЛАТУН, аломаташ: - - V V -, панҷхичой, хичоҳои якуму дуёму панчум-дароз, сеюму чаҳорум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи мутаввали мақсури рукни солими мустафъилуни маҷмӯъӣ (Раҷаз) ва рукни солими мустафъилуни мафрукӣ (Ҷадид, Мучтасс).

197.МУФТАБИЛУН, аломаташ: - V V -, чаҳорхичой, хичоҳои якуму чаҳорум-дароз, дуюму сеюм-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи муҳаззали рӯкни мутафӯбилун (Комил). 198.МУФТАБИЛОН, аломаташ: - V V ~, чаҳорхичой, хичои якум-дароз, дуюму сеюм-кӯтоҳ, чаҳорум-якуним хичо, шакли овозии зихофи муҳаззали музоли рӯкни мутафӯбилун (Комил). 199.ФАЪЎЛУН, аломаташ: V - -, сеҳичой, хичои аввал-кӯтоҳ, хичоҳои дуюму сеюм-дароз, шакли овозии зихофи муҳаллаи рӯкни солими мустафъилуни маҷмӯӣ (Рачаз). 200.ФАЪАЛ, аломаташ: V -, духичой, хичои аввал-кӯтоҳ, хичои дуюм-дароз, шакли овозии зихофи муҳаллаи рӯкни фӯбилун (Мутадорик). 201.ФАЪЎЛОН, аломаташ: V - ~, сеҳичой, хичои аввал-кӯтоҳ, дуюм-дароз, сеюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи муҳаллаи музоли рӯкни мустафъилуни маҷмӯӣ (Рачаз) ва рӯкни мус-тафъи-луни мафруқӣ (Ҷадид). 202.ФАЪЎЛ, аломаташ: V ~, духичой, хичои якум-кӯтоҳ, дуюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи муҳаллаи музоли рӯкни фӯбилун (Мутадорик). 203.МАФЪЎЛУН, аломаташ: - - -, сеҳичой, ҳар се-хичои дароз, шакли овозии зихофи муҳаннаки рӯкни мафӯйлун (Ҳазач). 204.ФОЪ, аломаташ: ~, якхичой, як хичои якуним хичо, шакли овозии зихофи муҳаннаки аззали рӯкни мафӯйлун (Ҳазач). Ин зихофро Насируддини Тӯсӣ муҳаннаки аззал ном гузоштааст (403, 50), дар асл, ин зихоф бо номи аззал машҳур аст ва дар рӯкҳои арӯзу зарби авзони рӯбой истифода мешавад. 205.МАФЪЎЛУ, аломаташ: - - V, сеҳичой, хичоҳои якуму дуюм-дароз, сеюм-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи муҳаннаки маҷфуфи рӯкни мафӯйлун (Ҳазач). Ин зихоф аз тарафи Насируддини Тӯсӣ номгузори шудааст. Дар асл, зихофи мазкур дар арӯз бо номи аҳраб машҳур аст (403, 50) ва яке аз

шаҷараҳои вази рӯбой ба номи ҳамин зихоф гузошта шудааст. 206.ФОЪИЛУН, аломаташ: - V -, сеҳичой, хичоҳои якуму сеюм-дароз, дуюм-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи муҳаннаки маҷбузи рӯкни мафӯйлун (Ҳазач). Ин зихофро Насируддини Тӯсӣ муҳаннаки маҷбуз номидааст (403, 50). Дар арӯз ин зихоф бо номи аштар машҳур аст. 207.ФАЪЛОН, аломаташ: - ~, духичой, хичои аввал-дароз, хичои дуюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи муҳаннаки маҷсури рӯкни мафӯйлун (Ҳазач). Ин зихоф низ аз ихтирооти Насируддини Тӯсӣ мебошад (403, 50). 208.ФАЪЛУН, аломаташ: - -, духичой, ҳар ду-хичои дароз, шакли овозии зихофи муҳаннаки маҷзуфи рӯкни мафӯйлун (Ҳазач). Ин зихоф низ аз ихтирооти муаллифи “Меъёр-ул-ашъор” (403, 50) аст. 209.ФАЪ, аломаташ: -, якхичой, як хичои дароз, шакли овозии зихофи муҳаннаки маҷбуби рӯкни мафӯйлун (Ҳазач). Ин зихоф дар арӯз, асосан, бо номи абтар машҳур аст ва одатан дар рӯкҳои арӯзу зарби авзони рӯбой истифода мешавад, аммо муаллифи “Меъёр-ул-ашъор” (403, 50) онро бо номи муҳаннаки маҷбуб овардааст. 210.МАФЪЎЛУН, аломаташ: - - -, сеҳичой, ҳар се-хичои дароз, шакли овозии зихофи мушаасси рӯкни фӯилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 211.МАФЪЎЛОН, аломаташ: - - ~, сеҳичой, хичоҳои якуму дуюм-дароз, сеюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи мушаасси мусаббағи рӯкни фӯилотуни маҷмӯӣ (Рамал). 212.ФАЪЛОН, аломаташ: - ~, духичой, хичои аввал-дароз, хичои дуюм-якуним хичо, шакли овозии зихофи мушаасси маҷсури рӯкни фӯилотуни маҷмӯӣ (Рамал). Ин зихоф аз ихтирооти Насируддини Тӯсист (403, 50). 213.ФАЪЛУН, аломаташ: - -, духичой, ҳар ду-хичои дароз, шакли овозии зихофи мушаасси маҷзуфи рӯкни

фобилотуни маҷмӯӣ ва фоби-ло-туни мафрукӣ (Рамал, Хафиф, Мучтасс). Ин зихоф низ аз ихтирооти Насируддини Тӯсист (403, 50). 214.ФАЪЎЛ, аломаташ: V ~, духичой, хичои якум-кӯтоҳ, хичои дуҷум-якуним хичо, шакли овозии зихофи махбуни маҳзуфи аъраҷи рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). Ин шакли овозиро Насируддини Тӯсӣ махбуни маҳзуфи аъраҷ ном ниҳодааст (403, 51). Дар арӯз ин зихоф бо номи марбӯӣ мусаббағ машҳур аст. 215.ФОЪ, аломаташ: ~, якхичой, як хичои якуним хичо, шакли овозии зихофи маҳзуфи матмуси рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал). Ин шакли овозӣ дар арӯз бо номи маҷхуфи мусаббағ машҳур аст. Аммо муаллифи “Меъёр-ул-ашъор” (403, 51) онро маҳзуфи матмус меномад. 216. ФАЪ, аломаташ: -, якхичой, як хичои дароз, шакли овозии зихофи маҳзуфи аҳазз ё махбуни маҳзуфи матмуси рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал, Мучтасс). Ин зихоф дар арӯз бо номи маҷхуф машҳур аст, аммо муаллифи “Меъёр-ул-ашъор” онро маҳзуфи аҳазз ё махбуни маҳзуфи мадрус номидааст (403, 51.). 217.ФОЪ, аломаташ: ~, якхичой, як хичои якуним хичо, шакли овозии зихофи маҷбуни мавкуфи рукни солими фоби-ло-туни мафрукӣ (Музореъ). Ин шакли овозӣ дар арӯз бо номҳои мамсӯх ва маслуҳ машҳуранд. Вале муаллифи “Меъёр-ул-ашъор” ин шакли овозиро маҷбуни мавкуф номида, “дар Музореъ уфтад”, -мегӯяд (403, 51). 218.ФАЪ, аломаташ: -, якхичой, як хичои дароз, шакли овозии зихофи маҷбуни маҷсуфирукни солими фоби-ло-туни мафрукӣ (Музореъ). Ин шакли овозӣ дар арӯз бештар бо номи матмус машҳур аст. Аммо муаллифи “Меъёр-ул-ашъор” онро маҷбуни маҷсуф номидааст (403, 51). 219.МУФТАЪИЛУ, аломаташ: - V V V, чаҳорхичой, хичои якум-дароз, хичоҳои дуҷум сеҷум чаҳорум-кӯтоҳ, шакли овозии

зихофи маҷви маҷкуфи мустафъилуни мафрукӣ (Сареъ, Мунсарех) (227, 127). 220.МУТАФОЪИЛУ, аломаташ: V V - V V, панҷхичой, хичоҳои якуму дуҷум чаҳорум панҷум-кӯтоҳ, сеҷум-дароз, шакли овозии зихофи маҷкуфи рукни мутафъилун (Комил) (227, 113). 221.ФОЪИЛИЙЕТУ, аломаташ: - V - - V, панҷхичой, хичоҳои якуму сеҷум чаҳорум-дароз, дуҷум панҷум-кӯтоҳ, шакли овозии зихофи мувассаъи маҷкуфи рукни фобилотуни маҷмӯӣ (Рамал) ва фоби-ло-туни мафрукӣ (Қариб, Музореъ) 227, 129). 222.ФОЪ, аломаташ: ~, якхичой, як хичои якуним хичо, шакли овозии зихофи абғари мусаббағи рукни фаъулун (Мутақориб). 223.МАФОЪИЛОН, аломаташ: V - V ~, чаҳорхичой, хичоҳои якуму сеҷум-кӯтоҳ, хичои дуҷум-дароз, хичои чаҳорум-якуним хичо, шакли овозии зихофи маҷбузи мусаббағи рукни мафъилун (Ҳазач).

Чи тавре ки мебинед, барои ифодаи шаклҳои овозии хичоҳо дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ 223 қолаб мавриди истифода қарор гирифтааст, ки мо ба таври хеле мухтасар дар боло онҳоро шарҳ додем. Аз ин тавсифи мухтасар низ маълум мегардад, ки як шакли овозии хичо дар чандин баҳрҳои арӯз ба тақрор омадааст, аммо номи онҳо дар ҳар баҳр дигар аст. Сабаби як будани шаклҳои овозӣ ва мухталиф будани номи онҳо ба амалиёти хичосозии ҳар баҳр вобастагӣ дорад. Масалан, шакли овозии хичои дароз-фаъ ҳам дар баҳри Ҳазач (номаш-абтар), ҳам дар баҳри Мутақориб (номаш-абтар), ҳам дар баҳри Мутақорик (номаш-аҳазз), ҳам дар баҳри Раҷаз (номаш-аҳаззи маҳзуф ё маҳзузи маҳзуф), ҳам дар баҳри Рамал (номаш-маҷхуф ё маҳзуфи аҳазз, ё махбуни маҳзуфи матмус), ҳам дар рукни фоби-ло-туни мафрукӣ (номаш-

ннудинафвтсум н ф у ф ж в м н н в т в м н ф о х н е

мачбуби максуф ё матмус), ҳам дар рукни мафъулоту (номаш-манхур) дучор меояд.

Хулоса, конунҳои фонетикии забон ва сохти шеъри тоҷикӣ имконият дод, ки донишмандони илми арӯз дар асоси он шаклҳои овозие ба вучуд оваранд, то ки минбаъд барои чен қардани каломи манзум меъёри асосӣ гардад.

Мо дар фавқ шаклҳои овозиеро овардем, ки ҳар кадом вобаста ба тарзи пайдоиш чандин ном доранд, илова бар ин, дар арӯз афъиле низ ҳастанд, ки ҳар кадом аз шаклҳои гуногуни овозӣ сохта мешаванд.

У шавтвмода НОПНГОФАМ.ЭСС (динроҷавтүМ)
-моғуд норих хотўж-моғэ ўмўжр нохорнх .борнхрорхр
-охне ннеово нкжш ,орнх мнўжр-мўрорхр норнх .гоғад
нўпнгофам ннўр н т в д д в ў м . н е ў д ж в м н ф
(рвгвХ)
ноднвнш нвлонн норвд дэнндэм нн эрввт нР
двпож ЭСС нннрот-нрдоф нрвэш рвд охорнх ннеово
нрввт вд ом нн ,тэвртнрнт рорвж вдофнтэн нндравм
нн .ЕА мэдод хрвш орохно оқод рвн рвэвтхўм эгэх
ннжвш ян нн ,двдрвгэм мўдвм гнн рвэвтхўм нннрввт
рорввт вд еўрв нохрхвд ннднвр рвд ,орнх ннеово
.тэв рвннд рхвд рвх рвд охно нмон .омнн .тэвртэм
ннвдўд нннрвтхўм ва ннеово нохнжвш ннвдўд .я ндвдв
н т в т в д о в р х в д р в х н н е о в о р н х н т б н л в м е в д о х н о н м о н
м а х т в ф -г о р в д н о р н х н н е о в о н н ж в ш ,н в п ь э в м д ь р о д
н р х в д р в д м а х ,(р в т д в -ш в м о н) р в г в Х н р х в д р в д
н н р о д в т ў М н р х в д р в д м а х ,(р в т д в -ш в м о н) д н р о ж а в т ў М
н е г в х в -ш в м о н) э в р в Ч н р х в д р в д м а х ,(э в х в -ш в м о н)
л е м в Ч н р х в д р в д м а х ,(ф ў е х в м н е ў е х в м э ф ў е х в м
н ф ў е х в м н н ў д х в м э ,г в х в н ф ў е х в м э ф ў х р в м -ш в м о н)
-ш в м о н) н н ў т -о п -н а о ф н н н ў р р в д м а х ,(э ў м т в м

ГУФТОРИ ЧАҲОРОМ

НАВПАРДОЗИҶО ДАР АРҶЗИ ФОРСӢ-ТОҶИКӢ

Илми арӯз дар шакли гузориши классикӣ мушкил ва печ дар печ аст. Аз ин сабаб, омӯзиши он бевосита аз рисолаҳои арӯзи гузашта бе тайёрии пешакӣ имкон надорад. Тайёрии пешакӣ бояд иборат бошад аз шиносии мухтасар бо асосҳо, мафҳумҳо ва истилохоти сарфу наҳви арабӣ, оддитарин қолабҳои арӯзӣ- афъил (рукнҳои аслию фаръӣ) мисли мафъйлун, фъилотун, мафъулоту ва ғайра, ки аз қолабҳои лугавии забони арабӣ иқтибос шудаанд. Яъне илми арӯз бо илми забон иртиботи ногӯсастанӣ дорад.

Мавзӯи арӯз вазн аст ва вазн аз нигоҳи классикон яке аз мафҳумҳои чоргона мебошад, ки дар таърифи шеър муттаҳид мешаванд: калом, тахайил, вазн ва қофия. Насируддини Тӯсӣ шеърро аз дидгоҳи фалсафа шарҳ додааст, ки чунин баён дар китоби «Асос-ул-иқтибос» дарҷ аст. Насируддини Тӯсӣ ин фикру ақидаи хешро дар «Муқаддима»-и «Меъёр-ул-ашъор» ба таври хеле мӯъҷаз такрор мекунад (403, 14-19). Лекин дар ин ҷо эътиноӣ муаллиф ба ҷанбаи филологии ин мавзӯӣ зиёд мебошад. Гузориши масъала дар «Меъёр-ул-ашъор» аз он ҷиҳат ҷолиби диққат аст, ки дар он хусусиятҳои лугавии забони арабӣ ва тоҷикӣ ба таври мутавозӣ дар заминаи ихтилофи вазнҳои мустаъмали шеърӣ дар ин ду забон мавриди шарҳу тавзеҳ қарор гирифтаанд. Сабаби рӯҷӯ ба ин масъала, яъне ихтилофи вазнҳо дар ашъори арабӣ ва тоҷикӣ ва таъкиди он аз ҷониби муаллифони рисолаҳои арӯзии тоҷикӣ як факти муҳимми арӯзист. Шоирони тоҷик бештар дар вазнҳои шеър эҷод кардаанд, ки ё дар арӯзи Халил ибни Аҳмад дида намешаванд (масалан, Ҳазачи мусамман ва анвои он;

Ҳазачи мусаммани солим; Ҳазачи мусаммани маҳзуф;
Ҳазачи мусаммани мақсур; Ҳазачи мусаммани маҳзуф;
Ҳазачи мусаммани мақсур; Ҳазачи мусаммани аҳраби
мақфуфи мақсур; Ҳазачи мусаммани аҳраби мақбузи
мақфуф; Ҳазачи мусаммани мақбуз; Ҳазачи мусаммани
мақфуфи мақсур; Ҳазачи мусаммани абтар; Ҳазачи
мусаммани аҳраби мақфуфи абтар; Ҳазачи мусаммани
аштари мусаббағ; Ҳазачи мусаммани аҳраби мақфуфи
аҳтам; Ҳазачи мусаммани аҳраби мақфуфи маҷбуб;
Ҳазачи мусаммани аҳрам; Ҳазачи мусаммани аҳраби
аштари абтар; Ҳазачи мусаммани мақбузи маҳзуф;
Ҳазачи мусаммани мақбузи мақсур; Ҳазачи мусаммани
аштари маҳзуф; Ҳазачи мусаммани мақбузи мақфуф;
Ҳазачи мусаммани аҳраби мусаббағ; Ҳазачи
мусаммани аҳраби мақбузи азалл; Ҳазачи мусаммани
аҳраби мақбузи мақфуфи аҳтам; Ҳазачи мусаммани
аҳраби мақфуфи маҷбуб; Ҳазачи мусаммани аҳраби
маҷбуб; Ҳазачи мусаммани аҳраби маҷбуб; Ҳазачи
мусаммани аҳраби муҳаннақи азалл; Ҳазачи
мусаммани аҳраби муҳаннақи абтар; Ҳазачи
мусаммани аҳраби муҳаннақи азалл; Ҳазачи
мусаммани аҳраби муҳаннақи мақфуфи абтар; Ҳазачи
мусаммани аҳраби мақфуфи азалл; Ҳазачи мусаммани
аҳраби аштари азалл; Ҳазачи мусаммани аҳраби
аштари мақфуфи маҷбуб; Ҳазачи мусаммани аҳраби
аштари мақфуфи аҳтам; Ҳазачи мусаммани аҳраби
муҳаннақи аҳраби маҷбуб; Ҳазачи мусаммани аҳраби
муҳаннақи азалл; Ҳазачи мусаммани аҳраби муҳан-
нақи абтар; Ҳазачи мусаммани аҳраби аҳраби абтар;
Ҳазачи мусаммани аҳраби аҳраби азалл; Ҳазачи
мусаммани аҳраби аҳраби мақфуфи аҳтам; Ҳазачи
мусаммани аҳраби аҳраби мақфуфи маҷбуб; Ҳазачи
мусаммани аҳраби аҳраби мақбузи маҷбуб; Ҳазачи
мусаммани аҳраби аштари абтар; Ҳазачи мусаммани

аҳраби аштари абтар; Музореъи мусаммани солим;
Музореъи мусаммани аҳраби мақфуфи маҳзуф;
Музореъи мусаммани аҳраби мусаббағ; Музореъи
мусаммани мақбузи мақсур; Музореъи мусаммани
аҳраби аштари матмус; Музореъи мусаммани аҳраби
мақфуфи мақсур; Музореъи мусаммани мақбуз;
Музореъи мусаммани аҳраби мақфуфи мақсур;
Музореъи мусаммани аҳраби мақфуфи матмус (530,
337-341); Мучтасси мусаммани солим; Мучтасси
мусаммани маҳбуни мақсур; Мучтасси мусаммани
маҳбуни маҳзуф; Мучтасси мусаммани маҳбун;
Мучтасси мусаммани маҳбуни аслами мусаббағ;
Мучтасси мусаммани маҳбуни аслам; Мучтасси
мусаммани маҳбуни мушаасси маҷхуф; Мучтасси
мусаммани маҳбуни мушаасси аслами мусаббағ;
Мучтасси мусаммани маҳбуни маҷхуф; Мучтасси
мусаммани маҳбуни маҷхуфи мусаббағ; Мучтасси
мусаммани машкул; Мучтасси мусаммани маҳбуни
машкули аслам; Мучтасси мусаммани маҳбуни
машкули маҳбуни мақсур; Мучтасси мусаммани
маҳбуни машкули аслами мусаббағ; (528, 72-75);
Муктазаби мусаммани солим; Муктазаби мусаммани
матвӣ; Муктазаби мусаммани матвии мактӯи
мусаббағ; Муктазаби мусаммани маҳбули музол (530,
472-474); Раҷазии мусаммани солим; Раҷазии мусаммани
музол; Раҷазии мусаммани матвӣ; Раҷазии мусаммани
матвии маҳбун; Раҷазии мусаммани маҳбуни матвӣ;
Раҷазии мусаммани маҳбун; Раҷазии мусаммани маҳбуни
мураффал; Раҷазии мусаммани мураффали маҳзузи
маҳзуф; Раҷазии мусаммани маҳзузи маҳзуф; Раҷазии
мусаммани муҳаллаъ; Раҷазии мусаммани матвии
маҳбуни мактӯъ (528, 40-43); Рамали мусаммани солим;
Рамали мусаммани маҳзуф; Рамали мусаммани мақсур;
Рамали мусаммани маҳбуни аслам; Рамали мусаммани

махбуни маҳзуф; Рамали мусаммани машкул; Рамали мусаммани маҳбуни аслами мусаббаг; Рамали мусаммани маҳбуни максур; Рамали мусаммани маҳбуни маҷхуф; Рамали мусаммани маҳбуни марбуъ; Рамали мусаммани маҳбун; Рамали мусаммани маҷхуфи мусаббаг; Рамали мусаммани маҳбуни мушаасс; Рамали мусаммани мушаасси аслами мусаббаг; Рамали мусаммани мушаасси маҳбуни аслам (518, 352-356); Мунсарехи мусаммани матвии маҷдӯ; Мунсарехи мусаммани матвии мавкуф; Мунсарехи мусаммани матвии макшуф; Мунсарехи мусаммани матвии манхур; Мунсарехи мусаммани маҳбуни макшуф; Мунсарехи мусаммани матвии маҳбуни макшуф; Мунсарехи мусаммани матвии маҷтӯи матвии манхур; Мунсарехи мусаммани матвии макшуфи маҳбуни матвии мавкуф; Мунсарехи мусаммани маҷтӯи матвии макшуф; Мунсарехи мусаммани матвии маҷтӯи маҷдӯ; Мунсарехи мусаммани маҷтӯи матвии маҷдӯ; Мунсарехи мусаммани маҷтӯи матвии макшуфи матвии мавкуф; Мунсарехи мусаммани маҷтӯи матвии мавкуфи матвии макшуф (518, 343-348); Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи маҳзуф; Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи маҳзуф; Ҳазачи мусаддаси максур; Ҳазачи мусаддаси ахраби макбузи мусаббаг; Ҳазачи мусаддаси макфуфи максур; Ҳазачи мусаддаси ахрами аштар; Ҳазачи мусаддаси ахраби макбузи максур; Ҳазачи мусаддаси ахраби макбуз; Ҳазачи мусаддаси ахраб; Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи маҷбуб; Ҳазачи мусаддаси ахраби азалл; Ҳазачи мусаддаси абтар; Ҳазачи мусаддаси макбузи макфуфи максур; Ҳазачи мусаддаси абтар; Ҳазачи мусаддаси макбузи макфуфи максур; Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи аҳтам; Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуф; Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи

мусаббаг; Ҳазачи мусаддаси ахрами аштари маҳзуф; Ҳазачи мусаддаси ахраби макбузи аҳтам; Ҳазачи мусаддаси ахраби макбузи азалл; Ҳазачи мусаддаси ахраби маҷбуб (518, 477-480; 528, 36); Хафифи мусаммани маҳбун; вазнҳои рубоӣ (528, 108-119), ё дар шеъри арабӣ номустаъмал ва камистеъмол мебошанд, масалан, Ҳазач, Рамал, Раҷаз, Музореъ, Қариб, Мушокил, Мунсарех, Муктазаб, Ҷадид ва ғайра. Чунончи, аз рӯи мисолҳои шеърӣ, ки муаллифи «Тарҷумон-ул-балоға» дар мавриди санъатҳои бадеъ овардааст, маълум мешавад, ки бахрҳои Ҳазач, Мучтасс, Рамал, Музореъ, Мунсарех, Мутакориб, Хафиф, Қариб ханӯз дар ашъори шоирони асрҳои 9-11 форс-тоҷик хеле серистехмол будаанд. Дар «Тарҷумон-ул-балоға» барои баҳри Мучтасс ва навҳои он 87 мисол, барои баҳри Ҳазач ва анвои он 65 мисол, барои баҳри Рамал ва навҳои он – 44 мисол, барои баҳри Музореъ ва навҳои он 41 мисол, барои баҳри Мутакориб ва навҳои он 22 мисол, барои баҳри Хафиф ва навҳои он 17 мисол, барои баҳри Қариб 6 мисол, барои баҳри Сарех 4 мисол, барои баҳри Басит 2 мисол, барои баҳрҳои Раҷаз, Тавил, Комил ва Ҷамид якмисолӣ оварда шудааст (109, 6-138). Чи тавре ки мебинем, барои баҳрҳои, ки дар шеъри арабӣ серистеъмол буданд (Тавил, Комил, Басит, Мадид, Вофир), дар шеъри шоирони асрҳои IX-X ҳамагӣ якмисолӣ ёфтаанд (барои баҳрҳои Мадиду Вофир умуман мисоли шеърӣ наовардаанд) барои баҳрҳои Ҳазач, Рамалу Музореъю Мучтассу Хафиф ва ғайра мисолҳои зиёд. Агар ба сайри таърихӣ таҳаввул ва такомули арӯз дар назария ва амалияи шеъри форсӣ-тоҷикӣ нигарем, мебинем, ки намунаи ашъоре, ки аз шоирони асрҳои IX-X ва минбаъда то замони мо боқӣ мондааст, маълум месозанд, ки авзони аксари онҳо бо авзони баҳрҳои, ки

дар доираҳои арӯзи араб буданд, мувофиқат наме-
кунанд. Барои намуна абёти аввали нахустин қасиди
ҳои комили адабиёти тоҷикро аз ҷиҳати вазн аз назар
мегузаронем:

Матлаъи қасидаи «Шикоят аз пирӣ»-и Рӯдакӣ:

*Маро бисуду фуру рехт, ҳар чи дандон буд,
мафӯйлун/ фаъилотун/ мафӯйлун / фаълон*

V - V - / VV - / V - V - / - ~

Набуд дандон, ло бал чароги тобон буд (52, 17)

мафӯйлун / мафӯйлун/ мафӯйлун/ фаълон

V - V - / - - / V - V - / - ~

Вазнаш: Мучтасси мусаммани махбуни аслами
мусаббағ (ҳашви якуми мисраъи дуюм – мушаъасс).

Матлаъи қасидаи «Модари май»:

Модари майро бикард бояд курбон,

муфтайлун/ фоъилоту/ мафӯйлун/ фоъ

- V V - / - V - V / - - - / ~

Баччаи ӯро гирифтун кард ба зиндон (52, 20).

муфтайлун/ фоъилоту/ муфтайлун/ фоъ

- V V - / - V - V / - V V - / ~

Вазнаш: Мунсарехи мусаммани матвии маҷдӯъ (ҳашви
дуоми мисраъи аввал – маҷдӯъ).

Матлаъи ғазали машҳури Рӯдакӣ:

Ҳар бод, ки аз сӯйи Бухоро ба ман ояд,

мафӯйлун/ мафӯйлун / мафӯйлун/ фаъулун

- - V / V - - V / V - - V / V - -

Бо бӯйи гулу мушқу насими суман ояд.

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ фаъулун

- - V / V - - V / V - - V / V - -

Вазнаш: Ҳазачи мусаммани аҳраби маҷфуфи маҳзуф.

Байти аввали рубоии машҳури устод Рӯдакӣ:

Бо дода қаноат куну бо дод бизӣ,

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ фаъал

- - V / V - - V / V - - V / V - -

Дар банди такаллуф машав, озод бизӣ (52, 68).

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ фаъал

- - V / V - - V / V - - V / V - -

Вазнаш: Ҳазачи мусаммани аҳраби маҷфуфи маҷбуб.

Матлаъи қасидаи Унсурӣ:

Баҳорзинат боге, на бог, балки баҳор,

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун / фаъилон

V - V - / - - - / V - V - / V V ~

Баҳорхонаи мушқӯю мушқӯи баор.

мафӯйлун/ фаъилотун/ мафӯйлун / фаъилон

V - V - / V V - - / V - V - / V V ~

Вазнаш: Мучтасси мусаммани махбуни маҷсур (ҳашви
аввали мисраъи якум – мушаъасс).

Матлаъи қасидаи машҳури Фарруҳӣ:

Баромад нилгун абре зи рӯйи нилгун дарё,

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Чу рои ошиқон гардон, чу табъи бедилон шайдо.

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Вазнаш: Ҳазачи мусаммани солим.

Мисраъи аввали мусаммати машҳури Манучехрӣ:

Хезеду хаз оред, ҳангоми хазон аст,

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйл

- - V / V - - V / V - - V / V - ~

Вазнаш: Ҳазачи мусаммани аҳраби маҷфуфи маҷсур.

Чи тавре ки мебинед, қасидаҳои машҳури Рӯдакию
Унсурӣю Фарруҳӣ ва мусаммати Манучехрӣ дар
вазҳои Мучтасси мусаммани махбуни аслами
мусаббағ; Мунсарехи мусаммани матвии маҷдӯъ;
Ҳазачи мусаммани аҳраби маҷфуфи маҳзуф; Ҳазачи
мусаммани аҳраби маҷфуфи маҷбуб; Мучтасси
мусаммани махбуни маҷсур; Ҳазачи мусаммани солим;
Ҳазачи мусаммани аҳраби маҷфуфи маҷсур эҷод

шудаанд. Намунаи чунин авзонро ҳеч гоҳ дар ашъори ягон шоири пешазисломӣ (давраи ҷоҳилия) ва баъдиисломии араб намеёбед. Дар доираҳои мураттабкардаи Халил ибни Аҳмад низ чунин вазнҳо вучуд надоштанд. Ҳамон тавре ки дар боби аввал гуфтем, дар арӯзи арабӣ фақат баҳри Тавил дар шакли мусамман меояд ва шаклҳои мусаддасу мураббаъ надорад. Баҳрҳои Малиду Ҳазачу Музореъву Муқтазабу Муттасс ҳеч гоҳ дар шакли доиравӣ (яъне мусаддас) истифода намешаванд ва фақат дар шакли кӯтоҳ (маҷзу, яъне мураббаъ) меоянд. Баҳрҳои боқимондаи адвори арабӣ (Вофир, Басит, Комил, Рамал, Раҷаз, Мутақориб, Мутадорик, Хафиф, Саръ, Мунсарех) бошанд, ҳам дар шакле, ки дар доира ҳастанд ва ҳам дар шакли кӯтоҳ (мураббаъ) меоянд (539, 214-215).

ТАҒЙИРОТ ДАР СИСТЕМАИ АРҶЗИ ХАЛИЛ ИБНИ АҲМАД

Аввалин навпардозие, ки дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ рух дод, ин тағйир додани доираҳои арӯзи араб буд. Табиати шеъри тоҷикӣ ва намунаи фаровони авзоне, ки дар шеъри тоҷикӣ мавҷуд буд, имконият наметод, ки шеъри тоҷикиро шикаста онро ба доираҳо мувофиқ кунанд. Илочи ягона шикастани доираҳои арӯзи араб ва онҳоро аз нав мувофиқи қаду бастаи вазни шеъри тоҷикӣ буридан буд. Арӯзиёни форс-тоҷик ин корро кардаанд, аммо ҳар қадом мувофиқи салоҳиди ҳеш анҷом додааст. Арӯзиён баъди омӯзиши фаъолияти амалии шоирон диданд, ки дар ду доираи аввали Халил ибни Аҳмад (Муъталифа ва Муъталифа) шеъри форсӣ-тоҷикӣ нест ва бошад ҳам, ба маънои том онро шеър гуфтан душвор аст, аз ин рӯ, аз баҳри ин ду доира баромаданд.

Се доираи дигари арӯзи араб (Муъталиба, Муштабаҳа, Муттафика) низ дар ҳамон шакле, ки Халил ибни Аҳмад мураттаб намуда буд, дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ пурра татбиқ нашуд, чунки авзони шеъри форсӣ-тоҷикӣ ба он сурату шакле, ки Халил ибни Аҳмад дар доираҳо кашидааст, на ҳамеша мувофиқат мекунанд.

Арӯзиёни мо дуруст дарк намудаанд, ки мақсад аз муайян кардани назарияи арӯзи тоҷикӣ сохтани қолабҳои тағйир назарӣ нест, балки дар системаи илмӣ фаро гирифтани он қонуниятҳои мебошанд, ки дар вазни шеъри зинда, дар фаъолияти шоирон амал мекунанд.

Ҳамин тарик, Шамси Қайси Розӣ аз доираи якуми арӯзи арабӣ – Муъталифа баҳрҳои Тавилу Малиду Баситро партофта, дар атрофи он баҳрҳои Мунсарехи мусаммани матвӣ (муфтаъилун/ фӯйлоту/ муфтаъилун/ фӯйлоту); Музореъи мусаммани макфуф (мафӯйлун/ фӯйлоту/ мафӯйлун/ фӯйлоту); Муқтазаби мусаммани матвӣ (фӯйлоту/ муфтаъилун/ фӯйлоту/ муфтаъилун); Муттасси мусаммани маҳбун (мафӯйлун/ фӯйлотун/ мафӯйлун/ фӯйлотун - ҷой дод (554, 8). Баҳрҳои Ҳазачи мусаммани солим (мафӯйлун – ҳашт бор), Рамали мусаммани солим (фӯйлотун – ҳашт бор) –ро дар доираи Муъталифа (554, 82) ҷойгир намуда, баҳрҳои Вофиру Комили арӯзи арабиро аз он хориҷ кард.

Азбаски дар ашъори шоирони форс-тоҷик шаклҳои мусаммани баҳрҳои Мутақориб ва Мутадорик мутавозил буданд, Шамси Қайси Розӣ низ доираи панҷуми арӯзи арабӣ – Муттафикаро бо баҳрҳои Мутақориб мусаммани солим (фаъулун – ҳашт бор) ва Мутадорики мусаммани солим (фӯйлун – ҳашт бор)-ро бо ҳамон ном дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ нигоҳ дошт. Доираи Муттафика дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ (аз нуқтаи назари

Шамси Қайси Розӣ) доираи сеюм махсуб меёбад (554, 83). Доираи чаҳоруми арӯзи тоҷикиро Шамси Қайси Розӣ Мунтазиа (554, 84) номида, дар атрофи он шаклҳои афзоили баҳрҳои Сарези мусаддаси матвӣ (муфтаъилун/ муфтаъилун/ фоъилоту – ду бор), Ғариби (Ҷадиди) мусаддаси махбун (фаъилотун/ фаъилотун/ мафоъилун – ду бор), Қариби мусаддаси макфуф (мафоъилу/ мафоъилу/ мафоъилун – ду бор) ва Мушокили мусаддаси макфуф (фоъилотун/ мафоъилу/ мафоъилу – ду бор) –ро сабт намуд. Аз рӯи меъёре, ки Шамси Қайси Розӣ дар тартиб додани доираҳои арӯзи тоҷикӣ истифода бурдааст, маълум мешавад, ки байни доираҳои арӯзи арабу аҷам тафовут хеле зиёд аст. Агар Халил ибни Аҳмад дар доираи чаҳоруми арӯзи араб – Муштабаҳа шаклҳои мусаддаси шаш баҳр – Сарез, Мунсарех, Хафиф, Музореъ, Муктазаб, Мучтассро ҷой дода бошад, Шамси Қайси Розӣ, ҳамон тавре, ки дар боло ишора шуд, аз аркони ин доира ба ҷойи шаш баҳр нӯҳ баҳри арӯзи тоҷикиро сохт. Дар ин маврид ба ӯ таҷрибаи шеърнависи шоирони тоҷик имконият дод. Азбаски баҳрҳои доираи Муштабаҳаи арабӣ дар шакли солим дар шеъри тоҷикӣ мустаъмал нестанд, Шамси Қайси Розӣ вазнҳои мустаъмали ин баҳрҳоро ба ду гурӯҳ чудо кард ва аз онҳо ду доира – Мунтазиа ва Мухталифа сохт. Дар доираи Мухталифа баҳрҳои Мунсарехи матвӣ, Музореъи макфуф, Муктазаби матвӣ ва Мучтасси махбунро дар шакли мусамман ва дар доираи Мунтазиа баҳрҳои Сарези матвӣ, Ҷадиди махбун, Қариби макфуф, Хафифи махбун ва Мушокили макфуфро дар шакли мусаддас ҷой дод. Насируддини Тӯсӣ баҳрҳои доираи Муштабаҳаи арабиро ҳам дар шакли мусаддас ва ҳам дар шакли мусамман шарҳу тавзеҳ додааст. Дар нусхаи асли рисолаи «Меъёр-ул-ашъор» ду доираи ҳоли қашда шудааст (403, 39) ва

худ Насируддини Тӯсӣ ба ду гурӯҳ чудо шудани вазнҳои музоҳафи баҳрҳои доираи Муштабаҳаро қайд карда бошад ҳам, ба ишорае ба ин маънӣ иктифо кардааст ва илова намудааст: «Мо ин ду доираро наёвардем, тахфифро» (403, 38).

«Меъёр-ул-ашъор» рисолаест, ки мавзӯи баҳсаш ҳам арӯзи арабӣ ва ҳам арӯзи форсӣ-тоҷикӣ мебошад ва Насируддини Тӯсӣ қўшидааст, ки миёни номи доираҳо, баҳрҳо, зихофҳо ва умуман истилоҳоти арӯзӣ тафовути ҷиддӣ падид наояд. Барои ҳамин «наздики аҷам ҳам панҷ» гуфта, ин номҳоро овардааст. Аммо барои арӯзиён пўшида нест, ки дар назмшиносии форс-тоҷик анъана ва номгузори Шамси Қайси Розӣ оид ба доираҳои арӯз қабул шуда ва то имрӯз давом дорад. Агар муаллифи «Меъёр-ул-ашъор» Мучталибаи солима гӯяд, Шамси Қайси Розӣ – Муъталифа. Мучталибаи музоҳафа дар «Ал-муъҷам» нест. Шамси Қайси Розӣ қайд кардааст, ки мураттаб намудани чунин доира имкон дорад, лекин ба он зарурат нест: «Аввал он, ки Ҳазро се баҳр ниҳодаанд: баҳри солиму баҳри макфуфу баҳри аҳраб. Ва Раҷазро ду баҳр ниҳодаанд: баҳри солиму баҳри матвӣ. Ва Рамалро ду баҳр кардаанд: солим ва махбун. Ва саволи ҳар се баҳрро дар доирае ниҳодаанд ва номи он доира Муъталифа карда ва Музоҳафоти онро дар доираи дигар ниҳода ва номи он доира Мучталиба карда. Ва алҳақ ин устодии саҳт ҷоҳилона аст ва тасарруфе нек фосидона, барои он ки баҳр номи ҷинсест аз каломи манзум, ки таҳти он анвои авзон аст ва ҳар навъро сифате муарраф гардондаанд, то бад-он васф аз якдигар мумтоз бошанд, чун Ҳазачи макфуфу Ҳазачи аҳрабу Раҷазии матвӣ ва Рамали махбуну монанди он (544, 77). Ҳамин тариқ, дар «Меъёр-ул-ашъор» номи доира – Муштабаҳаи мусаммана, дар «Ал-муъҷам» – Муштабаҳаи мусаддаси

– Мунтазиа; Муттафика – Муттафика. Усули ташкили доираҳо дар рисолаҳо якхела буда, тафовут фақат дар ном аст. Дар «Ал-муъҷам» мақсаду матолиби муаллиф ба таври муфассал, бо мисолҳои шеърӣ, далелу бурҳонҳо оварда шудаанд. Шамси Қайси Розӣ бо овардани далелу бурҳон қонеъ нашуда, фикру ақидаи хешро ба таври хеле қавӣ исбот менамояд.

Хулоса, Насируддини Тӯсӣ дар доираи Мучталибаи солима баҳрҳои Ҳазачи мусаммани солим (мафъилун – ҳашт бор), Раҷазӣ мусаммани солим (мустафъилун – ҳашт бор), Рамали мусаммани солим (фоъилотун – ҳашт бор), дар доираи Мучталибаи музоҳафа баҳрҳои Ҳазачи мусаммани макфуф (мафоъилу – ҳашт бор), Рамали мусаммани махбун (фаъилотун – ҳашт бор), дар доираи Муштабаҳаи мусаммана баҳрҳои Мунсарехи мусаммани матвӣ (муфтаъилун/ фоъилоту/ муфтаъилун/ фоъилоту), Музорехи мусаммани макфуф (мафоъилу/ фоъилоту/ мафоъилу/ фоъилоту), Муктазаби мусаммани матвӣ (фоъилоту/ муфтаъилун/ фоъилоту/ муфтаъилун), Мучтасси мусаммани махбун (мафоъилун/ фоъилотун/ мафоъилун/ фоъилотун), дар доираи Муштабаҳаи мусаддаса баҳрҳои Сарехи мусаддаси матвӣ (муфтаъилун/ муфтаъилун/ фоъилоту), Қариби мусаддаси макфуф (мафоъилу/ мафоъилу/ фоъилоту), Ғариб (Ҷадид)-и мусаддаси махбун (фаъилотун/ фаъилотун/ мафоъилун) Хафифи мусаддаси махбун (фаъилотун/ мафоъилун/ фаъилотун), Мушокили мусаддаси макфуф (фоъилоту/ мафоъилу/ мафоъилу) ва дар доираи Муттафика баҳрҳои Мутақориби мусаммани солим (фаъулун – ҳашт бор) ва Мутақорики мусаммани солим (фоъилун/ -ҳашт бор)-ро ҷой додааст.

Ваҳиди Табрешӣ барои авзони шеъри форсӣ-тоҷикӣ шаш доира – Мӯъталифа (баҳрҳои Ҳазач, Раҷаз ва Рамал дар шакли мусаммани солим); Муттафика

(баҳрҳои Вофиру Комил дар шакли мусаммани солим); Мучталиба (баҳрҳои Тавил, Мадид, Басит дар шакли мусаммани солим); Муштабаҳа (баҳрҳои Мутақорибу Мутақорик дар шакли мусаммани солим); Мухталифа (баҳрҳои Мунсарехи мусаммани матвӣ, Музорехи мусаммани макфуф, Муктазаби мусаммани матвӣ, Мучтасси мусаммани махбун); Мунтазиа (баҳрҳои Сарех, Ҷадид, Ғариб, Қариб, Хафиф ва Мушокил – ҳама дар шакли мусаддаси музоҳафа) мурағтаб намудааст (172, 45-50). Абдурраҳмони Ҷомӣ доираҳои арӯзро мисли Шамси Қайси Розӣ ҷорто меҳисобад (604, 164-174). Муаллифи «Арӯзи Сайфӣ» авзони шеъри форсӣ-тоҷикиро дар шаш доира ҷой додааст.

Муаллифи «Ғиёс-ул-лугот» миқдори доираҳои авзони форсӣ-тоҷикиро шашто (397), муаллифи «Мизон-ул-авзон» ҳафтто (399) ва Парвизи Хонларӣ аз ҳама бештар – понздаҳо доништаанд.

Илова бар ин, арӯздонони асри ёздаҳ Баҳромии Сарахсӣ (вафоташ 1106) ва Бузургмеҳри Қойинӣ дар асоси рукҳои мафоъилун/ фоъилотун/ мустафъилун ва мафъулоту се доираи арӯзи форсӣ-тоҷикӣ: Мунғалата, Мунғалиқа ва Мунғакисаро мурағтаб намудаанд, ки аз таркиби афоъили онҳо бисту як баҳр: Боъис, Қотех, Муштарак, Муаммам, Мусаттар, Муайян, Маснӯъ, Мустаъмал, Аҳрас, Мубҳам, Мухаммал, Маъқус, Қариб, Сарим, Бадил, Қалиб, Ҳамид, Сағир, Асам, Салим, Ҳамим берун меоянд, ки ҳамаи онҳо дар шакли мусаддаси солиманд (530, 357-366).

Агар дар доираҳои авзони араб ҳамагӣ шакли солими шонздаҳ баҳр гирд оварда шуда бошад. Арӯзиёни форс-тоҷик дар доираҳои арӯз шаклҳои солими 42 баҳр ва навҳои зиёди музоҳафи онро ҷой додаанд.

Аз арӯзиёни тоҷик муаллифи «Арӯзи Сайфӣ» (122), муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» (396) доираҳои Мухталифа ва Муъталифаи арабиро бо баҳрҳои Тавилу Мадиду Баситу Вофиру Комил ва муаллифи «Чамъи мухтасар» (172) баҳрҳои Вофиру Комилро дар доираи Муттафика, Тавилу Мадиду Баситро дар доираи Мучталаба ҷой дода, ба катори доираҳои арӯзи форсӣ-тоҷикӣ дохил кардаанд. Номҳои доираҳои арӯз шартӣ буда, бо баҳрҳои, ки дар гирдогирди онҳо ҷой дода шудаанд, кам алоқа дорад. Дар хусуси ном ва тартиби доираҳои арӯз низ байни арӯзиён Аҷам ҳамфикрӣ кам мушоҳида мешавад. Масалан, муаллифи «Ал-муъҷам» (553) баҳрҳои Мунсарехи мусаммани матвӣ, Музорехи мусаммани макфуф, Муктазаби мусаммани матвӣ, Мучтасси мусаммани махбунро дар доираи Мухталифа, баҳрҳои Сарехи мусаддаси матвӣ, Хафифи мусаддаси махбун, Қариби мусаддаси макфуф, Ҷадиди мусаддаси махбун, Мушокили мусаддаси макфуфро дар доираи Мунтазия ҷой дода бошад, муаллифи «Меъёр-ул-ашъор» (403) доирае, ки баҳрҳои Мунсарехи мусаммани матвӣ, Музорехи мусаммани макфуф, Муктазаби мусаммани матвӣ, Мучтасси мусаммани махбунро дарбар карда буд, Муштабаҳаи зоида (530, 463-465) ва доирае, ки дар атрофи он баҳрҳои Сарехи мусаддаси матвӣ, Қариби мусаддаси макфуф, Хафифи мусаддаси махбун, Ҷадиди мусаддаси махбун, Мушокили мусаддаси макфуф ҷой дода буд, Муштабаҳаи мусаддаси (530, 468-471) ном додааст. Агар Шамси Қайси Розӣ доираи баҳрҳои Ҳазачи мусаммани солиро Муътафила номӣ бошад, Муҳаммад Ғиёсуддин (396) ва Сайфӣ Бухорӣ (122) доираи ҳамон баҳрҳоро Мучталаба; Насируддини Тӯсӣ Мучталабаи солима гуфтаанд. Гуфтаниҳо дар атрофи доираҳо хеле зиёданд, ки мо хулосаи онҳоро дар рисолаи «Таҳқиқ ва таълими арӯз» (528, 136-182) овардем.

Аз ин сайри мухтасари таърихи доираҳои арӯзи арабу аҷам баръало маълум мешавад, ки арӯзи Халил ибни Аҳмад дар шеърӯ шеършиносии форс-тоҷик ба таври сунъӣ ҷорӣ нагардидааст, балки ба вучуд омадани баҳрҳои нав (илова ба баҳрҳои Халил ибни Аҳмад) ва ё кӯшиши сохтани доираҳои нав далели онанд, ки шоирону олимони арӯзро ба забони форсии дари тоҷикӣ мутобиқ намуданд. Вазнҳоеро, ки дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ буданду дар арӯзи Халил ибни Аҳмад ному нишон надоштанд, худ муайян карда, ба арӯз дохил намуданд. Ва ин факт дар тамоми рисолаҳои арӯзӣ қайд шудааст, ки мо дар аввали ин боб баён кардем. Худи муносибати Шамси Қайси Розӣ ва Насируддини Тӯсӣ ба доираҳои арӯз исботи он аст, ки принсипи доирасозӣ догма нест. Насируддини Тӯсӣ доираи макфуфи Ҳазач, матвии Раҷаз ва махбуни Рамалро қашда исбот кард, ки муносибати эҷод-корона ба арӯз имконпазир аст.

Дар ин ҷо як масъаларо муайян кардан шарт аст, ки асоси мантиқии вазнҳои музоҳафи баҳрҳои солим бо назарияи илми арӯз фаро гирифтани Шамси Қайси Розӣ, Насируддини Тӯсӣ ва дигар арӯзшиносон чист? Барои ба ин савол ҷавоб гирифтани фақат як роҳи дурусту рост аст: ин назария бо амалияи эҷодии шеър бояд пурра санҷида шавад. Дар ин маврид барои мисол ба эҷодиёти ҳар як шоир аз Рӯдакӣ то Гулназар эътимод кардан мумкин аст, зеро замони шоир дар ҳамин масъала чандон аҳамият надорад. Дар тӯли тамоми қарнҳо, бо тафовути хеле кам, тақрибан як манзараи истеъмоли вазнҳои мустаъмал мушоҳида мешавад. Фақат дар миён як шарт гузоштан лозим аст: бояд маълум бошад, ки эҷодиёти ин шоир то андозае пурра то замони мо расидааст ё не. Ба ҳамин шарт ва бо эътибори шухрати ҷаҳонӣ ва дараҷаи олиии ашъор дар

Галтон-галтон ҳамеравад то буни гӯ.

Гӯё Рӯдакии шоир дар он ҳангом, ки кӯдак ин мисраъро мегуфт, ҳозир буд ва «шоирро аз ин калимот вазне мақбулу назме матбӯъ омад. Ба қавонини арӯз мурочиат кард ва онро аз муфтареоти баҳри Ҳазач берун овард ва ба воситаи ин кӯдак бар ин шеър шуур ёфт (огоҳ шуд) ва азми маҳаллу лутфу мавқеъи он ба наздики ӯ дар назми ҳар қитъа ду байт иктисор кард» (553, 96). Ва боз дар поёнтар сухани худро давом дода менависад: «Ва ба ҳақиқат, ҳеч вазн аз авзони мубтадеъ (навҷодшуда) ва ашъори мухтареъ (ихтироъшуда), ки баъди Халил эҳдос (эҷод) кардаанд, ба дил наздиктару дар табъ овезандатар аз ин нест. Ва ба ҳукми он ки арбоби синоати мусиқӣ бар ин вазн алҳони шариф сохтаанд ва тариқи латиф карда... Аҳли дониш малҳуноти (лаҳнҳо) ин вазиро тарона ном карданд ва шеъри мучарради онро дубайтӣ хонданд, барои он ки бинои он бар ду байт беш нест ва мустаъраби онро рубоӣ хонданд, аз баҳри он ки баҳри Ҳазач дар ашъори араб мураббаъулаҷзо омадааст. Пас ҳар байт аз ин вазн ду байти арабӣ бошад, лекин дар ҳукми он ки зихофе, ки дар ин вазн мустаъмал аст, дар ашъори араб набудааст. Дар қадим бар ин вазн шеъри тозӣ нагуфтаанд ва акнун муҳаддисони арбоби табъ бар он иқболе тамом кардаанд ва рубоиёти тозӣ дар ҳама билоди араб шоею мутадовил гаштааст». (553, 96-97).

Аз накли Шамси Қайси Розӣ маълум мешавад, ки амалияи эҷоди шеър (якум, мисраъи кӯдаке, ки ба гӯйбозӣ машғул буд; дуюм рубоиёти худи устод Рӯдакӣ) арӯзиёни форс-тоҷикро маҷбур сохтааст, ки конун ва қоида, яъне назарияи авзони рубоиро муайян намоянд. Ва боз ба гуфтаи худи Шамси Қайси Розӣ, яке аз донишмандони илми арӯзи форсӣ-тоҷикӣ – Ҳоҷа Имом Ҳасани Қаттон (1073-1154) дар асоси рукни

асосии баҳри Ҳазач (мафъӯйлун) ва зихофҳои ахрабу (мафъӯлу) ахраму (мафъӯлун) мақфуфу (мафъӯйлу) мақбузу (мафъӯилун) аштару (фъӯилун) муҳаннаку (мафъӯлун) абтару (фаъ) азаллу (фъ) маҷбубу (фаъал) аҳтам (фаъул) 24 навъи шаҷараҳои ахрабу ахрамро ихтироъ кард. Шамси Қайси Розӣ менависад: «Ва Ҳоҷа Имом Ҳасани Қаттон, ки яке аз аиммаи Хуросон будааст, мухтасаре дар илми арӯз сохтааст ва авзони дубайтиро бар ду шаҷара ниҳода. Ман дар ин таълиф ҳамон сурат нақш кардам ва ба ҳар нав мисраи шеър навиштам ва азоҳифи ҳар як бознамудам, то ба фаҳм наздиктар бошад ва мабтадӣ (навомӯз) бар кайфияти иншиби ин зудтар вокиф шавад» (533, 97).

Муаллифи «Рисолаи рубоӣ» (166) дар фасли аввали асари худ менависад: «Гӯянд... устод Рӯдакӣ, ки аввалин касидаи гарро ӯ гуфта ва рутбаи сухани форсиро аз саро то Сурайё расонида, рӯзе аз айёд дар сари ҷамоати кӯдаконе, ки гирдакон мебохтанд ва дили тамошоёнро дар гӯ ҳайрат меандохтанд, гузашт. Идтифокан, дар ин миён кӯдаке буд хеле шӯх ва танноз, ҳама тан карашма, саропо ноз, базласанҷу латифапардоз. Рӯдакӣ шефтадо ва фирефтаандозаш гардид, мушоҳидаи раҳи ҳаракоташ менамуд. Чун он фитна рӯзгори гирдаконҳоро даруни гӯ андохт, аз иттифокот, гирдаконе аз онҳо беруни гӯ афтода, чониби гӯ галтон гардид. Кӯдак дар нишот омада гуфт:

«Галтон-галтон ҳамеравад то сари гӯ»

Рӯдакиро ин қавли мавзунаш ниҳоят матбӯъи хотир афтод ва вазнаш – мафъӯлун/ фъӯилун/ мафъӯилун/ фаъал аз фуруъи Ҳазач қарор дода, се даври дигар ба ӯ муназзам намуд ва шуърои дигар низ бар ин вазн табъозмоиҳо карданд. Рафта-рафта ин вазн он қадар матбӯъи табоеъи хосу ом афтод, ки садҳо шонони дӯшиза ба истемоъи он домани боб ҷок карда,

аз хонахо берун шитофтаанд, аз ин чихат, ўро тарона номидаанд» (166, 215-222). Тартиби чойгиршавии дувоздах навъи шачараи ахраб дар рисолаи Ҳасани Қаттон чунин аст:

1. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи азалл:
мафъӯлу / мафъӯилун / мафъӯйлун / фоъ

--V/V - V - / V - - - / ~

2. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи абтар:
Мафъӯлу / мафъӯилун / мафъӯйлун / фаъ

--V/V - V - / V - - - / -

3. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи макфуфи аҳтам:

Мафъӯлу / мафъӯилун / мафъӯйлу / фаъӯл

--V/V - V - / V - - V / V ~

4. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи макфуфи мачбуб:

Мафъӯлу / мафъӯилун / мафъӯйлу / фаъал

--V/V - V - / V - - V / V -

5. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи аҳтам:

Мафъӯлу / мафъӯйлу / мафъӯйлу / фаъӯл

--V/V - - V / V - - V / V ~

6. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби муханнақи азалл:

Мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯлун / фоъ

--V/V - - - / - - - / ~

7. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби муханнақи абтар:

Мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯлун / фаъ

--V/V - - - / - - - / -

8. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби мачбуб:

Мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯлу / фаъал

--V/V - - - / - - V / V -

9. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи азалл:

Мафъӯлу / мафъӯйлу / мафъӯйлун / фоъ

--V/V - - V / V - - - / ~

10. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи абтар:

Мафъӯлу / мафъӯйлу / мафъӯйлун / фаъ

11. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи аҳтам:

Мафъӯлу / мафъӯйлу / мафъӯйлу / фаъӯл

--V/V - - V / V - - V / V ~

12. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи мачбуб:

Мафъӯлу / мафъӯйлу / мафъӯйлу / фаъал (553, 99-100).

--V/V - - V / V - - V / V -

Тартиби чойгиршавии дувоздах навъи шачараи ахрам дар рисолаи Ҳасани Қаттон чунин аст:

1. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами азалл:

Мафъӯлун / фоъилун / мафъӯйлун / фоъ

- - - / - V - / V - - - / ~

2. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами аштари абтар:

Мафъӯлун / фоъилун / мафъӯйлун / фаъ

- - - / - V - / V - - - / -

3. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами аштари макфуфи мачбуб:

Мафъӯлун / фоъилун / мафъӯйлу / фаъал

- - - / - V - / V - - V / V -

4. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами аштари макфуфи аҳтам:

Мафъӯлун / фоъилун / мафъӯйлу / фаъӯл

- - - / - V - / V - - V / V ~

5. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи ахраби мачбуб:

Мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлу / фаъал

- - - / - - - / - - V / V -

6. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи азалл:

Мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлун / фоъ

- - - / - - - / - - - / ~

7. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи абтар:

Мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлун / фаъ

- - - / - - - / - - - / -

8. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами муханнаки ахраби аҳтам:

Мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлу / фаъӯл

--- / --- / --- V / V~

9. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби абтар:

Мафъӯлун / мафъӯлу / мафъӯйлун / фаъ

--- / --- V / V --- / -

10. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби азалл:

Мафъӯлун / мафъӯлу / мафъӯйлун / фоъ

--- / --- V / V --- / ~

11. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби макфуфи аҳтам:

Мафъӯлун / мафъӯлу / мафъӯйлу / фаъӯл

--- / --- V / V -- V / V~

12. Баҳри Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби макфуфи маҷуб:

Мафъӯлун / мафъӯлу / мафъӯйлу / фаъал (553, 101-102).

--- / --- V / V -- V / V-

Тартиби ҷойгиршавии анвои баҳрҳои шаҷараи аҳраб дар рисолаҳои арӯзии яқсон нест. Масалан, дар рисолаи муҳтареъи авзони рубоӣ – Ҳасани Қаттон баҳри аввали ин шаҷара Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи азалл:

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯйлун / фоъ

--V / V - V - / V --- / ~

бошад (553, 99), дар «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ Ҳазачи мусаммани ахраби макбузи макфуфи маҷуб (553, 102).

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯйлу / фаъал

--V / V - V - / V -- V / V -

дар «Ҷамъи муҳтасар»-и Ваҳиди Табретӣ Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи аҳтам (172, 102-104):

мафъӯлу / мафъӯйлу / мафъӯйлун / фаъӯл

--V / V - V - / V --- / V ~

дар «Арӯзи Сайфӣ»-и Сайфии Бухороӣ Ҳазачи

мусаммани ахраби аҳтам (122, 69):

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯлу / фаъӯл

--V / V - - - / - - V / V ~

дар «Рисолаи арӯз»-и Ҷомӣ Ҳазачи мусаммани ахраби

макбузи макфуфи азалл (604, 183):

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯйлу / фоъ

--V / V - V - / V - - V / ~

дар «Мизон-ул-авзон»-и Навоӣ Ҳазачи мусаммани

ахраби муханнаки азалл (399):

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯлун / фоъ

--V / V - - - / - - - / ~

дар «Ҷаҳор гулзор»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ Ҳазачи

мусаммани ахраби муханнаки азалл (518, 446):

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯлун / фоъ

--V / V - - - / - - - / ~

дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин Ҳазачи

мусаммани ахраби макбузи азалл (397, 56):

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯйлун / фоъ

--V / V - V - / V --- / ~

дар «Рисолаи рубоӣ» (166, 219) Ҳазачи мусаммани ахраби аҳтам:

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯлу / фаъӯл

--V / V - - - / - - V / V ~

дар «Таҳқиқи интиқодӣ дар арӯзи форсӣ ва

чигунагии таҳаввули авзони газал» (87, 142) ва «Вазни

шеъри форсӣ»-и Хонларӣ Ҳазачи мусаммани ахраби

макбузи абтар (90, 214):

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯйлун / фаъ

--V / V - V - / V --- / -

дар «Фунун ва саноеи адабӣ»-и Ваҳидиёни Комёр

Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи маҷуб (180, 40):

мафъӯлу / мафъӯилу / мафъӯйлу / фаъал
--V/V - -V/V - -V/V -

дар «Арӯзи тоҷикӣ»-и Баҳром Сирус Ҳазачи мусаммани ахраби мақбузи азалл (467, 112):

мафъӯлу / мафъӯилун / мафъӯйлун / фоъ
--V/V - V- / V- - - / ~

дар «Санъати сухан»-и Зеҳнӣ Ҳазачи мусаммани ахраби мақбузи макфуфи маҷбуб (325):

мафъӯлу / мафъӯилун / мафъӯйлу / фаъал
--V/V - V- / V- - -V/V -

омадааст. Аксари арӯзшиносон дар он ақидаанд, ки дар як рубоӣ якбора чаҳор навъи вазни шачараи ахрабро истифода бурдан мумкин аст. Масалан, Нисорӣ рубоии зеринро барои чаҳор навъи шачараи ахраб шохид овардааст:

Чун қадди ту бихромид, ай симандом,

Сад дил шуда хоки раҳ шавад дар ҳар гом.

Аз қаъди ту гар орад як шамма шамол,

Аз ошиқи шӯрида рабояд ором.

Мисраъи аввал Ҳазачи мусаммани ахраби муҳаннақи азалл:

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯлун / фоъ
--V/V - - - / - - - / ~

Мисраъи дуюм Ҳазачи мусаммани ахраби азалл:

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯйлун / фоъ
--V/V - - - / V- - - / ~

Мисраъи сеюм Ҳазачи мусаммани ахраби аҳтам:

--V/V - - - / - - -V/V ~

Мисраъи чаҳорум Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи азалл:

мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯйлун / фоъ

--V/V - -V/V - - - / ~

Вобаста ба тартиби ҷойгиршавии зихофи ахраб ва дигар зихофоте, ки дар ин шачара меоянд (мақбуз – мафъӯилун, макфуф- мафъӯйлу, муҳаннақ – мафъӯлун, аштар – фоъилун, маҷбуб – фаъал, азалл- фоъ, абтар- фаъ, аҳтам- фаъӯл) микдори баҳрҳои шачараи ахрабро ба таври зерин зиёд кардан мумкин аст:

1. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи азалл:

Мафъӯлу / мафъӯйлу / мафъӯйлу / фоъ
--V/V - -V/V - -V/V / ~

2. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи абтар:

Мафъӯлу / мафъӯйлу / мафъӯйлу / фаъ
--V/V - -V/V - -V/V / -

3. Ҳазачи мусаммани ахраби азалл:

Мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯлу / фоъ
--V/V - -V/V - - -V/V / ~

4. Ҳазачи мусаммани ахраби абтар:

Мафъӯлу / мафъӯйлун / мафъӯлу / фаъ
--V/V - - - / - - -V/V -

5. Ҳазачи мусаммани ахрами аштари азалл:

Мафъӯлун / фоъилон / мафъӯйлун / фоъ
- - - / -V - / V - - - / ~

6. Ҳазачи мусаммани ахрами аштари абтар:

Мафъӯлун / фоъилон / мафъӯйлун / фаъ
- - - / -V - / V - - - / -

7. Ҳазачи мусаммани ахрами аштари макфуфи маҷбуб:

Мафъӯлун / фоъилун / мафъӯйлу / фаъал
- - - / -V - / V - - -V/V -

8. Ҳазачи мусаммани ахрами аштари макфуфи аҳтам:

Мафъӯлун / фоъилун / мафъӯйлу / фаъӯл
- - - / -V - / V - - -V/V ~

9. Ҳазачи мусаммани ахрами мақбузи макфуфи азалл:

Мафъӯлу / мафъилун / мафъйлу / фoъ

-- V / V - V - / V - - V / ~

10. Ҳазачи мусаммани ахраби мақбузи макфуфи абтар:

Мафъӯлу / мафъилун / мафъйлу / фаъ

-- V / V - V - / V - - V / -

11. Ҳазачи мусаммани ахрами мақфуфи маҳзуби маҷбуб:

Мафъӯлу / мафъйлу / фаъулун / фаъал

-- V / V - - V / V - - / V -

12. Ҳазачи мусаммани ахраби мақфуфи маҳзуби аҳтам:

Мафъӯлу / мафъйлу / фаъулун / фаъул

-- V / V - - V / V - - / V ~

Ҷой ва мавқеи анвои бахрон шачараи аҳрам низ дар рисолаҳои арӯзи яхела нест. Масалан, агар дар рисолаи мухтареи авзони рубойи Ҳасани Қаттон баҳри аввали ин шачара Ҳазачи мусаммани ахрами аштари азалл:

Мафъӯлун / фoъилун / мафъйлу / фoъ

--- / - V - / V - - - / ~

бошад (553, 101), дар «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ Ҳазачи мусаммани ахрами аштари макфуфи маҷбуб (127, 120):

мафъӯлун / фoъилун / мафъйлу / фаъал

--- / - V - / V - - V / V -

дар «Ҷамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табретӣ Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби азалл (172, 102-104):

мафъӯлун / мафъӯлу / мафъйлу / фoъ

--- / - - V / V - - - / ~

дар «Арӯзи Сайфӣ»-и Сайфии Бухороӣ мусаммани ахрами муҳаннақи ахраби аҳтам (122, 69):

мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлу / фаъул

--- / --- / --- V / V ~

дар рисолаи «Арӯз»-и Ҷомӣ Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби макфуфи маҷбуб (604, 184):

мафъӯлун / мафъӯлу / мафъйлу / фаъал

--- / --- V / V - - V / V -

дар «Мизон-ул-авзон»-и Алишери Навоӣ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин (397, 50) ва «Ҷаҳор гулзор»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ Ҳазачи мусаммани ахрами муҳаннақи ахраби аҳтам:

мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлу / фаъул

--- / --- / --- V / V ~

дар «Рисолаи рубой» (166, 219) Ҳазачи мусаммани ахрами муҳаннақи азалл:

мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлун / фoъ

--- / --- / --- / ~

дар «Таҳқиқи интиқодӣ дар арӯзи форсӣ ва ҷигунагии таҳаввули авзони газал» (87, 142) ва «Вазни шеъри форсӣ»-и Хонларӣ Ҳазачи мусаммани ахрами аштари абтар (90, 215):

мафъӯлун / фoъилун / мафъйлу / фаъ

--- / - V - / V - - - / -

дар китоби «Грамматика персидского языка» Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби азалл (256, 118):

мафъӯлун / мафъӯлу / мафъйлу / фoъ

--- / --- V / V - - - / ~

дар «Фунун ва саноеи адабӣ»-и Ваҳидиёни Комёр
Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби макфуфи маҷбуб
(180, 40):

мафъӯлун / мафъӯлу / мафӯйлу / фаъал
--- / - - V / V - - V / V -

дар «Арӯзи тоҷикӣ»-и Баҳром Сирус Ҳазачи
мусаммани ахрами аштари азалл:

мафъӯлун / фӯйлу / мафӯйлун / фӯ
--- / - V - / V --- / ~

дар китоби «Санъати суҳан»-и Зехнӣ Ҳазачи
мусаммани ахрами аштари абтар (325)

мафъӯлун / фӯилун / мафӯйлун / фаъ
--- / - V - / V --- / -

омадааст. Таҷрибаи эҷодии шоирон нишон медиҳад,
ки дар як рубоӣ истифодаи ҷаҳор навъи шаҷараи ахрам
имкон дорад. Масалан, Ҳоча Ҳасани Нисорӣ рубоии
зерро барои ҷаҳор навъи шаҷараи ахрам мисол
овардааст:

*Дар гулшан ашкафшон мегаштам дӯш,
Аз гул омад бӯи ту, рафтам аз ҳуш.
Чун гуфтам бо гул зи ҷамолат суҳан,
Мурғон карданд сӯи ман як-як гӯш.*

Мисраи аввал Ҳазачи мусаммани ахрами муҳаннақи
азалл:

мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлун / фӯ
--- / --- / --- / ~

Мисраи дуюм Ҳазачи мусаммани ахрами муҳаннақи
азалл (ҳашви дуюм- солим):

мафъӯлун / мафъӯлун / мафӯйлун / фӯ
--- / --- / V --- / ~

Мисраи сеюм Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби
макфуфи маҷбуб:

мафъӯлун / мафъӯлу / мафӯйлу / фаъал
--- / - - V / V - - V / V -

Мисраи ҷаҳорум Ҳазачи мусаммани ахрами аштари
азалл:

мафъӯлун / фӯилун / мафӯйлун / фӯ
--- / - V - / V --- / ~

Ҳарчанд аксари арӯздонон миқдори баҳрҳои шаҷа-
раи ахрамро дувоздаҳо гуфтаанд, аммо вобаста ба
тартиб ва мавқеи зихфи ахрам (мафъӯлун) ва азоҳифи
дигаре, ки дар ин шаҷара мустаъмаланд (макфуф-
мафӯйлу, муҳаннақ- мафъӯлун, аштар- фӯилун,
маҷбуб- фаъал, ахраб- мафъӯлу, абтар- фаъ, азалл- фӯ,
аҳтам- фаъул), шумораи баҳрҳои шаҷараи ахрамро ба
таври зерин зиёд намудан мумкин аст:

1. Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби макфуфи азалл:

мафъӯлун / мафъӯлу / мафӯйлу / фӯ
--- / - - V / V - - V / ~

2. Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби макфуфи абтар:

мафъӯлун / мафъӯлу / мафӯйлу / фаъ
--- / - - V / V - - V / -

3. Ҳазачи мусаммани ахрами муҳаннақи ахраби
азалл:

мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлу / фӯ
--- / --- / - - V / ~

4. Ҳазачи мусаммани ахрами муҳаннақи абтар:

мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлу / фаъ
--- / --- / - - V / -

5. Ҳазачи мусаммани ахрами аштари макфуфи азалл:

мафъулун / фоъилун / мафоъйлу / фоъ

---/ - V -/ V-- V/~

6. Ҳазачи мусаммани ахрами аштари макфуфи абтар:

мафъулун / фоъилун / мафоъйлу / фаъ

---/ - V -/ V-- V/-

7. Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи аҳтам:

мафъулун / мафъулун / мафъулун / фаъул

---/ ---/ ---/ V ~

8. Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи маҷбуб:

мафъулун / мафъулун / мафъулун / фаъал

---/ ---/ ---/ V -

9. Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби маҷбуб:

мафъулун / мафъулун / мафоъйлу / фаъал

---/ - V/ V-- /V -

10. Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби аҳтам:

мафъулун / мафъулун / мафоъйлу / фаъул

---/ - V/ V-- /V ~ (518, 444-458)

Насируддини Тӯсӣ, ба қавли худаш, ки дар навишт тахфифро ба қор мебарад, дар хусуси шачараҳои ахраму ахраб ба таври алоҳида сухан намеронад, вале дар мавриди баҳри Ҳазачи ахраб дар хусуси вазни тарона чунин мегӯяд: «Ва ин чаҳор вазн, ки ба ҳақиқат яқест, вазни тарона аст, ки онро рубой хонанд ва ба порсӣ дубайтӣ гӯянд» (403, 68). Мақсади муаллиф аз таъкиди «ин чаҳор вазн, ки ба ҳақиқат, яқест» он аст, ки пеш аз ин байти зеринро оварда:

Садсола ба умеди наёмеву саломе,

Чун мӯътакифон бар дору боми ту тавон буд.

«арӯз ҳамон ва зарб маҳзуф ва ҳамон аст, ки вазни гузашта» (403, 68) гуфта буд. Агар байти болоро тактеъ кунем афоъили зерин ба даст меояд:

Сад-со-ла / мафъулу / ба у-ме-ди / мафоъйлу / па-ё-ме-ву
мафоъйлу / са-ло-ме / фаъулун

Мисраъи дуҷум:

чун-мӯъ-та / мафъулу / ки-фон-бар-да / мафоъйлу / ру-
бо-ми-ту / мафоъйлу / та-вон -буд / мафоъйл.

Яъне:

мафъулу / мафоъйлу / мафоъйлу / фаъулун

--V/ V-- V/ V-- -V/ V--

мафъулу / мафоъйлу / мафоъйлу / мафоъйл

--V/ V-- V/ V-- -V/ V-- ~

Афоъиле, ки аз тактеъи ин байт ҳосил шуд, афоъили баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф (зарб - мақсур) аст. Муаллиф баъди овардани ҳамин байт боз менависад:

«Чаҳорум арӯз – азалл ё маҷбуб ва зарб азалл» (403, 68), яъне бар чои рукни охири мисраъи аввали байти боло, ки фаъулун аст ё фоъ, ё фаъал ва ба чои рукни охири мисраъи дуҷум, ки мафоъйл аст, фоъ гузоштан лозим ба ин тартиб:

мафъулу / мафоъйлу / мафоъйлу / фоъ

--V/ V-- -V/V-- -V/ ~

мафъулу / мафоъйлу / мафоъйлу / фоъ

--V/ V-- -V/V-- -V/ ~

Ё ин ки:

мафъулу / мафоъйлу / мафоъйлу / фоъ

--V/ V-- -V/V-- -V/ ~

мафъулу / мафоъйлу / мафоъйлу / фаъал

--V/ V-- -V/V-- -V/V--

«Панчум арӯз – ҳамон (яъне ё азалл, ё маҷбуб – У.Т.) ва зарб – маҷбуб, мисолаш:

Бо ин хама дар роҳ агар хок шавад,
Шоиста набошем кадамҳои туро» (403, 68).

Баъди тактеъи байти боло афоидаи зерин ба даст меояд:

Мафъӯлу / мафоиъилу/ мафоиъилу/ фаъал
--V/ V--V/V--V/V-

Мафоиъӯлу / мафоиъилу/ мафоиъилу/ фаъал
--V/ V--V/V--V/V-

«Шашум арӯз – фоъ ё фаъ гуфтаанд ва зарб фаъ» (403, 68), яъне рукни охири мисраъи аввал ё азалл (фоъ) ё абтар (фаъ) ва рукни охири мисраъи дуюм – абтар (фаъ):

Мафъӯлу / мафоиъилу/ мафоиъилу/ фоъ
--V/ V--V/V--V/ ~

Мафъӯлу / мафоиъилу/ мафоиъилу/ фаъ
--V/ V--V/V--V/ -

Ё ин ки:

Мафъӯлу / мафоиъилу/ мафоиъилу/ фаъ
--V/ V--V/V--V/ -

Мафъӯлу / мафоиъилу/ мафоиъилу/ фаъ
--V/ V--V/V--V/ -

«Ҳафтум арӯз – ҳамчунон (яъне, ё азалл, ё абтар – У.Т.) ва зарб – фаъ ва шарт кардаанд, ки моқабали арӯз ва зарб дар ин ду вазн солим бошад ва ин сахв аст, чи ин ду вазн ҳамон аст, ки чаҳорум ва панҷум, илло он ки се мутаҳаррики охирин мусакканулавсат аст ва арӯзи зарб муҳаннақ шуда, мисоли ин ду вазн:

Тарсанда аз онам, ки агар дер ояд,

З – он қони пур аз дард барояд фарёд. (403, 68).

Тактеъи байти фавк:

Мафъӯлу / мафоиъилу/ мафоиъилун / фаъ
--V/ V--V/V-- / -

Мафъӯлу / мафоиъилу/ мафоиъилун / фоъ
--V/ V--V/V-- / ~

Арӯзиёни гузашта дар рисолаҳои хеш таъкид кардаанд, ки вобаста ба инзимом ва иҷтимоъи аркону кавофии мисраъҳои рубоӣ авзони хеле зиёди ин навъи шеърӣ ба вучуд меояд. Сайфӣ менависад: «Баъзе гуфтаанд, ки авзони рубоӣ ба даҳ ҳазор меравад ва аз он чумла, ин аст, ки мафъӯлу/ мафоиъилун/ фаъӯлун/ фаълун ва инро мисол оварда ки:

Ал-ошику фӣ ҳавоки соҳин соҳир

Тактеъаш алоши - фаъӯлу / ку фӣ ҳаво – мафоиъилун/ ки соҳин / фаъӯлун / соҳир – фаълун. Ва шак нест, ки ин мисраъро чунин тактеъ метавон кард, ки: алоши - фаъӯлу / ку фӣ ҳаво - мафоиъилун касоҳинсо. - мафоиъилун / фаъ» (122, 54).

Дар ҳақиқат, вазни мисраъи арабии фавк дар тактеъи аввалаш, яъне мафъӯлу / мафоиъилун / фаъӯлун/ фаълун аз авзони рубоӣ ҳисоб намеёбад, зеро шакли афъоли фаълун ҳеч гоҳ дар арӯзу зарби рубоӣ наомадааст. Аз оҳанги мисраъи болоӣ шакли афоидаи мафъӯлу/ мафоиъилун/ мафоиъилун/ фаъ берун меояд, ки яке аз авзони шаҷараи аҳраб аст. Дар тактеъи аввалаи мисраъ қонун ва қоидаи илми тактеъ, ки эътибор ба оҳанг ва тарзи талаффуз аст, ба инобат гирифта нашудааст.

Муаллифи «Рисолаи рубоӣ» (166) муътақиди он аст, ки аз омезиши аркони мустаъмали рубоӣ ва тағйири кофияҳои он ҳаштоду ду ҳазору нухсаду чихилу чаҳор вазни рубоиро баровардан мумкин:

«Бояд донист, ки бисту чаҳор вазни рубоӣ, ки аз фасли гузашта собит шуда бар нақд барбаст, ки ҳар чаҳор мисраъи он муттаҳидулвазн бувад ва бар тақдири ихти-

лофи авзони масореъ бо якдигар бисёр намудор гардад, чи дар сурате, ки арӯзу зарб фаъ ё фаъл бувад, қофияи мухталита ё гайримухталита дуруст бошад ва ин дар дувоздаҳ вазн аст аз авзони бистучаҳоргона ва ҳамчун, агар қофия фоъ ё фаъл бувад ва ин ҳам дар дувоздаҳ вазн аст. Оре, қофия фоъ ва фаъл бо фаъл ва фаъ дуруст набошад, пас бар тақдири аввал, яъне будани фаъ ё фаъл дар охири дувоздаҳ вазн аз инзимоми ҳар яке аз ин дувоздаҳ бо ҳар яке аз инҳо яксаду чихилу чаҳор санноии мухталифвазнанд ё тартибан ба қоидаи як зарб дар шаш рада дар дувоздаҳ ҳомил шавад. Ва дар дувоздаҳ санноӣ аз онҳо ба инзимоми ҳар вазн бо нафси худаш, агарчи бар ду мисраъ муттаҳидулвазн бошад, лекин ҳар санное аз онҳо бо санноиеъти дигар ломакола вазнан ё тартибан муҳолиф хоҳад буд ва ҳар гоҳ барои иҷтимоъи се мисраъ бо ҳар яке аз ин яксаду чихилу чаҳор санноии ҳар яке аз авзони дувоздаҳгонаи мазкура муназзам шавад, ба қонуни зарб яксаду чаҳор дар дувоздаҳ ба як ҳазору ҳафсаду бисту ҳашт мерасад...

Ва чун барои тақмили рубоӣ бо ҳар яке аз ин аъдод ҳар яке аз авзони дувоздаҳгонаи мастура муназзам шавад, аз зарби дувоздаҳ дар аъдоди мазкура бист ҳазору ҳафтсаду сию шаш рубоӣ ҳосил ояд...

Ва ҳамин қадари дигар бар тақдири сонӣ, яъне аз ихтилототи дувоздаҳгонаи дигаре, ки дар арӯзу зарб ё фоъ, ё фаъл бувад, то маҷмӯи он чихилу як ҳазору чаҳорсаду ҳафтоду ду расад ва ин ҳама дар суратест, ки ҳар чаҳор мисраъи он қофия дошта бошад ва агар ба назар чу аз ихтилооти фоъю фаъл бо фаъву фаъл дар рубоиеъте, ки мисраъи савуми онҳо мавсум ба ҳассӣ муттаҳидулқофия набошад, аъдоди ихтилооти се мисраъ, ки охир фоъ ё фаъл бувад, яъне як ҳазору ҳафтсаду бисту ҳашт бо дувоздаҳ мисраъи савум, ки охираш фаъ

ё фаъала бошад, зарб кунем, бист ҳазору ҳафтсаду сиву шаш рубоӣ ҳосил гардад ва сурати зарб дар моқабл гузашт ва ҳамин қадар дар акси он, яъне охири се мисраъ фаъ ё фаъл ва охири мисраъи савум фоъ ё фаъл бошад, то маҷмӯаш чихилу як ҳазору чаҳорсаду ҳафтоду ду бошад ва бо маҷмӯи собиқа, ки низ ҳамин қадар аст, ҳаштоду ду ҳазору нуҳсаду чихилу чаҳор мерасад, ки бисту чаҳор аз он муттаҳидуларбаъ аст ва ба воқӣ мухталиф ё тартибан, Таматта.

Маҷфӣ намонад, ки авзони мухталифи мазкура на аз қабилӣ эҳтимолоти ақлияи маҳз аст, бал аз мухта-малоти воқеъа, ки шеър бар онҳо тавон гуфт ва лиҳозо Мавлоно Ҷомӣ барои забти авзони бисту чаҳоргона шаш рубоӣ фармуда, ки ҳар як аз муштамиъ аст бар чаҳор вазни мухталиф...

Баъзе арӯзиён гуфтаанд, ҷамъи аҳраб бо аҳрам нашоёд, лекин бисёре аз шуаро бок надоштаанд, бал баъзе вазни сабуки аҳрабро бо сақилтарин авзони аҳрам ҷамъ карда ва аз он аст ин шеър:

Гуфтам, ки даҳон надорӣ, ай мискинак,

Гуфто: Дорам. Гуфтам: Кӯ? Гуфт: Инак, ки бар вазни:

мафъӯлу/ мафоъилун/ мафоъйлун/ фаъ

мафъӯлун, мафъӯлун/ мафъӯлун/ фаъ

оварда» (166, 120 – 122)

Баъзе донишмандони муосири эронӣ, аз қабилӣ Масъуди Фарзод ва устод Ваҳидиён Комёр таъкид мекунанд, ки аркони рубоиро на ба таври маъмулӣ (масалан, мафъӯлу мафоъилун/ мафоъилу/ фаъл), балки ба таври мустафъилу/ фоъилоту/ мустафъилу/ фаъ хондан ва тактеъ намудан лозим аст, яъне ба ҷои: мафъӯлу/ мафоъилу/ мафоъилу/ — фаъл бояд мустафъилу/ мустафъилу/ мустафъилу/ фаъ ва ба ҷои: мафъӯлун/ мафъӯлу/ мафоъилу/ фаъл бояд мафъӯлун/

мустафъилу/ мустафъилу/ фаъ ва ба чои: мафъӯлу/
 мафъӯлун/ мафъӯлу/ фаъал бояд мустафъилу/
 мафъӯлун/ мустафъилу/ фаъ ва ба чои: мафъӯлу/
 мафъӯлун/ мафъӯлун/ фаъ бояд мустафъилу/
 мустафъилу/ мафъӯлун/ фаъ ва ба чои: мафъӯлу/
 мафъӯлун/ мафъӯлу/ фаъал бояд мустафъилу/
 фойлоту/ мустафъилу/ фаъ ва гайра тактеъ ва хондан
 лозим аст. Ҳам Масъуди Фарзод ва ҳам Ваҳидиёни
 Комёр аз арӯздонон ва донишмандони хеле муқтадир
 ва шинохтаи муосири Эрон мебошанд, ки касе бар ин
 заррае шубҳа надорад,¹ аммо ба ақидаи мо, ба чои
 мафъӯлу/ мафъӯлун/ мафъӯилу/ фаъал чорӣ намудани
 мустафъилу/ фойлоту/ мустафъилу/ фаъ бар фоидаи
 хонанда набуда, баръакс кори мушкили онро боз ҳам
 мушкилтар мекунад. Дигар ин, ки дар чунин тарзи
 тактеъ ва хондани рукнҳое, ки донишмандони гиромӣ
 пешниҳод менамоянд, ҳам қоидаи тактеъ ва ҳам қоидаи
 зихофсозӣ вайрон карда мешавад. Барои ягон арӯзӣ
 пушида нест, ки вазни рубоӣ аз анвои баҳри Ҳазаҷ аст
 ва зихофҳои ахраб, макфуф, макбуз, аштар, абтар, мач-
 буб, ахтам, азалл аз рукни асосии баҳри Ҳазаҷ –
 мафъӯилун ба вучуд омадаанд. Шакли афъили зихо-
 фҳои ахраб мафъӯлу, ахрам мафъӯлун, макбуз
 мафъӯилун, макфуф мафъӯилу, аштар фӯилун,
 муханнақ мафъӯлун, абтар фаъ, азалл фӯъ, ахтам фаъӯл,
 мачбуб фаъал мебошанд, ки дар байни ҳам арӯзиён ва
 ҳам мубтадиёни ин илм хеле мустаъмаланд ва аз
 Шамси Қайси Розӣ сар карда то имрӯз қариб тамоми
 муаллифони рисолаҳои арӯзӣ ҳамин шаклҳои афъили
 зихофҳои рукни мафъӯилунро дар рисолаҳои хеш чой
 додаанд ва роҳҳои сохтани онҳоро бо мисолҳои

¹ Нигаред ба: Масъуди Фарзод (144, 145, 162, 199) ва Ваҳидиёни Комёр (173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182).

фаровони шеърӣ фаҳмондаанд.⁸ Аз тарафи дигар, охан-
 ги шеър, яъне рубоӣ худ талаб менамояд, ки онро ба
 аркони мустаъмали мафъӯлу/ мафъӯилун/ мафъӯилу/
 фаъал хонем, на ба аркони мустафъилу/ фойлоту/
 мустафъилу/ фаъ. Барои мисол як мисраъ шеъреро, ки
 худи устод Ваҳидиёни Комёр барои шакли афъили
 фавк овардааст, зикр мекунем:

«Ҳангоми сапедадам хурӯши саҳарӣ» (180, 40).

Оҳанги ҳамин мисраъ тақозо менамояд, ки онро ба
 таври мафъӯлу/мафъӯилун/ мафъӯилу/ фаъал тактеъ
 намоем, на ба таври: мустафъилу/ фойлоту/
 мустафъилу/ фаъ. Ва ниҳоят ин, ки рукни мафъӯилун (V
 ---) шаклҳои афъиле, мисли: мустафъилу (--- V V) ва
 фойлоту (- V - V) надорад ва мувофиқи қоидаи
 зихофсозӣ чунин шаклҳои афъил аз мафъӯилун
 баромаданаш ҳам мумкин нест. Шакли афъили
 мустафъилу (- - V V) фақат аз рукни муст-тафъи-луни
 мафрукӣ (номаш -макфуф) ва афъили фойлоту (- V -
 V) аз рукнҳои мафъӯлоту (номаш-матвӣ), фойлотун
 (номаш-макфуф) ва фӯи-ло-туни (- V - -) мафрукӣ
 (номаш-макфуф) ба вучуд меоянд, ки ба баҳри Ҳазаҷ
 ҳеч муносибате надоранд.

Навпардозҳои дигаре, ки дар арӯз мушоҳида меша-
 вад, ин ба номи шоироне мансуб аст, ки онҳо худро ба
 авзони такрорӣ маҳдуд накарда, кӯшидаанд, ки ҳамаи
 анвои авзони шеъри форсӣ -тоҷикиро омӯхта, маз-
 мунеро дар вазни мутаносиб бинишонанд. Мавлоно
 Қалолуддини Балхӣ ва Ҳоҷӯи Қирмонӣ аз чумлаи
 шуарое мебошанд, ки қариб аз ҳамаи авзони мутааддид

⁸ Дар ин бора нигаред ба: «Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам» (158); «Қомуси кофия ва арӯзи шеъри Аҷам» (530) ва «Таҳқиқ ва таълими арӯз» (528).

ва гуворои шеъри форсӣ бахра бардошта, худ авзони нав ибдоъ кардаанд.

Мавлоно Чалолуддини Балхӣ дар 54 навъи вазни арӯз шеър эҷод кардааст ва илова бар ин, дар авзони бухури алохидаи арӯз шеърхое гуфтааст, ки то ӯ дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ касе насурӯдааст. Яке аз ин авзон Вофири мусаммани солим (мафоъилатун/ мафоъилатун/ мафоъилатун) аст.

*Тану дили мо мусаххари ӯ, ки менабарад ба чуз бари ӯ,
Аҷаб хабаре, ки медиҳадам даму гами ӯ, кару фарӣ ӯ*
(15, 750).

Ин ғазал дароз аст ва дар санъати муламмаъ гуфта шудааст, тамоми мисраъҳои аввал арабӣ ва ҳамаи мисраъҳои дувуми байтҳо тоҷикӣ. Мо барои мисол ду мисраъи тоҷикӣ овардем. Дар китобҳои арӯз фақат дар «Ал-муъҷам» як байти Вофири мусаддаси мактуф (мафоъилатун/ мафоъилатун/ фаъълун (553, 71) ва дар «Меъёр-ул-ашъор» як байт барои Вофири мусаддаси солим (мафоъилатун – шаш бор) оварда шудааст (403, 61).

2. Мучтасси мусаммани матвӣ мурафғали махбун (муфтаъилотун/ фаъилотун/ муфтаъилотун/ фаъилотун). Мисолаш:

*Аз дари баста чу биранҷӣ, шева кунӣ зуд ба кунҷӣ,
Шева макун, кунҷ раҳо кун, наст кун он сар, ки
бигунҷӣ*
(15, 1218).

3. Ҳазачи мусаммани макбузи муҳаннақ (мафоъилун/ мафъълун/ мафоъилун/ мафъълун) Мисолаш:

*Баро ба бом, ай хушхӯ, ба боми мо овар рӯ,
Ду- се қадам бар ин сӯ, ризои ин мехмон чӯ.*
(15, 1126).

4. Раҷазӣ мусаммани матвӣ мурафғал (муфтаъилотун – ҳашт бор дар як байт). Мисолаш:

*Чархи замин шуд, чархи замин шуд, ҷаннати маъво,
роҳати ҷонҳо,*

*То ки баромад, то ки баромад бар кӯҳи Ҷудӣ хайлу
сипоҳаш.*

(15, 495)

5. Раҷазӣ мураббаъӣ матвӣ мурафғал (муфтаъилотун/ муфтаъилотун). Мисол:

*Ҷони ман аст ӯ, ҳай мазанедаш,
Они ман аст ӯ, ҳай мабаредаш.*

(15, 498).

6. Комили мураббаът солим (мутафоъилун/ мутафоъилун). Мисол:

*Ҳамуш ин нафас, дами дил мазан,
Ки фидои ту дилу ҷони мо.*

(15, 138).

7. Ҳазачи мусаммани ахрами муҳаннақ ё Рамали мусаммани мушаасс, ё Раҷазӣ мусаммани мактуъ (мафъълун/ мафъълун/ мафъълун/ мафъълун). Мисол:

*Гар хӯдам, гар ҷавшан, пирӯзам, пирӯзам,
Гар сарвам, гар савсан, озодам, озодам.*

(15, 573)

8. Мушокили мусаммани махбуни махзуф (фаъилун/ фаъълун/ фаъилун/ фаъълун). Мисол:

*Дили ман, ки бошад, ки туро набошад,
Тани ман, ки бошад, ки фано набошад.*

*Ду ҳазор дафтар чу ба дарс гӯям,
На фисурда бошад, чу сафо набошад.*

(15, 378)

9. Мутадорикӣ мусаммани махбун (фаъилун/ фаъилун/ фаъилун/ фаъилун). Мисолаш:

*Дили ман, дили ман, дили ман бари ту,
Рухи ту, рухи ту, рухи бо фарӣ ту.*

(15, 844)

Дар «Ал-мӯъчам» низ мисоле барои ин бахр як байт оварда шудааст (553, 146).

10. Рамали мусаммани аслам (фобилотун/ фаълун/ фобилотун/ фаълун). Мисол:

Чони қони мой, хуштар аз ҳалвой,

Чархро пур кардӣ зиннату зебой.

(15, 1141)

11. Хафифи мусаммани махбун (фаъилотун/ мафобилун/ фаъилотун/ мафобилун). Мисолаш:

Фитад оташ дар ин фалак, ки бинолад аз он малак,

Чу гами дарди ошиқон ба сӯи осмон шавад.

(15, 388)

12. Рачази мусаддаси матвии мутававал (муфтаъилун/ муфтаъилун/ муфтаъилотун) ё Рачази мусаммани матвии аҳаззи максур (муфтаъилун/ муфтаъилун/ муфтаъилун/ фоб). Мисолаш:

Дӣ саҳарӣ баргузарӣ, гуфт: Саро ёр,

Шефтаи беҳабарӣ чанд аз ин кор?

(15, 407)

13. Амиқи мусаммани солим (фобилун/ фобилотун/ фобилун/ фобилотун) ё Рамали мусаммани махфуз, ё ин ки Маклуби Мадид. Мисолаш:

Бурда он қоми майро, соқиё, бори дигар,

Нест дар дину дун ҳамчу ту ёри дигар

(15, 433)

14. Рамали мусаммани максур (фобилотун/ фобилотун/ фобилотун/ фобилотун). Мисолаш:

Ман кучо будам аҷаб, бе ту ин чандиҷ замон,

Дар паи ту ҳамчу тир, дар кафи ту чун камон.

Фобилотун/фобилотун/фобилотун/фобилотун

Шамси Табрэзӣ тӯй ҳам шаҳу ҳам тарҷумон (15, 786).

15. Ҳазачи мусаммани макбузи махзуф (мафобилун/ фаълун/ мафобилун/ фаълун). Мисолаш:

Биё, биёю боз о, ба сулҳ сӯи хона,

Марав, марав зи пешам, китф чунин маҷунбон (15, 710).

16. Рачази мусаммани матвии мураффаъ (муфтаъилотун/ муфтаъилотун/ мафтъӯлотун/ муфтаъилотун). Мисолаш:

Дӯш ҳама шаб, дӯш ҳама шаб гаштам бар боми ҳабибе,
муфтаъилотун/ муфтаъилотун/ мафтъӯлотун/ муфтаъилотун

- V V - / - V V - / - - - / - V V -

Ахтару гардун ахтару гардун бурда зи зӯхра қоми ҳабибе (15, 1112).

муфтаъилотун муфтаъилотун муфтаъилотун муфтаъилотун

- V V - / - V V - / - V V - / - V V - /

Навоварие дигаре, ки дар ин ғазал омадааст, ин аст, ки дар рукни ҳашви сеюми мисраъҳои якуму чаҳоруму даҳум ба қои муфтаъилотун (-V V - -) рукни мафтъӯлотун (- - - -) истифода шудааст, ки аз рӯи қоидаи арӯз раво аст.

Ҳочӯй Кирмонӣ низ бо авзони мустаъмал ва маъмули шеъри форсӣ-тоҷикӣ маҳдуд нашуда, дар ҷанҷи вазне шеър гуфт, ки то ӯ қасе дар онҳо ғазали пурра насуруда буд (181).

1. Рамали мусаддаси махбун (фобилотун/ фаъилотун/ фаъилотун). Мисолаш:

Чун назар дар ҳами абруи ту омад,

Қомати хуштанам дар назар омад

(181, 49).

Муаллифони «Вазни шеъри форсӣ» (90, 229) ва «Авзони шеъри форсӣ» (193, 96) дар мавриди вазни Рамали мусаддаси махбун (садрӯ ибтидо -солим) низ ҳамин ғазали Ҳочӯро шохид овардаанд.

2. Ҳазачи мусаммани аҳтам (мафбӯилун/ мафобӯилун/ мафобӯилун/ фаълун). Мисолаш:

Агар мурдам, бишӯедам ба оби наҷми қом

Ва гар дурам, бихонедам ба овози рубоб (181, 49).

3. Раҷазӣ мусаммани матвии мураффали матвии музол (муфтаъилотун/ муфтаъилотун/ муфтаъилотун/ муфтаъилон). Мисолаш:

*Ай шаби зулфат голиясо в-ай маҳи рӯят голиянӯш,
Наргиси мастат боданараст, лаъли хамӯшат
бодафурӯш (181, 50).*

4. Раҷазӣ мусаммани матвии мураффали аҳаззи маҳзуф (муфтаъилун/ муфтаъилотун/ муфтаъилотун/ фаъ). Мисолаш:

*Ай дили ман баста дар он занчири сумансо дил,
Карда маро дар гами шиқат бесару по, дил (181, 50).*

5. Рамали мусаммани машкули аслам (фаъилоту/ фоъилотун/ фаъилоту/ фаълун). Мисолаш:

*Ба ту кай тавон расидан, чу зи хеш рафтам,
Зи ту чун тавон буридан, чу зи худ буридам (181, 50).*

6. Хафифи мусаммани маҳбуни мувассаъ (фаъилотун/ мафоъилотун/ фоъилотун/ мафоъилотун). Мисолаш:

*То кай аз хештанпарастӣ бигзар аз банди хешу растӣ,
Хамчу Хочӯ сазад ба мастӣ, гар шавӣ хоки роҳи
мастон (181, 50).*

Муаллифи «Ал-муъчам» барои Хафифи мусаддаси маҳбуни маҷхуф (арӯз-маҷхуфи мусаббағ) ин байтро:

*Рӯйи чун оина зи хуршед,
Фоъилотун/ мафоъилун/ фоъ
Дошта пеши нақши Озар.
Фоъилтун/ мафоъилун/ фаъ (553, 139-140).*

овардааст, ки ними вазни байти Хочӯ мебошад.

7. Муқтазаби мусаммани маҳбуни матвии мураффал (мафоъйлу/ муфтаъилотун/ мафоъйлу/ муфтаъилотун). Мисолаш:

*Зи авсофи хури бихишти хабар дода дӯбати соқӣ,
Зи ансофи гулшани ризвон хабар дода боди баҳорӣ
(181, 50).*

8. Ҳазачи мусаддаси аштари мусаббағ (мафоъйлу/ фоъйлу/ мафоъйлу). Мисолаш:

*Шаби зулфаш ба қамар ниҳад занҷир,
Хати сабзаш гирди гул кашад паргор (181, 50).*

Агар байти болоро ба таври: фаъилотун/ фоъилоту/ мафъулун тактеъ намоем, баҳри Рамали мусаддаси маҳбуни маҷфуфи мушаасси музол ба вучуд меояд, ки ин навъи вазн то Хочӯ дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ набудааст.

9. Мутадорикӣ мусаммани маҳбуни мактӯъ (фоъилун/ фаъл/ фоъилун/ фаъл). Мисолаш:

*Сунбули сияҳ, бар суман мазан,
Лашкари ҳабаш бар Хутан мазан (181, 51).*

Ин байти Хочӯро Абдуррахмони Чомӣ дар «Рисолаи арӯз»-и хеш барои вазни фавқ шохид овардааст (604, 203).

Дуктур Ваҳидиёни Комёр байти зикршударо ба таври: фоъилоту/ фаъ/ фоъилоту/ фаъ тактеъ намудааст, ки дар ин маврид онро аз анвоъи баҳри Муқтазаби мусаммани матвии манхур ё Рамали мусаммани маҷфуфи маҷхуф (мадрус) доништан мумкин аст (181, 51).

Шоири асри 19 эронӣ – Қоонии Шерозӣ (1807-1853) дар вазни шеъри фавқӣ Хочӯ шеъре эҷод кардааст, ки дар ҳар байташ шонздаҳ рукни солиму маҳбуни мактӯъи Мутадорикӣ чой гирифтааст.

10. Мутадорикӣ мусаммани солим (фоъилун – ҳашт бор дар як байт). Мисолаш:

*Сар ниҳодем бар поят аз дасти дил,
То чи ояд зи дасти-ту моро ба сар (181, 51).*

Муаллифи «Ал-муъчам» ва муаллифи «Меъёр-ул-ашъор» дар мавриди баҳри Мутадорикӣ мусаммани солим якбайтӣ мисол овардаанд.

Арӯздони номии эронӣ- Ваҳидиёни Комёр дар мақолааш менависад: «Маъсудӣ Фарзод шоиреро намешиносад, ки дар ин вазн шеъре суруда бошад ва боз мисоле аз «Ал-муъҷам» овардааст. Шак нест, ки ин вазн аз Ҳочӯ бояд бошад» (181, 51).

«Шак нест, ки ин вазн аз Ҳочӯ бояд бошад» гуфтани устод Ваҳидиёни Комёр худ боиси шак аст, зеро солҳои таълифи «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ ва солҳои зиндагии Ҳочӯи Кирмонӣ ба ҳам мувофиқат намекунад. Шамси Қайси Розӣ «Ал-муъҷам»-ро дар байни солҳои 1218-33 (530, 27-31) ва Насируддини Тӯсӣ «Меъёр-ул-ашъор»-ро соли 1253 таълиф намудаанд (403, 7), аммо Ҳочӯи Кирмонӣ соли 1290 ба дунё омадааст. Табиист, ки дар ин ҳолат муаллифони «Ал-муъҷам» ва «Меъёр-ул-ашъор» наметавонистанд, ки шеъри Ҳочӯро барои анвои вазне дар китобҳои хеш ҷой бидиҳанд.

11. Раҷазӣ мусаммани аҳаззи махбуни музол (мустафъилун/фаъал/ мустафъилун/ фаъул). Мисолаш:

*Ходим, бисӯз уд, мутриб, бисоз чанг,
Булбул, бизан наво, соқӣ, бидеҳ шароб*
(181, 51).

Чи тавре ки дидем, ҳам Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ ва ҳам Ҳочӯи Кирмонӣ бо сурудани ашъоре дар авзони нав хазинаи вазни шеъри арӯзиро боз ҳам боюғанӣ намуданд. Аз ин авзони навҷодкардаи Мавлавию Ҳочӯ баъзе матбуъ ва дилнишин буда, шоирони баъдина дар эҷодиёти хеш он авзонро ба кор бурдаанд. Бо вучуди ин, баъзе авзони навҷодкардаи Ҳочӯ мавриди эроди муосиронаш қарор гирифтааст, ки дар як шеъраш ба онҳо чунин ҷавоб додааст:

*То чанд кунӣ арзи арӯз, ай зи қаҳолат,
Нокарда ҷаве ҳосилу магрур ба таҳсил.
Бас зан, ки бувад нодирарӯю суханорой,*

Не ҳамчу шумо гарра ба дироъаву манзил.

Аз вазн чи нурсанд, ки беруи зи шумор аст.

Мафъулу/мафӯъилу/мафӯъилу/ мафӯъил (181, 51).

Навҷӯӣ дар вазн ва расидан то ба дараҷае, ки шеъри шоир дар вазне бошад, ки то ӯ касе насурудааст, вақте муяссар мегардад, ки агар шоирон бо ҳамаи авзони шеъри тоҷикӣ ошноӣ дошта бошанд. Баъзе авзони нав шояд дар марҳалаи аввал чандон хуш ба назар нарасанд ва ин сабаби муайян дорад. Мавзунӣ ва зебоии вазнро баъди шунидани он муайян мекунанд. Ҳар чи бештару зиёдтар ин ё он вазни нав мавриди истифода қарор гирад, мо охиста-охиста ба оҳанги он унс мегирем, одат мекунем, хуштару зеботар дармеёбем, ҳамчунон ки вазни «Марши хуррият»-и устод Айнӣ ва «Афсона»-и Нимо Юшич (фӯйлун/ фӯйлун/ фӯйлун/ фаъ) дар аввал шояд чандон дилкаш наменамуд, аммо дар натиҷаи зиёд истифода бурдан онро хуш ёфтем. Ин ҷо ба маврид аст бигӯем, ки шоирони имрӯзаи тоҷик худро ба авзони мустаъмал ва такрорӣ маҳдуд насохта, бояд аз тамоми «авзони мутаададу мутаннавъ ва зебои шеъри форсӣ баҳра баргиранд ва ба ашъори худ тозагию танаввуъ ва тароват бахшанд» (181, 52).

Дар адабиёти садаи бисти тоҷик низ навҷӯиҳо дар вазн мушоҳида мешавад. Устод Айнӣ, Абулқосим Лохутӣ, Бобо Ҳочӣ, Мухиддин Фарҳат, Аскар Ҳаким дар анвои авзони арӯзие шеър гуфтаанд, ки дар эҷодиёти шоирони классикии форс-тоҷик собиқа надошт.

Ҳанӯз соли 1918 устод Айнӣ шеъри «Марши хуррият»-ро навишт, ки мисраъҳои якуму сеюми ҳамаи нӯҳ банди он дар вазни Мутадорикӣ мусаммани аҳазз ё аҳаззи мақсур буд (фӯйлун/ фӯйлун/ фӯйлун/ фаъ).

Байте аз «Марши хуррият»:

*Интиқом! Интиқом! Ай рафиқон!
Ай қафодидогон! Ай шафиқон!*

фoъилун/ фoъилун/ фoъилун/ фoъ

- V - / - V - / - V - / ~

Ин навъи вазни Мутадорик дар ашъори шоирони гузашта мушоҳида нашудааст. Шоири машҳури Эрон – Нимо Юшич соли 1922 достони «Афсона»-и хешро дар ҳамин вазн сурудааст (294, 119).

Хангоми таълими китобҳои «Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам» (528), «Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам» (545) дар мавриди рукни асосии баҳри Рачаз – мустафъилуни маҷмӯъӣ бо зихофҳои матвӣ (муфтаъилун, матвии мурафғал (муфтаъилотун), матвии муттавал (муфтаъилотон), мурафғал (мустафъилотун), мутававал (мустафъилотон) маҳбуни мурафғал (мафoъилтун) ва гайра дучор омадем. Мувофиқи қоидаи зихофсозӣ дидем, ки агар ба охири рукни асосии баҳри Рачаз як ҳиҷои дароз (яъне як сабиби хафиф) илова кунем, мустафъилун шакли мустафъилотун (- - V - -) -ро мегирад, ки онро мурафғал меноманд. Баъди ин агар ҳиҷои дуоми рукни мустафъилотун (- - V - -) -ро тавассути амали тай кӯтоҳ намоем, яъне ҳарфи «Ф»-ро партоем, мустафъилотун шакли мустаъилотун (- V V - -) -ро мегирад, ки ба ҷои он рукни мустаъмали муфтаъилотунро гузошта, мурафғали матвӣ меноманд. Хостем, ки ҳиҷои ҷаҳоруми рукни мустафъилотун (- - V - -) -ро кӯтоҳ кунем ва вақте ки ин амалро иҷро намудем, мустафъилотун (- - V - -) шакли мустафъилатун (- - V V -) -ро гирифт. Ҳамин тарик, дар натиҷаи гузаронидани амалҳои тарфил ва қаср ба рукни баҳри Рачаз – мустафъилун афoъили мустафъилатун (- - V V -) ҳосил шуд. Ба он мурафғали максур ном гузоштем. Барои арӯзиён пӯшида нест, ки хоҳ рукни солим, хоҳ рукни музоҳаф ва хоҳ анвоъи вазн ҳамон вақт ба ҳукми анъана мебарояд, ки агар дар авзони он шеъре бошад. Дар китобҳои арӯзи гузашта

ҷунин шеъре, ки дар он зихофи мустафъилатун истифода шуда бошад, наёфтам. Пайваста тамоми китобҳои шеъри шоирони гузаштаю имрӯзаи адабиёти форс-тоҷикро тактеъ мекардам. Қариб китоби шеъре намонда буд, ки тактеъ накарда бошам, аммо мурод ҳосил намешуд. Соли 1984, субҳи рӯзе ба воситаи радио дар иҷрои раҳмати Барот Яхшиев, ки аз ҳофизони номдори тоҷик буд, чанд суруд шунавониданд. Вай шеъре-ро суруд, ки бо мисраъҳои зерин сар мешуд:

Бар мулки дилам, ай шӯҳ, нигар,

Ғайр аз ту надорам ёри дигар.

Симои азизат ҷилвагар аст,

Андар назарам ҳар шому саҳар.

Вақте ки ин мисраъҳоро аз назари тактеъ гузаронидем, афoъили мустафъилатун /мустафъилатун берун омад. Омади корро бинед, чизе ки чандин солҳо дар ҷустуҷӯяш будам, дар як шунидан ба даст омад. Азбаски наattoқи радио муаллифи шеърро эълон накарда буд, барои фаҳмидани он ба студияи радио занг задем. Хушбахтона, Исматулло Раҳимов, ки яке аз мусиқшиносони номии ҷумҳурӣ ва донандаи худби мусиқии классикии «Шашмақом» буд, навбатдорӣ мекардааст. Ӯ хабар дод, ки муаллифи шеър шоир Бобо Ҳоҷӣ аст. Ҳамон солҳо устод Бобо Ҳоҷӣ дар нашриёти «Адиб» кор мекарданд. Ба назди он қасс рафтам, то боварӣ ҳосил намоям, ки дар ҳақиқат, ӯ муаллифи шеър аст ё қаси дигар, зеро ман қариб тамоми китобҳои шеъри ӯро варақ зада будам, аммо аз ин шеър дарак набуд. Ба устод Бобо Ҳоҷӣ сабаби омаданамо гуфтам.

- «Бале, ин шеъри ман аст, онро соли 1956 навишта будам, мутаассифона то ҳол дар рӯзнома ва маҷмӯае ҷоп нашудааст, - гуфт ӯ. Соли 1956 чанд шеъри ба тозагӣ навиштаамро ба идораи маҷаллаи «Шарқи Сурх» бурдам. Он вақтҳо муҳаррир Аминҷон Шукӯҳӣ буданд.

вакте ки шеърхоро хонданд, ҳамин шеърро баргардонданд ва таъкид карданд, ки чунин вазн дар арӯз нест ва он ба қоидаи вазни арӯз мувофиқ намеояд. Дар суҳбате хофизи номӣ Барот Яхшиев хоҳиш кард, ки ягон шеъри нав барояш бинависам. Хушбахтона, ҳамон шеър дар дастам буд, ба дасти ӯ додам ва чандин сол аст, ки ба воситаи радио мешунавонанд».

Густоҳӣ ҳам шавад, аз устод Бобо Ҳочӣ пурсидам, ки ӯ вазни шеъри худро, ки дар ҳақиқат, хеле нодир аст, аз кучо гирифтааст. Дар ҷавоб устод гуфтанд, ки вазни онро аз шеъри халқии:

«Гул чуда биё, ёрат манам»

гирифтааст.

Ҳамин тарик, вазни Раҷазӣ мурафғали максур, ки дар ашъори халқӣ низ дучор меояд, бори аввал аз чоғиби устод Бобо Ҳочӣ ба адабиёти китобӣ ворид шуд.

Шоир Муҳиддин Фарҳат аз ҷумлаи адибоне буд, ки нозуқиҳои илми арӯз, алалхусус қисмати амалии онро аз ҳама бештар ҳис мекард. Вай дар ашъори хеш аз 196 навъи вазни арӯзӣ истифода кардааст, ки ба тариқи зайл аст: Раҷаз – 36 вазн, Рамал – 31 вазн, Ҳазач – 20 вазн, Мутақориб – 13 вазн, Қариб – 4 вазн, Музореъ – 5 вазн, Мучтасс – 9 вазн, Вофир – 10 вазн, Комил – 10 вазн, Тавил – 2 вазн, Асам – 4 вазн, Ариз – як вазн, Амик – як вазн, Кабир – як вазн, Маъкӯс – як вазн, Муаммам – як вазн, Сарим – як вазн, Бадил – як вазн, Қалиб – як вазн, Ҳамид – як вазн, Ҳамим – як вазн, Салим – як вазн, Сағир – як вазн, Қотеъ – як вазн (48;518;530). Аз ин миён дар авзони зерин бори аввал дар шеъри тоҷикӣ фақат ӯ шеър эҷод намудааст:

1. Раҷазӣ мусаммани маҳбуни мурафғал (мафӯъилотун/ мафӯъилотун/ мафӯъилотун/ мафӯъилотун). Мисолаш:

*Ман аз нигорам ба ҷон ризоям, дар интизораи газалсароям.
Ба пешвозаи саҳар бароям, зи хоби гафлат маро раҳонад
(518, 179).*

2. Раҷазӣ мусанноӣ мурафғал (мустафъилотун – ду бор дар як байт). Мисолаш:

Шод аз баҳорам,

Гул дар қанорам. (49, 96).

3. Раҷазӣ мусаммани мурафғали матвӣ (муфтаъилотун муфтаъилотун/муфтаъилотун/ муфтаъилотун). Мисолаш:

Дар сари роҳе, дар лаби ҷӯе, себе азиме рост ситода,

*Союю мева бошадаи эҳсон ҳам ба савора ҳам ба пиёда
(48, 51).*

4. Раҷазӣ мусаммани мурафғали максур (мустафъилотун/ мустафъилотун/ мустафъилотун/ мустафъилотун). Мисолаш:

Шӯре ба дилам афқанда туй, чун маҳ ба сарам

тобанда туй,

Аз ҳолати ман пурсида туй, чун гул ба чаман дар

ҳанда туй. (48, 47).

5. Раҷазӣ мусаддаси мурафғали максури мутаввали матвӣ (мустафъилотун/ мустафъилун/ муфтаъилотун). Мисолаш:

То меҳри ватан дар дилу ҷон нурфишон аст,

Аз зиндагӣ анвори бақо дар дилу ҷон аст. (48, 197).

6. Рамали мусаддаси муваассаъи музаффо (фӯъилийотун/ фӯъилийотун/ фӯъилийотун). Мисолаш:

Ҳамчу хуришеде гашта раҳшанда байрақи Октябр,

Гашт дар олам нурбахшанда байрақи Октябр (48, 8).

7. Рамали мусаддаси мушаасси маҳбуни маҷхуфи мусаббағ (мафӯълун/фаъилотун/ фӯъ). Мисолаш:

Шогирдон ҳама чолоканд,

Ғайратовару бебоканд (49, 49).

8. Рамали мусаммани махбуни мувассаъ (фаъилийётун/ фаъилийётун/ фаъилийётун/ фаъилийётун). Мисолаш:

Сари он дорам, ки ба кӯи ту раваму умре бикунам
маъво,
Чу гузар орӣ, ту зи назди ман, назар андозам ба қад
бастад. (48, 50).

9. Рамали мусаммани макфуфи маҷхуфи мувассаъ (фоъилоту фаъ/ фоъилоту фаъ/ фоъилоту фаъ/ фоъилийётун). Мисолаш:

Ҳамчу шамси субҳ аз дили Машириқ гашта нурафишон
Ваҳши тоҷикон,
Аз зиёи он, аз сафои он, аз баҳори он оламе ҳайрон
(48, 52).

10. Муқтазаби мусаммани матвии махбуни марфӯи музол (фоъилоту/ мустафъилун/ мафоъилу/ фоъилон). Мисолаш:

Рӯи дӯстон – боғу бӯстон, балки бехтар аст,
Аз висолашон, аз камолашон дил мунаввар аст.
(48, 57).

11. Қариби мусаддаси ахраби махбуни мақсур (мафъӯлу/ мафоъилун/ фаъилон). Мисолаш:

Маиҳури қаҳон бо ҳусни баҳор,
Мавҷи дилу қон бо рӯи нигор (48, 289).

12. Мучтасси мусаммани матвии махбуни мусаббағ (муфтаъилун/ фаъилотун/ муфтаъилун/ фаъилийён). Мисолаш:

Чомаи сабзи санавбар лоиқи қомати зебост,
Боли насими сабуқпар ошиқи содиқи шайдост
(48, 155).

13. Вофири мусаммани мағзуби маъқули мактуф (муфтаъилун/ мафоъилун/ мафоъилун/ фаъӯлун). Мисолаш:

Дилбари меҳрубони ман, биё, биё ба пешам,
Дарду гамат ба қони ман, биё, биё ба пешам. (48, 23).
14. Вофири мусаммани музол (мафоъилатун/ мафоъилатун/ мафоъилатон). Мисолаш:
Насими саҳар, биё, ки маро муҳаббати ӯ баҳор
дил аст,
Ба қои руҳаш зи лолаю гул, чу боғи тараб канор
дил аст (48, 117).

15. Комили мусаддаси маҷзули мактӯи мусаббағ (муфтаъилун/ фаъилотун/ фаъилийён). Мисолаш:
Ҳар тали сабз, ки бар дида намояд,
Хаймаи бодиягардони баҳор аст. (48, 62).

16. Комили мусаддаси музмари мураффал (мустафъилотун/ мустафъилотун/ мустафъилотун). Мисолаш:

Ҳар қо, ки рафтам, ҳар қо, ки дидам ё худ шунидам,
Ҳар хат, ки хондам, ҳар гул, ки чидам ё худ шамидам
(530, 167).

17. Асами мусаддаси солим (фоъилотун/ мафоъилун/ фоъилотун). Мисолаш:

Мурғи шабгир аз гулҳо месарояд,
Аз шукӯҳи чаман – опро месарояд. (530, 54).

18. Асами мусаддаси мақбузи махбуни мақсур (фоъилотун/ мафоъилун/ фаъилон). Мисолаш:

Офтобо! Зи Шарқ қониби Фарб
Ии қадар тафт мекуни давугеч? (48, 208).

19. Асами мусаддаси мақбузи аслам (фоъилотун/ мафъилун/ фаълун). Мисолаш:

Аз фурӯғи ту олами ҳастӣ,
Ҷуниши бениҳояте дорад. (48, 209).

20. Асами мусаддаси мақбузи аслами мусаббағ (фоъилотун/ мафоъилун/ фаълон). Мисолаш:

Кӯҳи мағрур қади худ афрохт,
Бо ҳавову ҳавас даме пардохт (48, 257).

21. Аризи мусаммани солим (мақбули Тавил – мафоъйлун/ фаъулун/ мафоъйлун/ фаъулун). Мисолаш:
*Ба кӯят мешитобам, дучори изтиробам,
Зи васлат нашъакобам, зи ҳичронат ҳазинам*
(518, 316).

22. Амиқи мусаммани солим (мақлуби Мадид – фоъилун/ фоъилотун/ фоъилун/ фоъилотун). Мисолаш:
*Сухбати дилрабоён занги дилро кушояд,
Хотири сухбаторо гунчаеро кушояд* (518, 14).

23. Амиқи мусаммани мусаббағ (фоъилун/ фоъилийён/ фоъилун/ фоъилийён) Мисолаш:
*Бар машиом аз лаби чӯй мерасад бӯи хулбӯй,
Нашъае бар тан ояд аз шамими суманбӯй* (530, 35).

24. Кабири мусаддаси солим (мафъӯлоту/ мафъӯлоту/ мустафъилун). Мисолаш:
*Аз сахрои бепоёни меҳнатмакон,
Омад боди рӯафзои анбарфишон* (518, 95).

25. Маъкӯси мусаддаси музол (фоъилотун/ мафъӯлоту/ мустафъилон). Мисолаш:
*Аз гули наврӯз омад шамими баҳор,
Гулгулафкан шуд ҳар сӯй савти ҳазор* (518, 183).

26. Муммаи мусаддаси солим (мафъӯлоту/ фоъилотун/ мустафъилун). Мисолаш:
*Ай дилдори бемурувват, сӯзам чаро?
Роҳат бо шарори дил афрӯзам чаро?* (518, 218).

27. Сарими мусаддаси солим (мафоъйлун/ фоъилотун/ фоъилотун). Мисолаш:
*Насим омад аз канори лозазорон,
Машиомам шуд аз дами ӯ атрборон* (518, 381).

28. Сарими мусаддаси мусаббағ (мафоъйлун/ фоъилотун/ фоъилийён). Мисолаш:
*Чаро дарё ин қадар ҳам дар фигон аст?
Чунин мудгам аз кучо сӯзаш ба қон аст* (48, 152).

29. Бадили мусаддаси солим (мустафъилун/ мустафъилун/ фоъилотун). Мисолаш:
*Хоҳам, ки бошад бахти мо қовидонӣ,
Толеъ кунад аз мо талаб қонфишонӣ* (518, 248).

30. Қалиби мусаддаси мусаббағ (фоъилотун/ фоъилотун/ мафоъйлун). Мисолаш:
*Аз тараннум як нафас ҳам нахоҳам монд,
Мурғи илҳомам ба гоят хушилҳон аст* (518, 248).

31. Қалиби мусаддаси солим (фоъилотун/ фоъилотун/ мафоъйлун). Мисолаш:
*Боди руҳафзо ба гулзор меояд,
Бо нафасҳои фараҳбор меояд* (48, 109).

32. Ҳамиди мусаддаси солим (мафъӯлоту/ мустафъилун/ мафъӯлоту). Мисолаш:
*Васлатро таманно намоям ҳар лаҳза,
Бар васфат забони кушоям ҳар лаҳза* (518, 483).

33. Ҳамими мусаддаси музол (фоъилотун/ мустафъилун / мустафъилон). Мисолаш:
*Бе муҳаббат дар зиндагӣ бунёд нест,
Бе садоқат дар одамии эҷод нест* (518, 249).

34. Салими мусаддаси солим (мустафъилун / мафъӯлоту / мафъӯлоту). Мисолаш:
*Субҳи чаман аз файзат аҷаб фархунда,
Аз хандаст дар гулшан тараб фархунда*
(518, 249).

35. Сағири мусаддаси солим (мустафъилун / фоъилотун / мустафъилун). Мисолаш:
*Дар кулбаам, ай нишоти ҳамдам, биё,
Дар боғи дил, ай ниҳоли хуррам, биё* (518, 248).

36. Мазиди мусаддаси мусаббаг (мустафъилун / мустафъилун/ фоъилотон). Мисолаш.

*Шамс аз канори осмон сар баровард,
Аз талъаташ ҳар сӯйро босафо кард (518, 275).*

37. Қотеъи мусаддаси солим (мустафъилун / мафъӯлоту/ фоъилотун). Мисолаш.

*Ай маҳчабин, ай мехрофарин, нигорам,
Раҳме надорӣ бар чашми ашкборам (518, 252).*

Шояд баъзе авзоне, ки Фархат борч аввал дар онҳо шеър гуфтааст, хушоянд набошанд ва як навъ номатбуъ намоянд, аммо дар ҳар сурат шоир кӯшидааст, ки доираи корбурди авзони арӯзиро маҳдуд накунад ва аз авзони номаълум ва номустаъмали арӯзӣ хеле зиёд истифода кардааст, ки шояд минбаъд сабаби истиқболи шоирони тоҷик гардидаанд.

Боиси хурсандист, ки солҳои охир шоирони тоҷик низ дар баробари эҷод кардани шеър ба авзони муқаррарӣ, рӯ ба авзони нав овардаанд. Аскар Ҳаким «яке аз сабабҳои яқнавохтӣ ва дилбазани шеъри тоҷикиро дар маҳдуд шудани доираи корбурди авзони арӯзӣ» мебинад. Дар шумораи 12-уми январи соли 1996 як силсила шеърҳои Аскар Ҳаким бо муқаддимаи муҳтарам чоп шуд, ки авзони аксари онҳо нав аст. Дар муқаддима менависад: «Ба назари банди солҳои охир доираи корбурди авзони арӯзӣ хеле маҳдуд шуда, яке аз сабабҳои яқнавохтӣ ва дилбазани шеъри тоҷик гаштааст. Халос шудан аз ин воситаҳои бисёр дорад, ки яке аз онҳо ба қор андохтани вазнҳои гуногун ва номаълум дар шеъри имрӯзаи тоҷик мебошад, ки дар арӯзи суннатӣ ҳаст. Банди дар баъзеи ин шеърҳо чунин таҷриба кардам ва авзонеро ба қор бурдам, ки дар шеъри имрӯзаи тоҷик қариб истифода нашудааст ва агар шуда бошад ҳам, мутаассифона, ба чашми ман нарасидааст ё

хеле кам дар кам аст. Шояд хочати таъкид ҳам нест, ки ҳеҷ вазне ҳар қадар тоза ва камистифодаю дилнишин бошад, агар сухане, ки дар он гуфтед, дар ниҳодаш шеър надошта бошад, онро шеър карда наметавонед. Аз ин рӯ, ба хотири вазн ба шеър ҳеҷ гуна гузаште намешавад, зеро вазн ба хотири шеър ҳаст, на шеър ба хотири вазн. Ва гуногунии авзон ҳам яке аз воситаҳои расидан ба шеър аст, ки банди бар он мекӯшам» (30).

Авзони нодир ва навҷодкардаи Аскар Ҳаким:

1. Мушокили мусаммани макфуфи мусаббаг (фоъилоту) мафоъилун/ фоъилоту/ мафоъилон/). Мисолаш.

*Ҳамчу қоми тихӣ аз май кӯча шомгаҳон холист,
Бешароб чи бошад қом, қоми кӯча ба ин ҳолист.
На сурӯд, на оҳанге, на садои дафу чанге,
На сиреви сияҳмасте, к-ин чӣ майкаши мӯҳтоҷест.
На дуруд, на надруде, на қамоати масъуде,
Зиндагӣ магар аз ин шаҳр раҳт баста дусад солест?*

(30).

ва ба ҳамин минвол то охири газал меравад, ки аз даҳ байт иборат аст ва шоир тавассути санъати баргардонии матлаъи газалро мактаъи он қарор додааст.

Баҳри Мушокил яке аз бухури эҷодкардаи арӯзиёни форс-тоҷик буда, ҳамеша дар шакли мусаддас истифода мешавад ва дар рисолаҳои арӯзӣ танҳо як байти Мушокили мусаммани макфуфи мақсур (фоъилоту) мафоъилун/ фоъилоту/ мафоъилон/). Дар «Рисолаи арӯз»-и Қомӣ (604, 220) ва як байти Мушокили мусаммани макфуфи макбуз дар китоби Хонларӣ (90, 249) чун мисол оварда шудааст халос. Аз ин рӯ, ин газали Аскар Ҳаким дар адабиёти тоҷик аз ҷиҳати вазн хеле нодир ва ягона мебошад.

2. Рамали мусаммани машкули мушаас (фаъилоту / мафъӯлун/ фаъилоту/ мафоъӯлун). Мисолаш.

*Чи хатон даврон аст, ки туро забон дода,
Дили мо нишон дода, ба кафат синон дода (30).*

Ба хамин минвол то охир меравад (газал аз ҳафт байт иборат аст) ва дар рукҳои дуоми мисраъҳои кум, сеюм, шашум ба ҷои зиҳофи мушаасс (мафъулун) ушаасси мусаббағ (мафъулон) ба кор рафтааст, ки ин ҳанги газалро боз ҳам гуворотар намудааст.

3. Рамали мусаммани машкули муваассаъ (фаъилотун/ фобилийётун / фаъилотун/ фобилийётун). Мисолаш:

*Зи рафоқати камондорон ба дили рамида гамгинам,
Ба камон чи гуна хӯ гирам, ба камин чи гуна бинишнам
(30).*

Охир ба хамин минвол меравад ва тамоми газал аз шаш байт иборат аст. Рамали машкул худ аз авзони ле дилнишин ва гувори арӯзи тоҷикӣ, ки бештар дар ҳолатҳои ғаму дард ва фироқи ёр суруда мешавад. Дар газали Аскар Ҳаким вазъият ва ҳолати ҷанд соли ғаму дард зиндагии мардуми тоҷик тасвир ёфтааст, ки дар ҳақиқат ин дард аз дарду алами ёр фироқи дӯст зиёдтар аст. Дар ин маврид, ки ғам вазнинтар аст, оҳанги қилгарро талаб мекунад ва барои он ки мазмун дар лаби вазни мутаносиб бинишнад, шоир ба охири қилгани фобилотун (-V- -) як ҳисса дароз илова намуда, барои ба сурати / фобилийётун (-V- - -) дароварда, дар лаби оҳанги мутановибро сақил гардонидаст.

4. Ҳазачи мусаммани мақбуз (мафобилун/ мафобилун/ мафобилун/ мафобилун). Мисолаш:

*Аҷаб ба ноз мерақсӣ, ба сӯзу соз мерақсӣ,
Адои нозҳоят ман, ки ноз-ноз мерақсӣ. (30).*

Боз шаш байт дигар ба хамин минвол аст ва дар ин шоир матлаби газалро ба такрор мақтаби он қилгар додааст.

5. Мушокили мусаммани солим (фобилотун/ фобилотун/ мафобилун). Мисолаш:

*Абр хушиқид аз гиря, то чи бар тори ман гиряд,
Боми афлок нам назирад, абри озори ман гиряд (30).*

Шоир Зиё Абдулло дар қатори авзони маъмули ва мустаъмали шеъри тоҷикӣ дар баҳри Рамали мусаммани муваассаъ шеър гуфтааст, ки то ӯ дар ин навъи вазн касе шеъре эҷод накардааст.

*Ай баҳори нав, ё паноҳам кун, ё паноҳам кун, ё паноҳам кун,
Ё чу кӯдакҳо бегуноҳам кун, бегуноҳам кун, бегуноҳам кун.
(530, 324).*

*Фобилийётун/ фобилийётун/ фобилийётун/ фобилийётун/
-V- - - / -V- - - / -V- - - / -V- - -*

Муаллифи «Ал-муъҷам» барои вазни Рамали мусаддаси махбуни муваассаъ (фобилотун/ фаъилотун/ фобилийётун) як байт (553, 114) мисол овардааст, шоирон Муҳиддин Фарҳат дар шакли мусаддаси Рамали муваассаъ (фобилийётун/ фобилийётун/ фобилийётун) (540, 421) ва Бозор Собир дар вазни Рамали мусаддаси муваассаъи музаффо (фобилотун/ фобилийётун/ фобилийётун) шеър гуфтаанд (530, 323).

Навпардозии дигаре, ки ба назария ва амалияи арӯзи форсӣ-тоҷикӣ тааллуқ дорад, ба номи профессор Шарифҷон Ҳусейнзода марбут аст. Профессор Шарифҷон Ҳусейнзода аз ҷумлаи донишмандоне буданд, ки дар мактабҳои олиии Тоҷикистон яке аз аввалинҳо шуда таълими арӯзро ба номи «Назмшиносӣ» ҷорӣ намуданд ва баъдтар шогирдону пайравони он кас – донишмандону устодони варзида Абдулқодир Маниёзов (362, 365, 366), Саъдоншо Иброҳимов (336, 337) ин услубу анъанаи ӯро давом доданд. Дар аввали хамин боб зикр шуд, ки ҳам Халил ибни Аҳмад ва ҳам арӯзиёни форсӣ-тоҷикӣ Шамси Қайси Розӣ, Насируддини Тӯсӣ, Ваҳиди Табрзӣ, Сайфии Бухорӣ, Атоуллоҳи Ҳусайнӣ, Хоча Ҳасани Нисорӣ...

Абдуррахмони Чомӣ, Муҳаммад Гиёсуддин, Хонларӣ ва дигарон шаклҳои солим ва музоҳафи баҳрҳои асли ва фарсии арӯзи арабӣ ва форсӣ- тоҷикиро дар чандин доираҳои арӯз ҷой дода, имконияти дар навъҳои мухталифи музоҳафи онҳо сурудани шеърро низ таъкид карданд. Ба ақидаи устод Шарифҷон Ҳусейнзода, модари тамоми аркони арӯзӣ рукни мафӯйлун (V- - -) аст. «Арӯзиёни пешин барои андозаи таркиби рукнҳои шеър аз шаклҳои мухталифи калимаи «фаъал» қолабҳои лафзӣ ё формулаҳои шартие сохтаанд, ки онҳоро «афӯилу тафӯил» меноманд. Лекин барои андоза кардани рукнҳои ашъори арӯзӣ лафзи «мафӯйлун» қолаби асоси ба шумор рафта, асоси ҳамаи рукнҳои бухури арӯзиро ташкил медиҳад. Ҳичоҳои дароз ва кӯтоҳи рукнҳо бо овози ҳамин формула ва шаклҳои гуногуни он андоза карда мешавад». (584, 180). Чунин ақидаро, яъне асоси тамоми рукнҳои арӯзӣ будани як рукнро яке аз донишмандони эронӣ Ҳамидӣ дар «Арӯзи Ҳамидӣ» (106) низ таъкид кардааст. «Ҳамаи бухури форсӣ дар нима аз ҷумлаи форсӣ: «Аз ман агар сухан шунавӣ, бибарӣ» пинҳон аст, зеро ин ҷумла мураккаб аст аз ду сабаб, ду ватад ва ду фосила ва барои иститори ин бухур танҳо як сабабу як ватаду як фосила бас аст. Ва мо қаблан гуфтем, ки авзон дар такрор ё таркиби аҷзоъ ва аҷзоъ аз такрор ё таркиби аркон ба вучуд меоянд. Аммо ҳар ҷузъе шомили ҳамаи аркон бошад, комилтарин ҷузъ аст ва ночор аз такрори комилтарин ҷузъ комилтарин баҳр эҷод хоҳад шуд ба ин маънӣ, ки дар ин сурат укёнусе ба вучуд хоҳад омад, ки ҳамаи баҳрҳои дигар дар он шиновар бошанд. Бинобар ин, агар бар хилофи он чи уламои арӯз то кунун кардаанд, аз пайвастании як фосилаю як ватаду як сабаб калимае ба вучуд овардем, ҳалқаи гумшудаеро пайдо кардаем, ки тамоми давоири арӯзӣ ва авзони шеърро

дар миён гирифтааст ва бо интишофи ин ҳалқаи гумшуда он ҳама гавғои нобачо, ки бар сари зиҳфҳои пораво ва асомии беҳудаи он бархоста буд, аз миён хоҳад рафт ва ба иборати сарехтар маҷоле барои «зиҳфе» ба он маънӣ нахоҳад монд, то чи расад ба ҷое барои вачҳи тасмияе ва дар ҳар ҳол он ҳалқаи гумшуда ин аст; «Аз сухан бибарӣ».

Ақун ин ҷумларо аз охир ба аввал ва бинобар расми маъҳуд, ки мебояд авзонро ба либоси «фо» ва «айн»-у «лом» ё таркиботи онҳо мулаббас мекунем, калимаи «мутафӯйлотун» ҳамаи «зиҳфҳо» мемиранд ва осмони торикӣ арӯз рӯшан мешавад. «Мутафӯйлотун» сапедадамест, ки бар дарёҳои сиёҳ ва тӯфонзадаи бухур нурафшонӣ менамояд ва хуршеде аст, ки бар ҷаҳони тираи авзон тулӯъ мекунад. «Мутафӯйлотун» -и мо дар ҳамаи вазнҳои мавҷуд ва мумкиналвучуди забони форсӣ аст» (106, 35, 36).

Ба ақидаи Ҳамидӣ, тамоми авзони арӯзи арабу иҷам аз рукни мутафӯйлотун (VV-V- -) ба вучуд омадааст. Сабаби ба чунин ҳулоса омадани Ҳамидӣ ба асос гирифтани фосилаю ватаду сабаб аст. Ба таври дигар гуем у бо арӯзиёни араб тақлид карда, асоси авзони арузи форсӣ- тоҷикиро низ сабабу фосилаю ватад медонад, зеро рукни «мутафӯйлотун» аз фосила (фосилаи сугро «мутафо»), ватад (ватади маҷмӯъ - «ило») ва сабаб (сабаби хафиф- «тун») таркиб ёфтааст. Дар асл гирием, мутафӯйлотун рукни солим нест ва он шакли овозии зиҳфи мураффаали баҳри Комил аст ва ҳанӯз дар асри 13 донишмандони номии форс-тоҷик Шамси Қайси Розӣ дар китоби «Ал-муъҷам» роҷеъ ба мутафӯйлотун маълумот дода, барои баҳри Комили мураббаъи мураффал (арӯз-мактӯъ) ин байтро шохид оварда буд:

*Самарӣ шудам ба чаҳор дар,
Мутафӯилун/ фаъилотун.
Зи фироқи он сафарӣ нигорам,
Мутафӯилун/ мутафӯилотун (533, 74) .*

Устод Шарифҷон Хусейнзода аз ибтидои фаъолияти адабиётшиносии ҳеш, аз соли 1934 ба хулосае омад, ки асоси вазни арӯзи форсӣ- тоҷикиро ҳичоҳон дарозу кӯтоҳ ташкил медиҳанд, ки баъдтар соли 1948 устод С.Айнӣ дар мактуби худ ба М. Турсунзода (225) ва донишмандони эронӣ Хонларӣ соли 1948 дар китоби «Таҳқиқи интиқодӣ дар арӯзи форсӣ ва чигунагии таҳаввули авзони ғазал» (87) ва соли 1958 дар китоби «Вазни шеъри форсӣ» (90) ин ақидаро тарафдорӣ намудаанд.

Дар ҳақиқат, агар асоси арӯзи форсӣ- тоҷикиро ҳичо шуморем ва ин бегуфтугӯ, ҳамин тавр аст, пас нуктаи назари устод Хусейнзода заминаи пурраи илмӣ дорад. Аммо саволе ба миён меояд, ки агар асоси арко-ни арӯзиро рукни мафӯйлун бидонем, пас дар мавриди рукноҳои солими мафӯилатун, мутафӯилун, фаъулун, фӯилун чи мегӯем? Ҷавоби савол низ он қадар душворӣ надорад, зеро рукноҳои фаъулун ва фӯилунро аз рукни мафӯйлун берун овардан мумкин аст (ниг. У. Тоиров (518, 415-430), яъне фаъулун ҳарчанд рукни асосии баҳри Мутақориб асту фӯилун рукни асосии баҳри Мутадорик, аммо дар баҳри Ҳазач аввалӣ шакли овозии зихофи маҳзуф ва дуҷумӣ шакли овозии зихофи аштар мебошанд. Дар мавриди рукни мафӯилатун (рукни асосии баҳри Вофир) бошад, мувофиқи қоидаи илми арӯз, ки ду ҳичои кӯтоҳ як ҳичои дарозро ташкил медиҳад, муносибат кардан мешояд. Дар ашъори шоирони бузурги гузашта ба байтҳои дучор меоем, ки вазни як мисраъ муфтайлун, фӯилоту, муфтайлун, фӯ ва вазни мисраъи дигар муфтайлун,

фӯилоту, мафӯулун, фаъ омадааст. Барои мисол матлаи қасидаи машҳури устод Рӯдакӣ – «Модари май»-ро аз назари тактеъ мегузаронем, ки дар баҳри Мунсарехи мусаммани матвии маҷдӯъ (ҳашви дуҷуми мисраъи аввал – маҷдӯъ) суруда шудааст:

*Модари майро бикард бояд қурбон,
Муфтайлун/фӯилоту/ мафӯулун/ фӯ
Баҷчаи ӯро гирифтӣ кард ба зиндон. (52, 20)
Муфтайлун/фӯилоту/ мафӯулун/ фӯ
Мисоли дигар:
Охир к-ором гираду начакад тез,
Мафӯулун/ фӯилоту/ муфтайлун/ фӯ
Дар-и кунад устувор марди ниғаҳбон (52, 21)
Муфтайлун/ фӯилоту/ муфтайлун/ фӯ*

Чи тавре ки мебинем, вазни байти аввал Мунсарехи мусаммани садру ибтидо, ҳашвайни аввал ва ҳашви дуҷуми мисраъи сонӣ - матвӣ, ҳашви дуҷуми мисраъи аввал – маҷдӯъ ва арӯзу зарб – маҷдӯъ буда вазни мисраъи дуҷум бошад, Мунсарехи мусаммани садр-маҷдӯъ ҳашви мисраъи аввал ибтидо ва ҳашвайи мисраъи дуҷум – матвӣ, арӯзу зарб – маҷдӯъ мебошад.

Ҳамин тариқ агар мувафиқи қоидае, ки ду ҳичои кӯтоҳ баробари як ҳичои дароз аст, амал кунем, пас рукни мафӯилатун (V- V V-) дар асл шакли дигари мафӯйлун (V- - -) ва рукни мутафӯилун (VV-V-) шакли дигари муфтайлунанд (- -V-) . Пас нисбати зихофҳои маҷзули муррафали маҳбуни маҷсури мувассаъ (мутафӯилун VVVV-) , маҷзули мураффали маҳбуни маҷсури мувассаъ (мутафӯилатун VVVVV-); маҷзули мураффали маҳбуни маҷсури мувассаъи музол (мутафӯилатон VVVVV ~), ки ҳама аз рукни асосии баҳри Комил – мутафӯилун (VV-V-) ба вучуд меоянд, бояд гуфт, ки онҳо дар натиҷаи гузаронидани чанд амал ҳосил мешаванд. Масалан, барои сохтани зихофи

мачзули мураффали махбуни максур – мутафъилун (VVVV-) аввал ба рукни асосии баҳри Комил – мутафъилун (VV-V-) амали изморро мегузаронем. Барои ин, ибтидои ҳисои дуоми мутафъилунро (VV-V-) сокин мегардонем, яъне ҳарфи чоруми мутафъилун-«а»-ро мепартоем, «мутфъилун» (- - V-) боқӣ мемонад, ки ба чояш рукни мустаъмай мустафъилун (- -V-) –ро гузошта, музмар меноманд. Баъди ин, ба воситаи амали ҷазл ба ҷои садоноки дарози «о»-и «мутфъилун» (- - V-) садоноки кӯтоҳи «а»-ро гузорем «мутфъилун» (- - V-) шакли мутфъилун (-V V - V) –ро мегирад, ки ба ҷои он рукни мустаъмали муфтаъилун (- VV-)ро гузошта, мачзул ё мухаззал меноманд. Сипас ба воситаи мали тарфил ба охири рукни «мутфъилун» як ҳисои дароз, яъне «тун»-ро илова кунем, «мутфъилотун» (-VV- -) ҳосил мешавад, ки ба ҷои он рукни мустаъмали муфтаъилотун (-VV- -)ро гузошта, мачзули (мухаззали) мураффал; баъди ин ба воситаи амали хаби ҳарфи чоруми он, яъне «т»-ро партоем, «муфтаъилотун» (VVV- -) ҳосил мешавад. Дар охир, агар ба воситаи амали қаср ҳисои чоруми «муфтаъилотун»-ро кӯтоҳ кунем, яъне ба ҷои садоноки дарози «о» садоноки кӯтоҳи «а» гузорем, «муфтаъилатун» (VVVV-) боқӣ мемонад, ки ба чояш рукни мустаъмали мутафъилун (VVVV-)ро гузошта, мачзули мураффали махбуни максур меноманд.

Ҳамин хусусияти рукнсозиро ба назар гирифта, устод Шарифҷон Ҳусейнзода рукни мафъилунро модарии тамоми аркони арӯзӣ донистанд ва дар асоси рукни мафъилуну шаклҳои дигари он (фъилотун, мустафъилун ва мафъулоту) доирае сохтанд, ки тамоми навҳои солими баҳрҳои асли ва фаръии арӯзро ҳам дар шакли мусамман ва ҳам дар шакли мусаддас аз он берун овардан мумкин аст.

Аз ин доирае, ки устод Шарифҷон Ҳусейнзода барои баҳрҳои арӯзӣ сохта буд, ҳар як рукни он рукни солими баҳреро ташкил медиҳад (ба ҷузъи рукни мафъулоту, ки дар сохтани баҳрҳои Сарёю Мунсареху Муқтазаб интироқ мекунаду рукни асосии баҳре ҳисоб намеёбад), яъне рукни аввал – мафъилун рукни солими баҳри Ҳизач; рукни дуум – фъилотун рукни солими баҳри Рамал; рукни сеюм – мустафъилун рукни солими баҳри Рачаз ҳисоб мешаванд. Агар рукнҳои доираро аз рӯи эндохоте, ки ҳосил онҳост, ба қисмҳо ҷудо кунем, се ҷанбаҳои зерин ба вуҷуд меояд:

МАФОЪИЛУН	ФОЪИЛОТУН
1. Қариб: мафъилун/мафъилун/фъилотун V - / V - - / -V - -	
2. Музорё: мафъилун/фъилотун/мафъилун/фъилотун V - / -V - / V - - / -V - -	
3. Мушокил: фъилотун/мафъилун/мафъилун -V - / V - - / V - -	
ФОЪИЛОТУН	МУСТАФЪИЛУН
1. Ҷадид: фъилотун/фъилотун//мустафъилун -V - / -V - / - -V -	
2. Хафиф: фъилотун/мустафъилун//фъилотун -V - / - -V - / -V - -	
3. Муҷтасс: мустафъилун/ фъилотун/ мустафъилун/ фъилотун - -V - / -V - - / - -V - / -V - -	
МУСТАФЪИЛУН	МАФЪУЛОТУ
1. Сарё: мустафъилун/мустафъилун/мафъулоту - -V - / - -V - / - - -V	
2. Мунсарех: мустафъилун/мафъулоту/мустафъилун/ мафъулоту - -V - / - - -V / - -V - / - - -V	

3. Муктазаб:

мафъулоту/мустафъилун/мафъулоту/мустафъилун

---V/ --V-/ ---V/ --V-

Принсипи истихрочи бахрҳо аз доираи Хусейнзода аз принсипи сохтани бухури доираҳои арӯзиёни гузашта ба кулӣ фарқ мекунад. Мо дар хусуси принсипи доираҳои арӯз ва бахрҳои атрофи он дар китобҳои «Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам» (530, 120-128, 351-366; 459-471) ва «Таҳқиқ ва таълими арӯз» (528, 136-183) муфассал ва дар ибтидои ҳамин боб мухтасар сухан рондем.

Принсипе, ки устод Хусейнзода пеш гирифтанд, аз он иборат аст, ки аз омезиши рукҳои якуму (мафъилун) дуюми (фъилотун) доира се бахр (Қариб, Музореъ, Мушокил), аз омезиши рукҳои дуюму (фъилотун) сеюми (мустафъилун) доира се бахр (Ҷадид, Хафиф, Мучтасс) ва ниҳоят, аз омезиши рукҳои сеюму (мустафъилун) чаҳорум (мафъулоту) се бахри дигар (Сареъ, Мунсарех, Муктазаб) ба вучуд меояд (ниг. нақшаи бухур). Дар ин маврид бояд ба се хусусияти истихрочи бахрҳо ва мавқеи онҳо аҳамият дод (594, 253-256).

1. Дар ҳар се силсила рукни якуми бахри аввал (ё Қариб, ё Ҷадид, ё Сареъ) ду маротиба такрор мешавад, баъд рукни дуюм меояд. Масалан, дар бахри Қариб аввал ду маротиба мафъилун ва як маротиба фъилотун ба ин тартиб: мафъилун/мафъилун/фъилотун.

2. Дар ҳар се силсила рукни аввали бахри дуюм (Музореъ, Хафиф, Мунсарех) як маротиба, баъд рукни дуюм меояд. Масалан, дар бахри Музореъ аввал як маротиба рукни аввал, баъд рукни сонӣ ва боз рукни аввал ва баъд рукни сонӣ ба ин тартиб: мафъилун/фъилотун/ мафъилун/фъилотун.

3. Дар ҳар се силсила рукни дуюми бахри сеюм (Мушокил, Мучтасс, Муктазаб) як маротиба, баъд рукни якум ду маротиба (агар дар шакли мусаддас бошад ва дар мавриди мусамманулаҷзо будани бахрҳо як бор рукни дуюм, як бор рукни якум, як бор рукни дуюм, як бор рукни якум) меояд. Масалан, дар бахри Мушокил, ки мусаддасулаҷзо аст, аввал рукни дуюм фъилотун як маротиба ва баъд рукни якум – мафъилун ду маротиба омадааст ба ин тартиб: фъилотун/ мафъилун/ мафъилун.

Мувофиқи мавқеи чор рукни доира ва аз рӯи принсипи дуюму сеюм шаклҳои мусаммани бахрҳои Музореъ, Мучтасс, Мунсарех ва Муктазаб ва мувофиқи ҷойи аркон шаклҳои мусаддаси бахрҳои Қариб, Мушокил, Ҷадид, Хафиф ва Сареъро берун овардан мумкин аст (602, 178-180).

Дар зери мафҳуми дуюму сеюм бахрҳои Музореъ, Мучтасс, Мунсарех ва Муктазаб дар назар дошта шудааст, зеро дар ҳақиқат, дар силсилаи дуюм бахри сеюм (Мучтасс) ва дар силсилаи сеюм бахрҳои дуюму сеюм (Мунсареху Муктазаб) мусамманулаҷзоанду боқӣ мусаддасулаҷзо. Ҳамин тарик, агар мувофиқи принсипе, ки дар фавқ гуфтем, аз ҳиҷои аввали рукни якуми доира, яъне аз мафъилун сар кунему то ҳиҷои охири рукни дуюми доира давом диҳем, шаклҳои афъили бахрҳои Қариби мусаддаси солим (мафъилун/ мафъилун/ фъилотун), Музореъи мусаммани солим (мафъилун/ фъилотун/ мафъилун/ фъилотун), Мушокили мусаддаси солим (фъилотун/ мафъилун/ мафъилун); агар аз ҳиҷои аввали рукни дуюми доира, яъне аз фъилотун сар кунему то ҳиҷои охири рукни сеюми доира давом диҳем, шаклҳои афъили бахрҳои Ҷадиди мусаддаси солим (фъилотун /фъилотун/ мустафъилун), Хафифи мусаддаси солим (фъилотун/

мустафъилун/ фoъилотун), Мучтасси мусаммани солим (мустафъилун/ фoъилотун/ мустафъилун/ фoъилотун) ва агар аз ҳичоӣ аввали рукни сеюми доира, яъне аз мустафъилун оғоз намoему то охири рукни чаҳоруми доира (мафъӯлоту) давом диҳем, шакли афoъили Сареъи мусаддаси солим (мустафъилун/ мустафъилун/ мафъӯлоту), Мунсарехи мусаммани солим (мустафъилун/ мафъӯлоту/ мустафъилун/ мафъӯлоту) ва Муқтазаби мусаммани солим (мафъӯлоту/ мустафъилун/ мафъӯлоту/ мустафъилун) ба вучуд меояд.

Рукни мафoъилун ва шаклҳои онҳоро паси ҳам дар як доира гузоштан сабаби дигаре низ дорад. Маълум аст, ки дар байни шоирон шаклҳои солими баҳрҳои фаръӣ хеле кам маъмул аст ва шоирон, асосан дар анвоъи мухталифи музоҳафи нух баҳри зикршуда шеър сурудаанд. Аз тарафи дигар, ба вучуд омадани навҳои баҳрҳои фаръӣ ба зихофоти рукнҳои солим вобаста аст. Азбаски ҳам дар рукни мафoъилун ва ҳам дар рукни фoъилотун зихофҳои макфуф (мафoъйлу ва фoъилоту), маҳзуф (фаъӯлун ва фoъилоун) мавҷуданд, устод Ҳусейнзода ин ду рукнро дар доира пасихам гузошт. Ба ҳамаи арӯзиён маълум аст, ки ҳам дар арӯзи арабӣ ва дар бисёр рисолаҳои арӯзи гузаштаи мо баъди рукни мафoъилун рукни мустафъилун меояд. Дар мавриди рукнҳои фoъилотун ва мустафъилун зихофи маҳбун (фаъилотун ва мафoъилун) ва дар мавриди рукнҳои мустафъилун ва мафъӯлоту зихофи матвӣ (муфтаъилун ва фoъилоту) дар назар дошта шудааст. Ҳамин тарик, усули таълими арӯз, аз он ҷумла, доираҳои он дар роҳу равише, ки устод Шарифҷон Ҳусейнзода (593;595;598;-603) пеш гирифта буданд, ба зехни хонандаи тоҷик хеле наздик ва мувофиқ аст. Сабаби осонии ин тарзи таълим дар он зоҳир мегардад, ки устод Ҳусейнзода асоси арӯзи тоҷикиро дар ҳичоӣ дарозу кӯтоҳ медонад.

Муаллифи «Арӯзи Ҳамидӣ», ки зикраш низ дар фавк рафт, мегӯяд: «Ман ин китобро барои он навиштам, ки хонандаи шеъри форсӣ бе собикае аз илми арӯз ба амиқтарин ва мармузтарин (рамзноктарин) нуқоти анзон пай бибарад ва он чиро ки бо мадади устодҳо солоҳона намеомӯхт, бе мадади устоду ба сарфи чанд соат биомӯзад» (106, 5). Ба ақидаи муаллиф, роҳи аз ҳама осони ӯд гирифтани арӯз дар он аст, ки агар асоси тамоми аркони арӯзиро рукни мутафoъилотун донем. Баъд вай ба тариқи навпардозӣ таъкид менамояд, ки дар тақтеъи абeти шеъри аз баҳри рукнҳои мафoъилун, фoъилотун, мутафoъилун, мафoъилатун, мафoъилун, фаъилотун, фаъӯлун, фoъилун, фаълун, мафъӯлун, мафъӯлу ва гайра баромада, ба ҷои онҳо рукнҳои: мутафъилтун, (мафoъйлу), мутфoъилун (мустафъилун), мутфаъилтун (фoъилотун), мутафъил (фаъӯлун), мутфаъил (фoъилун), мутафoъило (мутафoъилун), мутафъилатун (мафoълатун), мутафoъил (фаъилотун), мутафъило (мафoъилун), мутфо (фаъл), мутфаъилт (фoъилот), мутфoъил (мафъӯлун), мутафoъ (фаъилон)-ро ҷорӣ намоем. Чизи дигаре, ки Ҳамидӣ чун навпардозӣ барои хубтар ӯд гирифтани мушокилоти арӯз пешниҳод менамояд, ин бо ашкол ва қолабҳои ба зехн наздиктар чен кардани дурустӣ ӯ нодурустии шеър аст. Ба назари ӯ, чунин қолаб, «дам дам дадам» ва ашколи он шуда метавонад. Ба ҳамин тарик, менависад: «Тақтеъ дар истилоҳи ин китоб (яъне «Арӯзи Ҳамидӣ» - У.Т.) иборат аст аз 1 ба даст овардани «афoъил»-и саҳеҳи воқеъӣ ӯ «афoъил»-и саҳеҳи тақрибии ҳар мисраъ аз рӯйи калимаи «мутафoъилотун» ва санҷидани «афoъил»-и ҳарду мисраъ бо манзури кашфи дурустӣ ӯ нодурустии байт. Ва тарзи амал аз ин қарор аст, ки аввал чандин бор шеъри мавриди тақтеъро барои худ замзама мекунем ва сипас онро бо дурнамои торику рӯшанӣ, қи, но-

чор каму кайфи вазнҳои аслии дувоздахгона дар назар дорем, барандоз менамоем ва оҳанги онро бо мақодире аз калимаи «мутафӯйлотун» ва ба мизони баъзе аз ин вазнҳо, ки ба назар мутаносибтар ва ҳамоҳангтар ояд, «зарб мегирем» ва ин коре аст, ки ҳар омию бесаводе метавонад бо вазни ҳар шеър ва таснифе анҷом диҳад:

*Дар рафтани ҷон аз бадан гӯянд ҳар навъе сухан,
Ман худ ба чаҳми хештан дидам, ки ҷонам меравад,*

Дар рафтани ҷон аз бадан,

Дар рафтани ҷон аз бадан...

Дам дам дадам – дам дам дадам...

Дар рафтани дам дам дадам...

Дар рафтани – мутфӯило – ҷон аз бадан – мутфӯило, мутфӯило – мутфӯило – мутфӯило-мутфӯило» (106, 45-46).

Аз ин усули таълиме, ки донишманди мухтарамии эронӣ барои зудтар ва хубтар ёд гирифтани илми арӯз тавсия менамояд, гумон аст, ки бори мубтади арӯзи сабук шавад. Ба гумони банда, ин усули таълими арӯз, ки Ҳамидӣ ба тариқи навпардозӣ пешниҳод намудааст, кори омӯзандаи илми арӯзро боз ҳам вазнинтар мекунад, зеро аз ибтидои пайдоиши арӯз то имрӯз дар тамоми рисолаҳои арӯзи рукнҳои мафӯйлун, фӯйлотун, мустафйлун, мафӯйлоту, фаъулун ва зиҳфҳои онҳо чун шаклҳои маъмул ва мустаъмали арӯзи оварда шудаанд ва бояд бигӯем, ки дар ҳақиқат, ин шаклҳои овозӣ дар байни шуарою арӯзиён ва хонандагонӣ шеър маъмул ва серъистеъмоланд. Дар ин гуна маврид ба ҷойи рукни асосии баҳри Ҳазач – мафӯйлун тавсия намудани мутафйлун, ё ба ҷойи рукни асосии баҳри Рамал – фӯйлотун пешниҳод намудани мутфаилун, ки ҳарду шакли овозии пешниҳодшуда номустаъмоланд, ба фоидаи хонанда нест. Чунин усули омӯзишро пеш аз Ҳамидӣ донишмандони хеле варзидаи эронӣ

Масъуди Фарзод (199), Хонларӣ (90) ва баъдтар Наҳидиёни Комёр (491) низ пешниҳод намуда буданд. Ба қавли онҳо, авзони рубоиро на ба таври:

1. Мафӯлу/мафӯйлун/мафӯйлун/фаъал

-- V/ V -- V/ V -- V/ V-

2. Мафӯлу/мафӯйлун/мафӯлу/фаъал

-- V/ V -- -/ - - V/ V-

3. Мафӯлу/мафӯйлун/мафӯйлун/фаъ

-- V/ V -- V/ V -- -/ -

4. Мафӯлу/мафӯйлун/мафӯйлун/фаъал

-- V/ V - V -/ V -- V/ V-

5. Мафӯлу/фӯйлун/мафӯйлун/фаъал

-- V/ - V -/ V -- V/ V-

6. Мафӯлу/мафӯйлун/мафӯйлун/фаъ

-- V/ V - V -/ V -- -/ -

Балки ба таври:

1. Мустафйлун/ мустафйлун/мустафйлун/фаъ

-- V V/ -- VV/ -- V V/-

2. Мустафйлун/ мафӯйлун/мустафйлун/фаъ

-- V V/ -- -/ - - V V/-

3. Мустафйлун/ мустафйлун/мафӯйлун/фаъ

-- V V/ -- VV/ -- -/ -

4. Мустафйлун/ фӯйлоту/мустафйлун/фаъ

-- V V/ - V-V/ -- V V/-

5. Мафӯйлун/ фӯйлоту/мустафйлун/фаъ

-- -/ - V-V/ -- V V/-

6. Мустафйлун/ фӯйлоту/мафӯйлун/фаъ

-- VV/ - V-V/ -- -/ -

тақтеъ кардан лозим аст (491, 39-40).

Омӯзиши сайри таърихи арӯз нишон медиҳад, ки баъзе муҳаккикон барои осону соддафаҳм намудани он усулҳои навро пешниҳод кардаанд. Аз ҷумла, А. Фитрат (5355) барои санҷиши авзони шеър ҳамчун меъ-

ёри асосӣ усули дойра «бак-бак-бака-бак»-ро тавсия менамояд, Н. Бектош бошад ба сифати мизони санчиши шеър усули «ла-лай-лай-лай» (253). Хонларӣ усули «та-тан-тан-тан», «тан-тан-та» (90, 160-161). Ҳамиди усули «дам-дам-да-дам», «да-дам-дам-дам» (106, 46)-ро қабул кардаанд. Муҳаққиқи тоҷик – Киром Остон барои осонии дар хотир нигоҳ доштани афъили солиму музохафи арӯз пешниҳод менамояд, ки ба чойи рукни мафъълун (V - - -) «дилорой» (V - - -), ба чойи фъилотун (- V - -) «дилрабоӣ» (- V - -), ба чойи мустафълун (- - V -) «дилбарнамо» (- - V -), ба чойи мафъълоту (- - - V), «дилбарчона» (- - - V), ба чойи фаълун (VV -) «дилакам» (VV -), ба чойи фаълун (V - -) «дилоро» (V - -), ба чойи фъилун (- V -) «дилрабо» (- V -), ба чойи мафъилатун (V - VV -) «дилама бибарӣ» (V - VV -), ба чойи мутафъилун (VV - V) «диламама бибар» (VV - V) истифода бурда шавад (420, 2-8).

ГУФТОРИ ПАНҶУМ

НАЗАРИЯИ НАВ ДАР ФАҲМИШИ СИСТЕМАИ АРҶЗИ ТОҶИҚИ ВА АРАБӢ

Нушида нест, ки офаридани шеъри баланду олий, пеш аз ҳама, ба истеъдоду маҳорати баланди гуяндаи оншоир вобастагӣ дорад. Таърихи адабиёти форс-тоҷик шоиронро медонад, ки дар давраҳои гуногуни таърихи умр ба сар бурда, дар анвои мухталифи шеъри арӯзӣ беҳтарин ҳиссиёти одамай, орзуву омор, ҳислатҳои писандидаи инсониро ифода карда тавонистаанд. Аз одамушшуаро – Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Носири Ҳусрав, Ҳоконӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Мавлавӣ, Ҷомӣ, Ҳилоли, Сайидо, Бедил, Айнӣ, Турсунзода, Лоик, Гулназар ва дигарон аз имкониятҳои фаровони вазни асосии шеъри классикӣ-арӯз истифода бурда, ашъоре сурудаанд, ки номи соҳибони худро то абад ҷовидон гардонид. Шеър ҳамчун фарзанди содиқи шоир дар тамоми даври замонҳо аз ҳаёту зиндагонии мардуми башар дур набуд, марому мақсад ва гоҷҳои олии инсониро тараннум намуд ва бо ин хизмати умумибашари хешро иҷро кард.

Дар ҳама даври замонҳо кӯшише ё чунбише будааст, то шеърро аз лафзбозиву такаллуфоту орошоти муқаррарии дилгашкунанда озод намоянд, нақлу ривояту маърифатомӯзиро ба ихтиёри дигар навъҳои эҷодӣ вогузор кунанд, шеъри асло аз ҳамчинсонӣ ноаслаш ҷудо намоянд ва онро ба обшори пуртаровату назокату малоҳат табдил диҳанд. Бесабаб нагуфтаанд, ки беҳтарин шеър дурӯғи он аст (408).

Бобо Тоҳир мегӯяд:

*Ҳаёлатро чу шаб гирам дар оғӯш,
Саҳар аз бистарам бӯи гул ояд.*

Ва мо дармеёбем, ки ин чо зеботарин эҳсос таҷассум ёфтааст ва ин «шеъри дурӯғ» аз чандин «шеърҳои ростин» манзалати болотар дорад. Маълум аст, ки назми форси-тоҷикӣ шоҳҳои зиёд дорад. Дар таърихи бадеии гузашта таърихномаю зафарномаҳо, рисолаю таъриҳномаҳо, тафсиру лугатҳо дорем, ки ҳама ба вазну қофия, яъне ба назм гуфта шудаанд. Аммо мақсади мо мафҳуми дар авзон гуфташуда нест, балки шеърест, ки молмоли зебоии суварӣ ва зебоии маънавист ва вазифаи асосии мунаққид ва муҳаққик ҷустуҷӯ ва дарёфти ҳамаин зебоӣҳо дар адабиёт аст. Дар нимаи солҳои панҷоҳуми асри бист дар адабиётшиносӣ ва танқиди адабии Эрон равияву тамоюлотӣ навҷӯӣ дар қолаб, вазну қофия ва маҷмӯи образҳои шеърӣ бо номҳои «шеъри нав» (576, 129) ё «шеъри озод» (576, 130), ё ин ки «арӯзи озод» (318, 97) ва «шеъри сафед» (576, 130) ба вучуд омад, ки минбаъд дар Афғонистону Тоҷикистон ба ҳукми анъана даромад.

Зухури шеъри озод (шеъри нав) дар назми муосири тоҷик диққати адабиётшиносону адибонро ба худ ҷалб кард. Симпозиуми байналхалқии назми форси-забонон, ки соли 1967 дар Душанбе баргузор гардид, ба шеъри озод бахшида шуда буд. Дар ин ҷамъомади бошукӯҳ шоирону олимони Эрону Афғонистону Иттиҳоди Шӯравӣ, аз он ҷумла, Тоҷикистон аз вазияти шеъри муосир сухан рондаанд. Силсилаи мақолаву китобҳои М.Шукуров – «Сухан аз лирика ва мазмуни ҳаёти он» (567), А. Маниёзов – «Шеъри нав ва баъзе масъалаҳои шеърӣ» (366), Р. Амонов – «Табиат ва шеър» (236), Б. Жола «Шеъри нав чист?» (318), «Шеъри нав дар Эрони муосир» (317) ва «Нимо Юшич- падари шеъри нав дар Эрон» (312), Х. Отахонова «Падидаҳои навҷӯӣ» (428), Абдулҳақи Вода «Шеър ва ҷамоа» (205), Лутфалии Суратгар – «Суннати адабӣ дар шеъри

муосир» (361), Нодири Нодирпур – «Кӯҳна ва нав» (411), Мойили Ҳиравӣ – «Авзони арӯз дар шеъри муосир» (378), Накхати Саидӣ – «Шеъри нав дар Афғонистон» (401), М. Миршакар «Баъзе қайдҳо» (371), С. Давронов «Навпардозҳои Дохутӣ» (296), Б. Сирус – «Анд ба шеъри нав» (473), А. Ҳакимов – «Аз ғазал то шеъри озод» (582), Г. Келдиев – «Замини барӯманди шеър» (347), Ш. Раҳмонов – «Шеър ва Айнӣ» (445, 71-174), У. Сафаров – «Сиёвуши Касроӣ ва шеъри нав»-и форсӣ» (462) ва ғайра ҷоп шудаанд, ки аз хусуси шеъри нав баҳс мекунанд.

Дар назмишиносӣ байналхалқӣ ва тоҷик низ баъзе муҳаққикон байни ин ду истилоҳ: «шеъри нав» ва «шеъри озод» тафовут намегузоранд (345; 346; 360; 411), муҳаққики тоҷик Ш. Раҳмонов байни ин ду истилоҳ тафовут гузошта менависад: «Шеъри нав аслан ҳамон сохту устухонбандии анъанавие мебошад, ки дар мазмуни ва сохти созмониаш тағайюротӣ ҷузъӣ ворид омадааст. Шеъри озод, баръакс, як соҳаи нави ифода аст, ки зодан солҳои охири назми тоҷик буд, аз сохти анъанавинаш ба кулӣ фарқ менамояд. Шеъри озод давоми маъниҳои шеъри нав аст, дар асоси тараққиёти тадриҷии шеъри нав ба ҳосил омадааст» (445, 132).

«Марҳум Масъуди Фарзод аз марҳуми Фуруғи Фаррухзод пурсид: «Назари Шумо роҷеъ ба шеъри кӯҳна ва нав чист?» Фуруғ ҷавоб дод: «Шеър бояд хуб бошад, кӯҳна ва нав надорад». (23, 45).

Агар шеъри хуб бошад ҳеҷ гоҳ он кӯҳна намешавад. Аммо тағйири сохти шеър ва мундариҷаи он, пеш аз ҳама, ба вазъияти таърихӣ замони муайян вобаста аст. Шеър бояд баёнгари замони ва аҳли замона бошад. Азбаски рукни асосии шеър забони он аст, услуби он дар ҳар давраи замони тағйир меёбад.

Гузаштагони нозукхаёлу суханофарини мо мувофики сабку услуби чорӣ дар вазну кофияву радифи ҳаммонанд он қадар шеър эҷод кардаанд, ки агар тамоми онро паҳлуи ҳам гузорем, натиҷаи ҳайратоваре ҳосил мешавад. Шояд, ҳамин чиз сабаб шуда бошад, ки дар адабиётшиносии собики мо санъати «таворуди афкор» мавқеи асосӣ доштааст. Яъне, ду шоир ашъори ҳамро нахонда, бо ҳам рӯ ба рӯ наомада, мисраъву байтҳои монанд ва мазмуни ягона меофаранд, ҳамон тавре ки дар ғазалиёти Камолу Ҳофизи Шерозӣ ба назар мерасанд, пас аз дигарон, ки манзалаташон аз ин мардони қошиф фарқ дорад, чӣ чои сухан?

Шеъри тоҷик баъди Инқилоби Октябр мувофики талаботи давра замон ҳам дар мазмун ва ҳам дар шакл тағйир ёфт. Адабиёти нав тақозо мекард, ки шоир бояд ба таври мушаххас шеър бигӯяд, мардумро ба таҳсил, ҳунаромӯзӣ, давронсозӣ даъват кунад, аз қулбаи хаёлҳои осмонии худ берун шавад ва ба гарму сардии зиндагӣ рӯ ба рӯ биояд. Шеъру дostonҳои зиёде ба миён омадаанд, ки аз ҳаёти нав нақл мекарданд, аммо аз нигоҳи отифа мутлақо нав набуданд. Дар солҳои сиюм, дар катори устодон Айни ва Лоҳутӣ, бо дили пур метавон гуфт, ки шоироне, ки нигоҳ ва нафасашон дар шеър тозагӣ дошт, Пайрав (485) ва Ҳабиб Юсуфӣ (468) буданд. Баъдтар ин парчамро устод Мирзо Турсунзода (267) ба даст гирифт ва хеле пеш рафт. Дар охири солҳои чихил ва ибтидои солҳои панҷоҳум Мирзо Турсунзода асарҳои офарид, ки дар замина ва фазои ҳокими ҳамонзамои адабиёти тоҷик инқилоби воқеӣ буданд.

Он шеъре, ки имрӯз шеъри Нимой (шеъри озод) ва он вазне, ки Нимой (арӯз озод) мегӯянд, дар Тоҷикистон аввалин маротиба дар шеъри Лоик зухур кард.

Чанд мисол:

*Мекуи шаккокию густохиҳо,
Бо худоёни замин осмон.
Меҳуруиш, меситезӣ,
Мекуи роҳи худро.
Дар миёни ин ҳама пасту баланди ҷаҳон*

(19, 282).

Ва боз:

*Чун ман ба арсаи ҳастӣ қадам мондам,
Ту бо умеди бисёре.
Дари ҳар хонае рафтӣ,
Гадои қардӣ аз ҳар хонае як пора газворе-
Нахуст аз модарони серфарзанде,
Синас аз пири ботадбиру солоре.
Нахуст аз тоқивори мурдаи бодавлату бонанг,
Синас аз сандуқи бори арӯсӣ бахтбедоре (39, 265).*

Вин ки:

*Ҳар бузурге аввалин фарзанди як модар,
Ҳар бузурге аввалин фарзанди як халқ асту пас
Ифтихори ҷумла насли одам аст,
Пушкин аввал шоири рус асту баъд
Шоири Ғарб асту Шарқ асту тамоми олам аст!
Бӯали ҳам пеш аз он ки Бӯали Сино шавад,
Тифли ду гавҳора не,
Тифти як гавҳора буд. (39, 240).*

Ҳамин тариқ, шеъри тоҷик баъди инқилоби Октябр ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз ҷиҳати шакл тағйир ёфт. Лоик ҳам ба ҳамин маънӣ гуфтааст.

Аксари донишмандону муҳаққиқони адабиёт шоирни машхури эронӣ – Нимо Юҷиҷро (1895-1960) асосгузори шеъри озод меноманд. Соли 1922 вай достони «Афсона»-ро таълиф намуд, ки аз бандҳои чудогона нобрат буда, тарзи кофиябандиаш анъанавӣ набуда,

дар баъзе бандҳо мисраъҳои якуму сеюму панҷум-бе-
кофия, мисраъҳои дуоюму чорум кофиядор, мисраъҳои
сеюму панҷум бекофияанд:

Ай фасона, фасона, фасона!

Ай хаданги туро ман нишона!

Ай илоҷи дил, ай доруи дард,

Ҳамраҳи гирияҳои шабона

Бо мани сӯхта дар чӣ корӣ?

ва:

Ёд дорам шабе моҳтобе

Бар сари кӯҳи Навбун нишафта.

Дида аз сӯз дил хоб рафта,

Дил зи гавғои ду дида раста.

Боди сарде дамид аз бари кӯҳ (23, 90).

Агар достони «Афсона»-ро тактеъ кунем, афобили зерин хосил мешавад: фобилун /фобилун/ фобилун/ фаъ (ё фобъ), ки баҳри Мутадорики мусаммани аҳазз ё Мутадорики мусаммани аҳаззи мақсур мебошад. Нимо Юшич дар баробари шикастани қолабҳои анъанавӣ аз имкониятҳои арӯз дуруст ва доништа истифода бурда, вази мисраъҳои шеърро низ мувофиқи хоҳишу талаби худ дигаргун сохт. Дар эҷодиёти ӯ ба шеърҳои дучор меоем, ки дар мисраъи аввали банди шеър як руки (масалан, фобилотун ё фабилолун) чаҳор бор омадааст, аммо мисраъи охири бандро бо руки дигар ба анҷом расонидааст. Чанд байт аз шеъри «Мурғи омин»:

Мурғи омин дардолудест, к-овора бимонда

Рафта то он сӯи ин бедоди хона.

Боз гашта рағбаташ дигар зи ранҷурӣ на сӯи обу дона,

Навбати рӯзи кушоширо

Дар паи чора бимонда.

Мениносид он ниҳонбини ниҳонон (гӯши пинҳони
ниҳони дардманди мо).

Чур дида мардумонро

Бо садон ҳар дам омин гуфтаниш, он ошно парвард,

Мелиҳад пайвандшон дарҳам,

Мекунад аз яъси ҳичрон бори онон кам.

Мениҳад наздик бо ҳам орзуҳои ниҳонро

Басти дар роҳи гулӯяш ӯ

Достони мардумашро.

Ришта дар ришта кашида (фориг аз ҳар айб, к-ӯро
бор забон гирад)

Бар сари минқор дорад риштае сар дар гумашро (23,
111-112).

Тактеъи ин ду банди шеър афобили зеринро
мединад:

V . / V - / V - / V V - -

V . / V V - - / - V - -

V . / V - / - V - - / - V - - / - V - -

V . / V V - -

V . / V V - -

V . / V - / V V - - / - V - - / V V - - / - V - - -

V . / V - -

V . / V - / - V - - / - V - - ~

V - / - V - - -

V . / V - / - V - - -

V . / - V - - / - V - - / V V - -

V . / V V - - -

V . / V - -

V . / V V - - / - V - - / - V - - / - V - - -

V . / V - / - V - - / - V - -

Чу тавре ки мебинед, мисраъи якум баҳри Рамали мусаммани маҳбун (се бор фобилотун) ва як бор фабилолун), мисраъи дуоюм низ аз ҳамин баҳр, аммо

мусаддаси махбун (рукни якуму сеюм – фoъилотун, рукни дуюм- фаъилотун), дар мисраъи сеюм панҷ бор фoъилотун омадааст. Мисраъи чаҳорум – Рамали мураббаъи махбуни мувассаъ (фoъилотун/ фаъилиётун), мисраъи панҷум – Рамали мураббаъи махбун (фoъилотун/ фаъилотун), мисраъи шашум аз омезиши рукноҳои солим, махбун ва мувассаъ (арқони якуму дуюму чаҳорум – фoъилотун, сеюму панҷум махбун – фаъилотун, шашум – мувассаъ – (фoъилиётун), мисраъи ҳафтум – Рамали мураббаъи солим (фoъилотун/ фoъилотун), мисраъи ҳаштум – Рамали мусаммани музаффо (фoъилотун/ фoъилотун/ фoъилотун/ фoъилиётон), мисраъи нӯҳум – Рамали мураббаъи мувассаъ (фoъилотун/ фoъилиётун), мисраъи даҳум – Рамали мусаддаси мураффаъ (фoъилотун/ фoъилотун/ фoъилиётун) мисраъи ёздаҳум – Рамали мусаммани махбун (фoъилотун/ фoъилотун/ фoъилотун/ фаъилотун), мисраъи дувоздаҳум – Рамали мураббаъи махбуни мувассаъ (фoъилотун/ фаъилиётун), мисраъи сездҳум – рамали мураббаъи солим (фoъилотун/ фoъилотун), мисраъи чаҳордаҳум аз панҷ рукн иборат аст (фoъилотун, фаъилотун/ фoъилотун/ фoъилотун/ фoъилиётун), мисраъи понздаҳум – Рамали мусаммани солим (чаҳор бор – фoъилотун).

Навпардоиҳои Нимо Юшич дар шеър, алалхусус дар дарозу кӯтоҳ кардани мисраъҳо ва шикасти рукноҳои боиси баҳсу мунозираҳои зиёд шуд. Илова бар ин, вай дар хусуси шеъри озод асару мақолаҳои зиёде таълиф намуда, дар онҳо сабаби ин ҳама тағйиротҳоро фаҳмонд. Ашъоре, ки Нимо Юшич дар системаи шеъри озод эҷод намудааст, аз доираи вазни арӯз берун нест, балки тамоми навпардоиҳои вай дар қолаби ҳамин вазн рух додааст. Худи ӯ низ мегӯяд: «Пояи ин авзон

тамоми бухури арӯзист. Мунтаҳо ман мехоҳам бухури арӯзи бар мо тасаллут надошта бошад, балки мо ба ҳолати ва хислати мутафовити худ ба бухури арӯзи мусаллаҳи бошем» (318, 95).

Системаи шеъре, ки Нимо Юшич ба он асос гузошт, ба зудӣ дар байни шоирон ривож ёфт, муҳолифону таърихшиносони зиёд пайдо кард. Шухрати Нимо ва шеъри ӯ ба дараҷае буд, ки «сарсаҳттарин душманони Нимо низ мустақиман ё гайри мустақим таҳти таъсири ӯ қарор гирифтанд ва он чиро дар баробари ӯ гуфтанд, танбан аз худаш вом гирифта буданд» (23, 63).

Дар асл пайдоиши шеъри озод, ки дар адабиётшиносии байналхалқӣ бо номи верлибр (фр. вер- шеър, либр – озод) низ машҳур аст (590, 137), ба нимаи дуюми асри 18 рост меояд. Нависандаи франсаӣ Г. Кан истифодаи «верлибр»-ро бори аввал соли 1884 истифода менамояд. Аз ҷиҳати сохт шеъри озод аз бандҳое таркиб мешавад, ки шумораи мисраъҳои он мухталифанд. Дар адабиёти ҳар халқ шеъри озод бо хусусиятҳои анъанавии шакл ва қонуну қоидҳои шеъри он алоқаи зич дорад. Шоирони немис: И.В. Гёте, Хайнрих Хайне ва шоирони англис: У. Блейк, У. Уитмен, шоири рус – А.П. Сумароков аз саромадони шеъри нав мебошанд (572, 129-130). Дар асрҳои 19 ва ибтидои асри 20 дар адабиёти рус шеъри озод дар эҷодиёти В.А. Жуковский, М.Ю. Лермонтов, А. Блок, В. Хлебников хеле вусъат ёфт.

Аввалин нишонаҳои шеъри озод дар назми солҳои 20-уми тоҷик дар эҷодиёти устод Айни ва солҳои 30-юм дар эҷодиёти устод Лоҳутӣ мушоҳида мешаванд. Табаддулоти сиёсӣ иҷтимоӣ, ки дар ҳаёти мардум рух дода буд, адибони тоҷикро маҷбур месохт, ки дар шакли нафодаҳои нав ва писандида шеър эҷод намоянд. Барои ҳамин дар ин солҳо баробари шеър гуфтан дар

колабҳои анъанавӣ, дар шаклҳои нави шеърӣ эҷод кардан низ расм шуд. Ба вучуд омадани шеърҳои хусусияти маршу шиор дошта, декломатсия ва зинадор ягона навъ тақозои давраи замони буд. Дар ин бобат устоди Айнӣ аввалин шоирест, ки дар натиҷаи эҷодкорона муносибат кардан ба қолабҳои анъанавии шеър сохти нави мураббаъро ба вучуд овард, ки мисоли он «Марши хуррият» (1918) мебошад. Доир ба «Марши хуррият» дар адабиётшиносии тоҷик аз устоди Айнӣ саркарда муҳаққиқони зиёде изҳори ақида намудаанд (584, 140-141; 294, 8; 225, 109). Дар мавриде, ки суҳан дар хусуси мазмун, мундариҷа ва сохти шеъри «Марши хуррият» меравад, банди ба гуфтаҳои муҳаққиқони муҳтарам пурра шарикам, аммо дар мавриди вазни он не, зеро аксари донишмандон дар ин маврид ба иштибоҳ роҳ додаанд. Ба гуфтаҳои онҳо диққат диҳед: «Ман ба масъалаи вазни шеъри тоҷикӣ аз хурдсолиам саркарда машғул шуда бошам ҳам, фикри аз дигар коркарда баромадани ин вазнҳо баъд аз Инқилоби Октябр дар ман пайдо шуд: вақте ки ман «Марши хуррият» (Марселеза)-ро навиштан хостам, ба бисёр душворӣ вохӯрдм. Охир вазни ин сурудро мувофиқи он шеъре, ки дар русӣ ба ҳамин вазн гуфта шудааст, бо хусусияти вазни шеъри тоҷикӣ тақтеъ карда, дар охир ҳамин вазнро баровардам»: *фоилан, фоилан, фоилотун- фоилан, фоилан, фоилан (чор бор)*. Дар нақароти ин суруд бошад, «*фоилан, фоъилан, фоилотун*» (се бор) ва «*фоилан, фоилан, фоилан (як бор)*». Баъд аз он мувофиқи ин вазн «*Ай ситамдидагон, ай асирон – Вақти озодии мо расид*»-ро то охир гуфтам» (225, 109).

«Вазни «Марши хуррият» дар дохили арӯз бо роҳи эҷодкорона истифода бурдани арӯз ба вучуд омадааст. Оҳанги «Марселеза» бошад, чун як воситаи муҳимме

барои ба вучуд омадани вазни суруди инқилобии тоҷик аҳамият кардааст.

Агар дар арӯз «фоилун» рукни солими баҳри Мутадорик буда, дар натиҷаи иловаи як ҳичо дар охири он мисраъҳо «фоилотун» шудааст, ки рукни солими баҳри Рамал мебошад. Пас, вазни «Марши хуррият» дар доираи омешиши рукнҳои аслии баҳрҳои Рамал ва Мутадорик ба амал омадааст, ки дар таърихи арӯз баъзеи нав мебошад» (294, 8).

Чунон ки медонем ва дар тадқиқотҳои бисёр таъкид намояд, вазни «Марши хуррият» вазнест, ки аз омешиши рукнҳои аслии баҳри Рамал ва Мутадорик сурат гирифтааст:

Ай ситамдидагон, ай асирон,

Вақти озодии мо расид,

Муҳадагонӣ диҳед, ай рафиқон,

Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид.

Ин бандҳо чушн тақтеъ мешавад:

- V- / - V - / - V - -

- V- / - V - / - V -

- V- / - V - / - V - -

- V- / - V - / - V -

Чунон ки мебинем, мисраъҳои дуҷум ва ҷаҳорум дар вазни Мутадорикӣ мусаддаси солим гуфта шудаанд. Вале мисраъҳои якум ва сеюм аз ин вазн берун буда, рукни сеюми онҳо аз баҳри Рамал аст, ки бо афзудани як ҳичо ба фоъилун – фоъилотун ҳосил карда шудааст. Ҳамин тариқ, омешиши рукнҳои аслии баҳри Рамал ва Мутадорик ба амал омад. Истифодаи рукнҳои аслии баҳр дар вазни як шеър дар таърихи шеъри тоҷикӣ амалиёти часуруна буд, ки ба сӯйи навардозии ояндаи ҳаёт мекард» (584, 140-141).

«С. Айнӣ ҳам чун Инқилоби Октябр расида буд, барои голибияти Инқилоби сентябрии Бухоро мардум-

ро ба омодагии он тайёр кардан хост. «Марши хуррият»-ро навишт, ки низ дар ритму зарби Мутадорик имкониятҳои жанру зарби дигар вазнҳои истифода намунда Мутадорик ихтироии арӯзиёни форсу тоҷик аст.⁹ Дар он арабаҳои қариб шеър надоранд. С. Айни дар ин бахр дар рӯзҳои мудҳиш чун тир расидани мазмунро сазовордонист ва бинобар ин ҳам ба он як силсила шеърҳои хояшро дар давраҳои гуногун навишт. Агар С. Айни дар «Марши хуррият» аз такрори рукҳои фоилуни Мутадорик истифода карда, рукҳои охири мисраъҳои фоилотун карда, аз фоилун як ҳиҷо зиёд намунаи бошад, дертар дар шеъри «Инқилоб» такрори рукҳои фоилунро пурра нигоҳ дошт» (445, 98).

Чизи умумие, ки аз гуфтаҳои муҳаққиқони назми тоҷик ва ҳуди устод С. Айни берун меояд, он аст, ки гуфтаҳои шеъри «Марши хуррият» ба таври фоилун, фоилотун, фоилотун тақтеъ шуда, дар рукҳои бахрҳои Мутадорик (фоилун) ва Рамал (фоилотун) мавриди истифода қарор гирифтаанд. Дар асл бошад, шеъри «Марши хуррият»-и С. Айни дар асоси рукни солими бахри Мутадорик – фоилун ва зихофҳои аҳазз ва аҳаззи мақсури ҳамин рукн – фаъ ва фоъ сохта шудааст ва дар вазни ин шеър аз рукни фоилотуни бахри Рамал нишонае ҳам нест. Шеъри «Марши хуррият»-и С. Айни аз 9 банд иборат буда, дар шакли шеърии мураббаъе, ки сохти нав дорад, суруда шудааст. Вазни мисраъҳои якуму сеюми тамоми бандҳои Мутадорикӣ мусаммани аҳазз ё аҳаззи мақсур: фоилун/ фоилун/ фоилун/ фаъ (ё фоъ) ва вазни мисраъҳои дуюму чаҳоруми ҳамаи нӯҳ банди Мутадорикӣ мусаддаси солим ё музол фоилун/ фоилун/ фоилун (ё фаъилон)

⁹ Бахри Мутадорикро охири асри 8 забоншиноси машҳури араб – Абулхасан Ахфашӣ Акбар (ваф. 793, ба қавле 830) ихтироъ намунадааст (530, 404).

бошад. Барои тасдиқи ин гуфтаҳои бандҳои дуюму чаҳоруми «Марши хуррият»-ро аз назари тақтеъ мебароям:

*То ба қай гӯсса хурдан ба ҳасрат,
фоилун/ фоилун/ фоилун/ фаъ
Баъд аз ин шодмонӣ намо!
фоилун/ фоилун/ фоилун
Бас қафо, бас ситам! Ай адолат!
фоилун/ фоилун/ фоилун/ фаъ
Дар қаҳон ҳукмронӣ намо!
фоилун/ фоилун/ фоилун/
Интиқом! Интиқом! Ай рафиқон!
фоилун/ фоилун/ фоилун/ фоъ
Ай қафодидагон! Ай шафиқон!
фоилун/ фоилун/ фоилун/ фоъ
Баъд аз ин дар қаҳон ҳукмрон бод,
фоилун/ фоилун/ фоилун/ фоъ
Ранҷбар, барзгар, бо тифоқ!
фоилун/ фоилун/ фоилон*

Ҳулоса, устод Айни мувофиқи талаби давру замон ва дар натиҷаи пурра ба назар гирифтани имкониятҳои арӯзи тоҷикӣ ва ба таври эҷодкорона муносибат намудани ба қолабҳои анъанавии шеър шакли нави мураббаъро ба вуҷуд овард, ки мисраъҳои якуму сеюм (тоқу) ва дуюму чаҳорум (чуфт) ҳам аз ҷиҳати вазн ва ҳам аз ҷиҳати қофия фарқ мекунанд ва баъди ҳар се банд байти зерин:

*Баъд аз ин дар қаҳон ҳукмрон бод,
Ранҷбар, барзгар, бо тифоқ!*

ба таври нақарот оварда мешавад. Устодии Айни дар он аст, ки вай хусусият ва талаботи забон ва арӯзи тоҷикиро дуруст омӯхта, на дар натиҷаи омезиши рукҳои бахрҳои Рамал – фоилотун ва Мутадорик – фоилун, чи тавре ки баъзеҳо дар ҳамин ақидаанд, бал-

ки дар асоси рукни солими баҳри Мутадорик
фоъилун ва зиҳофҳои он (аҳазз- фаъ ва аҳаззи максур
фоъ) як навъи баҳри Мутадорик мусаммани аҳазз
аҳаззи максурро ба вучуд овард, ки то \bar{u} дар ин ва
касе шеъре нагуфта буд ва баъдтар ин вазн дар байни
шоирон маъмул гардид.

Бокӣ Раҳимзода дар вазни «Марши хуррият» суруде
навиштааст, ки тарзи қофиябандиаш айнан мисли шеъ-
ри Айнӣ буда, фақат нақарот надорад. Як банди он:

Мархабо, дӯстон, паҳлавонон,

Қаҳрамонони майдони кор.

Карда иҷро шумо аҳду паймон,

Тоҷикистон кунад ифтихор (294-155).

Дар шеъри нав баъзан таркиби луғавӣ, системаи об-
разҳо ва интонатсия, макфуфи маҳзуф ё максур
(мафъӯлу/фоъилоту/ мафӯъйлу) навиштаро аз ҷиҳати
оҳанг аз ҳам тафовут месозад. Барои мисол, ду байти
як газали Лоик ва ду байти шеъри «Интиком»-и Ҳабиб
Юсуфиро аз назар мегузаронем, ки ҳарду шеър дар як
вазн – Музореъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф ё
максур (мафъӯлу/ фоъилоту/ мафӯъйлу/фоъилун (ё
фоъилон) навишта шудааст.

Абёти Лоик:

Бе ҳусни ту ҷавони ман пир шуд,

Уммеда шодмони ман пир шуд.

Ғар ҳамдилаи наместавӣ як лаҳза дар ҷаҳон,

Ишқи дили ҷаҳони ман пир шуд (39, 190).

мафъӯлу/фоъилоту/мафӯъйлу/фоъилун

-- V/ - V-V/ V -- V/ - V -

Абёти Ҳабиб Юсуфӣ:

Оре, ҳаёт, ишқ, мафъӯлу/ фоъилоту

-- V/ - V- V

садоқат, бародарӣ –

мафӯъйлу/фоъилун

мафъӯлу/фоъилоту/мафӯъйлу/фоъилун
-- V/ - V-V/ V -- V/ - V -

Мақолаи муҳаббатӣ муқаддасанд!

мафъӯлу/ мафӯъйлу/ фоъилон

-- V/ - V - V/ - V -

Интиком

мафъӯлу, фоъи

-- V/ - V -

Ту ва ман ин дам зи ҳар суҳан

мафъӯлу/мафӯъйлу/фоъилун

-- V/ - V - V/ - V -

Қимматгару азиз,

мафъӯлу/ фоъилоту

-- V/ - V - V

Муқаддасгару баланд! (584, 157)

мафӯъйлу/фоъилон

-- V/ - V - V -

Чи тавре ки мебинем, оҳанги шеър вобаста ба тар-
киби луғавӣ, мавзӯ, мундариҷа ва тарзи талаффуз дар
ҳар ду мисоли ғавқ тафовут дорад, ҳарчанд ки авзони
шеър яке аст.

Ин ҷо ба маврид аст, бигӯем, ки ҳарчанд навар-
даниҳо дар шеъри тоҷикӣ дар солҳои бистуму сиюм дар
ҷаҳони устод Айнӣ, Лохутӣ, Пайрав Сулаймонӣ ва
дигарон оғоз ёфта бошад ҳам, аммо тағйироти ҷиддӣ
дар соҳт ва таркиби шеър баъди солҳои 50-уму 60-ум
беиштар зоҳир гардид.

Дар ин давра шеъри озод, чи тавре ки дар боло ҳам
гуфтем, дар эҷодиёти Муъмин Қаноат, Ғаффор Мирзо,
Шерали Мастон, Кутбӣ Киrom, Убайд Раҷаб, баъдтар
Лоик Шерали, Бозор Собир ва Гулназар Келдӣ,

Сайдалӣ Маъмур, Ҳабибулло Файзулло, Раҳмат Назри
Зулфия ва дигарон хеле рушду камол ёфт.

Тайи чанд соли охир шоироне чун Гулрухсор, Камол
Насрулло, Зиё Абдулло, Алимӯҳаммад Муроди, чашма
ноне чун Фарзона, Рустами Ваҳҳобиён, Сиёвуш
Бахтиёр, Абдуқодири Раҳим, Давлат Сафар, Миралӣ
Раззоқ кӯшидаанд ва кӯшида истодаанд, то имконият
ҳои дохилии арӯсро бештар истифода кунанд, сухан
варию сухангустариро ба ҳам даромезанд. Ба ин мақ
сад ибораву калимасозӣ мекунанд, ба тасвир мегиронанд,
талаш меварзанд, ки ҳолатро дар шеър баён накунанд,
балки шеър ба ҳолат табдил ёбад, яъне гап каму шеър
зиёд бошад ва эҷодашон ба эҷоди шоирони пуртаҷриба
ҳампарвозӣ кунад.

Шеъри озод шоирро аз баъзе қонуну қоидаҳои ан
ъанавӣ озод менамояд. Чунин озодӣ насиби шоире
мешавад, ки агар ӯ аз қоида ва анъанаҳои шеъри клас
сикӣ ба хубӣ огоҳ бошад ва навпардозиро дар замирани
анъана ва тачрибаҳои шоирони гузашта бино кунад.
Системаи арӯзи озод аз системаи арӯзи классикӣ фарқ
мекунад. Шоир навпардоз, ки дар эҷоди шеър мисли
пештара побанди сохту вазну қофияву қолаби шеър
нест, дар бештари маврид ҳамчун мутафаккир сухан
мегӯяд, воқеа ва ҳодисаҳои мураккаби ҳаёт ва зинда
гиро файласуфона чамъбаст менамояд. Арӯз дар
шеъри озод аз байн намеравад, балки беш аз пеш инки
шоф ёфта, қонунҳои нави таҳаввулоти он ошкор меша
вад. Шоир имконият дорад, ки мисраъхоро бо хости
худ шикаста ҷо ба ҷо намояд, инчунин ӯ метавонад, ки
дар як шеър чанд вазни (бахри) ба ҳам монандро ба қор
барад. Ҳоло дар адабиёти форс-тоҷик чор хусусияти
шеъри озод аз лиҳози вазн мушоҳида карда мешавад.

ЯКУМ, дар назми муосири тоҷик бо роҳи вайрон
кардани микдори баробарии рукнҳои байт мекушанд,

дар назми аз оҳангҳои анъанавию маъмулӣ ҳалос ку
шанд. Дар ин маврид рукнҳо шикаста шаванд ҳам,
инҳо инератаи дигар аз давоми ҳамон рукни шикаста
наст ёфта, дар охир шакли пурраи ҳамон рукн дар мис
раъро ингоҳ дошта мешавад. Шоир дар ин маврид
нақшаи, ки оҳанги умумии шеърро дар саросари он
нақша дорад. Ҳамин хусусият дар порчаи зерини дос
таҳри «Ҷуриши Сталинград» -и Муъмин Қаноат мушо
ҳида мешавад:

Мари гавҳора мегӯяд,

мафӯйлун/мафӯйлун/ма

V - - / V - - - / V

Чун гавҳоран заррин,

мафӯйлун/мафӯйлун

V - - / V - - -

Вале ман модари бечораам, хокам,

мафӯйлун/мафӯйлун/мафӯйлун

V - - / V - - - / V - - -

Агар тифле ба рӯям по ниҳад, шодам...

мафӯйлун/мафӯйлун/мафӯйлун

V - - / V - - - / V - - -

Баҳори гул шудам,

мафӯйлун/мафӯ

V - - / V - -

Аз хеш рӯидам,

мафӯйлун/мафӯйлун

V - - / V - - -

Ба уммеде, ки бӯедам...

мафӯйлун/мафӯйлун

V - - / V - - -

Мари модар,

мафӯйлун

V - - -

Шумо, ай қавмҳо, худро писар хонед,

мафoъйлун/мафoъйлун/мафoъйлун
V---/V---/V---

Чу модар аз бисотам

мафoъйлун/мафoъй

V---/V---

Бар Шумо эъқоз бахшидам.

лун/мафoъйлун/мафoъйлун

/V---/V---

ДУЮМ, афoъиле, ки мувофиқи талаботи вазн бояд дар шакли солими он меомаданд, шикаста мешаванд, аммо бар хилофи хусусияти якум мисраъи минбаъда аз давоми афoъили рукн ё зихофи мисраъи аввала оғоз наёфта, аз шакли рукни дигар сар мешавад. Дар арӯзи озод, ки миқдори мисраъҳо ва дарозию кӯтоҳии онҳо ба ихтиёри шоир аст, \bar{u} бо мақсади муайян рукнҳои шеърро шикаста, мисраъҳои дигарро ба афoъили тоза оғоз менамояд. Дар шеъри «Реша»-и Гулназар чунин ҳолат мушоҳида мешавад:

Ба ҳар кунчу канори Тоҷикистон

мафoъйлун/мафoъйлун/мафoъйл

V---/V---/V-~

Агар чун парда бардоранд гарду хоки бодовард.

мафoъйлун/мафoъйлун/мафoъйлун/мафoъйлун

V---/V---/V---/V---

Нишон ёбанд аз шахре, диёре,

мафoъйлун/мафoъйлун/фаъулун

V---/V---/V---

Зи точеву зи тахтеву ҳисоре

мафoъйлун/мафoъйлун/фаъулун

V---/V---/V---

Чи тақдире! (32, 10).

мафoъйлун

V---

Вазни шеър дар асл Ҳазачи мусаммани мусаббағ аст, ки шакли пурраи он (мафoъйлун)/мафoъйлун/мафoъйлун/мафoъйлун дар як мисраъ) дар мисраъҳои дуюму ёздаҳуму дувоздахум ва понздаҳум нигоҳ дошта шудааст. Аммо рукни мафoъйлунро (V - - -) дар мисраъҳои якуму сеюму чаҳорум шикаста, мисраъҳои минбаъда боз аз рукни нав (яъне, мафoъйлун) оғоз ёфтааст. Шоир дар натиҷаи омезиши рукни асосии баҳри Ҳазач – мафoъйлун (V- - -) ва зихофҳояш (маҳзуф – фаъулун, мақсур – мафoъйл, мусаббағ – мафoъйлун, мақбуз – мафoъилун) навҳои зерини баҳри Ҳазачро сохтааст:

1. Ҳазачи мусаддаси мақсур (мисраъи якум).
2. Ҳазачи мусаммани мусаббағ (мисраъҳои 2, 11, 12, 15).
3. Ҳазачи мусаддаси маҳзуф (мисраъҳои 3 ва 4).
4. Ҳазачи мусаннои солим (мисраъи панҷум).
5. Ҳазачи мусаддаси солим (мисраъи шашум).
6. Ҳазачи мураббаъи солим (мисраъҳои 7 ва 8).
7. Ҳазачи мураббаъи мусаббағ (мисраъи 9).
8. Ҳазачи мусаддаси мусаббағ (мисраъҳои 10, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23).
9. Ҳазачи мусаннои мусаббағ (мисраъҳои 13, 14).

Чунин дигаргунсозихо, яъне шикастани рукнҳои солим дар баҳрҳои дигари арӯз низ мушоҳида мешавад. Дар ашъори Лоик ва Гулназар бештар рукнҳои солими баҳри Рамал ва зихофҳои маҳзуф – фoъилун ва мақсур – фoъилун ба ҳам омезиш ёфта, навҳои гуногуни баҳри Рамалро месозанд. Дар баъзе шеърҳои Гулназар рукни солими баҳри Рамал – фoъилотун дар ҳиҷои аввал шикаста мешавад, аммо мисраъи минбаъда хоҳу ноҳоҳ аз рукни солим оғоз меёбад. Дар ин маврид ҳар мисраъ дар зоти худ мустақил монда, боиси амиқии

фикр мегардад. Шеъри «Суннати ман»-и Гулназар айнан дар ҳамин услуб таълиф шудааст.

Чанд мисраъи он:

Бомдодон чун барояд офтоби шуълапарвар,

фоъилотун/фоъилотун/фоъилотун/фоъилотун

- V - - / - V - - / - V - - / - V - -

Ман ҳам аз худ мебароям тозаву тар.

фоъилотун/фоъилотун/фоъилотун

- V - - / - V - - / - V - -

Оламе нур мешавад аз ман,

Оламе сар мешавад аз ман.

фоъилотун/фоъилотун/фаъ

- V - - / - V - - / -

Бо лабони оташинам,

фоъилотун/фоъилотун

- V - - / - V - -

Шабнами себаргаҳоро мемакам пазмон,

фоъилотун/фоъилотун/фоъилотун/фоъ

- V - - / - V - - / - V - - / ~

Ончунон ки оҳуи ташна,

фоъилотун/фоъилотун/фаъ

- V - - / - V - - / -

Лаб ниҳад бар чашми хандон. (32, 22-23).

фоъилотун/фоъилиён

- V - - / - V - - ~

Шеъри «Суннати ман», ки чанд байти онро барои шохид овардем, аслан аз ҳашт банди ҷаҳормисраъӣ иборат буда, дар шакли шеъри мураббаъ эҷод шудааст. Тарзи қофиябандии мисраъҳои бандҳо низ гуногун аст. Байти аввалу сонии бандҳои якуму панҷуму ҳаштум мисли маснавӣ ҳамкофияанд, яъне ҳарду мисраъи тамоми бандҳои зикршуда қофияи алоҳида доранд. Вале дар бандҳои дуюму сеюму ҷаҳоруму пашуму ҳафтум тарзи қофиябандӣ дигар аст. Дар ин бандҳо

дар бандҳои ҷаҳорум, яъне мисраъҳои ҷуфт дорои қофияи мисраъҳои тоқ аз қофия озоданд. Чи тавре ки мисраъҳои ин шеър аз ҷиҳати жанр ва қофия аз анвоҳои ҷаҳор ва қофияи анъанавӣ фарқ мекунад. Навбарандаҳои Гулназар дар вазни ин шеър аз доираи аркони ҷаҳор берун нест. Шоир дар ин шеър аз рукни солими тарзи Рамал – фоъилотун ва зиҳофҳои он: макфуф-фоъилотун, маҷхуф – фаъ, маҷхуфи мусаббаг-фоъ ва маҷхуфи фаъилотун истифода кардааст. Вазни асосӣ ва анъанавии шеър Рамали мусаммани солим (фоъилотун ҷаҳор бор дар як мисраъ) аст, ки дар мисраъи аввали банди шеър омадааст. Тақтеъи байтҳо нишон медиҳад, ки шоир мисраъҳоро ба ду ҳиссаи баробар ҷудо карда навиҷонад, балки дар ҷое мешиканад, ки зарурат ба ҷудо омадааст, яъне фикр ба охир расидааст. Хулоса, Гулназар аз имкониятҳои вазни арӯз хеле хуб истифода карда, ба он муваффақ гардидааст, ки шакл дар навиҷонаҳои ӯ ҳамеша тобеъи мазмун бошад. Донишмандони ҷаҳонӣ илми арӯз ва эҷодкорона истифода бурдан аз имкониятҳои шеъри нав ба Гулназар муяссар гардидааст, ки дар шеъри «Суннати ман» 13 навъи баҳри Рамалро ба кор барад:

1. Рамали мусаммани солим (мисраъи аввал).
2. Рамали мусаммани мусаббаг (мисраъи даҳум).
3. Рамали мусаддаси солим (мисраъҳои 2, 21).
4. Рамали мусаддаси маҷхуф (мисраъҳои 3, 4, 9, 30).
5. Рамали мураббаъи солим (мисраъҳои 18, 17, 18, 26, 28).
6. Рамали мусаддаси макфуфи маҷхуф (мисраъи 7).
7. Рамали мусаддаси маҷхуфи мусаббаг (мисраъҳои 8, 19, 20, 31, 32).
8. Рамали мусаддаси маҷхуф (садр – солим, мисраъи 18)

дар адабиёти тоҷик», — менависад муҳаккики ашъоре
шоир С. Давронов (294, 100).

Либретто бо байти зерин оғоз меёбад, ки дар бозор
Ҳазачи мусаммани макфуфи мақсур эҷод шудааст:

Он силсиламу ояд агар бар сари бозор,

Бозор шавад аз нафасаш тоза чу гулзор (41, 291).

Мафъӯлу/мафъӯилу/мафъӯилу/ мафъӯил

--V/V--V/V--V/V-- ~

ЧАҲОРУМ, чи тавре ки гуфтем, шеъри наво, ки аз
Лохутӣ ва Пайрав Сулаймонӣ шурӯъ шуду дар
эҷодиёти Лоиқу Гулназар инкишоф ёфт, таъри бар дар
зию кӯтоҳии мисраъҳо дошт. хушбахтона, имрӯз ин
гуна шеър дар баробари шеъре, ки бо риояти ҳақиқии
вазну қофия суруда мешавад, зиндагӣ ва нашъунамо
дорад. Аммо дар эҷодиёти шоирони ҳамзабони мо ба
ашъоре дучор меоем, ки як ё ду рукни аввал дар вази
аст, боқӣ ҳама аз вазн берун. Ба таври дигар гӯем, ва
навъи омезиши шеъри арӯзиву шеъри озоду шеъри са
фед мушоҳида мешавад, ки ин хусусияти чаҳоруми
шеъри озод аст. Мисол:

Рӯзе, ки оҳанги ҳар ҳарф зиндагист,

--V/- -V- -V- V ~

То ман ба хотири охири шеър ранҷи ҷусутуҷи
қофия набарам.

--V/ -V V- V-- V-V -V- V- VV-

Рӯзе, ки ҳар лаб таронаест,

--V/ --V- V ~

То камтарин суруд бӯса бошад (23, 256-257)

--V/ -V- V- V- ---

Дар шеъри болоӣ фақат рукни аввал (мафъӯлу) дар
вази асту боқӣ ҳама озод.

Мисоли дигар:

Таронаи соҳил

V - V - / - -

Навони дусан ман буду пилки бози ту буд.

V - / V V - - / V - V - / V V ~

Ҳар раҳо парандаи бод

V - / V - V - ~

Навони донан садҳо садо парешин буд.

V - / V V - - / V - V - / - ~

Ҳар раҳо,

V -

Паранда, бетоқат буд.

V - V - / - - ~

Судон тундари хеш

V - V - / V V ~

Ва нур, нури тари озарҳаш,

V - V - / V V - - - -

Ҳар раб оинаи соҳт,

V - V - / V V - ~

Ва қоби равшанӣ аз шӯълаҳои дарё дошт (23, 617).

V - V - / V V - - / V - V - / - ~

Чи тавре ки мебинед, дар ин шеър низ фақат дар
рукни аввали мисраъҳо ягонагии вази нигоҳ дошта
шудааст, аммо дар рукноҳои дигар ин услуб риоя нашу
нааст. Аз байтҳои дуоҷу чаҳоруму нӯҳум маълум ме
шавад, ки асоси вази ин шеърро Мучтасси мусаммани
мақбурӣ мақсур ё аслами мусаббаг: мафъӯилун/
мафъӯилун/ мафъӯилун/ мафъӯилун (ё мафъӯилун) ташкил
мекунанд.

Мурағибони баёзи «Шеъри имрӯз»-и Эрон
Салмони Ҳиротӣ, Нусрати Раҳмонӣ Масъуди Ахмади
Тоҳираро аз дурахшонтарин истеъдодҳои шеъри имрӯз
медонанд ва дар ҳамон китоб намунаҳои зиёди ашъори
ӯро овардаанд (115, 355-590).

Чанд байт аз дафтари «Осмони сабз»-и Салмони
Ҳиротӣ:

- Ман набудам,*
- V - -
- Модарам ятим шуд.*
- V- V- V-
- Ман набудам,*
- V - -
- Гунчишкҳо баргу борашонро бастанд*
- - V - - V- V - - - ~
- Ва аз баҳор гузаистанд.*
V - V- VV - ~
- Ман набудам,*
- V - -
- Норинҷҳо аз дарахт ба зер афтоданд.*
- - V - - V- V V - - - ~
- Анҷирҳо аз тарокуми дард таркиданд.*
- - V - - V- V - - V - V ~
- Арбоб субҳонаи лазиз аз анҷир хӯрд.*
- - V - - V- V - - - V ~
- Модарам гуфт:*
- V - ~
- «Ай кош, гургҳо маро мебурданд,
Ай кош, гургҳо маро мехурданд».*
- - V/- V- V - - - ~
- Ман набудам,*
- V - -
- Модарам ятим шуд.*
- V- V- V-
- Ман набудам,*
- V - -
- Ман шоир набудам,*
- - - V - -
- Модарам ятим шуд (115, 574-577).*
- V- V- V-

АВЗОНИ ГАЙРИАРҶҶИ ДАР ШЕЪРИ ФОРСИ-ТОЧИКӢ

Дар ҷаҳони адабиётшиносии ҷаҳон имрӯз асосан, ду вазни шеърӣ мутадовил аст: квантитативӣ-микдорӣ ва квалитативӣ-сифатӣ. Агар ба сайри таърихӣ ба назар андозем, мебинем, ки решаи вазни ба адабиёти Юнони Қадим мерасад. Дар вазни микдори ҷойи асосиро баробар омадани шумораи ҳифзҳои тангил мебахад. Авзони силлобии ашъори русӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, японӣ ва аз он ҷумла, вазни кичони форсӣ-тоҷикӣ ва вазни бармоқи халқҳои ҷаҳон ба ин гурӯҳи вазн дохил мешаванд. Дар вазни квантитативӣ бошад, мавқеи асосиро на микдори ҳифзҳо, балки сифат ва чигунагии ҳиҷоҳо мебошанд. Авзони шеърҳои русӣю славянии қадим, яъне бакхий, антибакхий, ямб, хорейамб, хорей, дактил, "анapest, пентиметр, ки тақия бар шеъри юнонӣ доранд, ба ин гурӯҳи вазн мутааллиқанд. (291). Вазни арӯз, ки дар асоси баробар омадани ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ ба вучуд меояд, ба инҳоян вазни квалитативӣ ҳисоб меёбад. Илова бар ин, гурӯҳи забонҳои ҳам ҳаст, ки шеъри онҳо дар асоси баробар омадани микдори задаҳои мисраъҳо сохта мешаванд, ки онро вазни зарбӣ меноманд. Вазни шеърҳои англисии қадим ва олмонӣ, ки дар онҳо ҳифзҳои заъдор асосианду ҳиҷоҳои беада тезталаффуз мешаванд, ба ин гурӯҳи авзон дохил мешаванд. Инчунин, дар як гурӯҳи забонҳои дунё вазни охангӣ амал мекунанд, ки навъи вазн ба забонҳои хос аст, ки дар онҳо вобаста ба тарзи талаффуз (зерию бамӣ) маънии вазн як қалима тағйир меёбад, мисли вазни ветнамӣ ва ғайра (436).

Дар назми халқҳои форсизабон, аз он ҷумла тоҷик, дар қатори вазни арӯз, ки дар бобҳои аввал дар хусуси ин муфассал сухан рондем, авзони гайриарӯзӣ низ ву-

ин системаро вазни шумор меноманд (баъзан вазни шумор меноманд)» (253, 5). Баъдтар доир ба вазни шумор дар «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» (590, 18), «Энциклопедияи Советии Тоҷик» (573, 573), «Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» (571, 313), «Омузиши вазни шеъри тоҷикӣ» (298, 15-32) маълумот дода шудааст.

Муҳаққиқоне, ки ба омӯзиши вазни ҳичоӣ дида задаанд (285, 286, 345, 494, 550), таъкид мекушанд, ки вазни ҳичо ба табиати забонҳое мувофиқ аст, ки маънаеи ҷаъбаи баъзеи он ба табиати он ба хусусияти шеъри ҳичоӣ мувофиқ аст. Баъзеи он ба истисноӣ чанд калима дар забони тоҷикӣ мавҷуданд, ки дар ҳичоӣ охири онҳо меафтад ва баъзеи онҳо дар ҳичоӣ охири онҳо меафтад ва баъзеи онҳо дар ҳичоӣ охири онҳо меафтад. Вазни ҳичоӣ дар адабиёти олимони тоҷикӣ аз он қумла, дар адабиёти форс-тоҷик аз қадимтарин авҷ гирифтааст. Аввалин намунаҳои шеъри ҳичоӣ дар қисмати «Готҳо» ва «Яштҳо»-и «Авасто» дучор меоянд (258, 52-53; 261, 3-11; 272, 38-40).

Қисмати асосии «Авасто» - «Готҳо» ва «Яштҳо» манзум буда, дорои вазни шеъри (ҳичоӣ) мебошанд. Аксар мисраъҳои «Яштҳо» аз ҳашт ҳичо иборатанд (баъзан даҳ ё дувоздах ҳичо низ вомеранд). Дар қисмати «Авасто» низ порчаҳои манзумро дарёфтани мумкин аст. Дар «Авасто» истилоҳоти махсусе оид ба банди мисраъ ва калима мавҷуданд (571, 46).

Аз тадқиқотҳои шарҳшиносони муътабарӣ рус Е.Э. Бертелс (258) ва И.С. Брагинский (274) оид ба «Авасто» маълум мешавад, ки порчаҳои манзуми «Готҳо» ва «Яштҳо» дар ду шакли вазни ҳичоӣ суруда шудаанд. Якум, порчаҳои семисраъӣ ё чаҳормисраъӣ, ё ин ки панҷмисраъӣ, ки ҳар мисраъ дар ин ҷузъ, ёздаҳ ҳичо дорад ва сакта ё вақф баъди ҳичоҳои чаҳорум меояд. Дар мисраъҳои шонздаҳҳичоӣ сакта ё вақф баъди ҳи-

ҷозум ва дар мисраъҳои дувоздахҳичоӣ бошад, сакта ё вақф баъди ҳичоӣ панҷум воқеъ мешавад. Дар порчаҳои семисраъӣ, ки тамоми ҳичоҳои мисраъ ба баробаранд (ҳафт ё ҳаштҳичоӣанд). Мисол баъзеи онҳо:

Мисраъи якум:

Мисраъи якум: маи (чор ҳичо)

Мисраъи якум: маи-уш-та-каҳ-маи-чид (ҳафт ҳичо)

Мисраъи якум: маи-тем-ад-тва (чор ҳичо)

Мисраъи якум: маи-да-менг-ҳи-а-ху-ра (ҳафт ҳичо) (274, 201-202).

Дар порчаҳои баробаранд дуҷум:

Мисраъи якум: маи-маи-тем-йа-за-тем (ҳашт ҳичо)

Мисраъи якум: маи-рем-да-мо-ху-се-виши-тем (ҳашт ҳичо)

Мисраъи якум: маи-рем-йа-зан-за-от-раб-йо (ҳашт ҳичо) (274, 203)

Дар «Авасто» аз овардани намунаи шеър аз «Авасто», аз як тараф, шеоти мавҷудияти вазни ҳичоро дар замонҳои қадим собит созад, аз тарафи дигар, идомаи анъанави сурудани чунин шаклҳои шеъри ҳичоиро дар адабиёти имрӯзи тоҷик муайян кардан аст. Дар ашъори «Авасто» ба шеъри ҳичоӣ дучор меояд, ки як мисраъ аз ҳафт ё даҳ ҳичо ва мисраъи дигар аз панҷ ё ҳашт ҳичо иборат шудааст, ки беихтиёр услуби шеъри ҳичоӣ «Авасто»-ро ба хотири кас меоварад. Шеъри «Дар порчаҳои мо»-и Лохутӣ аз нух банди чаҳормисраъӣ иборат буда, ба ҷуз мисраъи дуҷуми банди дуҷум дар ҳафт банди мисраъҳои якуму сеюм аз даҳ ҳичо, мисраъи дуҷуми чаҳоруми тамоми банди аз нух ҳичо таркиб ёфтаанд.

Мисраъи якум:

Мисраъи якум: маи-фар-зан-ди-як-деҳ-қо-не-бу-дам (10 ҳичо)

Мисраъи якум: маи-қиш-лоқ-ҳо-и-То-қи-қис-тон (9 ҳичо)

Мисраъи якум: маи-мон-дош-тем-он-ро-ме-қош-тем (10 ҳичо)

Мисраъи якум: маи-не-хур-дем-аз-маҳ-су-ли-он (9 ҳичо) (41, 64).

Намунаи дигари шеъри ҳичоӣ, ки аз осори адабиёти қадимӣ, «Дарахти асури» буда, дар асрҳои 2-3 ба

забони паҳлави ашконӣ навишта шудааст. «Дар ашқон асурӣ» маҳсули эҷодиёти даҳанакии халқ аст ва ба шакли мунозира (байни дарахти хурмо ва буз) суфта шудааст. Миқдори ҳичоҳои мисраъҳои ин шеър ҳамаша баробар аст. Мисраъҳо аз 10 то 15 ҳичо доранд (571).

Сарчашмаи дигаре, ки намунаи бехтарин шеърҳои ҷаҳонӣ аст, достони «Ёдгори Зарирон» мебошад, ки аз ҷиҳати ибтидои асри 5 навишта шудааст. Шарқшиносони фаронсавӣ Э. Бенвенист нахустин донишмандест, ки минҷа будани ин асарро исбот кардааст. Абёти он асосан шашҳичоӣ (гоҳе панҷҳичоӣ) буда, унсурҳои қофияи мушоҳида мешавад (454, 435-436).

Мисол:

Ҳаҷ-даҳ-так-ҳаши-тат-сал (6 ҳичо)

Еҷ-март-бе-ма-па-йет (6 ҳичо)

Кар-ван-ё-варз-ку-нед (6 ҳичо)

Пил-пан-нат-пил-ра-венд (6 ҳичо) (274, 415-416).

Вазни аввалин шеърҳои, ки ба забони дарӣ – тоҷиби навишта шуда буданд (аз қабилҳои китъаи Абулҷаъби ва «Суруди оташкадаи Каркӯй») низ ҳичоиянд. Баъди онҳо ихтироъи илми арӯз вазни ҳичоӣ аз байн нарафта бошад ҳам, аҳамияти аввалин худро аз даст дод. Дар асрҳои муҳаккикони гузаштаи форс – тоҷик, аз он ҷумла, дар рисолаҳои, ки оид ба арӯз навишта шудаанд, дар хусуси вазни ҳичо сухане гуфта нашудааст. Муҳаккикони номии асрҳои миёна – Шамси Қайси Розӣ дар хусуси вазни фаҳлавиёт, яъне ашъори халқӣ изҳори ақида намуда, баръақс таъкид мекунад, ки шеърҳои халқии замони ӯ дар вазнҳои Ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф ва Мушокили мусаддаси маҳзуф суруда шудаанд (552, 89-90).

Баъди Инқилоби Октябр, алалхусус солҳои бистуми сиюм кӯшиши дар шеърҳои тоҷикӣ қорӣ намудани вазни

арӯзро гирифт. Ҳатто баъзе олимону шоирон, аз ҷумла В. Азизӣ, Т. Зехнӣ ва А. Фитрат рӯйро ба вазни арӯз баромада таъкид мекунанд, ки вазни даврани феодалист, аз ин рӯ, шоирон бояд аз вазни қашанд ва ба вазни замонавӣ – вазни ҳичоӣ гузашанд. Ба қавли В. Азизӣ, гӯё арӯзу қофия молиқон нест, балки мустамликачиёни араб қондаҳои арӯзро ба зӯри ба ғардани тоҷикон бор кардаанд: «Арӯзро ба мо арабон дар қатори дин қабул кунони-манд ва рафта-рафта адабиёти халқ, ки ба риояи ҳичоӣ менишуд, эътибори худро кам карда, фақат гуфтаҳои араб дар сарои шоҳон эътибор ёфтааст, ки мақолаи мустамликачиёни араб ҳам ҳамин буд (223). Фикри мушоҳидани муаллифоне, ки номашонро дар боло кардаанд, хеле зиёд ва печ дар печ аст ва хушбахтона, мушоҳидани шинохтаи тоҷик Ш. Раҳмонов дар асари «Гуфтаҳои онҳоро оварда, таҳлил карда ва хеле дуруст қавоб гуфтаастки мо пурра бо ӯ ҳамақидаем (445, 446-447). Чи тавре ки гуфтем, вазни ҳичо дар қатори вазни арӯз дар эҷодиёти даҳонакии халқ мавриди истифодаи қарор гирифт. Бештари ашъори бачагонаи М. Шайхонавар, Гулҷехра Сулаймонова ва баъзе шеърҳои асрҳои А. Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ, А. Шукӯҳӣ, достони «Гӯрӯғлӣ» ва баъзе сурудҳои халқӣ дар вазни ҳичоӣ эҷод шудаанд.

Ҳамин байт аз достони «Гӯрӯғлӣ», ки аз мисраъҳои шашҳичоӣ иборат аст:

Шинтағиён ёро панҷу чор, (9 ҳичо)

Сифат мекунам ай нумолдор. (9 ҳичо)

Як ваҳти нумозай ё суҳар, (9 ҳичо)

Хуршедди олам шудай бадар. (9 ҳичо)

Задаи атров ба кӯҳу камар, (9 ҳичо)

Дар Чамбул амир Беглар. (9 ҳичо)

Ай Чамбул бигирем як хабар, (9 ҳичо)

Ҳашиод сурфаҳай бари ба бар. (9 ҳичо)

Ҳашиод новардонои ови зар, (9 ҳичо)

Ҳашиод қир бастағияй чонвар. (9 ҳичо) (34)

Дар достони «Аз Чамбул қаҳр карда рафтани Авазики панҷ байти онро барои намуна овардем ва дигар дostonҳои «Гӯрӯғли» баъзан микдори ҳичо мисраъҳо баробар нестанд, ба ҷои нӯҳ ҳичо даҳ меояд. Дар чунин ҳолатҳо гӯрӯғлиҳои ҳичоҳои дарин андак кӯтоҳтар талаффуз намуда, ҳичоҳои дугонаҳои охири мисраъҳо бо кашӣш хонда, микдори ҳичоҳои вобаста ба оҳанг баробар мекунад. Баъзе қисматҳои достони «Гӯрӯғли» аз шеърҳои ҳафт ё ҳашт ҳичо иборатанд:

Гул пӯшид куртахора, (7 ҳичо)

Хулела пусти мора, (7 ҳичо)

Чаканақой гулдора, (7 ҳичо)

То подомани пора, (7 ҳичо)

Кук мекуна ситора, (7 ҳичо)

Дар айгушти нигина, (7 ҳичо)

Қаҷак ба болои сина, (9 ҳичо)

Лабҳои ширин пуришакар, (8 ҳичо)

Дандони дуру гавҳар, (7 ҳичо)

Рухсораҳо севи лоҷвар, (8 ҳичо)

Усма заду қошора, (7 ҳичо)

Хол чуқондай рухсора, (7 ҳичо)

Кушт бачаи духтардора, (7 ҳичо)

Дил ошиқ мефора, (7 ҳичо)

Сарқасабаи гулдора, (8 ҳичо)

Ҳашиоду чор нумола (7 ҳичо)

Бисёр муҳаққикони илми арӯз (90; 106; 115; 224; 233; 294; 298; 326; 471) таъкид кардаанд, ки дар ашъори халқӣ ва шеърӣ баъзе шоирон вазни арӯз бо вазни ҳичо омезиш ёфтааст. «Дар адабиёти шӯрои тоҷик, хусусан дар эҷодиёти А.Лохутӣ ва Пайрав баъзе ҳолатҳои

дар овардани вазни ҳичоро бо вазни арӯз дар шеърҳои мушоҳида мекунем, ки аз навовариҳои «Шоирони шаҳри ҳамаҷаи дар вазни мебошад» (299, 32). Омӯзиши тарзи гӯрӯғлиҳои бисёр ҳофизони гуфтаҳои онҳоро исбот мекунад. Аз байни онҳо чанд мисраъро гирифта ба тарзи арӯз мекунем:

Хулела пусти мора

V / V - -

Кук мекуна ситора

V - / V - -

Ҳашиоду чор нумола

V / V - -

V / V - -

Ҳашиоду чор нумола дар тарзи талаффузро ба эътибор мебарем, аз ин рӯ, оҳанги талаффузи мисраъҳо тақозо меёванд, ки онҳоро ба таври

Мустафъилун/ фаълун

V - / V - -

V -

Мустафъилун/ мафъълун

V - / - - -

V - - - -

Мафъълун/ фоъилотун

- - / - - -

тақозо намоем, ки дар шакли аввала (мустафъилун/ фаълун) баҳри Мунсарехи мураббаъи махбуни макшуф ва дар шакли сеюм (мафъълун/ фоъилотун) баҳри Мунсарехи мураббаъи аҳраб мешавад. Хулоса, агар ба назари шеърҳои сурудҳои халқӣ аз ҷумла, ҳашт байти ҳамаҷаи аз «Гӯрӯғли» овардем, дурусттар диққат кунем, дар онҳо оҳанги афъили Мунсарехи мураббаъи махбуни макшуф (мустафъилун/ фаълун) ё оҳанги афъили Мунсарехи мураббаъи матвии махбуни мак-

шуф (муфтабилун/ фаъулун), ё ин ки оҳанги афтоби
Раҷази мураббаъи муҳаллаъ (мустафъилун/ фаъулун)
ин ки оҳанги афобили Музореъи мураббаъи афтоби
(мафъулу/ фобилотун) – ро мебинем. Мисоли дигар
ашъори А. Шукӯҳӣ, ки ҳар мисраъи он дорон
ҳичо мебошад:

Ай рафиқам дар вақти ҳозира, (10 ҳичо)

Ман намедонам ту дар куҷой. (10 ҳичо)

Аммо мисоли нури хотира, (10 ҳичо)

Ҳар лаҳза чашмам менамоӣ

(10 ҳичо) 298, 311

Илова ба он ки шоирони тоҷик дар ашъори барои
бачаҳо эҷод кардашон аз навъҳои гуногуни вазни
ҷой истифода мебаранд, асарҳои адибони рус ва Авру
пои Ғарбӣ, ки ба забони тоҷикӣ тарҷума шудаанд, асар
сан дар авзони ҳичоианд. Аз байни шоирон устоди
Лохутӣ дар тарҷума бештар ба вазни ҳичой рӯ оварда
аст.

Дараҷаи истифода вазни арӯз ва вазни ҳичо ин ҳақиқат
қатро собит месозад, ки вазни ҳичо нисбат ба вазни
арӯз имконияти хеле ками вазнсоъӣ дорад. Аз ҷиҳати
ташаққули худ то имрӯз дар ашъори халқӣ ва эҷодиёти
шоирони касбӣ ҳамагӣ шаш – ҳафт навъи вазни ҳичо
маъмул буда, ҷои аввалро вазни 7 – ҳичой ишғол
менамояд.

Мисол барои шеъри ҷаҳорҳичой.

Меҳи заррин,

Тағи замин (Чистон)

Шеъри панҷҳичой:

Гумон набаред,

Ки ман хурд ҳастам.

Ҳар мебинед,

Ҳар ба дастам. (298, 30)

Шеъри шашҳичой:

Ҳарубон, модарҳо,

Ҳарини духтарҳо.

Ман даре ношодам,

Ҳар вародар дорам.

Ҳар ман шуд наст,

Ҳардагонӣ талх аст. (41, 310)

Шеъри ҳафтҳичой:

Ҳар гули бодом,

Ман духтаракӣ додам.

Ҳар иништа ҷой хӯрад,

Ман ҷойрезаки додам (Халқӣ)

Шеъри ҳаштҳичой:

Ҳар аз он боғи шаҳр аст,

Ҳарини ҷойи сайр аст.

Ҳар баҳору дар тобистон,

Ҳар ҷо гул асту гулистон.

Ҳар ҳам карда беҳи Маҷнун,

Ҳар ноии сари мавзун.

Ҳарини печон карда шухӣ,

Ҳаринидааст ба ҳар шохе.

Шеъри нуҳҳичой:

Ҳар гал ҷан парид боди сабо,

Ҳар гал дигар ҳесту боло.

Ҳарини бедии шид ё гирдгардон,

Ҳарини хамбид ё ай осмон.

Ҳар дар замин ё тобистон,

Ҳарини ман замин шид гори вайрон.

Ҳарини хоке ё дар осмон,

Ҳарини Маликноз шиду гирён. (34, 57)

Шеъри даҳҳичой:

*Медонам аз он магзи хушгувор,
Ба морони он гӯсфанди хунхор,
Ҳар пагоҳӣ шаҳ хуш буду хандон,
Ки он шаб гум аз мо ду ҷавон.
Аммо ҷавонон дар ҷои пинҳон
Саломат буданд пеши ман меҳмон.* (41, 339)

Ҳамин тарик, вазни ҳичой аз ҷумлаи авзони хеле қадимаи шеърри тоҷикӣ буда, дар натиҷаи эътибор додани одамони ҷамъияти ибтидоӣ ба оҳангнокии сухан ба вучуд омадааст. Ба таври дигар гӯем, шеъри ҳичой зинаи аввалини рушди шеър ва заминаи зуҳури арунамебошад. Ҷи тавре ки дар боло қайд шуд аввалин намунаҳои каломи манзум («Готҳо» ва «Яштҳо» - и «Авасто», «Дарахти асурӣ», «Ёдгори Зарирон», «Суруди Оташқадаи Каркӯй» ва ғайра) бо вазни ҳичой суруда шудаанд. Баъди ихтироъи илми аруз вазни ҳичой эътибори худро аз даст дод. Бо вучуди ин, вазни ҳичой аз байн нарафт, баъзе намунаҳои чистон, зарбулмасал ва суруду таронаҳои халқӣ дар авзони шеъри ҳичой навишта шудаанд (484, 139 - 154, 131 - 132, 560, 7 - 11). Аз ибтидои солҳои бистум тавачҷуҳи баъзе шоирони тоҷик ба шеъри ҳичой зиёд гардид ва ҷи тавре пештар ишора ҳам кардем, ашъори зиёде дар ин вазн ба миён омад. Дар адабиёти имрӯзаи тоҷик баъзе сурудҳои фолклорӣ ва ашъори барои бачагон навиштаи шоирон ва инчунин тарҷумаи асарҳои адабиёти рус ва Ғарб бо вазни ҳичо сурат мегирад. Ақидаи баъзе дошишмандон, ки гӯё қисми зиёди ашъори халқӣ, чистон, зарбулмасал ва мақолҳои манзум бо вазни ҳичой суруда шудаанд, галат аст (484; 579; 560), зеро омӯзиши чандсолаи шеъри халқӣ аз ҷониби муаллифи ин сатрҳо (518; 528; 530) ва дигар олимони тоҷик (298; 420; 349) собит намуд, ки вазни асосии ашъори халқӣ арузист

(173; 176) ва ҳақ ба ҷониби арузшиноси маъруфи муосирӣ Эрон - Ваҳидиёни Комёр аст, ки мегӯяд: «Авзони фахлавӣёт арузӣ аст» (173).

Б) ШЕЪРИ САФЕД

Шеъри сафед гуфта, осори манзуми бекофияро меноманд, ки дар авзони ҳичой ва ҳичоӣю оҳангӣ (силлабино тоҷикӣ) навишта шудааст. Ватани шеъри сафед Англия буда, рушду такомули он ба драматурги англис - Виллям Шекспир вобастагӣ дорад. В. Шекспир дар давраи сеюми эҷодиёташ солҳои 1589 - 1609 дар асарҳои сахнавии «Юлий Сезар», «Ҳамлет», «Отелло», «Шоҳ Лир» ва «Макбет» аз шеъри сафед хеле фаровон истифода бурдааст (576, 127). Баъди чанде шеъри сафед дар адабиёти Франция ҳам машҳур шуд. Аз шоирони рус Пушкин асарҳои драмавии «Борис Годунов» ва «Ҷоҷиан хурд» -ро бо услуби шеъри сафед иншо намудааст.

Дар ашъори шоирони форсизабон шеъри сафед баробари шеъри озод ворид гардид ва аввалин намунаҳои онро шоирони Эрон - Нодири Нодирпур, Аҳавони Солис, Фаридуни Муширӣ ва баъдтар шоирони Афғонистон Бориқи Шафеъӣ, Сулаймон Лоик сурудаанд. Намунае аз шеъри сафеди Нодири Нодирпур:

Тоҷи хуруҷҳои саҳарро буридаанд,

Дар хок кардаанд.

Аз хок раста хирмани анбӯҳи лолаҳо,

Эй бод, гӯш кун.

Ин лолаҳои хуни фарёд мекашанд:

Бедорӣ, эй саҳар?

Оё ҳавои дидани мо дорӣ, эй саҳар? (23, 587)

Шеъри сафед дар адабиёти тоҷик ба воситаи тарҷумаҳои А.Лохутӣ ворид гардид. Лохутӣ солҳои 50 - ум ба тарҷумаи шоҳасарҳои классикони ҷаҳонӣ -

Шекспир («Отело», «Шоҳ Лир», «Ромео ва Чулетта») Пушкин («Мотсарт ва Салери», «Достони Олеги дилхоҳ», «Кохи ёдгор»), А. Грибоедов («Дод аз дасти ақл»), Лопе де Вега («Чашмаи гӯсфандон»), М. Горкий («Таронаи мурғи Гӯфон» ва «Таронаи мурғи шаҳбоз») рӯй овард. Шоир дар тарҷумаи адибони бузург тамоми маҳорати шоирии худро ба қор бурда, услуби ҳоси асарҳои тарҷумашавандаро нигоҳ дошт. Асарҳои адибони бузург, ки дар боло зикр намудем, бо услуби шеърҳои сафед навишта шуда буданд ва табиист, ки ҳамаи инҳо барои эҷодиёти Лохутӣ бетаъсир намонданд ва ҳамин тарик, аввалин намунаҳои шеърҳои сафед дар адабиёти тоҷик тарҷумаҳои («Шоҳ Лир», «Ромео ва Чулетта» -и Шекспир; «Мотсарт ва Салери» - Пушкин; «Чашмаи гӯсфандон» - и Лопе де Вега) Лохутӣ ҳисоб меёфтанд. Чанд байт аз «Шоҳ Лир»:

Кучо будам? Ин кучост? – Рӯз аст? –

Саҳт озор дидам. – Мемурдам аз раҳм.

Агар касеро ин тавр медидам,

Чи гӯям? – ин дасти ман аст? – Бинем:

Сарсӯзан халид, инро ҳис кардам,

Кошки мефаҳмидам кучо ҳастам,

Кӣ, ҳастам (42, 63).

Илова ба асарҳои тарҷумавӣ, ки дар равияи шеърҳои сафед гуфта шудаанд, дар адабиёти тоҷик, кам бошад ҳам, сурудани шеърҳои сафед ба ҳукми анъана даромад. Аз шоирони тоҷик Лоик Шералӣ, Бозор Собир, Гулназар ва аз шоирони ҷавон Миралӣ Раззоқ ашъоре дар шеърҳои сафед гуфтаанд. Дар эҷодиёти шоирони насли кӯҳансол низ намунаҳои ин навъи шеърро аҳён – аҳён дучор омадан мумкин аст. Масалан, ду байти зери М. Раҳимӣ дар равияи шеърҳои сафед суруда шудааст:

*Ҳаёти озоди муқаддас,
Ба халқи тоҷик муборак бод.
Ки Тоҷикистон пешрав шуд,
Сӯи зафарҳои нав шинобон (298, 167)*

Шеърҳои сафед ҳарчанд аз қофия озод аст, аммо мувофиқати байни мисраъҳо дар он баъзан нигоҳ дошта мешавад. Шоир дар ин навъи шеър имконияти зиёд дорад. Дар шеърҳои сафед шоир побанди байту банд нест ва дар ин ҷо умуман мафҳуми байт дигар вучуд надорад. Воҳиди асосӣ дар ин навъи шеър мисраъҳои ягон дарозию кӯтоҳии (мутавазии) онҳо низ тобеи ягон қоида нест. Шоир метавонад бо як калима мисраъро ба итмом расонад ё ин ки вобаста ба таъсири ҳиссию эмотсионалии шеър мисраъи тӯлоние гӯяд. Аз мутолиаи шеърҳои сафеди шоирони муосири Эрон (98) ва ашъори Лоик Бозору Гулназар ва дигарон чунин бармеояд, ки онҳо шеърро ба наср наздик карда истодаанд. Аз шеърҳои сафед як навъ овози марди зарифу хушсухбат ба гӯш мерасад, гӯё шоир бо касе рози дил мегӯяд, гӯё муаммоеро бо дӯсти ҷонии хеш ҳал мекунад. Ба ин байтҳои Лоик диққат диҳем:

Ватани ман мехоҳад

Аз ту

Барои абнои башар,

Беиштар

Пираҳан бифофад

Аммо ошон –

Он сияҳқорон

Мехоҳанд беиштар

Барои абнои башар

Кафан бифофанд

Ватани ман мехоҳад,

Ки бо ту ҳаргиз дигар

Набандад захмҳои аскар,

*Аммо оион мехоҳанд
Туро аз хуни одам
Аз хуни шаҳидони ҷанги нафсҳо,
Ғояҳо
Сармояҳо*

Лолагун созанд (39, 23)

Худи Нодирпур, ки яке аз кофиласароёни шеърӣ буд, мегӯяд: «Шеър як навъ сухан гуфтан аст. Пояи асо- сии кор дар шеърӣ нав (шеърӣ озод ва шеърӣ сафед – У- Т) ин аст, ки шеърро бояд ба табиати насл наздик ку- нем. Ин беҳудӣ нест, боз як зуруриятест» (411, 142). Ҷойи баҳс ҳам нест, ки мақсад аз наздик кардани шеър ба насл ин осон кардани шеър аст. Дар ҳақиқат, шеър чӣ қадар соддаю равон ва осонфаҳм бошад, ба зехни хонанда ҳамон қадар зуд мерасад, ба шарте ки аз шеър- рият орей набошад. Шеъре, ки дар зехну вучуди хонан- даю шунаванда шӯре, шавқе, нерӯе, таъсире, гуруре, хо- ле барнамеангезад, шеърӣ хуб нест. «Ҳар шеъре, ки шуморо намехандонад ё ба ғиря намеандозад, онро ба дур партоед, ҳар назме ки ба шумо як ё якчанд чизи хуб тақдим наменамояд, ба он эътибор накунед, то шуморо як ҳаяҷон, хиссе ҳаракат надиҳад, беҳуда шеър нагӯед»- навишта буд Маликушшуаро Баҳор (317).

Шеърӣ сафед дар назми имрӯзаи тоҷик бо баъзе ан- ьанаҳои арӯз вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, ин нукта бояд зикр шавад: то замоне, ки вазни арӯз ба ҳубӣ омӯхта нашавад, шеърӣ сафеди шево ва гиро гуфтан аз имкон берун аст. Шеърӣ бевазну бекофия ҳам вазни дохилӣ дорад ва онро бояд ҳам гӯянда ва ҳам хонанда эҳсос кунад. Ба ин абёт диққат диҳед:

*Ишқи мо
Чун баҳори исодаме буд.
Ки ҳама
Дар тазйиқи замҳарир*

*Интизораи доштанд,
Аммо чун фаро расид,
Ин гофилон
Аз наи иҷрои пилон
Баҳорро нодида монданд.
Сафҳаи баргери
Аз гулистонаи нахонданд.
Аммо
Ифтихори ман ин аст,
Ки рӯзе
Бо ин ҳама гафлатзадагон
(дар зиндагӣ ё дар қиёмат)
Рӯҳи мо рӯ ба рӯ мешавад
Ва мебинем,
Ки бахти сафеди мо
Чун бар қоғази сафед
Мисли неши қариндош.
Чи дастҳо
Нақши сиёҳ рондаанд (39, 42 – 43).*

Мураттибони баёзи «Шеърӣ имрӯз» - и Эрон шоир – Салмони Ҳиротиро аз дурахшонтарин истеъдодҳои шеърӣ сафед хондаанд ва ин пораҳои шеърӣ аз ӯ шохид овардаанд:

*Он ҷо гелосҳо
Даст ба домон доранд.
Ва шукуфаҳои пирохани ман
Ҳарф мезананд.
Шукуфаҳои, ки имрӯз
Як захм бешир нестанд.
Ту ба ҳурмати ин шукуфаҳо
Маро бо даст ишора хоҳӣ кард (115, 581 – 182).*

Ва боз:

Ҷаҳон Куръони мусаввар аст

Ба ояҳо дар он

Ва ҷои он ки бинишанд, истодаанд.

Дарахт як мафҳум аст.

Ҷангалу хоку абр,

Хуршеду моҳу гиёҳ,

Бо ҷашмҳои ошиқ биё,

То ҷаҳонро тиловат кунем. (115, 585).

Дар адабиёти имрӯзаи тоҷик Гулназар ва Миралӣ Раззоқ дар сурудани шеъри сафед хеле дастболоанд.

Чанд байт аз шеъри Гулназар:

Дардманд аст пои пуробилаи ман,

Бим дорам зи неши хори гаммозон,

Ту марав ҳамраҳи мани афгор,

Ки гуруб наздик аст ва манзили ту нопаёдо.

Эй ягона гули мавсими хазони ман!

Ту маро ваъдаи баҳор макун.

Пас аз хазон баҳор нест,

Зимистон аст.

Эй ягона гули мавсими хазони ман!

Ту бизӣ дар баҳори пурфасонаи хеш

Ва бароям фасонаи ман гӯӣ. (32, 86)

Аслан, ҳар назме, ки вазну қофия дорад, шеър нест. Зарур аст, ки назм фазо, муҳит, пероиш ва муҳтавои шоирона дошта бошад. Ба ин назм диққат диҳед:

Оҳиста дари хонаи онҳоро кӯфт,

Аммо дилаш, аз чӣ буд, якбора тапид:

«Ғар модараш ояд, чӣ бигӯям бар ӯ?»

Афтада дар ин хаёл, хеле тарсид.

Дар ин чор мисраъи шеър вазну қофия ҳаст, мазмун ҳам ҳаст, фақат шеър нест.

Ба маврид аст бигӯем, ки дар адабиёти имрӯзаи мо ҷунини шеърҳо кам нест. Нукси умумии онҳо дар он аст, ки калимаҳои истеъмолшуда аз маъноии лугавии худ берун наомадаанд ва ҳамагӣ як гуфтугӯи оддиро менамоянд. Дар асл бошад каломии манзум дар ҳолате ба шеър табдил меёбад, ки калима аз маъноии лугавиаш берун ояд ва ба тасвир табдил ёбад.

Дар ин чанд пора шеъри сафеди Миралӣ Раззоқ бешакк шеър ҳаст:

Ин кабкҳо чаро

Аз садои поям рам меҳуранд?

Магар нафасам

Бӯи сайёд мекунад?

Ё ин ки:

Абр дар андешаи он аст,

Ки хузни хешро

Чи гуна бигиряд.

Дар охир бояд гуфт, ки агар шоирони имрӯзаи мо, алалхусус, шоирони ҷавон хоҳанд, ки шеърро ба равиши наср наздик карда, онро мувофиқи зехну фаҳми мардум суруданӣ бошанд, бояд шеърятро асос қарор дода, авзони шеър ва қофияи онро ба ҳубӣ омӯзанд. Шеъри нав мувофиқи талаби давраи замони ба вучуд омадааст. Ин шеър «чуз фарзанди шеъри куҳан чизе нест, фарзанде, ки дар асри падари худ зиндагӣ намекунад, дар асри худ зиндагӣ дорад. Фарзанде, ки аз ҷашмаҳои водии паҳновари имрӯз об нӯшида ва мунтазири фардост» (318, 91-92). Аз ин рӯ, шеъри озод ва шеъри сафед на фақат мавзӯ, қолаби нав, балки тафаккури бадеъии навро талаб мекунад.

ХУЛОСА

Омӯзиши таърихи инкишофи афкори адабию назарӣ нишон медиҳад, ки майли муҳаққиқони адабиёт ба таҳқиқи каломии манзум бештар будааст нисбат ба каломии

мансур. Бесабаб нест, ки қисми зиёди аввалин асарҳои адабиётшиносии гузаштаи форсу тоҷикро баҳси шеършиноширо ташкил додааст (92;, 94;, 109;, 112;, 127;, 403;, 407). Дар тамоми таълифоте, ки ба таҳқиқи каломии бадеъ оид аст, вазро яке аз нишонаҳои зотии шеършиноширо асосии он донистаанд.

Вазни арӯз чун рукни асосии шеършиноширо дар таърихи таҳаввул ва тақомули адабиёти форс-тоҷик баробари инкишофи каломии манзум шакл гирифт, такмил ёфт ва охишта-охишта соҳиби қонуни қоидаҳои мушаххас гардид. Аз таҳқиқи мавзӯи таҳаввул ва тақомули арӯзшиноширо дар назария ва амалияи шеършиноширо-тоҷикӣ мо ба хулосаҳои зерин омадем:

1. Муҳаққиқони авзони шеършиноширо арабӣ ва шеършиноширо-тоҷикӣ ҳангоми омӯختани системаи арӯзшиноширо ҳарду забоншиноширо онро якҷоя бо таълимоти забоншиноширо ин ду халқ мавриди таҳқиқ қарор додаанд, аммо ҳосияти шеършиноширо ба мақоми илми назарии шеършиноширо бардошт. Агар мавзӯи сарфу наҳв калима, таъбир, ибора ва шумла бошад, пас арӯзшиноширо каломии манзум, яъне ченаки ритму оҳанги сухани мураттаб аст. «Бидон, ки арӯзшиноширо каломии манзум аст, ҳамчунон ки наҳвшиноширо каломии мансур...» (553, 31-32).

2. Назмшиноширои асрҳои 8-9 араб фақат бо ҷамъоварии мероси ниёғони ҳеш қаноат накарда, кӯшидаанд, ки анъанаҳои адабии гузаштаро нигоҳ дошта, таркибу сохт ва қонуни қоидаҳои инкишофи онро муайян созанд. Аз филологҳои асримиёнагии араб бунёдгузори назарияи вазн Халил ибни Аҳмад буд, ки барҳақиқатро «падарии филологияи араб» меномиданд. Аксари адабиётшиноширо баъдина, ки ба назарияи шеършиноширо араб машғул буданд, бар ин ақидаанд, ки «агар Халил намебуд, дар он сурат арӯзе, ки онро имрӯз меномем, набуданаш ҳам мумкин буд» (539, 168). Сис-

теман назарие, ки Халил ибни Аҳмад барои сохти забоншиноширо ва шеършиноширо арабӣ ихтироъ карда буд, ба «харф» ва шарҳи тафсири моҳияти он вобастагӣ дошт. Харфшиноширо дар таълифоти Халил ибни Аҳмад калиди асосиест барои таркиби мушкилоти арӯзшиноширо. Халил ибни Аҳмад ду хусусияти харфшиноширо ошкор кард, яқум, харфшиноширо чун ҷузъи асосии системаи графикаи хат, дуҷум, чун системаи овозии забоншиноширо арабӣ. Вай калимаҳоро ба харфҳои ҷудо карда, шеършиноширо микдории талаффуз ва шеършиноширо сарфи овозро муайян намуд. Ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои забоншиноширо Халил ибни Аҳмад ҷой ва мавқеи ҳуруфи мухтабарро сокинро дар нутқи муайян сохт, ки ин кор баъдтар барои ҳалли бисёр масъалаҳои илми арӯзшиноширо калиди асосӣ гардид. Дар таълимоти Халил ибни Аҳмад ҷойи асосиро мафҳуми шакли овозии вазн ва ҳеш (реша) ишғол кард. Моҳияти ин таълимот бошад, неш аз ҳама, дар микдори реша (ду-, се-, чор- ва панҷхарфа, ки асосан, сеҳарфааш маъмул аст) ва вазн муҳим мегардад. Мувофиқи ин таълимот, аз таркиби харфҳои як реша шаклҳои мухталифи ҳамон калима ба вуҷуд меоянд, ки дар натиҷа, аз онҳо шаклҳои зиёди овозии вазро ҳосил кардан мумкин аст (масалан, фаъулун, мафоъилун, фоъилун, фаъилун, мустафъилун, фоъилотун ва ғайра).

Аз донишмандоне, ки дар ихтироъи системаи арӯзшиноширо Халил ибни Аҳмад шубҳае карданд, яке Абӯрайҳони Берунист. Олим ва шарҳшиноширо рус Ф.Е. Корш муътақид аст, ки арӯз аз вазни шеършиноширо давран Сосонӣ бебаҳра нест.

3. Дар арӯзшиноширо арабӣ ҳамон панҷ доирае (Мухталифа, Муъталифа, Мучталиба, Муштабаха, Мунфарида, Муттафика), ки Халил ибни Аҳмад дар асоси ватаду сабабу фосила ихтироъ карда буд, устувор монд. Тартиб додани доираҳо аввалин кӯшиши худии Халил ибни

Ахмад барои осон кардани илми арӯз буд. У доира чанд баҳри аз ҳам чудошавндаро (мунифари дода, дар хотир нигоҳ доштани тамоми баҳрҳои конпазир гардондааст. Сохт ва таркиби овози форсӣ-тоҷикӣ имкон намедод, ки арӯзиён хангоми система даровардани авзони шеър тамоми принсипи Халил ибни Ахмадро ба ҳудуди шеъри форсӣ-тоҷикӣ кӯчонанд. Арӯзиёни форс-тоҷик аз ду доираи авза (Мухталифа ва Муъталифа) арӯзи арабӣ даст кашонанд, зеро доираҳои боқимонда дар он шакле, ки Халил ибни Ахмад тартиб додааст, имкони пурра татбиқи ондан дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ надоранд.

Доираҳои арӯз намунаи маҳсули дедуктивӣ буда, аз асосӣ-қонунии мавзунӣ сохти шеъри арабӣ ба вучуд омадааст. Мавзунӣ шеъри араб воҳидҳои чудогонӣ ба вучуд овард, ки дар арӯз бо номи чузь маъмуланд. Баъдтар чузь пайҳам омада шаклҳои овозиеро ташкил дод, ки бо номи афъилу тафъил машҳур гардид. Ҳар як воҳиди овозӣ, яъне чузьро дар атрофи доира ҷой дода, шаклҳои зиёди вазнхоро ҳосил кардан мумкин аст. Ҳар як чузьи афъил (сегмент) дар арӯз номи маҳсули дошт, ки машҳуртарини онҳо ватаду сабабу фосилаҳои фозила мебошанд.

Баъзе арӯзиёни форс-тоҷик аз аҷзои руқи сабабу ватадро эътироф карда, фосилаю фозиларо ба эътибор нагирифтанд ва ин қори онҳо асоси илмӣ дошт.

4. Аз баҳрҳои адвори арӯзи арабӣ, фақат як баҳр (Тавил) дар шакли мусамман омада, шаклҳои мусамманасу мураббаъ надорад. Баҳрҳои Мадид, Ҳазач, Муҷорреъ, Муқтазаб, Муҷтасс ҳеч гоҳ дар ашколе, ки дар доира омадаанд, истифода нашуда, фақат дар шакли кӯтоҳ (мачзӯ) маъмул шудаанд. Баҳрҳои Вофир, Басит, Комил, Рамал, Рачаз, Мутқориб, Мутадорик, Хафиф,

Мунсарех бошанд ҳам дар шакли пурра (дароз) дар шакли кӯтоҳ меоянд.

Дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ хамаи тағйиротеро, ки тақсон солим ба вучуд меоянд, зихоф меноманд.

Дар арӯзи арабӣ ин тағйиротхоро ба навъ чудо меоянд, зихоф ва иллат. Анвои тағйироти ҳарфӣ дар ин ҳамаи ду навъ ба вучуд меояд. Шарти зихоф

дар арӯзи арабӣ он аст, ки руқи солим ва руқи музак шеър ҳамдигарро иваз карда метавонанд.

Дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ тағйирот ва шаклҳои афъилро ба тағйироти ба унвони шеър ба баҳри Рачаз бор кардан

имкон буд, бисёр арӯзиёни араб шеъри Рачазро ба арӯзи муҷорреъ доништа, шоирони рачазгӯро на шоир, «рочазгӯ» номиданд. Имконияти истифодаи зихо-

фӣ дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ руқи солим қори шоиронро сабуктарин, барои ҳамин ҳам, дар назми арабӣ шакле пайдо

нашуда, ки ба маснавии мо монанд буда, ҳарду мисраъи ин шеър баъди шеър ҳамқофияанд ва ба сабаби дар баҳ-

ри Рачаз буданаш «урчуза» номида мешавад. Номгӯи зихофҳо хеле зиёд ва мушқил аст. Сабаби ин дар он аст, ки хангоми номгузорӣ на фақат амале, ки ба воситаи зихоф ба вучуд омадааст, ба назар гирифта мешавад,

баъди мавқеи руқи ва чигунагии он низ эътибори зиёд доштад. Азбаски тамоми тағйиротҳо дар руқи соли-

ли баҳрҳо аз руқи системаи шеъри арабӣ гузаронида мешаванд, хангоми ба вучуд омадани зихофҳои нав шаклҳои афъиле берун меоянд, ки аз шаклҳои афъилҳои руқиҳои мустаъмал хеле дуранд. Илова бар ин,

хангоми сохтани зихофҳо ҷойи сабабу ватаду фосилаҳои тағйир ёфта, шаклҳои гайримуқаррарӣ пайдо мешаванд, ки ин ҷиҳати масъала низ омӯзиши зихофро боз ҳам мушқилтар гардондааст.

6. Илми арӯз ба илми забон алоқаи бевосита дорад. Таъбири арабӣ хеле барвақт дар мактабҳои забон-

шиносии Басра ва Кӯфа коркарди илмӣ дарёфта, қариб
тамоми қоидаву қонунҳои соҳаҳои забоншиносии араб
дар рисолаҳои зиёде сабту забт гардида буданд. Барои
ҳамин арӯзиёни араб дар таҳлили қузвиеғи арӯз ва қои
фия ба шарҳи муфассали қоидаҳои забон эҳтиёҷ надош
танд, дар мавриди зарурӣ бо ишорае ба қоидаи забони
қонӣ мешуданд ва ба ташреҳу тавзеҳи мавзӯи асосӣ
мепардохтанд. Дар шеършиносии форс-тоҷик пеш аз
баёни қавонини арӯз, қофия ва бадеъ рӯҷӯи муфассале
ба гузориши қоидаву қонунҳои забони форсӣ-тоҷикӣ
кардаанд.

7. Дар рисолаҳои зиёди арӯзӣ ба таъкид гуфта меша
вад, ки арӯзи Халил ибни Аҳмад ба шеъри форсӣ-тоҷи
кӣ иқтибос шуд ва шоирони аҷам дар авзони баҳрҳои
он шеър гуфтанд. Шоирони форс-тоҷик дар авзони
баҳрҳои ҳоси арабӣ шеър суруда бошанд ҳам, ба такал
луф гуфтаанд. Онҳо бештар дар вазнҳои шеър гуфтаанд,
ки ё дар арӯзи Халил ибни Аҳмад дида намешаванд,
(масалан, Ҳазачи мусамман ва навъҳои он, Ҳазачи му
саддас, авзони рубоӣ, Рамалу Рачазӣ мусамман ва
навъҳои он, Музореъи мусамман, Хафифи мусамман,
Муктазаби мусамман ва анвои онҳо) ё дар шеъри
арабӣ номустаъмал ва камистеъмол мебошанд. Арӯзи
ён сабаби ин ҳолатро шарҳи зиёде додаанд.

8. Оилаи авзоне, ки аз ашъори ҳазачӣ берун меояд,
Тавилу Вофиру Мутақорибу Музореъ ва ҳуди Ҳазачи
арӯзӣ мебошад. Монандӣ ё ҳешии ин баҳрҳо нисбати
Ҳазач дар он зоҳир мегардад, ки рукҳои асосии баҳри
Тавил – фаъулун ва мафъйлун дар баҳри Ҳазач мавҷу
данд. Рукҳои асосии баҳри Мутақориб – фаъулун дар
баҳри Ҳазач зиҳофи маҳзуфро ташкил медиҳад. Ашко
ли овозии зиҳофҳои маъсуб – мафъйлун, мақтуф –
фаъулун, маъкул – мафъилун, маъкус – мафъулун, аҷам
– фъилуни баҳри Вофир дар баҳри Ҳазач бо номҳои

лиғар вучуд доранд. Навъҳои Вофири мусаддаси маъ
суби мақтуф (мафъйлун/мафъйлун/ фаъулун), Вофи
ри мусаддаси манкуси мақтуф (мафъйлу/ мафъйлу/
фаъулун) ва ашколи овозии навъҳои Ҳазачи мусаддаси
маҳзуф, Ҳазачи мусаддаси мақфуфи маҳзуф якхелаанд.
Дар оилаи баҳрҳои ҳазачӣ ду шоҳаи он – тавилию
мутақорибӣ ва вофирию ҳазачӣ хеле машҳуранд. Саба
би ба ин ду шоҳаи алоҳида ҷудо шудани онҳо дар ҳам
оҳангӣ ва ҳамвазнии рукҳои зоҳир мегардад. Ба гуруҳи
баҳрҳои оилаи рамалӣ Хафиф, Мадид ва ҳуди Рамал
дохил мешаванд. Ин ҷо низ принсипи ба як оила дохил
дани се баҳр монандии рукҳои зоҳир мегардад.

9. Арӯзи Халил ибни Аҳмад дар шеъру шеър
шиносии форс-тоҷик ба таври сунъӣ қорӣ нагардид,
балки шоирону олимони ин арӯзро ба шеъру забони
форсии дари тоҷикӣ мутобиқ намуданд. Аз авзони
арӯзи арабӣ баҳрҳои мутобиқи забони форсӣ-тоҷикиро
гирифтанд ва вазнҳои, ки дар шеъри форсӣ тоҷикӣ
буданду дар арӯзи Халил ибни Аҳмад ному нишон
надоштанд, худ муайян карда ба арӯзи форсӣ-тоҷикӣ
дохил намуданд. Халил ибни Аҳмад дар доираи
Муштабаҳа шаш баҳри арӯзи арабро дастбандӣ карда
буд. Лекин дар шеъри тоҷикӣ ағлаби ин баҳрҳо дар
шакли музоҳаф истеъмол мешаванд ва шакли солим
надоранд ва агар бошанд ҳам, аз як-ду байт зиёд нест.
Барои ҳамин, Шамси Қайси Розӣ ин доираро ду тақсим
карда, баҳрҳои Сареъ, Хафиф, Қариб, Ҷадид, Мушо
кили мусаддасулаҷзоъро дар доираи Мунтазия ва
баҳрҳои Мунсарех, Музореъ, Муктазаб ва Муктазаси
мусамманулаҷзоъро дар доираи Мухталифа ҷой дод.
Асоси мантиқии авзони музоҳафи баҳрҳои Ҳазач,
Рамал, Рачаз ва ғайраро бо назарияи илми арӯз фаро
рифтани арӯзиёни мо ба амалияи эҷоди шеър вобаста

аст. Истеъмоли ин авзони музоҳаф дар шеър асоси басада хоҳад шуд.

10. Маълум аст, ки қонунҳои сохти овозии шеъри арабиرو ҳарфҳои мутаҳаррику сокин ва ватаду сабабу фосила, аммо асоси қонунҳои сохти фонетики шеъри форсӣ-тоҷикиро ҳиҷо ва навъҳои он ташкил медиҳад. Барои ҳамин, дар ин рисола дар асоси ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ ва ҳуруфи имрӯза таркиби овозии шеъри тоҷикӣ: садонокҳои дарозу кӯтоҳ, устувору ноустувор, мавқеи баъзе садонокҳо дар таркиби ҳиҷоҳо, зада ва мавқеи он дар ҳиҷо, таркиби овозии ҳиҷоҳои кӯтоҳ ва дарози шеъри тоҷикиро муайян карда, ба система дароварда шуд.

Мафҳуми ҳиҷо (муқаттаъ) аввалин бор дар навиштаҳои Абӯалии Сино дида мешавад. (90, 136). Саҳеҳию носаҳеҳии вазни шеърро дар забони тоҷикӣ тавассути ҳиҷоҳои кӯтоҳу дароз чен мекунанд. Бинои авзони шеъри арӯзии форс-тоҷик дар асоси дувоздаҳ навъи ҳиҷо бунёд гаштааст, ки аз ҷиҳати сифат ба се гурӯҳ: кӯтоҳ, дароз, якунимҳиҷо (дарозтар) чудо мешаванд. Барои чен кардани авзони шеъри форсӣ-тоҷикӣ аз омезиши ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ ва якунимҳиҷо шаклҳои овозии ҳашт рукни солим ва шакли овозии дусадубисту се рукни фаръӣ (музоҳаф) сохта шуданд, ки дар илми арӯз бо номи афъи́лу тафъи́л ва ғайра машхуранд.

11. Илми арӯз дар шакли гузориши классикӣ мушқил ва печ дар печ аст. Аз ин сабаб, омӯзиши он бевосита аз рисолаҳои арӯзии гузашта бе тайёрии пешакӣ имкондорад. Тайёрии пешакӣ бояд иборат бошад аз шиносии мухтасар бо асосҳо, мафҳумҳо ва истилоҳоти сарфу наҳви арабӣ, оддитарин қолабҳои арӯзӣ – афъи́лу тафъи́л ва ғайра. Тадқиқот нишон дод, ки шоирони форс-тоҷик дар ҳафтоду се навъи баҳри Музореъ,

шонздаҳ навъи баҳри Мучтасс, панҷ навъи баҳри Муқаттаъ, ёздаҳ навъи баҳри Раҷаз, понздаҳ навъи баҳри Рамал, ҳаздаҳ навъи баҳри Мунсарех шеър гуфтаанд, ки дар арӯзи арабӣ аз онҳо нишонае ҳам нест. Арӯзи тоҷикӣ тоҷик дар ин ақидаанд, ки шоирон метавонанд дар вазнҳои шеър гуянд, ки аз доираи шонздаҳ баҳри арӯзи араб берун бошад ва гузаштан аз ҳадди авзони арӯзи араб ҳаргиз мамнуъ нест. Умуман, дарвозаҳои эҷодкорӣ барои шоирону донишмандони шеърӣ мусиқӣ ҳамеша боз аст. Аз ин рӯ, арӯзшиносону мусиқидонон вазифадоранд, ки чунин эҷодкорихо ва офаридаҳои навро саривақт ба назар гирифта, шарҳу тавзеҳ диҳанд, асосҳои илмии онҳоро ошкор сохта, сараю носараи онҳоро аз ҳам ҷудо намоянд.

Намунаи ашъори шоирони асрҳои IX-X ва минбаъдаи форс-тоҷик маълум месозад, ки авзони бештари онҳо бо авзони баҳрҳои, ки дар доираҳои арӯзи араб буданд, мувофиқат намекунанд. Нахустин қасидаҳои комили адабиёти тоҷик – «Модари май», «Шикоят аз пирӣ», қасида ва мусамматҳои Фарруҳӣ ва Унсурӣ дар вазнҳои Мунсарехи мусаммани матвий маҷдӯъ, Мучтасси мусаммани маҳбуни аслами мусаббаъ, Ҳазачи мусаммани солим, Ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи максур, Мучтасси мусаммани маҳбуни максур эҷод шудаанд, ки намунаи чунин авзонро ҳеҷ гоҳ дар ашъори шоири пешазисломӣ ва баъдиисломии араб намеёбед.

12. Аввалин навардозӣ, ки дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ рух дод, ин тағйир додани доираҳои авзони араб буд. Агар дар доираҳои авзони араб ҳамагӣ шакли солими шонздаҳ баҳр гирд омада бошад, арӯзиёни форс-тоҷик дар доираҳои арӯз шаклҳои солими 42 баҳр ва анвои музоҳафи онҳоро ҷой додаанд. Навардозӣҳои дигаре, ки дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ ба вуқӯъ

омад, ин истихроҷи вазни рубой аз баҳри Ҳазач мебошад. Баъзе навапардозӣҳо дар арӯз бо номи шоирони алоҳида вобастагӣ дорад. Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Ҳоҷӯи Қирмонӣ, Садриддин Айнӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Бобо Ҳоҷӣ, Муҳиддин Фарҳат, Аскар Ҳаким ва дигарон аз ҷумлаи шоироне мебошанд, ки қариб аз ҳамаи авзони мутааддади шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ баҳри бардошта, худ авзони нава ибдоъ кардаанд. Ҷалолуддини Балхӣ дар 54 наваи вазни арӯз шеър эҷод кардааст, ки дар 15 тои он то ӯ касе шеър нагуфтааст. Ҳоҷӯи Қирмонӣ дар 11 вазни нава, Айнӣ дар як вазни нава, Фарҳат дар 37 вазни нава, аскар Ҳаким дар 5 вазни нава шеър гуфтаанд, ки то онҳо дар ин авзон касе шеърӣ комил насуруда буд. Навпардозии дигаре, ки ба назария ва амалияи арӯзи форсӣ-тоҷикӣ дорад, тааллуқ ба номи профессор Шарифҷон Ҳусейнзода ва шогирдонии ӯ Абдуқодир Маниёзов ва Саъдоншоҳ Имронов вобаста аст. Дар асоси рӯкни солими мафӯйлун ва шаклҳои дигари он доирае сохтанд, ки аз он баҳрҳои солими ва фаръиро берун баровардан мумкин аст.

13. Ҳоло дар адабиёти форс-тоҷик чор хусусияти шеърӣ озод аз лиҳози вазн мушоҳида карда мешавад. Якум, дар назми муосири тоҷик бо роҳи вайрон кардани микдори баробарии рӯкнҳои байтҳо мекушанд, ки вазиро аз оҳангҳои анъанавию маъмулӣ халос кунанд. Дар ин маврид рӯкнҳо шикаста шаванд ҳам, аммо мисраъи дигар аз давоми ҳамон рӯкни шикаста оғоз ёфта, дар охир шакли пурраи ҳамон рӯкн дар мисраъҳои нигоҳ дошта мешаванд. Дуюм, афӯйиле, ки мувофиқи талаботи вазн бояд дар шакли солими он меомаданд, шикаста мешаванд, аммо бар хилофи хусусияти якум, мисраъи минбаъда аз давоми афӯйили рӯкн ё зиҳофи мисраъи аввала оғоз наёфта, аз шакли рӯкни дигар сар мешавад. Сеюм, шоирони тоҷик аз имконият ва ноз-

ӯиҳои вазни арӯз истифода карда, шеърҳои офаридаанд, ки дар авзони баҳрҳои гуногунанд. Чаҳорум, дар эҷодиёти шоирони эронӣ ба ашъоре дучор меоем, ки як-ду рӯкни аввал дар вазн аст, боқӣ ҳама аз вазн берун, яъне як нава омезиши шеърӣ арӯзиву шеърӣ оғоду шеърӣ сафед мушоҳида мешавад.

14. Омӯзиши ашъори шоирони форс-тоҷик ва назми адабиёти шифоҳӣ нишон дод, ки дар назми халқҳои форсизабон авзони гайриарӯзӣ низ вучуд дорад, ки яке бо номи шеърӣ ҳичоӣ ва дигаре бо номи шеърӣ сафед машҳур аст. Вазни ҳичоӣ ҳамчун истилоҳ дар адабиётшиносии тоҷик бори нахуст дар китоби Бектош – «Вазни манзумаи тоҷикӣ» дучор меояд. Вазни ҳичоӣ ба табиати забонҳои мувофиқ аст, ки мавқеи зада дар калимаҳо муайян бошад. Забони тоҷикӣ ва табиати он ба хусусияти шеърӣ ҳичоӣ мувофиқ аст, зеро ба истисноии чанд калима дар забони тоҷикӣ зада ҳамеша дар ҳичоӣ охир меафтад ва зада на ҳамеша аҳамияти маъноӣ дорад.

Шеърӣ сафед осори манзумаи бекофияест, ки дар авзони ҳичоӣ ва ҳичоӣю оҳангӣ (силлобию тоҷикӣ) навишта шудааст. Дар ашъори шоирони форс-тоҷик шеърӣ сафед баробари шеърӣ озод ворид гардид ва аввалин намунаҳои онро шоирони Эрон – Нодири Нодирпур, Аҳавони Солис, Фаридуни Муширӣ ва баъдтар шоирони афғон Бориқи Шафъӣ, Сулаймон Лоик сурудаанд.

Шеърӣ сафед дар адабиёти тоҷик ба воситаи тарҷумаҳои А. Лоҳутӣ ворид гардид.

Шеърӣ сафед ҳарчанд аз кофия озод аст, аммо мувозинати байни мисраъҳо дар он баъзан нигоҳ дошта мешавад, шоир побанди байту банд нест ва дар ин ҷо умуман мафҳуми байт дигар вучуд надорад. Воҳиди асосӣ дар ин наваи шеърӣ мисраъҳоианд, аммо дарозию

ФЕХРИСТИ АДАБИЁТ

1.1.

1. ابن یمین فریومدی، دیوان اشعار، به تصحیح و اهتمام حسینعلی باستان زاده، تهران، 1366
2. ابوالفرج رونی. دیوان. به اهتمام محمود مهدوی دامغانی. تهران، 1348، 447 صج.
3. ازرقی هروی، دیوان. با تصحیح مقابله و مقدمه سعید نفیسی. تهران: شاهپاد، 1336، 112 صج.
4. انوری ابیوردی. دیوان. به کوشش سعید نفیسی. تهران: 1335-454 صج.
5. اوحدی اصفهانی معروف به مراغی، کلیات با تصحیح و مقابله سعید نفیسی. تهران، 1340-447 ص.
6. بابا فغانی شیرازی، دیوان اشعار، با تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوان ساری، تهران، 1362-447 ص.
7. تاریخ سیستان، به تصحیح ملک الشعرا بهار، تهران، 1369-486 ص.
8. حکیم ابومعین حمید الدین ناصر خسرو قبادیانی، دیوان اشعار، با تصحیح آقای حاجی سید نصر الله تتوی، اصفهان، 1339-496 ص.
9. حکیم سوزنی سمرقندی، دیوان، تصحیح و مقدمه و شرح احوال و فهرست لغت و ترکیبات و جایها با معانی و تفاسیر از دکتر ناصر الدین شاه حسینی، تهران، 1338-205 ص.
10. خاقانی شروانی. دیوان. به کوشش دکتر ضیالالدین سجادی. تهران: 1338، 1075 صج.
11. رشیدالدین وطواط. دیوان. با کوشش سعید نفیسی، با مقدمه و مقابله و تصحیح کتاب حدائق السحر، از روی چاپ مرحوم اباس اقبال. تهران: 1339، 737 صج.

кӯтоҳии (мутаवози) онҳо низ тобеъи ягон коида нест. Лекин то замон, ки вазни арӯз ба хубӣ омӯхта шаванд, шеърӣ сафеди шево ва гиро гуфтан аз имкон беруи аст. Шеърӣ бевазну беқофия ҳам вазни дохилӣ дорад ва он ҳоро бояд ҳам гӯянда ва ҳам хонанда эҳсос кунад.

15. Барои омӯзиши минбаъдаи арӯз бояд: а) ашъори халқӣ бо тамоми анвоъ мавриди таҳқиқи муфассали муҳаққикон қарор бигирад, зеро дар назми халқӣ баробари вазни арӯз авзони ҳичо, унсурҳои арӯзию ҳичоӣ, оҳангӣ, ҳичоию оҳангӣ ва ғайра мушоҳида мешавад; б) Меъри асосии шеър арӯз ва савту оҳанги шеър иқоъ ва бўъд аст, аз ин рӯ, омӯзиши муқоисавии илми арӯз ва илми мусиқӣ (иқоъ ва бўъд) бояд аз вазифаҳои аввалиндараҷаи мусиқшиносону арӯздонон бошад; в) Дар адабиёти форс-тоҷик анвоъи зиёди шеърӣ мавҷуд аст, ки баъзе аз онҳо вазни ҳосеро тақозо мекунад. Таҳқиқи пайвастаи авзони тамоми анвоъи шеърӣ ва мушаххасоти вазни шеърӣ шоирони алоҳида бояд бисёр муаммоҳои илми арӯзро кушояд.

11. سعدی. گلستان. به تصحیح حی-تی-یتانی، و ضمیمه آن در باره اوزان اشعار مختلف فارسی و عربی که در گلستان آمده است، چاپ لندن، 1874.
12. سعدی شیرازی. متن کامل دیوان. تهران، 1338-1340 ص.
13. سنائی غزنوی، دیوان. به سعی و اهتمام مدرس رضوی. 1320 شمس تبریزی. کلیات. به اظمام شرح حال مولوی به قلم بدیع الزمان فروزانفر. چاپ دهم، تهران، 1943-1570 ص.
14. عبد الواسع جبلی. دیوان. با اهتمام و تصحیح و تعلیق ذبیح الله صفا، جلد اول. قصادید. تهران: سپهر، 1339، 452 ص.
15. عمیق بخارای. دیوان. با مقابله و تصحیح و مقدمه و جمعآوری سعید نفیسی. تهران: 1339، 227 ص.
16. عنصری بلخی. دیوان. به کوشش دکتر محمد دبیر سیاقی. - تهران: 1342، 398 ح.
17. فرخی سیستانی. دیوان. به کوشش محمد دبیر سیاقی. - تهران، 1335، 510 ص.
18. فرهنگ رشیدی. تهران، 1337، 719 ص.
19. فرهنگ عمید. جلد اول. تهران، 1337، 442 ص.
20. محمد حسین ابن خلف تبریزی، برهان قاطع، باهتمام محمد معین، در پنج جلد، جلد 3، تهران، 1333-522 ص.
21. مرتضی کاخی، روشنتر از خاموشی، برگزیده شعر امروز ایران، تهران، 1376-941 ص.
22. معزی سمرقندی، دیوان. به سعی و اهتمام عباس اقبال آشتیانی، تهران، 1381.
23. منوچهری دامغانی. دیوان، به کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران، 1338-440 ص.

1. Абдулфараҷи Исфакони. Хикояти Иброҳими Иброҳимов ва фарзанди ӯ Исҳоқ / Из руси тарҷумаи И. Иброҳимов ва Гулназар. - Душанбе: Адиб, 1988. - 192 с.
2. Абуалӣ ибни Сино. Асарҳо. - Душанбе: Ирфон, 1380. Ҷ. 1. - 479 с.
3. Айни С. Ашъори мунтахаб / Тартибдиханда А. Абдуллоев. - Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. - 170 с.
4. Амир Хусрави Дехлавӣ. Осори мунтахаб. - Душанбе: Ирфон, 1975. - 393 с.
5. Аскар Ҳаким. Силсилаи шеърҳо / / Адабиёт ва ҷомеа. - 12 январи 1996. - С. 7., 1980. - №8. - С. 65-84.
6. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ / Дар тахти тахрири Абдулганӣ Мирзоеа. - Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. - 407 с.
7. Гулназар. Паи дарё. - Душанбе: Ирфон, 1986. - 372 с.
8. Гулшани адаб./ Намунаҳои назми тоҷик, асрҳои ХУI-ХУIII. Ҷ. 4. - Душанбе: Ирфон, 1977. - 384 с.
9. Гурӯғӣ: Достони баҳодурони Чамбули Мастон / Гуянда Ҳакназар Кабуд. Ҷ. 3. - Душанбе: Ирфон, 1979. - 284 с.
10. Дехотӣ А. Куллиёт. Ҷ.1. - Душанбе: Ирфон, 1965. - 374 с.
11. Ибни Сино. Фанни шеър // Садои Шарк, 1980. - №8. - С. 65-84.
12. Кабус-наме/ Пер. статья и примечания чл.кор. АН СССР Э.Е. Бертельса. - М.: Изд-во АН СССР, 1953. - 276 с.
13. Камоли Хучандӣ. Ҷазалҳои мунтахаб / Бо муқаддима ва тавзеҳоти Ш. Ҳусейнзода. - Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1955. - 135 с.

39. Лоик. Хонаи дил. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 468 с.
40. Лохутӣ Абулқосим. Куллиёт. Ҷ. 5. – Сталинобод. Нашрдавтоҷик., 1962. – 506 с.
41. Лохутӣ Абулқосим. Куллиёт. Ҷ. 3. – Сталинобод. Нашрдавтоҷик., 1961. – 175 с.
42. Лохутӣ Абулқосим. Шуъла ва шамшер. Душанбе: Ирфон, 1974. – 360 с.
43. Носири Хусрав. Куллиёт. Ҷ. 1. – Душанбе. Ирфон, 1991. – 636 с.
44. Осори Рӯдакӣ. / Дар тахти тахрири Абдулгани Мирзоев. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1959. – 542 с.
45. Рудаки. Стихи / Ред. и комментарий И.С. Брагинского. – М: Наука, 1964. – 512 с.
46. Сабаки Рӯдакӣ / Муқаддима, таҳияи матн ва луғату тавзеҳот ба калами Аҳмад Абдуллоев тааллуқдор. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 302 с.
47. Сабаки Рӯдакӣ / Муқаддима, таҳияи матн ва луғату тавзеҳот ба калами Аҳмад Абдуллоев тааллуқдор. – Душанбе: Адиб, 1991. – 368 с.
48. Фарҳат М. Рамзи зиндагӣ. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 334 с.
49. Фарҳат М. Садои шайпур. – Душанбе: Маориф, 1986. – 126 с.
50. Фирдавсӣ Абулқосим. Шохнома. – Душанбе: Ирфон, 1964. Ҷ. 1. – 468 с.
51. Фирдавсӣ Абулқосим. Шохнома. – Душанбе: Ирфон, 1964. Ҷ. 7. – 652 с.
52. 1000 мисраи Рӯдакӣ/ Таҳияи матн аз Р. Ҳодизода ва А. Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 191 с.
53. Ҳодизода Р. Танбӯри дилкаш. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 141 с.
54. Ҳофизи Шерозӣ. Куллиёт. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 672 с.

II. 1.

55. ابن خردادبه، مسالك و ممالك / ترجمة سعيد خاكرند، 1371-223 ص.
56. ابو الريحان بيروني، تحقيق ماللهند عن مقله في العقل مرذوله، چاپ لبيزك، 1925.
57. ابو الفضل جيش ابن محمد تفلسي، قانون ادب، به اهتمام غلامرضا ظاهر، بنياد فرهنگ ايران، 1350.
58. ابوالقاسم جنتي عطاي. نيما، زينديگي و آثار او. ، تهران، 1343
59. ابو علي مسكويه رازي. تجارب الامم / ترجمة دكتور ابو القاسم امامي. جلد اول، ، تهران، 1329، 554 ص.
60. ابو تواب رازاني، شعر و موسيقي و ساز و آواز در ادبيات فارسي. ، تهران، 1342.
61. ابو نثر فراهي، نصاب الصبيان، 1367-59 ص.
62. اته هيرمن، تاريخ ادبيات فارسي / ترجمل با هوشاي رضازاده شفق، ، تهران، 1337-341 ص.
63. احسان يار شاطر. شعر فارسي در عهد شاهروخ يا اعلم انحطاط در شعر فارسي. - تهران: 1334، 250 صح.
64. اخوان ثالث مهدي، تحقيقي در باره بحر طويل / در مجله ماه نامه فرهنگ، تهران، 1340، شماره 1.
65. اخوان ثالث مهدي، نوعي وزن در شعر امروز فارسي. مجاه پيام نو، شماره‌هاي 5، 6، 7، 8، 9، 10 سال 1342.
66. اديب طوسي. يك پيشنهاده تازه در فن عروز. نشريه دانشكده ادبيات، تبريز، 1339، سال دوازدهم، شماره چهارم.

79. تاج الاسامی / تصحیح علی اوسط ابراهیمی، تهران، 1367، 696-ص.
80. تاج الحلاوی، دقایق الشعر / به تصحیح و حواشی و یادداشت‌ها سید محمد کاظم امام، - تهران، 1342، 167.
81. تسیحی محمد حسین، نظمین غزل حافظ در بحر مازنی / مجله وحید، شماره 11، سال 1353.
82. جامی عبد الرحمن. رساله عروض در صناعت شعر و فقه در کتاب کلیات جامی. ص: 867-886.
83. جعفر سمائی، فنون شاعری، شامل تاریخچه شعر در ایران عروض و قافیه و بدیع، تهران، 1341.
84. جواد حلی. المفصل فی تاریخ العرب قبله الاسلام، نشر دوم، 9، بیروت، 1978.
85. حاجی محمد بن فصیح محمد المدعوی بکریمالدین الدشت بیاضی شرح نصاب اصیبیان ابونصر فراهی ملقب و مشتمل به شرح بیاضی، نول کشور، 112-1797.
86. حمید حسینی، نگاهی به تاریخچه عروض فارسی و تحقیقات عروضی از آغاز تا امروز / کیهان فرهنگی، شماره 1974، چهارشنبه 28 اسفند، 1370-18 مارس، 1992، ص: 4-5.
87. خانلری پرویز نائل. تحقیق انتقادی در عروض فارسی و چگونگی تحول اوزان غزل، تهران، 214-327 ص.
88. خانلری پرویز نائل، عروض عرب، هندی، مجله ادبیات، شماره 3، سال پنجم، 1327، صک 8-13.
89. خانلری پرویز نائل، وزن شعر، تهران، 1337.
90. خانلری پرویز نائل، وزن شعر فارسی. تهران. 1345-303 ص.
70. السماعیل حاکمی، محمد فاضل نیا. تاریخ ادبیات ایران. ، نثر و علم، از قرن هشتم تا مشروطیت، تهران، 1370-197 ص.
71. امام فخر راضی، جامع العلوم / فن بیستم علم عروض و فن اول و هشتم علم موسیقی، (چاپ تاشکند).
72. امیر خسرو دهلوی. اعجاز خسروی، لکهنو، 1874، ج.1-166 ص. ج. 2-344 ص، ج. 3-155 ص، ج. 4-376 ص، ج. 5-140 ص.
73. ابن المعتز، طبقات الشعراء، نشر دوم، قاهره، 1967.
74. المنجید، ص. 299، ماده ز ح ف.
75. ادورد براون. تاریخ ادبیات ایران. از فردوسی تا سعدی. ترجمه و حواشی فتح الله مجتبیای. - تهران: 1334، 447 ص.
76. بهار ملک الشعراء، سبک شناسی، تهران، 1334-127 ص.
77. بهار ملک الشعراء، سبک شناسی یا تاریخ تطور شعر فارسی، بخش یکم، دفتر چهارم. به کوشش علیقلی محمودی بختیاری. تهران، 1342-112 ص.
78. بهار ملک الشعراء، شعر عروضی در دوره اسلامی، // شعر در ایران، مشهد- تهران، ص 10-30.
79. بهار ملک الشعراء، شعر فارسی، / پیام نو، 1325، شماره پنجم، ص: 1-14.
80. بهار ملک الشعراء، شعر عروضی در دوره اسلامی، // شعر در ایران، مشهد- تهران، ص 77-78.
81. بهمن ساروق. نیما و شعر فارسی. تهران 1350.

103. عید الحسین زرینکوب. نقد ادبی. جستجو در اصول و روشها
مباحث نقادی با بررسی در تاریخ نقد و نقادان. جلد اول و دوم
مؤسسه انتشارات امیر کبیر. - تهران: 1389، 921 ص.

104. دکتر محمد محمدی. فرهنگ ایرانی و تأثیر آن در تمدن اسلامی
و عرب. تهران: 1332.

105. دکتر مهدی برکشلی. موسیقی دوره ساسانی. تهران: 1337.

106. دکتر مهدی حمیدی. عروض حمیدی. تهران. 1342-71 ص.

107. دکتر نصر الله امامی. مرثیه و مرثیه سرای در ادبیات فارسی
اهواز. 1329-488 ص.

108. دولت‌شاه سمرقندی. تذکرة الشعرا. به تحقیق و تصحیح محمد
عباس. - تهران: اساطیر، 1337، 149 ص.

109. رادویانی محمد بن عمر. ترجمان البلاغه، به تصحیح و اهتمام احمد
آتش و اتقاد استاد ملک الشعرا بهار. چاپ دوم شرکت انتشارات اساطیر،
تهران: 1362، 290 ص.

110. رجای علی محمد. پلی میان شعر هجای و عروض فارسی.
تهران. 1343.

111. رضازاده شفق. تاریخ ادبیات ایران. تهران. 1369. 423 ص.

112. زمشخری. القسطاس المستقیم. بغداد.

113. زین العابدین مؤمن. تحول شعر فارسی. - تهران: انتشارات طهوری،
چاپ چهارم، 1371، 414 ص.

114. زین العابدین مؤمن، شعر و ادب فارسی. چاپخانه تابش، تهران،
1332. 244 ص.

115. ساعد باقری. محمدرضا محمدی نیکو. شعر امروز. انتشارات
بین المللی الهدی. 1372-590 ص.

90. خواجه نصیر الدین طوسی، اساس الاقتباس / به تصحیح مدرس
رضوی، تهران 1326-599 ص.

91. خواجه نصیر الدین طوسی، اساس الاقتباس، انتشارات دانشگاه
تهران، 1355

92. خواجه نصیر الدین طوسی، معیار الاشعار. در علم عروض و
قافیه شعر فارسی، تهران، 1325.

93. خواجه نصیر الدین طوسی، معیار الاشعار. در علم عروض و
قارافی // به اهتمام محمد فشارکی و جمشید مظاهری، نشریات
سهروردی، تهران، 1403.

94. خلیل ابن احمد فراهدی، الحروف. قاهره، 1929.

95. خلیل ابن احمد فراهدی، کتاب العین. بغداد، 1969.

96. در باره حافظ چه میگوید؟ / به کوشش جمشید مهریویا.
انتشارات خوان زاده، تهران: 1347 ص 520.

97. دکتر اسعد عبد الهادی فتدیل. فنون شعر فارسی / ترجمه فاطمه
سهانفکر. تهران: 1329-302 ص.

98. دکتر حسین محمد زانل صدیق. شرح غزل های صائب
طبریزی. جلد اوول. تهران: 1370-262 ص.

99. دکتر خلیل رهبر. فرخی سیستانی. به معنی واژه ها و شرح
بیتهای دشوار و برخی تکتیهای دستوری و ادبی. تهران: 1344-99
ص.

100. دکتر زهرا خانلری، رهنمای ادبیات فارسی. تهران: 1340.

101. دکتر زهرا خانلری، کیا. فرهنگ ادبیات فارسی دری. تهران:
1347-520 ص.

103. عید الحسین زرینکوب. نقد ادبی. جستجو در اصول و روشها
مباحث نقادی با بررسی در تاریخ نقد و نقادان. جلد اول و دوم
مؤسسه انتشارات امیر کبیر. - تهران: 1389، 921 ص.

104. دکتر محمد محمدی. فرهنگ ایرانی و تأثیر آن در تمدن اسلامی
و عرب. تهران: 1332.

105. دکتر مهدی برکشلی. موسیقی دوره ساسانی. تهران: 1337.

106. دکتر مهدی حمیدی. عروض حمیدی. تهران. 1342-71 ص.

107. دکتر نصر الله امامی. مرثیه و مرثیه سرای در ادبیات فارسی
اهواز. 1329-488 ص.

108. دولت‌شاه سمرقندی. تذکرة الشعرا. به تحقیق و تصحیح محمد
عباس. - تهران: اساطیر، 1337، 149 ص.

109. رادویانی محمد بن عمر. ترجمان البلاغه، به تصحیح و اهتمام احمد
آتش و اتقاد استاد ملک الشعرا بهار. چاپ دوم شرکت انتشارات اساطیر،
تهران: 1362، 290 ص.

110. رجای علی محمد. پلی میان شعر هجای و عروض فارسی.
تهران. 1343.

111. رضازاده شفق. تاریخ ادبیات ایران. تهران. 1369. 423 ص.

112. زمشخری. القسطاس المستقیم. بغداد.

113. زین العابدین مؤمن. تحول شعر فارسی. - تهران: انتشارات طهوری،
چاپ چهارم، 1371، 414 ص.

114. زین العابدین مؤمن، شعر و ادب فارسی. چاپخانه تابش، تهران،
1332. 244 ص.

115. ساعد باقری. محمدرضا محمدی نیکو. شعر امروز. انتشارات
بین المللی الهدی. 1372-590 ص.

130. صفا ذبیح الله. گنج سخن. تهران. 1340. -300 ص.
131. صفا ذبیح الله. مختصر در حول نظم و نثر پارسی. تهران. 1333-95 ص.
132. صفی الدین علاء بن صفی الدین علی البسطامی. تحفة الشعر در علم عروض (نسخه خطی).
133. طایرزاده ع. عروض و تصحیح شعر رودکی / سمپوزیوم بین المللی سهم مردومان ابرانی در رشد تمدون بشری. نوشنیه: 1992. ص: 57-58.
134. عباس قلی علی. وزن شعر در زبان فارسی. پیام توین. تهران. 1352. رقمهای 5-6.
135. عبد الرقیع. حقیقت. فرهنگ شاعران زبان پارسی. 1367-233 ص.
136. عبد القاهر بن اسحاق. عروض همایون. چاپ ادیب هروی. تهران. 1337.
137. عبدالقاهر جرجانی. اسرار البلاغه. ترجمه جلیل تجلیل. با شرح احوال و آثار مؤلف بقلم مترجم کتاب. - تهران: انتشارات دانشگاه تهران، 1370، 300 ص.
138. عروث الله طایر. سهم یک دانشمند تاجیک در علم عروض. سمپوزیوم بین المللی سهم مردومان ابرانی در رشد تمدون بشری. نوشنیه: 1992. -ص: 48.
139. عطا الله تدین. مولانا و طوفان شمس. تهران. 1372. -606 ص.
140. علی اکبر فیاض. تاریخ اسلام. تهران. 1335.

116. سعید نفسی. احوال و اشعار ابو عبد الله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی. مجلد اول. تهران. 1319.
117. سعید نفسی. احوال و اشعار ابو عبد الله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی. مجلد دوم. تهران. 1319.
118. سعید نفسی. احوال و اشعار ابو عبد الله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی. مجلد سوم. تهران. 1319.
119. سعید نفسی. تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری. جلد اول. - تهران: انتشارات فروغی، 1344، 664 ص.
120. سلیم نساری. تاریخ ادبیات ایران. جلد های اول و دوم. تهران. 1333. -224 ص.
121. سعید علی میرنیا. نصاب الصبایان و سلک جواهر / ماه نامه سیمورغ. شماره های 12-13. تهران: 1372. -ص. 22-234.
122. سیفی. عروض سیفی. کلکته. 1827. -54 ص.
123. شبلی نعمانی. شعرالعجم. جلد های 1-2، چاپ سوم. - تهران: 1347، 565 ص.
124. شبلی نعمانی. شعرالعجم. جلد های 3-4، چاپ سوم. - تهران: 1347، 676 ص.
125. شرف الدین رامی. انیس العشاق. به تصحیح و اهتمام عباس اقبال. تهران. 1335.
126. شکوروف محمدجان. صدر الدین عینی. نوشنیه. 1987. -305 ص.
127. شمس الدین محمد بن قیس الرازی. المعجم فی معاییر اشعار العجم. به تصحیح علامه محمد بن عبدالوهاب قزوینی. - تهران: 1337، 544 ص.
128. صاحب بن عباد. القناع فی العروض و تخریج القوافی. به تحقیق الشیخ محمد حسن الیاسین. - بغداد: 1920.
129. صفا ذبیح الله. تاریخ ادبیات در ایران. جلد اول و دوم. تهران. 1339. -1128 ص.

141. غلام حسین یوسفی. فرخی سیستانی. بحثی در شرح احوال و روزگارو شعراو. مشهد. 1341. 475-ص.
142. فاطمه سیاح. نظریاتی چند در باب شاهنامه وزندگانی فردوسی/ سخن. سال دوم. شماره 7. تهران. 1334. ص: 731-736.
143. فخر اصفهانی شمس. معیار جمالی. بخش چهارم. چاپ صادق کیا. تهران. 1337.
144. فرزاد مسعود. مجموعه اوزان شعر فارسی. خرد و کوشیش. شیراز. 1349.
145. فرزاد مسعود. حافظ صحت کلمات و اصالت غزلها. شیراز: 1349. 667-ص.
146. فرصت شیرازس. بحور الالحان. بمبی.
147. فروزانفر، بدیع الزمان. سخن و سخن وران. ج. 1. چاپ دوم. تهران: 1317.
148. قبول محمد. هفت قلزم. جلد چهارم. لکهنو: 1317-179-ص.
149. کاشفی کمال الدین حسین واعظ. بدایع الافکار فی صنایع الاشعار/ با مقدمه و سعی و فهرستهای رحیم مسلمان قلوب. مسکو: 1977. 144-ص.
150. لطف علی صورتگر. سخن سنجی. تهران: 1341. 157-ص.
151. محسین طالع نیا. در جستجوی دوست. تهران: 1373. 400-ص.
152. محمد ابن اسحاق ندیم. الفهرست/ ترجمه رضا تجدد. تهران: 1344. 644-ص.

153. محمد جعفر محبوب. سبک خراسانی در شعر فارسی. تهران: 1345، 75-ص.
154. محمد جعفر محبوب. قصیده قدیمترین قالب شعر فارسی // تلاش 1970 رقم 23 ص: 26-29.
155. محمد حقوقی. شعر و شاعران. تهران: 1367. 594-ص.
156. محمد رسول دریاگشت. صایب و سبک هندی در گستوره تحف ادبی. تهران: 1371. 637-ص.
157. محمد رضا شفیعی کدکنی. موسیقی شعر. پاریس: انتشارات خاوران، 1367-ص.
158. محمد عوفی بخارای. تذکره لباب الالباب. به تصحیح ادورد خی براون. جلد اول. - لیدن: 1906، 486-ص.
159. محمد عوفی بخارای. تذکره لباب الالباب. به تصحیح ادورد خی براون. جلد دوم. - لیدن: 1906، 486-ص.
160. محمد قزوینی. بیست مقاله. تهران: 1336. 127-ص.
161. محمد معین. یک قطعه شعر در پارسی باستان. تهران: 1322.
162. مسعود فرزاد. عروض حافظ/ ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. سال 17. شماره اول. 1350. ص 202.
163. مظاهر مصفا. پاسداران سخن. تهران: 1335. 483-ص.
164. معظمه اقبالی (اعظم). شعر و شاعران در ایران اسلامی. چاپ چهارم. تهران: 1349. 654-ص.
165. مقدم و. م. فرهنگ لغات قافیه. همدان: 1370. 648-ص.
166. مولانا مفتی محمد سعیدالله. میزان الافکار. شرح معیار الاشعار معه رساله روباعی. نول کشور: 1282. 222-ص.
167. میرزا ابو الطالب رضوی نواد. صومعه سرای. چهارصد شاعر برگزیده پارسیگو. تهران: 1349. 1200-ص.

168. میرزا یوسف عبدالغنی. رودکی و انکشاف غزل در عصرهای 10-15- استالین آبادنشریات دولتی تاجیکستان. -1957. 78-ص.
169. نجفی عبد الحسین. اختیارات شاعری. مجله جنگ اصفهان. دفتر 10. -تهران. -1352.
170. نجفی عبد الحسین. در باره تبقه بندی وزنه‌های شعر فارسی. مجله آشنای با دانش. فروردین. -1352.
171. نظام‌الدین احمد بن محمد سلح الصدیقی. مجمع الصنایع. دستخت. سال کتابت. -1670.
172. وحید طبریزی. رساله جمع مختصر/ متن کامل و تصحیح شده و اهتمام اندره برتلس. اداره نشریات خاور: مسکو. -1909. -120 ص.
173. وحیدیان کام یار تقی. اوزان فهلویات عروض است. مجله دانشکده اهواز. -1357، شماره 1.
174. وحیدیان کام یار تقی. بررسی اوزان نوری. فرخنده پیام/ یادگار نامه غلام حسین یوسفی. انتشارات دانشگاه مشهد. -1359.
175. وحیدیان کام یار تقی. بررسی اوزان نوحه ها. مجله دانشگاه انقلاب. -1362. شماره 32.
176. وحیدیان کام یار تقی. بررسی وزن شعر عامیانه فارسی. انتشارات آگاه. -تهران: 1357.
177. وحیدیان کام یار تقی. تیکه و وزن شعر فارسی. مجله راهنمای کتاب. -1352. شماره‌های 4، 5، 6.
178. وحیدیان کام یار تقی. عروض فارسی در یک مقاله. دانشکده ادبیات مشهد: 1362، شماره 1، سال 16.

179. وحیدیان کام یار تقی. عروض و قافیه علمی/ کیهان در دهه سال دهم، رقم 9. -1993.
180. وحیدیان کام یار تقی. فنون و صنایع ادبی. -تهران: 1365. ص.
181. وحیدیان کام یار تقی. نوآوری خواجه در اوزان عروضی/ خواجه ویژه کنگره جهانی بزرگداشت خواجه کرمانی. -کرمان: 1379. جلد 3. -ص: 44-53.
182. وحیدیان کام یار تقی. نوای گفتار در فارسی. دانشگاه اهواز. -1357.
183. وحیدیان کام یار تقی. وزن شعر فارسی مأخوذ از وزن شعر عرب نیست/ سخنرانیهای هشتمین کنگره تحقیقات ایرانی. -1356.
184. وزیر علی‌نقی. اصلاحات ادبی. مجله مهر. شماره 10، سال پنجم. -1316.
185. ارژنی بچکا. ادبیات فارسی. در تاجیکستان/ مترجمان محمود عبادیان، سعید عبانژاد هجران دوست. -تهران: 1372. -270 ص.
186. یوشیچ نیما. حرفهای همسایه. تهران: 1351.
187. همای جلال الدین. رودکی و اخترای ربوی/ مجله دانشکده ادبیات. شماره 3-4. سال ششم.
188. همای جلال الدین. تاریخ ادبیات ایران. جلد اول و دوم. -تهران: 1340. -740 ص.
189. Arberru A. J. Classical persian literature. - London: George Unwin, 1958. - 464 p.

190. Browne E.A. A literary History of Persia in yvols. Cambridge: Uniwersity Press, 1969. V.1. From the Earliest Times unri Firdawsi, XIV, 521 p. V.2. From Firdawsi to Sa'di, XIV, 568 p. V.3. The Tartar Domination (1265-1902), XVII, 586 p.
191. Browne E.A. A literary History of Persia in yvols. Cambridge, 1928, vor. III. (Тарчумаи форси асар Эдуард Браун, Таърихи адабиёти Эрон аз ниман карни хафтум то охири карни нӯхуми хиҷри тарчума ва ҳавошӣ ба калами Алиасгар Ҳаким, Техрон, 1327 шамсӣ – 1948 милодӣ.
192. Blachere A. Histoire de la literature arabs des origines a la fin du XV siccle de j. – С.Т. 1-3 p., – 1952-1966.
193. Elwell – Sutton, E.P. The Persian metres. Cambridge, 1976.
194. Ethe Herman. Neupersische literatus, Crundriss der iranischen philology, Strassburg, 1896-1904 // bend/ тарчумаи форси асар: Таърихи адабиёти форси, таълифи Ҳермон Эте, тарчума ва хвошии доктор Ризозода Шафак. – Техрон, 1337 шамсӣ.
195. Well G. Arud // The Encyclopaedia of islam, 2 nd. ed. Vol. 1, 1960.
196. Nicholson R.A. A literary history of the Arabs. – Cambridge, 1969.
197. Sellheim R. Al-Khalil ibn Ahmad // The Encyclopaedia of islam, 2 nd. td. Vol. facs. 75-76, 1977.
198. Hertel J. Beitrage zur metric des Awesta und des Rdvedas. «Abhand lungen d. Phil. – Hist. Klasse der Saehs. Akad. d. Wissenschaften», B. XXXVIII, 3. 1927.
199. Farsaad Mas'ud. Persian poetic metres, leidan, 1976. – p.109.
200. Geldner K. Uber die metric des Jungeren Avesta. – Tubingen, 1877.
201. Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X – начала XI в. Тошкент: Фан, 1984. – 292 с.
202. Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Бухаре при Саманидах (X в.). Автореф. канд. филол. наук. – Ташкент, 1963. – 21 С.
203. Абдуллоев А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI. – Душанбе: Дониш, 1972. – 283 с.
204. Абдуллоев А., Саъдиев С. Адабиёти форсу тоҷик дар асри XI ва аввали асри XII. – Душанбе: Дониш, 1986. – 262 с.
205. Абдулҳақи Вола. Шеър ва чомеа // Садои Шарк. – 1968. - № 6, с. 97 – 104.
206. Абдуманнони Насриддин. Фарҳанги мушкилоти адабиёт. Хучанд, 1992. – 114 с.
207. Абдурахман Джами. Трактат о музыка /Пер, с. пер. А.Н. Болдырева, Ташкент, 1960.
208. Абдусаторов А. Становление и развитие рубаи в персидско – таджикской литературе XV11- X1X вв. Автореферат канд. дисс. - Душанбе, 1990.
209. Абрамович Г.Л. Элементы стиховедения //Абрамович Г. Л. Введение в литературоведение. – М.: Учпедгиз, 1961. – С. 176 – 204.
210. Абу Закарийа (Ал – Хатиб) Ат – Табризи. Ал – кафи фил – л аруд ва – л – кавафи //Фролов Д. В. Классический арабский стих. – М.: Наука, 1991. – С. 145 – 343.
211. Абу Рейхан Беруни. Индия /перевод с арабского А. Б. Халилова и Ю. Н. Завадского, Тошкент, 1963.

212. Абу Хайян ат – Тайхиди. Об арабах и персах /Перевод с арабского, вступ. и коммент. В. Фролова. – НАА, 1985. – № 4.
213. Абульфарадж Аль-Исфахани. Книга песен /Перевод с арабского А. Б. Халидова, Б. И. Шидфар. – М.: Наука, 1980. – 671 с.
214. Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ – Таърихи Табарӣ. Ҷ. 1. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 656 с.
215. Абӯнастри Фароҳӣ. Нисоб – ус – сибён /Таҳии Саидамир Аминзода ва Муқимаи Алламурод. Душанбе, 1993. – 24 с.
216. Авдиев В. И. История древнего Востока. – М. Высшая школа. 1970. – 608 с.
217. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII – XIV //Муҳаррири масъул Р. Ходизода. – Қисми якум. – Душанбе: Дониш, 1976. – 348с.
218. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII – XIV /Е.Э. Бергельс, Н. А. Болдырев, М. М. Османов, Р. Ходизода ва диг. /Қ. И. – Душанбе: Дониш, 1976. – 346 с.
219. Адмони В. Г. Свободный стих и традиционные формы организации стиха //Адмони В. Г. Поэтика и действительность. – М.: Советский писатель, 1975. – С. 256 – 282.
220. Азер А.А. Персидское стихосложение и рифма: Автореферат диссертации доктора филологических наук. – М., 1967. – 110 с.
221. Азер А.А. Рифмы персидского стиха / Проблемы восточного стихосложения. – М.: Наука, 1973. – С 16-24.
222. Азизӣ Б. Як назар ба шеъри тоҷикӣ // Овози тоҷик, 1928. – 16 сентябр.

223. Азизӣ Б. Як назар ба шеъри тоҷикӣ // Овози тоҷик, 1928. – 26 август.
224. Айнӣ С. Ба Дехотӣ // Шарки Сурх. – 1962. – №4. – С. 128-131.
225. Айнӣ С. Ба Турсунзода // Шарки Сурх. – 1956. – №4. – С. 107-110.
226. Акимушкин О.Ф. Комментарий на искусственную касиду Кивами Мутарризид // КСИНЛ, 1965. – №69. – С. 5-21.
227. Акрем Джафар. Теоретические основы аруза и азербайджанский аруз / В сравнении с арабским, персидским, таджикским, турецким и узбекским/ Автореферат диссертации доктора филологических наук. – Баку, 1968. – 193 с.
228. Акрем Джафар. Теоретические основы аруза и азербайджанский аруз. – Баку: ЕЛМ, 1977. – 412 с.
229. Алиева Н. Взгляды Надер Надерпура на «Новый стих» / IY Всесоюзная научная конференция докладов. – Ташкент: ТГУ, 1964. – С. 36-37.
230. Аллахвердиев Г.А. Труд Хатиба Тебризи «Китаб ал-кафи фи-л-аруз ва-л-кавофи» как источник по восточной поэтике / Автореферат диссертации кандидата филологических наук. – Баку, 1984.
231. Ал-Фахури, Ханна. История арабской литературы. – Т.1. – М: Изд.иностр.лит., 1959. – 368 с.
232. Ал-Хатиб ат-Тибризӣ. Ал-каф-фи-л-аруз ва-л-кавафи. – Каир (б.г.).
233. Альтман И.В. Применение Поливановского принципа звуковых повторов к некоторым особенностям поэтики аруза // Проблемы восточного стихосложения. – М.: Наука, 1973. – С. 111-114.
234. Амонов Р. Асрори рубоӣи халқӣ // Садои Шарк, 1964. – №9.

235. Амонов Р. Лирикаи халқи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1968. – 410 с.
236. Амонов Р. Табиат ва шеър / Эҷоди бадеӣ, халқ ва замон. – Д.: Ирфон, 1970.
237. Амонов Р., Шукуров М. Вазни шеър Мутақориб// Амонов Р., Шукуров М. Адабиёти Ватан: Барои синфи шашум. – Нашри 4. – Душанбе: Маориф, 1981. – С. 58-61; 79-82.
238. Аристотель, Форобӣ, Ибни Сино, Ибни Руша, Насируддини Тӯсӣ. Фанни шеър/ Танзим, тасхех ва тавзеҳоти Ш. Ҳусейнзода, Х. Шарифов. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 192 с.
239. Асадуллоев С. ва Оқилов М. Абҷад ва таърихҳо. – Душанбе: Дониш, 1972. – 156 с.
240. Аслонов В.И. Проблема тюрко-язычного стихосложения в отечественной литературе последних лет/ Вопросы языкознания, 1968. - №1. - С. 118-120.
241. Асрорӣ В. Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи вазни рубоӣҳои халқи // Учен.зап. Душанбе. гос.пед.ин-т.им. Т.Г. Шевченко, 1957. – Т.17. – Сер.филол.вып. 7. – С.5-15.
242. Асрорӣ В. Жанрҳои хурди фолклори тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1990. – 225 с.
243. Асрорӣ В. Қофия ва вазн дар фардбайтҳо, рубоӣ, дубайтӣ, рубоӣ ва дубайтии мустақод// Асрорӣ В. Жанрҳои хурди фолклори тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Маориф, 1983. – С. 4-25.
244. Асрорӣ В., Амонов Р. Эҷодиёти даханакии халқи тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1980. – 303 с.
245. Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ / Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Раҳим Муслумонкулов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 222 с.

246. Афсаҳзод А. Лирика Абд-ар-Раҳмана Джами / Проблемы текста и поэтики. – М.: Наука, 1988. – 326 с.
247. Афсахов А. Шаклу вазни ашъори Мирзо Гурсунзода/ Суннатҳои устувор ва навпардозҳои модкор. – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 231-244.
248. Бабур Заҳириддин Мухаммад. Трактат об арузе/ Факс-рукописи, изд. текста, вступ. статья (С. 13-32) и указ. И.В. Стеблевой. – М.: Наука, 1972. – 363 с.
249. Бартольд В.В. Из средневековой туркестанской поэзии. – Ташкент: Наука и просвещение, 1922.
250. Бақоев М. Ҳаёт ва эҷодиёти Ҳусравӣ Дехлавӣ. (Мухаррир З. Ахрорӣ). – Душанбе: Дониш, 1975. – 280 с.
251. Бақоев М. Ҳусравӣ Дехлавӣ ва достони «Дувалронӣ ва Хизрхон». – Сталинобод: Нашр.АФ. РСС Тоҷикистон, 1958. – 133 с.
252. Бақоев М. Шеърҳои шоирӣ аз назари Амир Ҳусрав // Садои Шарк. – 1972. - №2. – С. 114-123.
253. Бектош Н. Вазни манзумаи тоҷик. – Сталинобод: Нашр.давтоҷик., 1936.
254. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. – М.: Наука, 1966. – 279 с.
255. Бертельс А.Э. Трактат по поэтике Вахида Табризи / Советское востоковедение. – М., 1956, №2. - С. 77-82.
256. Бертельс Е.Э. Грамматика персидского языка. – Л.: Изд-во Ин-та живых вост.яз.им. А.С. Енукидзе, 1926, Гл.12. Стихосложение. – С. 96-126.
257. Бертельс Е.Э. Джами: Эпоха, жизнь, творчество. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1949. – 175 с.
258. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы// Избранные труды. Т.1. – М.: изд-во вост.лит., 1960. – 556 с.

259. Бертельс Е.Э. Литература народов Средней Азии от древнейших времен до XV века н.э. – ИМ 1939. – №6. – С. 210-238; №7. – С. 246-264; №9. – С. 264-281.
260. Бертельс Е.Э. Носир Хисрау и его взгляды на поэзию. // Изд. АН Тадж. ССР. Отд. обществен. Сталинабад. – Изд-ва АН Тадж. ССР, 1953. Вып. 4. С. 143-153.
261. Бертельс Е.Э. Поэтика Низами // Избранные труды: Низами и Фузули. – М: Наука, 1962. – С. 473-481.
262. Беруни Абӯрайхон. Осор-ул-бокия. – Душанбе Ирфон, 1990. – 432 с.
263. Бируни Абу Райхан. Избранные произведения. Т.1. – Ташкент, 1957.
264. Бируни Абу Райхан. Избранные произведения. Т.4. – Ташкент, 1974.
265. Бобоев Асрор. Мавзӯ ва сабки ашъори Манучехрӣ. – Душанбе: Дониш, 1990. – 130 с.
266. Бобоев Ю Асосҳои шеъри тоҷикӣ // Бобоев Ю, Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1987. – С. 171-191.
267. Бобоев Ю. Вазн ва сохти шеъри тоҷикӣ // Бобоев Ю. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – С. 135-142.
268. Болдырев А.Н. Предисловие // Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или Четыре беседы. Перевод с персидского С.И. Баевского и З.Н. Ворожейкиной. Под. ред. А.Н. Болдырева. – М: Изд-во вост.лит., 1963. – С. 3-22.
269. Большаков О.Г. История халифат: Ислам в Аравии 570-633. – М: Наука, 1989. – 312 с.
270. Брагинский В.И. Эволюция малайского классического стиха. – М., 1975.

271. Брагинский И.С. Авесто // Энциклопедия Советии Тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе, 1978. – С. 38-40.
272. Брагинский И.С. Дар бораи китоби Баҳром Сирус // Сирус Б. Арузи тоҷикӣ. – Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1963. – С. 3-4.
273. Брагинский И.С. Из истории персидской и таджикской литературы. – М: Наука, 1972. – 524 с.
274. Брагинский И.С. Очерки из истории таджикской литературы / АН. Тадж. ССР. Ин-т яз.и лит. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1956. – 452 с.
275. Брагинский И.С. Очерки из истории таджикской народной поэзии. М:АН СССР, 1956. – 496 с.
276. Брагинский И.С. Персидская классическая поэзия / Детская энциклопедия. Т.10. – М: АН Пед. Наук, 1961. – С. 64-66.
277. Вахид Табризи. Джами и мухтасар. Трактат о поэтике. Критич. текст, перев. и прим. А.Е. Бертельса. Отв. ред. А.А. Стариков. – М:Наука, 1959. – 158 с.
278. Валихӯчаев Б. Дар бораи «Рисолаи аруз»-и Сайфии Бухорой // Масъалаҳои назария ва таърихи адабиёти тоҷикӯ уzbek. – Самарканд, 1975. – С. 1-12
279. Валихӯчаев Б. Захириддин Мухаммад Бобур ва адабиёти тоҷик/ Масъалаҳои филология ва робитаи адабӣ. – Самарканд, 1977. – С. 5-11. / Тр. Самарканд. гос.ун-та им. А. Навои. Н.С. №318.
280. Ватват Рашид Ад Дин. Сады волшебства в тонкостях поэзии («Хада ик- ас-сихр фи дако ик аш-шир»). Пер. с персид. И комм. Н.Ю. Чалисовой. – М: Наука, 1985. – 324 с.
281. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Ленинград, 1940.

282. Вильчевский О.Л. Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта / Советское востоковедение, 1957, №4. – С. 63-76.
283. Ворожейкина З.Н. Приёмы усиления рифмы в малых стихотворных формах персоязычной лирики XI в. // Проблемы исторической поэтики литературы Востока. – М.: Наука, 1988. – С. 269-285.
284. Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. М., 1984.
285. Гаспаров М.Л. Современный русский стих // Метрика и риторика. – М.: Наука, 1974. – 487 с.
286. Гафуров Б.Г. Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история. – М.: Наука, 1972. – 658 с.
287. Гибб Х.А. Арабская литература: Классический период // Перевод с англ. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – 187 с.
288. Гинцбург Д.Г. Основы арабского стихосложения. – ЗВОРАО, 1883. Т.7, 1896. Т.9, 1897. Т.10.
289. Грязневич П. А. Развитие исторического сознания арабов (VI-VIII вв.) // Очерки истории арабской культуры V-XV вв. – М.: Наука, 1982. – С. 75-155.
290. Гусейнов Б.М. Новое и новаторские в современной персидской поэзии (постановка вопроса). Теоретические проблемы восточных литератур. – М.: Наука, 1969.
291. Давлатов М. Газал ва анъанаи он дар эҷодиёти Абулқосим Лохутӣ. – Д., 1965.
292. Давронов С. Вазни арӯз дар ашъори устод Лохутӣ // Ёдбуди Лохутӣ. – Душанбе: Дониш, 1974. – С. 144-158.
293. Давронов С. Вазни ашъори Абулқосим Лохутӣ. – Душанбе: Дониш, 1965. – 164 с.

294. Давронов С. Метрика поэзии Абулқасима Лохутӣ. – Автореф. дис. кан. филол. наук. – Душанбе, 1966. – 34 с.
295. Давронов С. Навпардозихои Лохутӣ // Садои Шарқ. – 1967. – №2. – С. 138-147.
296. Давронов С. Насими рӯхбахш: Материал доир ба назми тоҷик // Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1970. – С. 252-262.
297. Давронов С. Омӯзиши вазни шеъри тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 176 с.
298. Давронов С. Сохти шеъри тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 25 с.
299. Давронов С., Рачабов И. Бахр // Энциклопедияи Советии Тоҷик. – Душанбе, 1978. – Ҷ. 1. – С. 396.
300. Давронов С., Рачабов И. Вазн // Энциклопедияи Советии Тоҷик. – Душанбе, 1978. – Ҷ. 1. – С. 573.
301. Дарвешалии Чангӣ. Намунаҳои аз «Тӯхфат-ус-сурур» / Дурдонаҳои наср, ҷилди савум. – Д.: Адиб, 1991. – С. 440-452.
302. Дворянков Н.А. Строфика поэзии пашто // Проблемы восточного стихосложения. – М.: Наука, 1973. – С. 25-59.
303. Девонакулов А. Пойдевори назмшиносӣ // Маориф ва маданият. – 1983. – 29 май.
304. Диноршоев М. Философия Насриддина Туси. – Душанбе: Дониш, 1968.
305. Долин А. Историческая обусловленность метрики синтайси в японской поэзии / Литература и время. – М.: Наука, 1973. – С. 243-250.
306. Донишвар. Ҳар сухан вақтеву ҳар нукта маконе дорад. Шарҳи газали Ҳофиз // Маърифат – 1994. – №5-6. – С. 16-19.

307. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана // Под ред. И.М. Дьяконова и А.Г. Периханин. М.: Наука, 1961.
308. Елизаренкова Т.Я., Топоров В.И. Древнеиндийская поэтика и ее индоевропейские истоки // Литература и культура древней и средневековой Индии. – М.: Наука, 1979.
309. Жале Б. Роль Ними Юшиджа в «новой поэзии» современного Ирана // IY Всесоюзная научная конференция по иранской филологии: Тезисы докладов. – Ташкент: ТГУ, 1964.
310. Жале Б. Нима Юшидж – отец новой поэзии в Иране/ Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – М.: Наука, 1964. – С. 319-339.
311. Жирмунский В.М. Введение в метрику // Введение в литературоведение: Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1979. – С. 241-245.
312. Жирмунский В.М. К вопросу о стиховом ритме. – Историко-филологические исследования. – М.: Наука, 1974.
313. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. – Л.: Наука, 1979. – 492 с.
314. Жирмунский В.М. Теория стиха. – Л., 1975.
315. Жола Бадеъ. Шеъри нав дар Эрони муосир // Садои Шарк, 1964. - №7.
316. Жола Бадеъ. Шеъри нав чист? // Садои Шарк, 1966. - №2. – С. 91-99.
317. Захириддин Мухаммад Бабур. Арӯз рисаласи. – М.: Наука, 1972.
318. Захириддин Мухаммад Бабур. Мухтасар / Нашрча тайярлавчи Саидбек Ҳасан. – Ташкент: Фан, 1971.
319. Зехнӣ Т. Адабиёти халк // Раҳбари дониш, 1928. - №4-5.
320. Зехнӣ Т. Баъзе лахзаҳои муҳими арӯз ва вазни хичо // Комсомолии Тоҷикистон, 1961. – 6 август.
321. Зехнӣ Т. Вазни арӯз, вазни хичой ва шакл // Овози тоҷик, 1928, 16 сентябр.
322. Зехнӣ Т. Мухтасари арӯзи тоҷикӣ // Зехнӣ Т. Санъати сухан. – Душанбе: Дониш, 1970. – С. 240-324.
323. Зехнӣ Т. Санъати сухан. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 328 с.
324. Зехнӣ Т. Санъатҳои бадеӣ дар шеъри тоҷикӣ. – Сталинобод, 1960.
325. Зехнӣ Т. Сурудҳои сичтонҳои манзуми тоҷикӣ, ки ба вазни хичо гуфта шудааст // Чанд сухани судманд. Д.: Ирфон, 1984. – С. 47-62.
326. Зехнӣ Т. Чанд сухани судманд. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 156 с.
327. Зухуриддинов А. Авзони газалиёти Камол // Садои Шарк. – 1966. - №9-12. – С. 85-86.
328. Зухуриддинов А. Рисолаи арӯзи Ҷомӣ // Адабиёт ва санъат, 1989. - №6. – С. 4.
329. Зухуриддинов А., Умаров М. Сарчашмаи илми сегона // Адабиёт ва санъат, 1990. – 27 сентябр.
330. Ибни Сино. Махориҷ-ул-хуруф ё асбоби худсул-хуруф. Ҳикмати арӯз // Осори мунтахаб. Ҷ.2. – Душанбе: Ирфон, 1980. – С. 228-243.
331. Ибни Сино. Фанни шеър // Садои Шарк
332. Ибни Сино. Фанни шеър/ Бо муқаддима, таҳрир ва тасҳеҳи А. Сағторов // Садои Шарк, 1980. – №8. – С. 64-74.
333. Икромов Искандар. Абулфараҳи Рунӣ ва баъзе масъалаҳои сабки ироқӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 126 с.
334. Икромов Искандар. Мақоми Анварӣ дар таърих ва инкишофи жанри қасида. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 224 с.

335. Имронов С. Доир ба китоби «Санъатҳои бадеи дари шеъри тоҷикӣ» // Шарки сурх, 1991. – №3. – С. 143-155.
336. Имронов С. Ҳазач, Чаид / Энциклопедияи Советии Тоҷик. – 1988. Ҷ. 8. – С. 348; 441.
337. Имронов С. Рамал, Раҷаз, Сареш / Энциклопедияи Советии Тоҷик. – 1986. Ҷ. 6. – С. 186; 240; 602.
338. Исмаатуллоев Х. Бобирнинг арӯз рисолаи / Ўзбекистон маданияти, 1972. – №53, 30 июн.
339. Кабус-наме / Пер. статья и примечания чл.кор. АН СССР Э.Е. Бертельса. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 276 с.
340. Кайковус Унсуралмаолӣ. Дар расми шоирӣ / Кайковус Унсуралмаолӣ. Насихатнома. – Душанбе: Ирфон, 1968. – С. 106-110.
341. Камал ал-дин Хусайн Воиз-Кашифи. Бадаи ва афкар фӣ санай ал-аш'ар / Новые мысли о поэтическом искусстве / Изд., текста, предисловие, примечание и указатели Р. Мусульманкулова. – М.: Наука, 1977. – 222 с.
342. Камоли Хучандӣ. Газалҳои мунтахаб / Бо муқаддима ва тавзеҳоти Ш. Хусейнзода. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1955. – 135 с.
343. Қаҳҳорова Н. Вазни газалҳои Саъдӣ // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Қисми I. / Ун-ти давл. Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин. – Душанбе, 1975. – С. 140-153.
344. Каримов У. Вазни газалиёти шоир / Каримов У. Мирзо Содики Муншӣ. – Душанбе: Дониш, 1972. – С. 93-109.
345. Каримов Усмон. Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX ва аввали асри XX. – Душанбе: Дониш, 1974. – 186 с.

346. Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 375 с.
347. Квятковский А. Русский свободный стих. – ВЛ., 1963. – №12.
348. Келдиев Г. Заминаи барӯманди шеър // Садои Шарқ. – 1990. – №8. – С. 129-133.
349. Киrom Остон. Сайри авзони «Суруди балхиён» / Адабиёт ва санъат, 1990. – 13 сентябр.
350. Кляшторина В.Б. «Новая поэзия» в Иране. – М.: Наука, 1975.
351. Кондырева Н.Б. Аруз / Краткая литературная энциклопедия. – М., 1962. Т.1. – С. 327-330.
352. Корш Ф. Е. Различие между персидским и арабским стихосложением. – ДВ, Юбилейный выпуск, посвященный акад. Ф.Е. Коршу. – М., 1913. – Т.4.
353. Корш Ф. Очерк персидского стихосложения. – М., 1901. – 63 с.
354. Крачковский И.Ю. Арабская поэзия // Избранные сочинение. Т.2. – П.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 246-266.
355. Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX в. // Избранные сочинение. Т.2. – П.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 702.
356. Крымский А.Е. История Персия, ее литературы и дервешской теософии. – М.: Типография Вяч. Ал. Гатцукъ, 1909. – 62 с.
357. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-X вв.). – М.: Наука, 1983. – 260 с.
358. Куделин А.Б. Стилистическая эволюция арабской поэзии VIII-X вв. / Проблемы восточного стихосложения. – М.: Наука, 1973. – С. 33-54.

359. Кулиев Т. Мийар-ул-аш ар-нын йени нави Адабийат ва инчасанат. – 5. 9. 1986.
360. Леонтьев А.А. К современному состоянию вопроса об аллитерации в тюркской народной поэзии / Проблемы восточного стихосложения. М. Наука, 1973. – С. 107-110.
361. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Ленинград, АН СССР, 1972.
362. Лутфалии Сураатгар. Суннати адаби дар шеъри муосир // Садои Шарк, 1968. – №2.
363. Маниёзов А. Барномаи таълими фанни назмшиносии тоҷик. – Душанбе, 1994.
364. Маниёзов А. Назм / Маниёзов А. Публицистика ва назми устод С. Айни (1918-1921). Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958. – С. 14-70.
365. Маниёзов А. Назми Айни дар соҳон револютсия // Хаёт, кахрамон ва адабиёт. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 198-218.
366. Маниёзов А. Таҳаввулоту шакли бадеи дар эҷодиёти устод Лохутӣ // Ёдбуди Лохутӣ. – Душанбе: Дониш, 1974. – С. 135-139.
367. Маниёзов А. Шеъри нав ва баъзе масъалаҳои шеърият // Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик. Душанбе: Ирфон, 1970. – С. 243-252.
368. Мардонов Т. К характеристике двуязычия в персидско-таджикской поэзии в IX-X вв. / Масъалаҳои шарқшиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – С. 102-110.
369. Марр Ю.Н. Выражение фонетики стиха в персидском письме // Сергею Федоровичу Ольденбургу к 50-летию научно-общественной деятельности (1882-1932): Сборник статей. – Ленинград: АН СССР, 1934. – С. 323-335.

370. Мирзоев А. Абӯ Абдулло Рӯдакӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958. – 277 с.
371. Мирзоев С. Масъалаҳои навоари шоирони тараққипарвари Афғонистон // Чанд мулоҳизаи адаби. – Душанбе, 1974. – С. 109-125. (Маҷмӯаи намп). Ин-ти давл.пед.Душанбе ба номи Т.Г. Шевченко, Ҷ. 92).
372. Мирзозода Х. Лугати мухтасари истилохоти адабиётшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1992- 238 с.
373. Мирзозода Х. Рӯдакӣ ва тақомулоту шакли назми рубоӣ // Рӯдакӣ ва замони ӯ (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1958. – С. 142-147.
374. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик: Аз давраи қадим то асри XI. – Душанбе: Маориф, 1987. – 483 с.
375. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик: Асри XI-XV. – Душанбе: Маориф, 1977. – 399 с.
376. Мирзохочаев Н. Илми арӯз ва баъзе масъалаҳои назарияи он // Масъалаҳои назария ва таърихи адабиёти тоҷику ўзбек. – Самарканд, 1975. – №252. – С. 13-74. (Тр. Самарк. Гос.ун-та им. А. Навоӣ: № 262).
377. Мирсаидов С. Байт ҳамчун жанри фольклорӣ // Садои Шарк, 1964. – №11. – С. 149-157.
378. Миршакар М. Баъзе қайдҳо // Садои Шарк, 1968. – №2.
379. Мойили Ҳиравӣ. Авзони арӯз дар шеъри муосир // Садои Шарк, 1968. – №2.
380. Монроу Дж.Т. Устный характер доисламской поэзии // Арабская средневековая культура и литература. – М: Наука, 1978.
381. Муллоаҳмадов М. Лирикаи адибулмамолики Амирӣ. – Душанбе: Дониш, 1978. – 176 с.

382. Муллоахмадов М. Фаррухия Систони Душанбе: Дониш, 1978. – 141 с.
383. Мусулмониён Р. Вазни шеър// Мусулмониён Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990. – С. 234-248.
384. Мусулмониён Рахим. Персидский теоретическая основа тюркского аруза/ Иранских народов в развитие мировой цивилизации История и современность: Душанбе: Дониш, 1991. – С. 46-97.
385. Мусулмонкулов Р. Андешаҳои гирди шеър Мусулмонкулов Р. Фурӯги шеъри чонпарвар. Душанбе: Ирфон, 1964. – С. 142-146.
386. Мусулмонкулов Р. Атаулла Махмуд-и Хусайни Д: Дониш, 1983. – 196 с.
387. Мусулмонкулов Р. Атаулла-и Махмуд-и Хусайни и вопросы таджикско-персидской классической поэтики: Дис. док. фил. наук. Душанбе: Л., 1980. Гл.3: Аруз. – С. 140-154.
388. Мусулмонкулов Р. Бобур ва Атоулло / Паёми бародарӣ. – Д: Дониш, 1972.
389. Мусулмонкулов Р. Дарахти дӯстӣ биншон. Душанбе: Адиб, 1987. – 239 с.
390. Мусулмонкулов Р. Насируддини Тӯсӣ ва назарияи шеър// Садои Шарк. – 1982. – №7. – С. 121-126.
391. Мусулмонкулов Р. Поэтикаи шеъри «Ба В.И. Ленин» ва масъалаи таснифи давраҳои эҷодиёти М. Турсунзода// Махорати эҷодии Мирзо Турсунзода. Душанбе: Университети давлатии Тоҷикистон, 1981. – С. 92-99.
392. Мусулмонкулов Р. Фурӯги шеъри чонпарвар: Маҷмӯаи мақолаҳо. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 223 с.

393. Мусулмонкулов Р. Шеъри озода дар Тоҷикистон. – С. 148-153.
394. Мусулманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.) – М: Наука, 1989. – 139 с.
395. Мусулманкулов Рахим. Атаулла-и Махмуд-и Хусайни и вопросы таджикско-персидской классической поэтики: Авто. дис. док. фил. наук. Душанбе, 1980. – 42 с.
396. Мухаммад Гиёсуддин. Гиёс-ул-луғот. / Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот ва феҳристи А. Нуров. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
397. Мухаммад Гиёсуддин. Гиёс-ул-луғот. / Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот ва феҳристи А. Нуров. Ҷ.2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
398. Мухаммад ибни Умари Родуёнӣ. Тарҷумон-ул-балоға. Рашиддадин ватвот. Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ –уш-шеър/ Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Х. шарифов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 480 с.
399. Мӯҳсин Мирзо. Аз таърихи адабиёти форсӣ// Раҳбари дониш, 1928. – №4-5.
400. Навоӣ Алишер. Асарлар. Т. XIУ. – Мизан-ул-авзан: Изд-во им. Г. Гуляма, 1967.
401. Наимбоев С. Роли овозу ҳичо дар шеър: Тақомули шеър дар назми советии тоҷик// Наимбоев С. Таълими шеър дар мактаб. – Душанбе: Маориф, 1982. – С. 39-59; 88-96.
402. Накҳати Саидӣ. Шеъри нав дар Афғонистон // Садои Шарк, 1968. – №2.
403. Начмонов Ф. Нимо Юшич / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.2. – Душанбе, 1991. – С. 465-466.

403. Намунаҳои назми арабӣ / Хафт муаллифони Тартибдихандагон Исоева Ф.А. ва Ҳ.К. Муминов Мухаррир В.П. Демидчик. – Душанбе: УДТ, 1979. – 122 с.
404. Насируддини Тӯси. Меъёр-ул-ашъор (Тахрири Урватуллои Тоир, Мирзо Абдуллоев, Раҳмуддини Чалол). – Душанбе: Ориёно, 1992. – 150 с.
405. Насриддинов А. Маърифат ва шарҳи адабиёт. Д: Ирфон, 1991. – 190 с.
406. Насриддинов Абдуманнон. Нависанда ва шореҳи осори адабӣ. – Душанбе: Дониш, 1990. – 132 с.
407. Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или Четыре беседы/ Перевод с персидского С.И. Баевского и З.Н. Ворожейкиной. Под ред. А.Н. Болдырева. – М: Изд-во вост. лит., 1963. – 172 с.
408. Низомии Арузии Самаркандӣ. Чаҳор мақола (Мураққиб, муаллифони сарсухан ва хозиркунандагони ҷоп Х. Шарифов ва У. Тоиров. – Душанбе, 1986. – 159 с.
409. Низомов А. Аруз ва созмони шашмақом // Садои Шарк, 1990. – №11. – С. 117-121.
410. Никонов В.А. Стих и язык / Проблемы восточного стихосложения. Сб. статей. – М: Наука, 1973. – С. 4-15.
411. Нодирпур Нодир. Кӯҳна ва нав// Садои Шарк, 1968. – №2.
412. Нуров А. Мулҳакот бар «Ғиёс-ул-луғот». Ҷ.3. – Душанбе: Адиб, 1989. – С. 37-50.
413. Оганесян Д.А. Книга поэзии и поэтов Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической арабской поэзии: Авторефер. канд.дисс.

- ни соискание ученой степени канд.фил. наук. – М., 1980. – 21 с.
414. Оранский М.Н. Введение в иранскую филологию. – М: Наука, 1988. – 389 с.
415. Османов М.-Н. Из истории литературы народов Хорасана и Мавераннахра У111-1X вв. // Советское востоковедение, 1956. – №2. – С. 105-118.
416. Османов М.-Н. Синтаксическая структура бейта (на примере «Дивана» Хафиз) // Проблемы восточного стихосложения. – М: Наука, 1973. – С. 60-67.
417. Османов М.-Н.О. О народных тенденциях в поэме Фирдоуси «Шахнаме»/ КСИВ, 11, 1952. – С. 38-47.
418. Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. – М: Наука, 1974. – 267 с.
419. Османов М.-Н.О. Частотный словарь Унсури. – М: Наука, 1970. – 326 с.
420. Останов К. Аруз дар китобҳои дарсии адабиёти тоҷик// Садои Шарк, 1979. – №7. – С. 121-122.
421. Останов Каром. Система таджикского аруза и ее эволюция / Автореф. дис. на соискание учен. ст. канд. филол. наук. – Душанбе, 1988. – 20 с.
422. Останов К. омӯзиши баҳри Рамал дар синфҳои IY-X// Мактаби советӣ, 1979. – №9. – С. 30-33.
423. Останов К. Таснифи баҳри Ҳазач // Изв. АН Тадж.ССР. Отд. обществен. наук. – 1983. – №4. – С. 66-74.
424. Останов К. Таълими вазни Мутақориб дар синфҳои IY-U111// Мактаби советӣ, 1980. – №7. – С. 19-23.
425. Останов К. Таълими мавқеи И ва У-и дароз дар мизони шеър// Мактаби советӣ, 1977. – №10. – С. 43-49.

426. Оstonов К. Таълими ҳичоҳои шеърӣ дар синфи У111 // Мактаби советӣ, 1978. – №8.
427. Оstonов К. Усули таълими баҳрҳои дар синфҳои У111-Х // Мактаби советӣ, 1983. – С. 8-13.
428. Отахонова Х. Падидаҳои навҷӯӣ // Садони 1966. – №11.
429. Отахонова Х. Падидаҳои навҷӯӣ дар ҷавонӣ // Отахонова Х. Падидаҳои навҷӯӣ. Душанбе: Ирфон, 1972. – С. 131-141.
430. Отахонова Х. Хусусиятҳои вази ва қофияҳои достон. // Отахонова Х. Тухаввулотӣ жанри достон дар назми смусири тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1984. – С. 226-237.
431. Парвиз Хотили Хонларӣ. Дар вази шеърӣ форсӣ чӣ қорӣ тозае метавон кард // Адабиёт ва санъат, 1992. – №7. – С. 10-11.
432. Пигулевская Н.В. и р. История Ирана древнейших времен до конца XVIII века. – Д., 1934. – 390 с.
433. Пиров М. Забон, вази ва санъатҳои бадеии рубоӣҳои халқӣ / Методикаи таълими жанрҳои фолклорӣ дар синфҳои 4-5. – Д: Маориф, 1984. – С. 63-65.
434. Поливанов Е.Д. О приеме аллитерации в киргизской поэзии в связи с поэтической техникой и языковыми фактами других «Алтайских народностей / Проблемы восточного стихосложения. – М: Наука, 1973. – С. 100-106.
435. Пригарина Н.И. Образное содержание бейта в поэзии на персидском языке // Восточная поэтика. Специфика художественного образа. – М: Наука, 1983.

- Проблемы восточного стихосложения. – М: Наука, 1983. – 184 с.
- Проблемы теории стиха. – М., 1984.
- Рашид С.И. История древнегреческой литературы. М. Высшая школа, 1977. – 487 с.
- Рахматов Х. Себайтаҳо дар назми халқии тоҷик // Бондори тоҷик: Материалҳо ва мақолаҳо. – Душанбе: Дониш, 1973. – С. 103-115.
- Рахмонов Ш. Байт ва муносибати он дар шеър. – Душанбе: Ирфон, 1980.
- Рахмонов Ш. Композитсия. Интеграция в поэтической структуре // Интеграция жанров лирики // Ахбороти Академии фанҳои РСС Тоҷикистон, 1981. – Т.4. – С. 14-61.
- Рахмонов Ш. Мусаммат, ташаккул ва таҳаввули он. Душанбе: Дониш, 1987. – 170 с.
- Рахмонов Ш. Таҳаввули воҳидҳои лирикӣ. – Душанбе: Адиб, 1988. – 143 с.
- Рахмонов Ш. Шеър ва Айнӣ. – Душанбе: Маориф, 1994. – 190 с.
- Рашид ад-дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии / Пер. с перс. исслед. и коммент. Н.Ю. Чалисовой. – М., 1985.
- Ризаев З. Индийский стиль в поэзии на фарси конца XV-XVIII вв. – Ташкент: Фан, 1971. – 220 с.
- Рипка Я. История персидской таджикской литературы / Пер. с чешского. Редактор и автор предисловия И.С. Брагинский. – М: Прогресс, 1970. – 440 с.
- Розен В.Р. Древнеарабская поэзия и ее критика, СПб., 1872.
- Русское стихосложение. Традиции и проблемы стиля. – М., 1985.

450. Рустамов Э. Мухтасар (Қисқача) / Шарк, 1972. – №9. – С. 212.
451. Саидбек Ҳасан. Бобирнинг «Мухтасар» асарини ҳазаж баҳри/ Адабий мерос, кит.3. – Ташкент: Фан, 1973. – С. 35-42.
452. Саидбеков Ҳасан. Бобирнинг мухтасар асарини ҳақида /Бобир. Мухтасар. – Ташкент: Фан, 1971. – С. 5-13.
453. Саймиддинов Д. Ёдгори Зарирон// Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Ҷ.1. – Душанбе, 1988. – С. 435-436.
454. Сайре дар гулгашти Саъдӣ ва хумхонаи Ҳофиз / Таҳияи А. Насриддинов. //Садои Шарк. – №9. – 1990. – С. 131-143.
455. Самадов Т. Анварӣ ва газалиёти ӯ. – Душанбе: Дониш, 1988. – 162 с.
456. Санчес А.А. К вопросу о сущности системы арабской метрики // Арабская филология. – М.: Наука, 1968. – С. 86-95.
457. Сатторов А. Нуктаи пайванд. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 238 с.
458. Сатторов А. Шеър ва зиндагӣ // Садои Шарк, 1973. – №11. – С. 116-136.
459. Сатторов А. Шеъри Рӯдакӣ в муаммой таҳлили каломӣ манзум // Садои Шарк, 1979. – №9. – С. 95-104.
460. Сатторов Абдунаби. Аристотель и таджикского-персидская мысль (IX-XUVв.). Автореф. докт. дис. – Душанбе, 1984. – 40 с.
461. Сафаров Умар. Сиёвуши Касроӣ ва «Шеъри нав»-и форсӣ. – Душанбе, 1996. – 134 с.
462. Саъдиев С. Поэтикаи шоирони Мовароуннахри асри XI. – Душанбе: Дониш, 1980. – 137 с.

463. Сеидов Ф. Метрика азербайджанской поэзии: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Баку, 1955. – 18 с.
464. Серебряков И.Д. Очерки древнеиндийской литературы. – М.: Наука, 1971.
465. Сидельников В.М. Поэтика русской народной лирики. – М., 1959.
466. Сирус Б. Арӯзи тоҷикӣ. – Душанбе: Нашрдавтоҷик., 1963. – 287 с.
467. Сирус Б. Вазни ашъори Ҳабиб Юсуфӣ / Чашниия Баҳром Сирус. – Душанбе: Дониш, 1977. – С. 57-81.
468. Сирус Б. Вазни осори боқимондаи Рӯдакӣ // Рӯдакӣ ва замони ӯ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1958. – С. 128-142.
469. Сирус Б. Назарияи нави кофиябандӣ дар назми тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 47 с.
470. Сирус Б. Оид ба метрикаи ашъор ва сурудҳои халқии тоҷик // Чашниия Баҳром Сирус. – Душанбе: Дониш, 1977. – С. 53-57.
471. Сирус Б. Оид ба рисолаи Чомӣ // Абдурраҳмони Чомӣ: Маҷмӯаи материалҳои ҷашни 550-солагӣ. – Душанбе: Дониш, 1973. – С. 55-61.
472. Сирус Б. Оид ба шеъри нав // Садои Шарк, 1965. – №8. – С. 112-130.
473. Сирус Б. Реформа в таджикской поэзии. – Сталинабад: Таджикгосиздат., 1951. – 16 с.
474. Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – 509 с.
475. Словарь литературоведческих терминов. / Составил А.П. Квятковский, под редакцией С.М. Бонди. – М., 1940. – 240 с.
476. Спектор А.Л. введение в литературоведение. – Д.: Маориф, 1988. – 136 с.

477. Стариков А.А. Аль-Бируни о метрике и поэтике. Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – М: Наука, 1964. – 304 с.
478. Стеблева И.В. Извлечения из трактата Бабура о стихосложению (арузу)// Письменные памятники Востока: историкофилологические исследования. Наука, 1970. – С.166–171.
479. Стеблева И.В. О проникновении арабских и персидских матров в тюркоязычную поэзию. Проблемы литературы и эстетики в странах Востока. – М: Наука, 1964. – С. 285-303.
480. Стеблева И.В. Трактат Бабура об арузе. Захираддин мухаммад Бабур. Аруз рисоласи. – М: Наука, 1971. – С. 13-32.
481. Султон И. Аруз назарияси. Ритм// Султон И. Адабиёт назарияси. – Ташкент: Укутучи, 1980. – С. 231-302, 215-331.
482. Суфиев А. Сохт, кофия ва вазни чистонхо // Суфиев А. Чистонхои халқи тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 1972. – С. 130-154.
483. Сыркин А.Я. Некоторые особенности метрики «Гитаговинды»// Проблемы восточного стихосложения. – М: Наука, 1973. – С. 80-99.
484. Табаров С. Вазни ашъори Пайрав Сулаймонӣ // табаров С. Пайрав Сулаймонӣ. – Душанбе, 1962. – С. 378-387.
485. Табаров С. Луғати русӣ-тоҷикии истилоҳоти адабиётшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1980. – 52 с.
486. Табаров Соҳиб. Мунзим. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 148 с.
487. Тагирджанов А.Т. Первый трактат Шамси Фахри Исфাহани по персидской поэтике// Вестник Ленинградского университета. Сер. ист. яз. и лит., № 14, Вып 3. – С. 61-66.

- Таджикова З.М. К вопросу о соотношении метрики стихосложения с метриритмической напева в таджикских песнях// Ахбороти АФ. РССТочикистон, 1968. – №2. – С. 84-94.
- Тақии Ваҳидиёни Комёр. Фунун ва саноеби қолаби / Муаллифони сарсухану тавзеҳот ва козиркунандағони ҷоп Урваттулои Тоӣ рва Саидмуроди Саидалӣ. – Душанбе, 1993. – 52 с.
- Таърихи Систон. История Систана/ Перевод, введение и комментарий А.П. Смирновой. – М: Наука, 1974. – 574 с.
- Тибб Х.А. Арабская литература: Классический период// Пер. с англ. – М: Изд-во вост.лит., 1960. – 187 с.
- Тилавов Б. Метрика / Тилавов Б. Поэтика таджикских народных пословиц и поговорок/ Под ред. Л.Н. Демидчик. – Душанбе: Дониш, 1967. – С. 62-74.
- Тимофеев Л. Проблема стихосложения. – М: Федерация, 1931. – 232 с.
- Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М: Просвещение, 1976. – 446 с. Гл.6: Системы стихосложения. – С. 305–340.
- Тоиров У. Арузи тоҷикӣ/ Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- ҷ 1.- Душанбе, 1988.- С. 181.
- Тоиров У. «Ту модари ягонаӣ» (Чанд сухан дар хусуси вазн ва қолаби «Суруди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон»// Маърифат, 2002 № 9-10. - С.24-26.
- Тоиров У. Ал-муъҷам / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе, 1998. – С. 40.
- Тоиров У. Аруз ва тасхеҳи шеъри Рӯдакӣ // Симпозиуми байналмилалии сахми мардумони

- Эронӣ дар рушди тамаддуни башарӣ. - Душанбе, 1992.- С. 57-58.
499. Тоиров У. Арӯз. Илм ва ҳаёт.-1989.-№ 7.
500. Тоиров У. Ахраб / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 1.- Душанбе, 1988.- С. 203.
501. Тоиров У. Бахрҳои аслӣ: Бахрҳои фарш / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 1.- Душанбе, 1988.- С.257-258.
502. Тоиров У. Басит / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 1.- Душанбе, 1988.- С. 244.
503. Тоиров У. ва Солеҳов М. Баёзи адабиёт. Техрон, 2011.
504. Тоиров У. ва Солеҳов М. Таърихи адабиёти тоҷик. Ҷ. 1-2.- Душанбе: Ҳочӣ Хусейн, 2010; 2014.
505. Тоиров У. Васл / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 1.- Душанбе, 1988.- С. 320.
506. Тоиров У. Дар баёни муносибат ва вобастагии илмҳои арӯзу кофия ва бадеъ // Маърифат, 2002.- № 1-2.- С.41-46.
507. Тоиров У. Доираҳои арӯз / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 1.- Душанбе, 1988.- С. 409-411.
508. Тоиров У. Зихоф / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 1.- Душанбе, 1988.- С. 469-470.
509. Тоиров У. Илмро бояд эхтиром кард // Адабиёт ва санъат, 1992. - 26 март.
510. Тоиров У. Комил / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 2.- Душанбе, 1989.- С. 51-52.
511. Тоиров У. Мавлавӣ Рум ҳуб бидонад арӯз. - Душанбе: Хумо,-2007.- 46 с.
512. Тоиров У. Макфуф / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 2.- Душанбе, 1989.- С. 143-144.
513. Тоиров У. Матвӣ / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 2.- Душанбе, 1989.- С. 183-184.
514. Тоиров У. Махбун / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 2.- Душанбе, 1989.- С. 188-190.
515. Тоиров У. Муаллим ва таҳлили каломи мавзун // Маърифат, 2003, №1-2.- С.45-49.
516. Тоиров У. Музореъ / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 2.- Душанбе, 1989.- С. 303.
517. Тоиров У. Муктазаб / Энциклопедияи советии тоҷик- Ҷ 4.- Душанбе, 1983.- С. 617-618.
518. Тоиров У. Мучталиба; Мучталибаи зоидаи музохафа; Мучталибаи солима; Мучтамеъа; Мучтасс / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 2.- Душанбе, 1989.- С. 143-144.
519. Тоиров У. Мунсарех / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 2.- Душанбе, 1989.- С. 318-319.
520. Тоиров У. Мунъакиса; Мунъалиқа; Мунғала / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 2.- Душанбе, 1989.- С. 322-324.
521. Тоиров У. Мутадорик / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 2.- Душанбе, 1989.- С. 351-352.
522. Тоиров У. Мутақориб / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 2.- Душанбе, 1989.- С. 353-354.
523. Тоиров У. Мушокил; Муштабаҳа; Муштабаҳаи зоида; Муштабаҳаи Музохафа; Муштабаҳаи Мусаддаса; Муштарак / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик- Ҷ 2.- Душанбе, 1989.- С. 392-394.
524. Тоиров У. Насируддини Тӯсӣ дар бораи арӯзи Халил ибни Аҳмад // Маърифат. 2002. - № 11-12.- С.4-10.
525. Тоиров У. Офтобе дар миёни сояе. Қисми 1.- Душанбе: Сино, 1999.- 164 с.
526. Тоиров У. Офтобе дар миёни сояе. Қисми 2.- Душанбе: Сино, 1999.- 134 с.
527. Тоиров У. Таҷнис ва навҳои он // Маърифат, 2003. - № 9-10. - С.41-44.

528. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арузи Аҷам. Душанбе: Маориф, 1991.-152 с.
529. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти кофия. Душанбе: Маориф, 1997.-152 с.
530. Тоиров Урватулло, Ибодов Баҳрулло ва Тоиров Шӯҳрат. Каломи манзум. - Душанбе: Шарқи оҷиб, 2005. - 456 с.
531. Тоиров Урватулло. Анвоъ ва авзони шеъри халқии тоҷикӣ. - Душанбе: Пайванд, 2007.-140 с.
532. Тоиров Урватулло, Солехов Мирзо, Муҳаммадхоҷа Назар. Баёзи адабиёт. - Техрон «Саҳҳои ом», 2010.-144 с.
533. Тоиров У. Меъёр ва андозаҳои шеър. - Душанбе: Адиб, 2013. - 320 с.
534. Тоиров У. Рӯдакӣ - офаридгори назми оламгир. - Душанбе: Ҳоҷӣ Ҳусейн, 2013. - 270 с.
535. Тоиров У. Рисолаҳои илмии Абдурраҳмони Чомӣ. - Душанбе: Ҳоҷӣ Ҳусейн, 2014. - 80 с.
536. Тоиров У. Се рисолаи аруз. - Д: Ҳоҷӣ Ҳусейн, 2014. - 132 с.
537. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. Л: Худож. литература, 1959.
538. Томашевский Б.В. Стих и язык. - М.-Л.: Худ. лит., 1959. 470 с.
539. Тронский И.М. История античной литературы. - М: Высшая школа, 1983. - 464 с.
540. Тўйчиев У. Арузшиносликга доир. - Ташкент: Фан, 1973. - 42 с.
541. Улугзаде Э. Тематика таджикских народных четверостиший (рубаи)// Масъалаҳои адабиёт ва фолклори тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1981. - С. 311-319.
542. Умаров М. А. Баҳри Ҳазаҷ дар шеъри тоҷикӣ ва шеъри арабӣ// Масъалаҳои шарқшиносӣ. - Душанбе: Дониш, 1987. - С. 50-54.
543. Умаров М.А. Халил ибни Аҳмад / Энциклопедияи Советии Тоҷик, ҷ.7. - Душанбе, 1987. - С. 602.
544. Урватулло Тоиров, Раҳмуддини Чалол. Рисолаи иншо. Душанбе.1992.-74с.
545. Урватулло Тоиров, Саидмуроди Саидалӣ. Қомуси кофия ва арузи шеъри Аҷам, ҷ1.-Душанбе: Ирфон, 1994.-512 с.
546. Урватулло Тоиров. Таҳкик ва таълими аруз. - Душанбе: Дониш. 1994.-152с.
547. Урватулло Тоир. Определение поэмы Масъуда Марвази с помощью метрической системы / «Шахнаме» Фирдоуси величайшее художественное творение в истории мировой цивилизации. - Душанбе-Тегеран, 1994. - С. 86-88.
548. Фарҳанги забони тоҷикӣ. ҷ.1. - М: Сов.Энциклопедия, 1969. - 953 с.
549. Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века (У111-1Х вв.). - М: Наука, 1978. - 254 с.
550. Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века: Словесное искусство арабов в древности и раннем средневековье. - М: Наука, 1977. - 211 с.
551. Фильштинский И.М. История арабской литературы У - начало Х века. - М: Наука, 1985.
552. Фитрат А. Аруз ҳақида. - Тошкент: Ўзб.ССР, Фанлар Комитетинг нашриёти, 1936.
553. Фролов Д.В. Доарудные формы арабского стиха / X объединённая сессия кафедр арабской филологии и семитологии университетов СССР, посвященная

- 70-летию Тбилисского университета. Тезисы докладов. – Тбилиси, 1988.
554. Фролов Д.В. К вопросу о становлении и эволюции классического арабского стиха // Проблемы исторической поэтики литератур Востока – М: Наука, 1988. – С. 243-268.
555. Фролов Д.В. Категории аруда и системы арабского литературного языка. – Всесоюзная конференция арабистов по проблемам арабской культуры памяти акад. И.Ю. Карачковского. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1983.
556. Фролов Д.В. Классический арабский стих. – М., 1991. – 360 с.
557. Фролов Д.В. Теория аруда: просодия и ритм // Проблемы арабской культуры. – М: Наука, 1987.
558. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – М: Наука, 1985. – 303 с.
559. Халидов А.Б. Арабский язык // Очерки истории арабской культуры У-ХУ вв. – М: Наука, 1982. – С. 13-75.
560. Хамраев М.К. Метрика // Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1963. – С. 90-133.
561. Харлат М. Ритм и метр в музыке устной традиции. – М., 1986.
562. Хасанов С. Трактат Бабура об арузе: Автор. дис. канд. филол. наук / Самарканд, гос. Ун-т им А. Наваи. – Ташкент, 1972. – 22 с.
563. Хаскашев Т. Ибни Сино ва фонетикаи тавлидӣ // Мушкилоти Сино. – Душанбе, 1980. – С. 173-184.
564. Хаскашев Т. Ударение и длительность гласных // Вестник ЛГУ, 1972. - №2. – С. 111-118.
565. Хаскашев Т. Фонетикаи хабони тоҷик. – Душанбе, 1989. – 198 с.
566. Ходжа Алтаф Хусейн Хали. Поэтика / Перевод с урду. Отв. редактор З.Ш. Хасанова. – Душанбе: Дониш, 1989. – 241 с.
567. Холшевников В.Е. Основы стиховедения: Русское стихосложение. – 2-е изд. перераб. – Л: Изд-во ЛГУ, 1972. – 168 с.
568. Ҳақимов А. Аз ғазал то шеърӣ озода // Садои Шарк, 1975. – №12.
569. Ҳақимов А. Равандҳои шеър ва ҳудӯғҳои шоир // Садои Шарк. – 1966. – №9-12. – С. 3-16.
570. Ҳақимов А. Таҳаввули арӯз // Ҳақимов А. Шеър ва замон. – Душанбе: Ирфон, 1978. – С. 129-184.
571. Ҳодизода Р. Абӯ Алӣ Сино: таксимоти илм ва фанҳои адабӣ / Ҳодизода Р. Аз Рӯдакӣ то имрӯз. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 90-122.
572. Ҳодизода Р. Ақидаҳои эстетикӣи Форобӣ / Ҳодизода Р. Аз Рӯдакӣ то имрӯз. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 76-90.
573. Ҳодизода Р. ва диг. Маълумот дар бораи арӯз // Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. – Душанбе: Ирфон, 1986. – С. 159-179.
574. Ҳодизода Р. Назари Ҷомӣ ба назм / Ҳодизода Р. Аз гузашта ва ҳозираи дабиёти тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1974. – С. 22-44.
575. Ҳодизода Р. Пез аз Рӯдакӣ / Ҳодизода Р. Аз Рӯдакӣ то имрӯз. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 28-29.
576. Ҳодизода Р. Сурудҳои халқии бачагона // Маориф ва маданият, 1962. 27-уми март.
577. Ҳоҷиаҳмедов А. Мактабаи аруз вазирии урганиш. – Тошкент: Укутувчи, 1978. – 122 с.
578. Ҳотамов Н., Саримсоқов. Арӯз // Адабиётшиносӣ терминларинг русча-ӯзбекча эзоҳли луғати. – Тошкент: Укутувчи, 1979. – С. 35-36.

579. Хусейнзода Ш. «Фанни шеър»-и Абуали ибни Сино ва мохияти шеър// Маориф ва маданият, 1980. – 19, 25 июн.
580. Хусейнзода Ш. Адабиёти тоҷик/ Барои синфи 8 ум/. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 196 с.
581. Хусейнзода Ш. Арӯз/ Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе, 1978. – С. 253-256.
582. Хусейнзода Ш. Баҳс ва андеша, 7. Душанбе: Ирфон, 1980. – 264 с.
583. Хусейнзода Ш. Мохияти шеър дар ёдгориҳои адабии асри X / Садои Шарқ, 1979. – №9. – С. 91-94.
584. Хусейнзода Ш. Назари Шамси Қайси Розӣ доир ба назми Рӯдакӣ ва муосирони ӯ/ Маориф ва маданият, 1971. – 18 ноябр.
585. Хусейнзода Ш. Соҳти шеъри тоҷикӣ // Адабиёти тоҷик: Барои синфи 8. – Душанбе: Маориф, 1980. – С. 28-46.
586. Хусейнзода Ш. Шеър ва шоирӣ аз назари Чомӣ// Гуфтор аз ганчи суҳан. – Душанбе: Ирфон, 1985. – С. 99-127.
587. Хусейнзода Ш. Шеъри классикӣ ва масъалаҳои шакли нав// Хусейнзода Ш. Гуфтор аз ганчи суҳан. Душанбе: Ирфон, 1985. – С. 38-43.
588. Хусейнзода Ш., Тоиров У. Арӯз // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе, 1989. – С. 178-180.
589. Хусейнзода Ш., Шарифов Х. Мақоми Ибни Сино дар шеъру адаби тоҷик. – Д: Маориф, 1985. – 166 с.
590. Чалисова Н.Ю. Некоторые аспекты интерпретации учения о таджикско-персидской поэтике: Тез. док. УИИ Всесоюз. науч. конф. – Душанбе, 1982. – С. 176-177.

591. Чалисова Н.Ю. Трактат «Ходаик ас-сихр аш-шир» Рашид ад-дина Ватвата (Исследование). Автор. канд. дис. – М, 1980. – 22 с.
592. Чомӣ Абдуррахмон. Осор, ҷилди хаштум. – Душанбе: Адиб, 1990. – 496 с.
593. Шамси Қайси Розӣ. Ал-мӯъҷам / Муаллифи сарсухан, тавзеҳот ва хозиркунандаи ҷоп У. Тоиров. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 464 с.
594. Шарифов Махмадёр. Шамси Қайс-и Рази и его взгляды. Автор. канд. дис. – Душанбе, 1985. – 24 с.
595. Шарифов Х, Тоиров Урватулло. Назмшиносӣ. – Душанбе: Хумо, 2005. – 384 с.
596. Шарифов Х. Қаломи бадеъ. – Душанбе: Маориф, 1991. – 160 с.
597. Шарифов Х. Рисолаи қадимтарин роҷеъ ба илми шеър // Садои Шарқ. – 1971. – №6. – С. 125-134.
598. Шарифов Х. Функсияи маърифатии қасида дар адабиёти тоҷик// Ёдбуди устод Рӯдакӣ. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 103-111.
599. Шарифов Х. Шоир ва шеър. – Душанбе: Адиб, 1998. – 218 с.
600. Шермухаммадов Б. Назми халқии бачагонаи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1973. – 186 с.
601. Шермухаммадов Б. Оид ба таснифи фолклори бачагонаи тоҷик/ Маҷмӯаи «Армуғони олимони ҷавон». – Душанбе, 1966. – С. 7-11.
602. Шермухаммадов Б. Рецепция произведений таджикско-персидской поэзии. – Душанбе: Дониш, 1987. – 326 с.
603. Шидфар Б.Я. Абу нувас. – М: Наука, 1978. – 232 с.
604. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (У1-Х11 вв.). – М: Наука, 1974. – 252 с.

605. Шоҳмухаммедов Ш.М. Форс-точик арун / Тошкент, 1970. – 115 с.
606. Штокмар М. П. Библиография работ по стихосложению. – М., 1934.
607. Штокмар М.П. Исследования в области русского стихосложения. – М., 1952.
608. Шукруллоев К. Рӯдакӣ аз назари Шамси Кабир Маориф ва маданият, 1980. – 13 май.
609. Шукуров М. Сухан ва мазмуни ҳаётии он / Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1970.
610. Щербак А.М. Бобирнинг аруз ҳақидаги рисоли ва унинг Навоӣ иҷодини урганишдаги аҳамияти / Адабий мерос, кит.2. – Тошканд: Фан, 1971. – С. 284-287.
611. Щербак А.М. Система староузбекского стихосложения // Грамматика староузбекского языка – М., 1962. – С. 247-256.
612. Щербак А.М. Сочинение Бабура об арузе (предварительное сообщение). – Народы Азии и Африки, 1969. – №5.
613. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе, 1989. – 544 с.
614. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.2. – Душанбе, 1989. – 560 с.
615. Энциклопедияи Миллии Тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе, 2011. – 608 с.
616. Энциклопедияи Миллии Тоҷик. Ҷ.2. – Душанбе, 2013.
617. Энциклопедияи Миллии Тоҷик. Ҷ.3. – Душанбе, 2014. – 674 с.
618. Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе, 1978. – 672 с.

619. Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷ.4. – Душанбе, 1983. – 640 с.
620. Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷ.7. – Душанбе, 1987. – 640 с.
621. Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷ.8. – Душанбе, 1988. – 561 с.
622. Якобсон Р. Работы по поэтике. – М., 1987.

Ибтидои гуфтор.....

МУНДАРИЧА

ГУФТОРИ АВВАЛ

- Системаи вази дар шеършиносии арабу аҷам.....
1. Халил ибни Аҳмад ва эҷоди арӯзи араб.....
 2. Эволютсияи вази ва ташаккули арӯз дар амалияи назарияи шеъри араб.....

ГУФТОРИ СОНӢ

- Назариёти арӯзи араб ва шеъри форсӣ-тоҷикӣ.....
1. Пайдоиш ва таҳаввулоту арӯз дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ.....
 2. Анвои бухури шеъри арабӣ ва иртиҳоли онҳо ба шеъри форсӣ-тоҷикӣ.....

ГУФТОРИ СЕӢОМ

- Қоиунҳои фонетикии сохти шеър дар забони тоҷикӣ.....

ГУФТОРИ ЧАӢОРОУМ

- Навпардозӣҳо дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ.....
- Тағйирот дар системаи арӯзи Халил ибни Аҳмад.....

ГУФТОРИ ПАНӢӢУМ

- Назарияи нав дар фаҳмиши системаи арӯзи тоҷикӣ ва арабӣ.....
1. Авзони гайриарӯзӣ дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ.....
 - А) Шеъри ҳичоӣ (вази ҳичоӣ).....
 - Б) Шеъри сафед.....
 - Хулоса.....
 - Феҳристи адабиёт.....

БАРОИ ҚАЙДӢО

**ТАҲАВВУЛ ВА ТАКОМУЛОТИ АРՄՄ
ДАР НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯИ ШЕЪРИ ФОРСИ
ТОЧИКӢ**

УРВАТУЛЛО ТОИРОВ

*Орошигар: Ҳасанов Обид
Мусахҳаҳ: Дурманова Саврия*

Ба матбаа 08.08.2015 супурда шуд. Чопаш 14.08.2015
ба имзо расид. Андозаи 60x84 1/16. Қоғази офсетӣ.
Қузъи чопии шартӣ 25,2.
Адади нашр 450. Супориши № 145

ЧДММ «Ҳоҷӣ Ҳасан»
ш. Душанбе, кӯчаи Носири Хусрав-6/1
тел.: 224-27-35. 224-27-33
E-mail: hodji_hasan@mail.ru

